

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

BİR CEDİTÇİ AYDIN MUHAMMED FATİH KERİMİ: HAYATI-FAALİYETLERİ
VE ESERLERİ (1870-1937)

Doktora Tezi

Emre Özsoy

Ankara-2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

BİR CEDİTÇİ AYDIN MUHAMMED FATİH KERİMİ: HAYATI-FAALİYETLERİ
VE ESERLERİ (1870-1937)

Doktora Tezi

Emre ÖZSOY

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Haldun EROĞLU

Ankara-2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

Emre ÖZSOY

BİR CEDİTÇİ AYDIN MUHAMMED FATİH KERİMİ: HAYATI-FAALİYETLERİ
VE ESERLERİ (1870-1937)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haldun EROĞLU

Tez Jüri Üyeleri

Adı Soyadı

İmzası

1.Prof. Dr. Haldun EROĞLU

2.Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

3.Prof. Dr. İbrahim MARAŞ

4.Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

5.Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU

Tez Sınav Tarihi:15.11.2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. 01.12.2021

Emre ÖZSOY

ÖNSÖZ

Ceditçi aydın Muhammed Fatih Kerimî üzerine yapılan bu doktora tezinin ilham kaynağı, Niyazi Berkes'in bir çalışmasıyla doğrudan ilişkilidir. Tez yazarını düşünmeye sevk eden Berkes, 1976 yılında "İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi", "Ziya Gökalp" sayısında bir makale kaleme almıştı. Söz konusu makale, "Unutulan Adam" başlığını taşıyordu ve Yusuf Akçura ile ilgiliydi. Berkes, biraz da karşılaştırmalı olarak, Ziya Gökalp'in doğumunun yüzüncü yıl dönümünde, en az onun kadar önemli bir Türk aydını olan Simbir (Ulyanovsk) göçmeni Akçura'nın hatırlanmayışına dikkat çekmekteydi. Elbette Akçura ve Gökalp'in karşılaştırılması bir tarafa, Berkes'in Akçura için kullandığı "Unutulan Adam" tanımlaması, o sıralarda Türk-Tatar aydınlanması yani Ceditçilik üzerine yapılmış çalışmalar ile meşgul olan tez yazarı için sürekli ismiyle karşılaşılmasına rağmen doğrudan hakkında bir çalışmanın yapılmadığı Muhammed Fatih Kerimî ile özdeşleşmiştir. Dolayısıyla Muhammed Fatih Kerimî gibi önemli bir aydının Ceditçi hareket içerisinde "Unutulan Adam" olmaması, bu tezin temel amaçlarından biridir.

Kerimî hakkında Türkiye'de çalışmaların yapıldığı, özellikle de onun bazı eserlerinin Türkiye Türkçesine aktarıldığı görülmektedir. Bununla birlikte yapılan çalışmalar, ilk ve öncülüklerinin yanında Kerimî gibi çok yönlü bir aydının, bütün yönleriyle Ceditçi hareket içerisindeki yerini ve önemini ortaya koyma kaygısı taşımamaktadır. Dolayısıyla bu tez, farklı yönleriyle doğrudan Kerimî'yi ortaya koymayı amaç edinmiştir.

Çalışmaya başladığımızda cevabını aradığımız soruların sınırları büyük ölçüde çizilmişti. Yani bir belirsizlik söz konusu değildi. Ortada Muhammed Fatih Kerimî adlı bir Tatar aydını vardı ve o, Ceditçi hareketin önemli bir temsilcisiydi. Ceditçi hareket ise belki de dışarıdan basit görünmekle birlikte içerisinde birbirine bağlı çok sayıda farklı yönelişleri barındırmaktaydı. Dinde ıslah çalışmalarından eğitim faaliyetlerine, millî kimlik konularından siyasete, kadın haklarından ortak Türk dili oluşturma çalışmalarına kadar birçok alana

yayılmış durumdaydı. Böylesine geniş sınırlar içerisinde hem dönemi anlamak hem de bunun içerisinde Kerimî'yi bulmak güç bir iş olarak daha ilk günden kendisini gösterdi.

Yukarıda bahsi geçen sorulara dönülecek olursa, onlar şöyleydi; “Muhammed Fatih Kerimî kimdir? Ceditçi hareket içerisindeki yeri ve önemi nedir? Sosyal, siyasî ve kültürel alanlardaki hizmetleri neler olmuştur? Yenileşme hareketinin onun zihnindeki karşılığı nedir? Kerimî, Rusya Müslümanlarını içerisinde düştükleri geri kalmışlıktan kurtarmak adına neler düşünmüştür? Çarlık Rusya’da sürekli değişen politik hava içerisinde millettaşlarına yönelik ne gibi öneriler sunmuştur? Bir gazeteci olarak toplumu üzerinde etkili olabilmiş midir? Yazdıklarıyla ne anlatmıştır ve nereye ulaşmayı amaç edinmiştir? Ekim Devrimi’nin bir şahidi olarak devrimi nasıl karşılamıştır?”

İtiraf etmeliyim ki bütün bu sorulara yeteri kadar cevap verebilecek, vermeye çalışabilecek kadar kaynağın olup olmadığı ilk dönemlerde bir şüphe olarak durmaktaydı. Fakat ilerleyen zamanda karşılaşılan kaynak zenginliği oldukça şaşırtıcı oldu. Bu beklenmedik durum karşısında çok zorlandığımı ve kaynaklar içerisinde kaybolmaktan korktuğumu burada itiraf etmek zorundayım.

Muhammed Fatih Kerimî’nin faaliyet sahası Çarlık sınırları içerisinde kalmaktadır. Kırım hariç tutulduğunda günümüzde Rusya Federasyonu’na bağlı olan pek çok merkezde onun izini bulmak mümkündür. Petersburg’dan Moskova’ya, Kazan’dan Ufa’ya ve Orenburg’dan günümüzde bağımsız Türk Cumhuriyetleri’nin merkezlerine kadar uzanan bir hayat yolu vardır. Bu durum her şeyden önce çalışmanın yurt dışından beslenmesini zorunlu hale getirmiştir.

Çalışmanın başarılı bir şekilde tamamlanması için gerekli finansal kaynağın temin edilmesi en büyük sorunu oluşturmaktaydı. Gerek çalışma için zaruri olan arşiv belgelerinin, kitapların ve süreli yayınların elde edilmesi gerekse -belki de daha önemlisi- araştırmacının

kaynak dilini öğrenmesi, doğrudan finansal kaynağın temini ile ilişkili olmuştur. Bu büyük problem TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) sayesinde aşıldı. Yurt içinde ve yurt dışında yaptığımız bütün araştırmalar ve öğrenim faaliyetleri, “TÜBİTAK 2214-A Yurt Dışı Araştırma Burs Programı (2018/1)” ve “2211-A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı (2018/2)” kapsamında desteklendi. Şunu açıkça ifade etmeliyim ki, sağlanan bu destek olmasaydı, çalışmanın en azından benim tarafımdan yapılabilirliği şüpheli olurdu. Bu nedenle en büyük teşekkürlerden ilkinin, TÜBİTAK’a ve onun nezdinde Türkiye Cumhuriyeti’ne etmem gerekiyor. Ayrıca proje kapsamında karşılaştığım sorunlara gerek e-mail gerekse telefon aracılığıyla kısa sürede çözüm üreten TÜBİTAK’ın ilgili personellerine de burada yer vermeliyim.

Tez konusunun belirlenmesinden sonra yapılan ilk toplantıda “*yazdığın her cümlemin yanında ben de olacağım*” cümlesi ile daha ilk günden desteklerini esirgemeyen, özellikle metot ve üslup konusunda ilerleme kaydetmemde büyük katkıları olan danışmanım Prof. Dr. Haldun EROĞLU’na minnettarım. Onun samimi desteğini ömrüm boyunca unutmayacağımı belirtmeliyim. Konunun belirlenme sürecinde, Türkiye’de bu alandaki çalışmalarını ile öne çıkan Prof. Dr. İbrahim MARAŞ, Prof. Dr. İsmail TÜRKOĞLU ve Doç. Dr. Alper ALP’in büyük katkıları oldu. Onlar, konunun bu alan için zaruri olduğunu ve Fatih Kerimî konusundaki boşluğun doldurmasında önemli bir adım olacağını dile getirdiler. Özellikle Tataristan’da yaptığım çalışmalar sırasında, daha öncesinde uzun yıllar burada kalmış ve araştırmalar yapmış isimler olarak gittiğim her kütüphane ve arşivde, onların isimleri ve selamları ile pek çok problem rahatlıkla çözüldü. Onlara büyük bir teşekkür borçluyum. Daha sonrasında Moskova’da Eğitim Müşavirliği görevine getirilen Doç. Dr. Alper ALP, Türkiye’de bulunduğum dönemde özel olarak Tatarca dersleri verdi ve Tez İzleme Komitesi içerisinde yer alarak önemli katkılarda bulundu. Moskova’daki kütüphane çalışmalarım sırasında da yardımlarını esirgemedi. Ayrıca daha yurt dışına çıkmadan önce çalışmanın ana

kaynaklarından “Vakit” gazetesinin bazı nüshalarını şahsıma vererek bu önemli süreçte zaman kazanmamı sağladı. Bu nedenle o, genel olarak eğitim hayatıma dokunan ve özelde bu çalışmanın hazırlanmasına büyük katkılar sunan isimlerden birisi oldu.

Tez İzleme Komitesi içerisinde yer alan Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU ve Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN’a yaptıkları katkılardan dolayı teşekkür etmeliyim. Prof. Gündoğdu, araştırmanın yapıldığı alana yakın bir isim olarak olayları değerlendirmem sırasında göstermiş olduğu farklı bakış açılarıyla önemli yönlendirmeler yaptı ve itiraf etmeliyim ki, onun bu yönlendirmesinin öğrencisi üzerindeki tesiri büyük oldu. Ayrıca Prof. Gündoğdu, çalışmanın ana kaynaklarından “Şura” dergisini şahsıma vererek hem zaman kazandırdı hem de beni büyük bir mali külfetten kurtardı. Prof. Ercilasun, Tez İzleme Komitesi toplantılarındaki kritik soruları ve yaptığı öneriler ile olayların yorumlanmasında bana büyük bir ilham kaynağı oldu. Özellikle 1917 Ekim Devrimi’nde Rusya Müslümanları arasında yaşanan çekişmeleri doğru değerlendirebilmem adına kendisinin çıkarımları ve önerileri bana rehberlik etti.

Çalışmanın yurt dışı safhasında da yardımlarını esirgemeyen pek çok isim oldu. Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Şarkiyat Enstitüsü Dekanı ve Kazan’da bulunduğum süre içerisinde tez danışmanlığımı üstlenen Doç. Dr. Elmira KHABİBULLİNA için yazacaklarım yetersiz kalacaktır. Kendisi, daha ben Tataristan’a gelmeden önce resmî işlemlerin yapılmasında, kütüphane ve arşiv için gerekli izinlerin alınmasında büyük yardımlarda bulundu. Yine bazı resmî işlemlerin halledilmesinde ve bir kısım kaynakların temininde yardımlarını esirgemeyen, aynı zamanda bir kardeş gibi davranan Arif SAYIN’a teşekkür etmeliyim. Gerek Moskova’daki kütüphane çalışmalarım sırasında bana yoldaşlık eden gerekse Petersburg’da bulunan Rusya Federasyonu Millî Kütüphanesi ve Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi’nden bazı kaynakların elde edilmesi hususunda yardımcı olan dostum Yunus Emre AYDIN’ın ismini de burada zikretmeliyim.

Kazan'da kütüphane ve arşiv kaynaklarının temini hususunda gösterdikleri yardımlardan dolayı Dilara USMANOVA, Azat AHUNOV, Elfiya ARSLANOVA, Medine ABUZERYAROVA, R. R. FAHREDDİNOVA, Ramil Raviloviç KHAYRUTDİNOV ve İlgam GUMEROV'a teşekkürlerimi sunmalıyım.

TÜBİTAK raporlarının kontrol edilmesinde kıymetli zamanını ayırarak beni büyük bir yükten kurtaran Hatice YARMALI'ya ve Macarca kaynakların tercümesi ile katkıda bulunan Şeyma GEZER'e müteşekkirim. Maddi ve manevi desteğini esirgemeyen dostum Arş. Gör. Ömer Faruk KOCATEPE'yi de burada zikretmeliyim. Mehmet TEKSÖZ, Dr. Murat ÇAYLI, Ufuk TOK, Ahmet CÜLÜK ve Mustafa ERKILIÇOĞLU'na ve titiz okuması ile hatalarımı düzelten Arş. Gör. Züleyha Nurgül ERTUĞRUL'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

Bugüne gelmemde her türlü yardımları ve desteklerini esirgemeyen ailemi de unutamam. Onların takdirlerini kazanmanın benim için her şeyin üstünde olduğunu söylemeden geçemeyeceğim.

Son olarak her daim yanımda olan, desteğini hiçbir vakit esirgemeyen ve beni sabırla bekleyen eşim Hilal, en büyük teşekkürü o hak ediyor.

Ceditçi aydın Muhammed Fatih Kerimî üzerine yapılan bu tez çalışmasında, biyografik bir incelemenin gereği olarak gelişmeler, Kerimî ekeseninde değerlendirilmiş ve bu değerlendirme yapılırken dönemin olayları da göz ardı edilmemiştir. Böylesi bir durumda çözülmesi gereken bir sınırlandırma sorunu gün yüzüne çıkmaktadır. Dönemin olaylarının, biyografiye konu olan isimden daha çok ön plana çıktığı ilk bakışta olumsuzluk olarak değerlendirilebilir. Fakat bu, dönemin aydınlatılması açısından önemlidir. Dolayısıyla hem Kerimî'nin hem de dönemin sınırlarını çizmek adına çalışmanın bölümlerinde kısıtlamalara gidilmiş, çalışmada ele alınan problemin çerçevesinden uzaklaşılmanmaya çalışılmıştır. Bu

açından bölümlerin tanıtılması hem çalışmanın sahasını anlatmak hem de okuyuculara ve araştırmacılara neyle karşılaşacaklarını göstermek bakımından önemlidir.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde genel olarak Ceditçi hareket üzerinde duruldu. Bu anlamda Rusya Müslümanları arasında farklı kulvarlarda yenileşme çabasını ifade eden hareketin ortaya çıkışı, zaman içerisindeki gelişimi ve şartlara bağlı olarak değişimi, ilk temsilcilerden başlanarak önde gelen aydınları ele alındı. Ayrıca hareketin etkilendiği Mısır, Osmanlı, Rusya ve Batı sahasına değinildi ve Kadimciler olarak beliren muhalif kanata da vurgu yapılarak Ceditçilik bir bütün olarak ele alınmaya çalışıldı. Çalışmanın bu bölümünde ek olarak Tatar millî burjuvazisi konusu bir miktar detaylandırılarak yenileşme hareketiyle olan ilişkisinin ve ona yaptığı katkının ortaya konulmasına da gayret edildi.

İlk bölüm “Eğitim Hayatı, İlk Tecrübeler ve Entelektüel Gelişim” başlığı altında incelendi ve 1870-1905 tarihleri ile sınırlandırıldı. 1905, Rusya’da ilk devrimi işaret etmektedir ve bu tarih, Rusya’nın yeni atmosferi içerisinde Müslümanlar arasında bir lider olarak görünmeye başlayan Kerimî için olgunluk döneminin başlangıcıdır. 1905’e kadar olan zaman dilimi içerisinde Kerimî’nin ilk ve yükseköğrenim dönemleri ele alındı ve özellikle eğitim aldığı İstanbul’un onun üzerindeki tesiri üzerinde duruldu. Bu doğrultuda İstanbul’un hem entelektüel ortamının hem de Meşrutiyet taleplerini dile getiren Genç Türkler döneminin onun üzerinde yaptığı etkinin ortaya konulmasına gayret edildi. Bunun dışında İstanbul sonrası dönemi; Kırım’daki ilk öğretmenlik yılları, Şakir Remiyev ile beraber yaptıkları Avrupa seyahati, Moskova ve Petersburg’daki muhasebe kursları, matbaa çalışmaları ve Orenburg’da Tatar Bayları ile olan eğitim faaliyetlerine değinildi. Birinci bölümde son olarak Kerimî’nin düşün dünyasını oluşturan çevre üzerinde duruldu. Bununla bağlantılı olarak başta İsmail Bey Gaspıralı olmak üzere Ahmet Mithat Efendi, Şeyh Cemaleddin Efgânî ve Arminius Vambery ile olan ilişkisi, kendisinin makaleleri ve eserleri üzerinden incelenerek ele alındı. Kerimî’nin millî kimlik, Rus dili, ortak Türk dili oluşturma çabası, Türk ve İslâm

dünyasının problemleri ve Rusya Müslümanlarının mektep-medrese sorunlarına yönelik bakışında bu çevrenin etkisinin ne derecede olduğu incelendi.

İkinci bölüm, “Hareketli Yıllar: Devrimler ve Siyasi Faaliyetler (1905-1917)” başlığını taşımaktadır ve en uzun bölüm olma özelliğine sahiptir. Çalışmanın bu bölümünü iki kısma ayırmak mümkündür. İlk kısımda bir giriş mahiyetinde Rusya Müslümanlarının 1905 Devrimi öncesindeki durumları ve devrimi nasıl karşıladıkları üzerinde duruldu. Daha sonrasında Kerimî'nin bir siyasî lider olarak hem Orenburg'da hem de genel olarak Rusya Müslümanları içerisindeki yükselişi ele alındı. Onun Duma seçimlerindeki faaliyetleri, milletvekilliği için adaylık süreci ve bu süreçte yaşadıkları, Orenburg'da kendisine yönelik muhalif hareketler ve Müslüman İttifakı'nın çalışmaları içerisindeki yeri incelendi. İkinci kısım ise 1917 tarihi ile başlatıldı. Kerimî'nin Rusya Müslümanlarının Birinci Umumi Toplantısı'ndaki ve Kazan Kongresi'ndeki konuşmaları ile 1917 Ekim Devrimi'ne kadarki siyasî faaliyetleri değerlendirildi. Sonrasında Sadri Maksudî ve Ayaz İshakî ile birlikte millî-medeni muhtariyet için verdiği mücadele ve bu doğrultuda muhtariyet konusundaki değişen fikirleri sebebiyle Zeki Velidi Togan ile çekişmesi, bir Tatar-Başkurt mücadelesi çerçevesinde yorumlandı. Bu bölümde son olarak Kerimî'nin 1917 Ekim Devrimi'ni nasıl karşıladığı, bununla bağlantılı olarak sosyalizm fikrine bakışı ve yeni rejimin gelmesiyle birlikte sessizlik içerisinde siyasî alandan çekilişi üzerinde duruldu.

Üçüncü bölüm, “Yenileşme Çabası: Sorunlar-Eleştiriler ve Çözümler” başlığı altında incelendi. Bu bölümde; “Rusya Müslümanları neden geride kaldı? Çarlık Rusya'nın ve bizzat Müslümanların bu geri kalmışlıktaki rolleri neydi? Mektep ve medreseler ne durumdadır? Rusya Müslümanları İslâm'ı nasıl anlamaktadırlar? İslâm yenileşmeye muhalif midir? Rus eğitim kurumlarına ve Rus dilinin öğrenilmesine ne şekilde yaklaşılmalıdır? Dinde ıslah gerekli midir? Kadınların toplum içerisindeki yeri nedir ve nasıl olmalıdır? Mutaassıp zihniyetin yenileşmeye bakışı nasıldır?” gibi sorulara Kerimî'nin zihnindeki cevaplar arandı.

Onun Rusya Müslümanları özelinde Türk ve İslâm dünyasına bakışı incelendi. Bunun dışında Kerimî'nin eğitim kurumları, vakıflar ve cemiyetler üzerinden yaptığı eğitim çalışmalarına da yer verildi.

Dördüncü bölümde Fatih Kerimî'nin bir gazeteci olarak Rusya Müslümanları arasındaki yükselişi üzerinde duruldu. İlk aşamada Rusya Müslümanlarının millî matbuatları ele alınarak Kazan, Kırım ve Bakü gibi merkezlerde yayımlanan gazete, dergi ve takvim çalışmalarına değinildi. Sonrasında ise kronolojik bir sıra takip edilerek Kerimî'nin ilk kalem tecrübeleri kapsamında “*Mirat*”, “*Şark-i Rus*”, “*Kazan Muhbiri*” ve “*Nur*”daki makaleleri değerlendirildi. Bir giriş mahiyetinde sayılabilecek bu aşamadan sonra Kerimî'nin tam olarak matbuat alanında bir öncü şeklinde ortaya çıkışını sağlayan ve on iki yıl boyunca başmuharrirliğini yaptığı “*Vakit*” gazetesi üzerinde duruldu. Onun “*Vakit*” gazetesinin muhabiri olarak Balkan Savaşlarını takip etmek amacıyla İstanbul'a gidişi, buradaki görüşmeleri ve Türkiye hakkındaki değerlendirmeleri de ayrı bir başlık altında incelendi. Devamında önemli bir dergi olan “*Şura*”daki yazıları ele alındı. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra ise değişen şartlar içerisinde kendisinin de kurucuları arasında yer aldığı “*Yana Vakit*” gazetesine yer verildi. Ayrıca Sovyet matbuatındaki yazıları incelenerek onun yeni rejime olan bakışı bu kaynaklar üzerinden değerlendirilmeye çalışıldı. Bütün bunların dışında “*Vakit*” gazetesinin muhafazakâr çizgideki Rus matbuatına yönelik duruşu ve onların iddialarına karşı Rusya Müslümanlarını müdafaa edişi de bu bölümde incelendi. Son olarak Çarlık güvenlik birimlerinin “*Vakit*” gazetesinde çıkan makaleler nedeniyle Kerimî'ye yaptığı baskı ve cezalandırmalar ele alındı. Bu anlamda Kerimî'nin hangi yazılardan ceza aldığı, rejimin bu yazıları ve Kerimî'yi nasıl değerlendirdiği üzerinde duruldu.

Beşinci bölüm Fatih Kerimî'nin eserlerine ayrıldı ve Kerimî'nin tespit edilen, ulaşılabilen farklı türdeki çalışmalarına yer verildi. Bu doğrultuda ilmî çalışmaları, hikâyeleri, seyahatnameleri, başta Rusça olmak üzere Fransızca ve Osmanlı Türkçesinden yaptığı

çevirileri, müsvedde halinde kalıp tamamlanmayan ve yayımlanmayan çalışmaları tanıtıldı. Özellikle de hikâyeleri Ceditçi bakış açısı içerisinde değerlendirildi. Kerimî'nin vurgulamak istediği; Rusya Müslümanlarının geri kalış sebepleri, Kadimci ve mutaassıp düşüncenin zararları, kadınların toplum içerisindeki konumu, mektep ve medrese sorunları gibi konular öne çıkartılarak incelendi. Bunun yanında yine Ceditçi düşünce çerçevesinde onun Arminius Vambery'den yapmış olduğu çeviriler değerlendirildi.

Altıncı bölüm, Stalin dönemi kurbanı olarak Fatih Kerimî'nin tasfiye edilmesine ayrıldı. Bu doğrultuda neden infaz edildiği, üzerine yüklenen suçların nelerden ibaret olduğu/olabileceği üzerinde duruldu.

Son olarak birkaç noktanın aydınlatılması gerekmektedir. Bunlardan ilki, Fatih Kerimî'nin yazılarının tespit edilme konusudur. Bu durum, karşılaşılan en büyük güçlüklerden birisini teşkil etti. Maalesef “Vakit” gazetesinde çıkan pek çok yazının kim tarafından kaleme alındığı belli değildir. Her ne kadar Kerimî, “Vakit” ve “Şura” başta olmak üzere diğer süreli yayınlarda çıkan çalışmalarında “Korsaklı, Uzun Kulak, Kalem” gibi müstear isimler ve “F., F.K., ve F. Kerimof” gibi imzalar kullanmış olsa da geri kalanların pek çoğunda bu şekilde kendisine ait olduğunu belirten hiçbir iz yoktur. Bu nedenle yazıların tespit edilmesinde bazı yollar takip edilmiştir. Her şeyden önce Kerimî, “Vakit”in başmuharririydi. Dolayısıyla baş makalelerin onun olma ihtimali çok yüksektir. Öyle ki, Kerimî'nin imzalı yazılarının büyük bir kısmı baş makale olarak gazetede ilk sırada yer almıştır. Diğer taraftan bu durum, ilk yazıların tamamen Kerimî'ye ait olduğu anlamına gelmemektedir. Gazetede Kerimî dışında bir ismin (Rızaeddin Fahreddin, Burhan Şeref, Şerif Kemal, Kebir Bekir, Cemaleddin Velidi) başmuharrir (geçici olarak) olduğu dönemler istisna edilmiştir. Zaten Kerimî de başmuharrir olmadığı dönemlerde gazeteye göndermiş olduğu yazılarında imzasını kullanmıştır.

Yazıların tespit edilmesinde “Vakit” gazetesinin yıllık programı da önemli bir işlev görmektedir. Yapılan arşiv çalışmalarında her yılın programına ulaşılamasa da 1913 yılına ait program, birtakım ipuçları vermekte ve bazı tahminlerin yapılmasına müsaade etmektedir. Söz konusu yıla ait programda, gazetede çalışanların hangi konular üzerinde yazacağı belirtilmektedir. Buna göre Kerimî, seçim konuları ve önemli vakalar hakkında yazacaktır. Bu ifade, yazıların tespiti açısından önemlidir. Diğer taraftan mevcut program, şöyle bir tahmini de beraberinde getirmektedir; 1913 yılı gibi aslında Rusya’da seçim konularının çok da ön planda olmadığı bir dönemde Kerimî’nin bu yönde yazılacakları üstleniyor oluşu, 1905 sonrasındaki seçimler ve yaşanan olayların önemli oluşu düşünülürse, Kerimî’nin bu dönemde de aynı konular üzerinde yazmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Bir tahmin niteliğindeki bu cümlelerin doğruluğunu destekleyen bir durum vardır ki, o da Kerimî’nin aynı zamanda bir siyasetçi oluşudur. Onun 1905 sonrasında yaşanan siyasi gelişmelerle bağlantılı olarak Rusya Müslümanları arasındaki faaliyetleri bilinmektedir. Kendisinin seçimler ile yakından ilgilenmesi, milletvekili adayı olması, Orenburg’da Müslüman İttifakı’nın lideri olarak siyasete yön vermesi ve Petersburg’da Müslüman vekiller ile birlikte çalışması düşünüldüğünde, “Vakit” gazetesinde bu yönde çıkan imzasız yazıların onun olabileceği fikrini güçlü bir şekilde akıllara getirmektedir.

Yazıların tespit edilmesinde kolaylık sağlayan bir diğer unsur da Kerimî’nin kullanmış olduğu dildir. Onun İstanbul Türkçesine hâkim oluşu ve ortak edebî dil oluşturma idealine bağlılığı, yazılarının dilini belirlemiştir. Dolayısıyla Kerimî, gazetede yazan diğer isimlere göre daha sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Yine imzalı yazılarında kullandığı bazı cümlelerin ve tabirlerin imzasız yazılarında da görülüyor oluşu da bu anlamda dikkate değerdir.

Çarlık idari birimleri tarafından Kerimî’ye verilen cezaların da bu konuda az da olsa bir katkısı vardır. Cezalar, gazetede çıkan ve ilgili birimler tarafından içerisinde hükümete ve

Çar'a düşmanlık gösterildiği tespit edilen yazılar nedeniyle veriliyordu. Kerimî, başmuharrir olması nedeniyle bütün imzasız yazılardan sorumlu olsa da verilen bazı cezalar karşısında göstermiş olduğu yazılı tepkiler önemlidir. O, kendisine verilen ceza ve yüklenen suçlar karşısında “ben yazımda onu kastetmedim...” gibi ifadeler kullanmıştır. Her ne kadar böylesi bir durumla elde edilen belgeler arasında çok karşılaşılmasa da en azından imzasız bir yazının Kerimî'ye ait olduğunun belirlenmesinde bu belgelerden istifade edilmiştir.

Kerimî'nin seri halinde çıkan makaleleri üzerinden de bu konuda birkaç cümle söylenebilir. Bu yazı serileri “Vakit”in farklı sayılarında yayımlanmıştır. Bazılarında Kerimî'nin imzası bulunmakla birlikte ilerleyen sayılarda başlık, içerik ve kullanılan dil aynı olmasına rağmen imza atılmamıştır. Bu yazıların da Kerimî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

“Yana Vakit” gazetesi için de bir açıklamanın getirilmesi zorunludur. Adı geçen gazete Kerimî tarafından kurulmuş ve 1917-1918 yıllarında toplam 105 sayı çıkmıştır. Rusya Federasyonu içerisinde farklı kütüphanelere dağılan gazetenin bütün sayılarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Çünkü gazete, bütün sayıları ile günümüze kadar korunamamıştır. Bu nedenle çalışmada en fazla nüshanın bulunduğu (23 adet) Başkurdistan Millî Kütüphanesi tercih edilmiştir. Muhtemelen artık yok olan bu ulaşılamayan sayılarda da Kerimî'nin onlarca makalesi vardı ve onun bu yazıları, kendisinin Sovyet yönetimi ile olan ilişkisine büyük bir ışık tutacaktı. Aynı durum “Yol”, “Saban” ve “İşçiler Dünyası” yayınları için de geçerlidir.

Rusya Türkleri ve Rusya Müslümanları kavramlarına değinilecek olursa; dönemin kaynakları incelendiğinde, her iki kavramın da Çarlık sınırları içerisinde yaşayan Müslümanları ve Türkleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Millî kimlik bilincinin yükselmesine bağlı olarak kullanımda farklılıklar olduğu, daha çok Rusya Türkleri, Tatarlar, Türk-Tatar milleti şeklinde tanımlamaların yapıldığı da görülmektedir. Yani her iki kavram da bizzat aydınlar tarafından kullanılmıştır ve “Rusya” sıfatı idareyi ifade etmekten başka bir anlama

gelmemektedir. Çalışmada daha çok Rusya Türkleri ve Rusya Müslümanları kullanımları tercih edilmiştir.

Son olarak, çalışmada yazılar metinde geçtiği şekilde verilmiştir. Örneğin “F. Kerimof”, “F. Kerimî” ya da “F. K.” şeklindeki kullanımlar, “Fatih Kerimî” şeklinde yazılmamıştır. Aynı şekilde kullanılan Tatarca kaynakların başlıklarında ve süreli yayınlarda yer alan makale isimlerinde bir düzeltme yapılmamış olduğu gibi kullanılmıştır. Örneğin “turında” kelimesi yerine “hakkında” kullanımı tercih edilmemiştir. Fakat doğrudan aktarımlarda kullanılan Tatarca kelimelerin karşılığı verilmiştir. İmzasız olan fakat Kerimî’ye ait olduğu düşünülen ve kullanılan yazılar ise köşeli parantez içerisinde, [F.K] şeklinde belirtilmiştir

KISALTMALAR

a.g.e.: adı geçen eser

a.g.m.: adı geçen makale

Akt.: aktaran

bkz.: bakınız

C.: Cilt

CAS: Central Asian Survey

ev.: Çeviren

d.: dosya

ESGÜ: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DTCF Dergisi: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

ed.: editör

F.: Fond

G.: Yıl (Rusça)

GİA: Galimcan İbrahimov Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivi

Haz.: Hazırlayan

IJORS: International Journal of Russian Studies

JIR: Journal of Islamic Research

l.: belge nu.

MEB. İ.A.: Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

MTAD: Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

No.: sayı (İngilizce)

OAKA: Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları

ob.: Rusça belgenin arka yüzünü ifade etmektedir

OODA: Orenburg Oblastı Devlet Arşivi

op.: liste

pp.: sayfa aralığı (İngilizce)

S.: sayı

s.: sayfa

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

T.: cilt (Rusça)

TDDED: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

TKAE.: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TMA.: Tataristan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi

TTK.: Türk Tarih Kurumu

V.: cilt (İngilizce)

vd.: ve diğerleri.

Y.: Yıl.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	1
KAYNAKLAR	11
1) Birinci El Kaynaklar	12
1.1. Arşiv Belgeleri	12
1.2. Süreli Yayınlar	15
1.3. Kitaplar.....	16
2) İkinci El Kaynaklar.....	19
3) Muhammed Fatih Kerimî Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Üzerine	22

GİRİŞ

1. Ceditçilik Nedir?	32
2. Ceditçiliğin Kaynakları:	40
I.BÖLÜM	70

MUHAMMED FATİH KERİMÎ: EĞİTİM HAYATI, İLK TECRÜBELER VE ENTELEKTÜEL GELİŞİM (1870-1905)

1. Ailesi.....	72
2. İlk Eğitimi ve Medrese Hayatı.....	73
3. Yeni Bir Çevre: Minlibay’dan İslâm Dünyasının Başkenti İstanbul’a.....	79
4. İlk Tecrübe: Kırım-Yalta	85
5. Neşri-i Maârif Cemiyeti Toplantısı ve Kargalı Öğretmen Yetiştirme Kursları.....	89
4) Orenburg’da İlk Özel Tatar Matbaası.....	97
5) Yeniden Kırım	102

6)	Entelektüel Gelişim ve Etkiler.....	103
6.1.	İsmail Bey Gaspıralı ve Tercüman.....	103
6.2.	Ahmet Mithat Efendi ve Osmanlı	107
6.3.	Şeyh Cemaleddin Efgânî.....	112
6.4.	Arminius Vambery	117

II.BÖLÜM

HAREKETLİ YILLAR: DEVRİMLER VE SİYASİ FAALİYETLER (1905-1917)

1.	1905 Devrimi'nin Hemen Öncesinde Rusya Müslümanları.....	125
2.	Devrim Öncesi İlk Toplantı (15 Ağustos 1905): Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi (Nijni Novgorod) ve Fatih Kerimî	128
3.	Büyük Değişim: 17 Ekim Manifestosu (1905).....	131
4.	I-II. Duma Arasında Muhammed Fatih Kerimî.....	135
4.1.	Orenburg'da İlk Toplantılar	135
4.2.	Rusya Müslümanlarının II. Kongresi (13-23 Ocak 1906).....	139
4.3.	Orenburg'da I. Duma Seçimleri	145
4.4.	Orenburg'da II. Duma Seçimleri.....	149
4.5.	Petersburg'da Muvakkat Komite Çalışmaları (1907)	158
4.6.	Rusya Müslümanlarının III. Kongresi (16-21 Ağustos 1906)	164
5.	III. ve IV. Duma Çalışmaları	170
6.	1917 Ekim Devrimi ve Muhammed Fatih Kerimî.....	185
6.1.	1917 Şubat Devrimi	185
6.2.	Şubat Devrimi'nden Moskova Kurultayı'na	191
6.3.	Bütün Rusya Müslümanlarının I. Kurultayı (1-11 Mayıs 1917).....	201

6.4.	Moskova Kongresi'nden Ekim Devrimi'ne	213
6.5.	Bütün Rusya Müslümanlarının II. Kurultayı (21-31 Temmuz 1917)	215
7.	Siyasette Son Yıl: Ekim Devrimî	226
8.	Sosyalizm Üzerine Bir Tartışma.....	244

III.BÖLÜM

YENİLEŞME ÇABASI: SORUNLAR-ELEŞTİRİLER-ÇÖZÜMLER

1.	Eğitim Faaliyetleri	252
1.	Rusya Müslümanları Neden Geri Kaldı?	264
2.	İslam ve Yenileşme	281
3.	Mutaassıp Din Adamları.....	288
4.	Çarlık Hükümeti ve Müslümanlar	297
5.	Rus Eğitim Kurumları ve Rus Dili	304
6.	Dil Meselesi.....	312
7.	Kadın Eğitimi	316

IV.BÖLÜM

MATBUAT ALANINDA BİR ÖNCÜ

1.	Matbuat Alanında İlk Tecrübeler: “Mirat”, “Şark-i Rus”, “Nur” ve “Kazan Muhbiri”	325
2.	On İki Yıllık Hizmet: “Vakit” Gazetesinde Başmuharrirlik	329
3.	“Vakit” Gazetesi ve Çarlık Matbuatı.....	342
4.	“Vakit” Gazetesi ve Fatih Kerimî'ye Yönelik Takipler ve Cezalar	348
5.	Yeniden İstanbul: Balkan Savaşları'nda Muhabir Olarak Fatih Kerimî	359
6.	On İki Yıllık Hizmetin Sonu: “Vakit”ten Ayrılış	367
7.	Matbuat Hayatında İkinci Bir Faaliyet Alanı: “Şura” Dergisi	370
8.	Son Başmuharrirlik: “Yana Vakit” (Yeni Vakit)	376

9.	Yeni Bir Dönem: Sovyet Matbuatı.....	378

V.BÖLÜM

MUHAMMED FATİH KERİMÎ'NİN ESERLERİ: İLMÎ ÇALIŞMALARI- HİKÂYELERİ-ÇEVİRİLERİ VE DİĞERLERİ

1.	İlmî Eserleri.....	383
1.1	Fatih Kerimî, Muallim ve Mürebbilere Rehnâme, Tipografiya F. G. Karimova, Orenburg, 1902.....	383
1.2	Muhammed Fatih el-Kerimî, Muhtasar Coğrafya, Lito-Tipografiya İ.N. Haritova, Kazan, 1904.....	384
1.3	Fatih Kerimof- N. Agayef, Coğrafyayı Ümranî, Vakit Matbaası, Orenburg, 1909. 384	
1.4	Fatih Kerimof, Muhtasar Tarih-i Umumi, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.....	384
1.5	Fatih Kerimof, Muhtasar Tarih-i İslâm II, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1913.....	385
1.6	Fatih Kerimof, Tarih-i Enbiya, Hüseyin Hüseyinof Kitaphanesi, Orenburg, 1914. 385	
1.7	Fatih Kerimî, Resimli Coğrafya Dersliği, Yana Vakit Matbaası, Orenburg, 1919. 386	
1.8	Fatih Kerimî, İçtimaî Terbiye, Tipografiya Poligrafşkolı İmeni A. V. Lunaçarskovo, Kazan, 1924.....	386
1.9	Fatih Kerimof, Muhtasar Tarih-i İslâm III, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.....	386

2.	Hikâyeleri	387
2.1.	Fatih Kerimî, Nureddin Halfe, 1899.	387
2.2.	F.K., Cihangir Mahdumnın Avıl Mektebinde Okuı, İlyas Mirza Boraganski Matbaası, Petersburg, 1900.	388
2.3.	Muhammed Fatih el-Kerimî, Hayal mı? Hakikat mi?, Şeref Matbaası, Kazan, 1908.	389
2.4.	Fatih Kerimî, Mirza Kızı Fatıyma, Tipografıya T. D. Karimovı, Kazan, 1907...391	
2.5.	Fatih Kerimî, Şakirt ile İstudent, (Fatih Kerimî Eserleri İçinde), Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.....	392
2.6.	Fatih Kerimî, Gayaş Halfe, (Fatih Kerimî Eserleri İçinde), Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.	393
2.7.	Fatih Kerimî, Salih Babaynın Öylenüvi, (Fatih Kerimî Eserleri İçinde), Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.....	394
3.	Seyahatnameleri.....	395
3.1.	Fatih el-Kerimî, Yavrupa (Avrupa) Seyahatnamesi, İlyas Mirza Boraganski Matbaası, Petersburg, 1902.	395
3.2.	Muhammed Fatih b. Gilman el-Kerimî, Kırım'a Seyahat, Muhammed Fatih Kerimof Matbaası, Orenburg, 1904.	397
3.3.	Fatih Kerimî, İstanbul Mektupları, Vakıt Matbaası, Orenburg, 1913.....	397
4.	Çeviri Çalışmaları.....	399
4.1.	Şemseddin Sâmi, Hatunlar Vezâifi, Çev. Fatih Kerimî, Brislin Tabhanesi, Orenburg, 1899.....	399

4.2.	L. Karabof, Arap Toyu, Çev. M. Fatih Kerimof, Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg, 1901.....	399
4.3.	Arminius Vambery, Türk Hanımları, Çev. M. Fatih el-Kerimî, Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg, 1901.	400
4.4.	Ahmet Mithat Efendi, Bilgiç Kız, Çev. Fatih Kerimî, Gılman İbrahim Karimova Matbaası, Orenburg, 1902.....	402
4.5.	Kaynana, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.....	402
4.6.	Yaşlar Meclisi, Çev. Fatih Kerimî, Müntehabat-ı Kerimî, Cüz IV, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.....	403
4.7.	Tilsiz Hatun, Çev. Fatih Kerimî, Müntehabat-ı Kerimî, Cüz 3, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.	403
4.8.	Sultan Aşkı, Çev. Fatih Kerimî, Müntehabat-ı Kerimî, Cüz I, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.	404
4.9.	V.V. Bartold, Türkistan Tarihi, Çev. Fatih Kerimi, SSSR Halklarının Merkez Neşriyatı, Moskova, 1924.	404
4.10.	V. İ. Lenin, Angarya Meselesi, Çev. Fatih Kerimî, Tatarstan Devlet Neşriyatı, Kazan, 1927.....	404
4.11.	V. V. Bartold, Mangullar Devrinde Türkistan, Çev. Fatih Kerimî, Özbek Devlet Neşriyatı, Semerkant, 1931.	404
4.12.	(İsimsiz), Aşk Hattı, Çev. Fatih Kerimî.	404
5.	Feofil Feofiloviç Putsıkoviç'ten Dünya Milletleri Çevirileri.....	405
6.	Tamamlanmamış ve Basılmamış Çalışmaları	407

6.1.	Fatih Kerimî, Moğol ve Tatar, (Tarihsiz).....	407
6.2.	Arminius Vambery, Türklerin Islahatı ve Bir Muharebe-i Umumî Muhatarası, Çev. Fatih Kerimof, 1898.....	407
6.3.	Arminius Vambery, Rusya Müslümanlarının Terakki ve Temeddün Hareketleri, Çev. Fatih Kerimî.....	409
6.4.	Şeyh Cemaleddin Efgânî, Tverdaya Rukoyat, Çev. Fatih Kerimî, (Tarihsiz).	410
6.5.	Volşebniye Dengi (Tılsımlı Akçe), Çev. Fatih Kerimî, (Tarihsiz).	410
6.6.	Fatih Kerimî, Sosyoloji Tarihi, (Yer ve Tarih Bilgisi Yok).....	410
7.	Diğer Çalışmaları.....	411
7.1.	Muhammed Fatih el-Kerimî, Merhum Gılman Ahund, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1904.	411
7.2.	Muhammed Fatih el-Kerimî, Andan Bundan, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.....	412
7.3.	F.K., Terbiyeli Mujik, Gılman İbrahim Karimova Matbaası, Orenburg, 1902....	413
7.4.	Fatih Kerimî, Derdmend, Kazan, 1929.	413
7.5.	F.K., Ümid Prahodunda, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.	413
7.6.	Fatih Kerimî, Yaşlık Günahları, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.....	414
7.7.	Fatih Kerimî, Hay Şeytan Kız, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.....	414
7.8.	Fatih Kerimî, Resim-Müzik ve Şiir, Yana Vakit Matbasası, Orenburg, 1918....	414

VI.BÖLÜM

SONA DOĞRU: STALİN REJİMİNDE “TÜRKİYE CASUSU, PANTÜRKİST ORGANİZASYON ÜYESİ VE DEVRİM DÜŞMANI BİR TATAR”

SONUÇ	429
ÖZET	437
ABSTRACT	439
KAYNAKÇA.....	441
EKLER	493

KAYNAKLAR

Barbara Caine, “*Biyografi ve Tarih*” adlı çalışmasında şöyle yazmaktadır: “*Biyografi özel bir düşünüş için pekâlâ temel sunabilir ve ahlaki bir amaca hizmet edebilir: ancak bireye olan vurgusu, özel dünya ve günlük yaşam ile ilgisi onun yüzyıllar boyunca tarihten daha düşük ve daha az önemli bir yazım biçimi olarak görülmesiyle sonuçlanmıştır.*”¹ Caine’nin bu haklı çıkışı; tarihi, sadece büyük olaylar üzerine inşa eden, savaşıardan ve kıvrak zekâli siyasetçilerin manevralarından ibaret sayan ve bir ateşkes ile sonuçlandıranlar için oldukça gerçekçidir. Diğer taraftan biyografi bunun çok daha ötesindedir. Francis Bacon tam da bu noktada biyografinin tarihin bir parçası olduğunu belirtmiş ve onun bu fikrine birkaç yüzyıl sonra Britanya’dan Thomas Carlyle ve Amerika’dan Ralph Waldo Emerson da katılmıştır. Onlar, tarihin biyografiden ayrı düşünülemez olduğu üzerinde durmuşlar ve hatta Emerson, tarihin temelde önde gelen insanların hayatlarından oluştuğunu vurgulamıştır.² Bu yönüyle aslında teknik olarak dışarıdan biyografi şeklinde görünen bu çalışma; birey üzerinden bir devri anlamaya, anlatmaya ve yine aynı şekilde bir devrin içerisinde bireyin yerini ve düşüncesini ortaya koymaya odaklanmıştır. Çalışmada sosyal, siyasî ve kültürel olaylar ile birey iç içedir. Böylesi bir durumda olayların ve bireyin bazı durumlarda birbirine üstünlük kurması kaçınılmazdır. Bireyin kendisi, faaliyetleri ve çevresi ile zamanın olayları, bu üstünlük kurma mücadelesinin nedenini oluşturmaktadır. Bu şekilde bir ölçüde çerçevesi çizilen “Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937)” adlı çalışma, Türkiye ile yakından ilgili bir Tatar aydını ve zamanının incelemesidir. Bu yakın ilişkinin aksine onun tam anlamıyla Türkiye’de tanındığını söylemek zordur. Fakat hakkında hiçbir çalışma yapılmamış da değildir.

---

¹ Barbara Caine, **Biyografi ve Tarih**, Çev. Müge Sözen, İstanbul 2019, s.11.

² a.g.e., s.14-17.

1) Birinci El Kaynaklar

1.1.Arşiv Belgeleri

“Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937)” adlı doktora tez çalışmasının kaynaklarını, bugün Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalan ve birden fazla merkezde yer alan arşiv ve kütüphaneler oluşturmaktadır. Bu anlamda ilk olarak Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi zikredilmelidir. Adı geçen arşivde doğrudan Fatih Kerimî adına bir fon mevcuttur (F 1370) ve içerisinde bine yakın belge muhafaza edilmektedir. Bu fon, doğrudan çalışmayı beslemekle birlikte aynı zamanda Ceditçi hareketin diğer önemli isimleri hakkında da bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. İki bölüme ayrılan fon içerisinde toplam altmış yedi klasör mevcuttur. İlk bölümde genel olarak Rusya Müslümanlarını yakından ilgilendiren konular; Müslüman İttifakı, mektep-medreseler ve dinî idare hakkında belgeler mevcuttur. Bununla birlikte bu ilk bölümün daha çok Kerimî'nin gazetecilik yönüyle ilgili belgeleri barındırdığı söylenebilir. Özellikle “Vakit” gazetesi ve “Şura” dergisi hakkında resmî dökümanların yoğunluğu dikkat çekmektedir. Adı geçen gazete ve derginin kuruluşu sırasında ilgili Çarlık idari birimlerden alınan belgeler, redaktörlerin atanması konusunda yapılan müracaatlar, “Vakit” gazetesinin farklı tarihlerde düzenlenen programları, gazetenin onuncu yıl dönümü münasebetiyle Kerimî'ye ve “Vakit” idaresine gönderilen mektuplar, tebrik kartları, dönemin diğer gazete ve dergilerinde çıkan kutlama yazıları ve Kerimî'nin ilerleyen yıllarda gazete çıkartmak için yaptığı başvuru belgeleri yer almaktadır. Bunların dışında dayısı Rızaeddin Fahreddin, yakın dostlarından Sadri Maksudî, Yusuf Akçura ve Fatih Emirhan gibi pek çok isimle olan mektuplaşmaları da burada bulunmaktadır. Son olarak bu ilk kısımda Kerimî'nin ünlü âlim Arminius Vambéry'den aldığı onlarca mektup, Balkan Savaşları münasebetiyle ailesine ve “Vakit” idaresine göndermiş olduğu özel mektuplar ve Rızaeddin Fahreddin'in otobiyografisi yer almaktadır (Bu otobiyografi Rızaeddin Fahreddin tarafından Kerimî'ye hediye edilmiştir.) Fonun bu bölümü,

muhafaza ettiği belgeler ile Kerimî'nin gazetecilik yönünün ortaya çıkartılmasında ve Arminius Vambery ile münasebeti dolayısıyla da entelektüel gelişiminin izah edilmesinde önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır.

Fonun ikinci kısmı daha çok Kerimî'nin özel hayatı ile ilgilidir. Bu anlamda babası Gilman Ahund'un devrin bazı önemli isimleri ile olan yazışmaları, Fatih Kerimî'nin İstanbul'da bulunduğu dönemde, Kırım'daki öğretmenlik yıllarında ve Avrupa yolculuğu sırasında yazdığı mektuplar ile Ahmet Mithat Efendi, Rızaeddin Fahreddin, Yusuf Akçura, Burhan Şeref ve pek çok isimden aldığı mektuplar fonun bu kısmında yer almaktadır. Çok özel bilgilerin yer aldığı bu bölümde ayrıca Tatar yenileşme hareketi, "Vakit" gazetesi, "Şura" dergisi ve Müslüman vekillerin Duma çalışmaları hakkında da belgeler bulunmaktadır. Sonuç olarak bu kaynaklardan hareketle Kerimî'nin ailesinden başlayarak eğitim hayatını, yayıncılık faaliyetlerini, Ceditçilik içerisindeki sosyal ve siyasî çalışmalarını, dönemin önemli isimleri ile olan ilişkisini ve entelektüel gelişimini ortaya koymak bir dereceye kadar mümkün olmaktadır.

Çalışmanın yararlandığı bir diğer kaynak ise Orenburg Oblastı Devlet Arşivi'dir. Adı geçen arşivde doğrudan Fatih Kerimi adına bir fon bulunmamaktadır. Belge sayısı yönünden de yukarıda bahsi geçen Tataristan Millî Arşivi'ne göre oldukça zayıftır. Bununla birlikte Kerimî konusunda muhafaza edilen belgeler fevkalade önemlidir. Öyle ki Orenburg Oblastı Devlet Arşivi, Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi ile birbirini tamamlamaktadır denilebilir. Çünkü Kerimî, yaklaşık yirmi beş yıl kadar Orenburg'da yaşamış, Rusya Müslümanları arasında bir lider olarak bu çevreden çıkmıştır. Ayrıca "Vakit" ve "Şura" gibi dönemin önde gelen süreli yayınları Orenburg'da Kerimî'nin kontrolü altında yayımlanmıştır. Bu nedenle arşivde yer alan belgeler, doğrudan Kerimî'nin Orenburg'daki faaliyetleri ile ilgili olarak önemli kaynaklardır. Sonuç itibariyle, Orenburg Oblastı Devlet Arşivi'nde "21" ve "213" numaralı fonlarda yer alan belgelerden yararlanarak; Kerimî'nin başta Hüseyiniye Medresesi

ve diğ er eğitim kurumları içerisindeki çalışmalarını, Ahmed Bay Hüseyinov Vakfı ve diğ er sosyal kuruluş lar içerisindeki faaliyetlerini değerlendirmek mümkündür. Bir başka taraftan bu arşivin diğ er bir özelliğ i ve belki de en önemlisi, Orenburg Jandarma Birimi'nin Kerimî'ye olan bakışının ortaya konulmasına kaynaklık ediyor oluşudur. Bu, bir bakıma Çarlık idaresinin, Kerimî ve biraz daha genelleştirilirse Ceditçi harekete ya da Rusya Müslümanları arasındaki yenileş me faaliyetlerine bakışını gün yüzüne çıkartmak anlamına da gelmektedir. Burada yer alan belgelerden Kerimî'ye verilen cezalara ve “Vakit” gazetesine yönelik idarenin yapmış olduğ u baskı siyasetine ulaşmak mümkündür.

Çalışmaya katkı sağ layan bir diğ er kaynak ise Galimcan İbrahimov Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivi'dir. Burada doğ rudan Kerimî adına bir fon (F. 25) bulunmaktadır. Her ne kadar içerik olarak çok zengin olmasa da mevcut belgeler, özellikle de Kerimî'nin son döneminin aydınlatılması açısından önemlidir. Kız kardeşi Zakire Şeref tarafından yazılan biyografinin kopyaları Arap harfli Tatarca olarak burada yer almaktadır. Bu kopyalar 2000 yılında bir çalışmada Kiril harflerine aktarılmış olsa da önemini hâlâ korumaktadır.³ Galimcan İbrahimov Arşivi'nin bir başka özelliğ i ise Kerimî'nin iadeitibarı için yazılan dilekçeleri ve Sovyetlerce bu dilekçelere verilen cevapları içeriyor oluşudur. Çalışmanın son bölümünde bu belgelerden önemli ölçüde istifade edilmiştir. Yine aynı arşivde Rızaeddin Fahreddin (F. 125), Galimcan İbrahimov (F. 65) ve Hadi Maksudî (F. 128) fonları yer almaktadır. Bu fonlarda Kerimî'ye yazılan bazı mektuplar ile “Vakit” gazetesini ve “Şura” dergisi hakkında birtakım belgelerin muhafaza edildiğ i görülmektedir.

---

³Bu kopyalar Kiril harfleri ile günümüz Tatarca'sına aktarılmış olarak, “**Fatıyh Kerimî Fenni-Biografik Jıyentık**, Haz. Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Söleyman Rehimov, Kazan 2000.” adlı çalışmanın 74-111. sayfaları arasında yayımlanmıştır. Çalışmada Kiril harfli Tatarca metin kullanılmıştır.

Arşiv kaynakları içerisinde son olarak Türkiye Cumhuriyeti Kızılay Arşivi'ne de burada yer verilmelidir. Her ne kadar birkaç belge de olsa Fatih Kerimî'nin adının doğrudan Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki bir arşivde yer alıyor oluşu önemlidir. Kerimî, Balkan Savaşları münasebetiyle İstanbul'a geldiği zaman Orenburg Müslümanları tarafından kendisine verilen nakdî yardımını Kızılay idaresine teslim etmiştir. Bununla ilgili olarak üç adet belge Kızılay Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

1.2.Sürelî Yayınlar

Tatarca sürelî yayınlar çalışmanın en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Yayınlar, Rusya Federasyonu içerisindeki farklı arşiv ve kütüphanelere dağılmış olsalar da büyük bir kısmını Kazan Federal Üniversitesi Lobaçevski Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden temin etmek mümkün oldu. Bu anlamda başta “Vakit” gazetesi olmak üzere “Nur”, “Kazan Muhbiri”, “Yıldız”, “Çükeç”, “Mekteb”, “Din ve Maişet”, “Ahbar”, “Beyan'ül Hak”, “Şark-i Rus”, “Turmuş”, “Kızıl Tataristan”, “Millet”, “İttifak”, “Söz”, “El-İslâh”, “Muhtariyet”, “Karmak”, “Süyümbike”, “El Asr'ül Cedid”, “Musulmanskiy Mir”, “Tercüman”, “Biznin Yul”, “Biznin İl”, “İl”, “Tan Yıldızı”, “Ural”, “Ülfet” ve “Koyaş” adlı gazete ve dergiler tarandı. Bu yayınların bir kısmının eksik sayılarına, Rusya Devlet (Lenin) Kütüphanesi (Moskova) ve Tataristan Millî Arşivi Nadir Eserler Bölümü'nden ulaşıldı. Bunun dışında “Başkurd”, “Yol”, “Saban”, “Yana Vakit” ve “Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Komiseriyatı Muhbiri” adlı gazetelerin bazı sayıları, yine Rusya Devlet Kütüphanesi'nden ve Başkurdistan Millî Kütüphanesi'nden (Ufa-Zeki Velidi Togan adında) temin edildi. Tatar matbuatının bu önemli dergi ve gazeteleri sayesinde Rusya Müslümanlarının sosyal, siyasî ve kültürel faaliyetlerini yakından takip etmek mümkün oldu. Yayınların bir kısmı, taşıdıkları düşünce eğilimleri nedeniyle gelişmeleri farklı pencerelerden değerlendirebilme imkânı sundu.

“Vakit” gazetesi ve “Şura” dergisi, çalışma ile bağlantılı olarak diğer Tatar süreli yayınlarından ayrı bir yerde durmaktadır. “Şura” dergisinde yer alan makaleler, çeviriler ve hikâyeler ile Kerimî’nin farklı yönlerinin tespit edilmesine gayret edildi. Aynı şekilde “Vakit” gazetesi aracılığıyla (Kerimî “Vakit”in başmuharririydi) Kerimî’nin faaliyetlerini günü gününe takip etmek mümkün oldu. Özellikle, gazetede “Orenburg Haberleri” başlıklı bölümler bu anlamda önemli bir kaynak olarak öne çıktı. Diğer taraftan söz konusu yayınlar aracılığıyla sadece Kerimî’nin Rusya Müslümanları arasındaki faaliyetlerine ulaşılmakla kalmadı aynı zamanda yazdıkları üzerinden düşün dünyasının ortaya çıkarılmasına da gayret edildi. Onun Türk ve İslâm dünyası hakkındaki görüşleri, eğitim alanındaki eleştirileri ve çözüm önerileri, Rusya’ya ve Rus siyasetine bakışı gibi önemli konularda “Vakit” gazetesi ve “Şura” dergisi önemli kaynaklar olarak sivrildiler. 1917 Ekim Devrimi sonrasında Kerimî’nin çıkarmış olduğu “Yana Vakit” gazetesi ise onun devrim sırasında takip ettiği siyaseti ortaya koyabilmek adına çalışmaya katkı sundu. Bunun dışında “Kızıl Tataristan”, “Yol”, “İşçiler Dünyası” ve “Saban” gibi gazeteler de Kerimî’nin Sovyet iktidarı ile arasındaki bağı açıklamak adına kullanıldı.

1.3.Kitaplar

Fatih Kerimî’nin eserleri Tataristan sınırları içerisinde farklı kütüphanelere dağılmış durumdadırlar. Bununla birlikte eserlerin büyük bir kısmı Kazan Federal Üniversitesi Lobaçevski Kütüphanesi’nde yer almaktadır. Diğer taraftan onun bazı eserlerini Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi Nadir Eserler Bölümü’nde, Başkurdistan Millî Kütüphanesi’nde ve Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi’nde (Petersburg) bulmak mümkün oldu. Bunun dışında Ankara Millî Kütüphane’de Kerimî’nin “İstanbul Mektupları” adlı eserine ve “Vakit” gazetesinin farklı yıllara ait kitapçıklarına ulaşıldı.

Yukarıda verilenlerin dışında çalışmada ana kaynak olarak kullanılan eserlerden de söz etmek gerekmektedir. Bu doğrultuda Rızaeddin Fahreddin'in "Ahmed Bay"⁴ adlı çalışması, Kerimî'nin Medrese-i Hüseyiniye yönetimindeki yeri ve faaliyetleri açısından önemli bir kaynak oldu. Yine aynı ismin Ahmet Mithat Efendi hakkındaki eseri⁵ Kerimî ve Mithat Efendi arasındaki ilişkinin ortaya konmasına ve genel olarak Rusya Müslümanları arasında bir Osmanlı münevverinin ne derece etkili olduğunun tespit edilmesine büyük katkı sağladı. Benzer şekilde Burhan Şeref tarafından hazırlanan "Gani Bay" hakkındaki çalışma⁶, Kerimî'nin Ceditçi hareket içerisindeki ilk eğitim faaliyetlerinden "Kargalı Eğitim Kursları" hakkında önemli bilgileri barındırmaktadır. Eserde İsmail Bey Gaspıralı, Fatih Kerimî, Rızaeddin Fahreddin, Hadi Atlasî, Haris Feyzî, Hayrullah Hazret Osmanov, Hasan Ata Abaşi, Ali Asgar Gafuri ve pek çok önemli isim yazılılarıyla yer almıştır. Fatih Kerimî özeli dışında bu çalışmanın bir diğer önemi de Ceditçilik hareketine bir Tatar Bay'ının katkısını ortaya koyması ve Tatar millî burjuvazisi ile yenileşme arasındaki ilişkiye dikkat çekiyor olmasıdır. Fatih Kerimî tarafından hazırlanan "Merhum Gılman Ahund"⁷ adlı çalışma da ana kaynaklar içerisinde yer almaktadır. Kerimî'nin yetişmesinde doğrudan etkili olan baba Gılman Ahund'un Rusya Müslümanları arasındaki yeri ve Ceditçi hareket içerisindeki faaliyetleri, bu eser üzerinden incelendi. Kerimî'nin ilk yılları ve aile hayatının izinin sürülmesi de yine bu çalışma ile mümkün oldu.

Galimcan İbrahimov'un "Tatarlar Arasında Rivalutsiya Hareketleri" adlı çalışması da birinci el kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserde, genel anlamda 1905 Devrimi sırasında

---

⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, **Ahmed Bay**, Vakıf Matbaası, Orenburg 1910.

⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Vakıf Matbaası, Orenburg 1913.

⁶ **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakıf Matbaası, Orenburg 1913.

⁷ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, Muhammed Fatih Gılman Kerimov Matbaası, Orenburg 1904.

Tatarlar ele alınmakta, özellikle matbuat alanında sosyalist çizgiye yakın Tatar gazete ve dergileri, Tatarlar arasındaki işçi sınıfı ve bu alandaki ilk önderler üzerinde durulmaktadır. Eserin önemi; Galimcan İbrahimov'un Fatih Kerimî'yi Tatar liberalleri arasında değerlendiriyor oluşudur. Kerimî'ye yönelik "büyük liberal muharrir" söylemleri de bu anlamda değerlidir. Ayrıca Kerimî'nin, Müslüman İttifakı'nın önderleri arasında gösterilmesi de dikkate değer kayıtlardır. Benzer şekilde Gasım Mansurov'un "Birinçi Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar"⁸ adlı eseri de Fatih Kerimî'nin aktif olarak içerisinde bulunduğu Müslüman İttifakı konusunda önemli bir kaynaktır. Çalışmada 1905 Devrimi sırasında Tatar işçi ve köylüleri, Tatarlar arasındaki sosyal demokrat yönelişler, Duma'da Tatar vekillerin faaliyetleri, devrim sırasında Pantürkizm ve Panislamizm hareketlerinin Tatarlar arasındaki durumu ve Tatar Bayları-Tatar liberalleri şeklinde tarif edilen Ceditçi kadronun 1905 Devrimi'ne bakışı ele alınmıştır. Ek olarak Fatih Kerimî de dâhil olmak üzere Rusya Müslümanlarının siyasî hayatında yer edinmiş önemli isimlerin bu dönemdeki faaliyetleri konu edinilmiştir. Çalışmanın dikkat çeken özelliği ise Fatih Kerimî'nin de aktif olarak içerisinde yer aldığı Müslüman İttifakı'nın, millî burjuva hareketi olarak görülmesi ve temsilcilerinin de "Kara Güruhlar" şeklinde tanımlanmasıdır. Bu anlamda Mansurov'un çalışması, Kerimî'nin ve diğer temsilcilerin Tatar sosyalistleri gözünde nasıl gözüktüğünün anlaşılması açısından önemli bir kaynaktır. Z. Şarkıy'ın "Orenburg'da Rivalyutsiya Künleri 1905-1919. İl"⁹ adlı çalışması da doğrudan Orenburg bölgesine yönelik olması itibariyle önemlidir. Rusya Müslümanları arasında işçi hareketleri ve devrimin gelişim süreci ile başlayan çalışmada, Orenburg'daki Bolşevik hâkimiyetin kuruluşu incelenmiştir. Bununla birlikte Başkurt muhtariyet hareketi ve eski Müslüman İttifakı'nın temsilcileri de ele alınmıştır. Bu noktada Orenburg'da önemli bir isim olarak öne çıkan Fatih Kerimî ve

---

⁸ Gasım Mansurov, **Birinçi Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar**, Meskev 1926.

⁹ Z. Şarkıy, **Orenburg'da Rivalyutsiya Künleri 1905-1919. İl**, Orenburg 1926.

başmuharriri olduğu “Vakit” gazetesine yer verilerek, onun Müslüman İttifakı içerisindeki önemli konumu ön plana çıkartılmış ve bu yöndeki faaliyetleri “Tatar Milliyetçi-Türkçülerin” siyasî alandaki yönelişi olarak genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Son olarak Musa Carullah Bigiyev’in eserlerinden de bahsetmek gerekmektedir. Carullah’ın “Rusya Müslümanları İttifakının Programı”¹⁰, “Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri”¹¹ ve “Islahat Esasları”¹² adlı çalışmaları, Rusya Müslümanlarının 1905 Devrimi öncesi ve sonrasındaki siyasî faaliyetleri hakkında hazırlanmış önemli eserler olarak öne çıkmaktadırlar. Carullah’ın bizzat kongre ve toplantılarda hazır bulunuyor oluşu, çalışmaların değerini bir kat daha artırmaktadır. Rusya Müslümanlarının siyasî yönelişlerinin incelenmesinde bu kaynaklar çalışmaya önemli katkılar sunmuştur.

2) İkinci El Kaynaklar

Genel kaynaklar içerisinde ilk olarak Nadir Devlet’in “*Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*” adlı eseri ön plana çıkmaktadır.¹³ Çalışmada, belirtilen tarihsel sınırlar içerisinde Rusya Müslümanlarının sosyal, siyasî ve kültürel faaliyetleri ele alınmıştır. Eser, Rusya Müslümanlarının XIX-XX. yüzyıl arasında geçirdiği değişimleri, bir bütün olarak izah etmektedir. Aynı yazarın bir diğer çalışması ise Ekim Devrimi sonrasında Rusya Müslümanlarının yaşadığı süreci ele almakta ve özellikle siyasî alandaki mücadeleye

---

¹⁰ Musa Bigiyef, **Rusya Müslümanları İttifakının Programı**, Tipografiya K. S. Antakolskavo, Petersburg, 1906.

¹¹ Musa Bigiyef, **Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri**, Bratya Karimovi, Kazan, 1906.

¹² Musa Carullah, **Islahat Esasları**, M. A. Maksutova Matbaası, Petrograd, 1915.

¹³ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 3. Baskı, Ankara 2014.

odaklanmaktadır.¹⁴ İsmail Türkoğlu ve İbrahim Maraş'ın çalışmaları doğrudan Ceditçi dönem ile ilgili olmakla birlikte her iki ismin de birer eseri özellikle dikkat çekicidir. Türkoğlu'nun ünlü din âlimi ve tarihçi Rızaeddin Fahreddin hakkındaki biyografik çalışması¹⁵ Kerimî ile yakından ilgilidir. Çünkü Kerimî ve Rızaeddin Fahreddin arasındaki akrabalık, Kerimî ile ilgili bazı soruların bu eser üzerinden cevaplandırılmasına olanak vermektedir. Maraş'ın çalışması¹⁶ ise genel anlamda Ceditçi hareketin anlaşılması ve açıklanmasında önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Maraş, Ceditçi hareketin köklerinden başlayarak gelişimi ve değişimi üzerinde durarak, hareketin öncülerini ve etki sahasını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde çok kısa da olsa bu çalışmada Kerimî hakkında biyografik veriler yer almaktadır. Bu çalışmaya benzer şekilde Ayşe-Azade Rorlich'in "Volga Tatarları"¹⁷ adlı eseri de Ceditçi hareketin doğuşunu, gelişimini ve evrilişini ele almaktadır. Farklı olarak Tatar Türklerinin kökenine, Rusya ile ilişkisine ve Sovyet idaresi altındaki döneme ışık tutmaktadır. Bu çalışmalara ek olarak Alper Alp tarafından hazırlanan doktora tezi¹⁸ de burada zikredilmelidir. 1905-1916 yılları ile sınırlandırılan çalışmada; Fatih Kerimî de dâhil olmak üzere Rusya Müslümanları arasında siyasî alanda öne çıkmış aydınların faaliyetlerine, Duma'daki Müslüman vekillerin çalışmalarına, Ceditçilere yönelik muhalif hareketlere ve Tatarlar arasındaki siyasî bölünmelere yer verilmiştir. Eser hem Rusya Müslümanlarının hem de özel

---

¹⁴ Nadir Devlet, **1917 Eki İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, İstanbul 1998.

¹⁵ İsmail Türkoğlu, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)**, İstanbul 2000.

¹⁶ İbrahim Maraş, **İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik (Yenileşme) Hareketi (1850-1917)**, Ankara Üniversitesi, SBE, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara 2000.

¹⁷ Azade-Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları**, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul 2000.

¹⁸ Alper Alp, **Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)**, Gazi Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010.

olarak Kerimî'nin siyasî faaliyetlerinin ortaya konmasında önemli bir kaynak olarak çalışmadaki yerini almıştır.

Kaynaklar içerisinde Yavuz Akpınar tarafından Latin harflerine aktarılan İsmail Bey Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde çıkan yazıları ve risale halinde yayımlanan eserlerinden de bahsedilmelidir.¹⁹ Bu çalışmalar; İsmail Bey Gaspıralı çerçevesinde Ceditçi hareketin açıklanması ve anlaşılması, Gaspıralı'nın bir lider olarak Rusya Müslümanlarını nasıl yönlendirdiğinin ortaya konması açısından önemlidir. Ayrıca içerisinde muhafaza ettiği yazılar sayesinde Rusya Müslümanlarının sosyal, siyasî ve kültürel alandaki yenileşme hareketlerini yakından takip etmek mümkün olmaktadır. Çalışma bu yönüyle ana kaynak olarak öne çıkarken, Türkiye Türkçesine kazandırılmış olması, araştırmacılara büyük zaman kazandırmaktadır. Benzer şekilde İhsan Ilgar tarafından Latin harflerine aktarılarak Türkiye Türkçesine kazandırılan “*Rusya Müslümanlarının Birinci Umumi Toplantısı*” tutanakları da çalışmada ana kaynaklardan birisi olarak öne çıkmaktadır. Orijinal metne ulaşamadığı için bu çalışma, Kerimî'nin söz konusu kongredeki konuşmalarını içermesi bakımından önemlidir. Son olarak Fatih Kerimî'nin Latin harflerine aktarılarak dilimize kazandırılan önemli eserlerinden “Avrupa Seyahatnamesi”²⁰, “Kırım’a Seyahat”²¹ ve “İstanbul Mektupları”²² da ana kaynaklar olarak çalışmadaki yerlerini almışlardır.

---

¹⁹ **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeleri**, Haz. Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, 4. Baskı, İstanbul 2014.; **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul 2015.; **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul 2015.; **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2017.

²⁰ Fatih Kerimi, **Avrupa Seyahatnamesi**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul 2001.

²¹ Fatih Kerimi, **Kırım’a Seyahat**, Haz. Hayri Ataş, İstanbul 2004.

3) Muhammed Fatih Kerimî Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Üzerine

Son dönemlerde Türkiye’de, Rusya ve Rus hâkimiyeti altında yaşayan ya da yaşamış olan Türklere yönelik yoğun bir ilginin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Her şeyden önce iki millet arasındaki etkileşim, bin yılın ötesine ulaşmaktadır. Kimi zaman barışlarla ve ittifaklarla kendisini gösteren bu süreç, Osmanlı ve Çarlık Rusya özelinde çoğu zaman savaşlar ile devam etmiştir. Bütün olanlara rağmen yaşananlar, iki millet için de tarihî bir miras ve ders çıkartılabilecek bir rekabet olarak tarihteki yerini almıştır. Rusya’ya yönelik ilginin ilk kısmı, bu tarihî süreç üzerinden anlaşılabilir. Diğer taraftan ilginin ikinci kısmı, yukarıda bahsedilen iki millet arasındaki ilişkiden bağımsız olmamakla birlikte daha özel bir nedeni içermektedir. Bu özel neden Çarlık Rusya, SSCB ve günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan Türklerdir. Daha çok Sovyet İhtilali (Ekim/Bolşevik İhtilali/Devrimi) sonrasında Türkiye’ye iltica etmek zorunda kalan münevverlerin kalemleri aracılığıyla haberdar olduğumuz bu dünya, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile bizlere daha da yakınlaştı. Gerek bu yapıdan ayrılarak bağımsızlığına kavuşan günümüzdeki Türk Cumhuriyetleri’ne gerekse yeniden yapılanan Rusya içerisindeki özerk akraba topluluklarına yönelik ilgimizde büyük bir canlanma görüldü. Özellikle tarih alanında, Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türkler hakkında çok sayıda eser kaleme alındı ve Türkiye Türkleri ile aralarındaki dil, din ve kültür birliği öne çıkartıldı. Onların Çarlık ve Sovyet Rusya hâkimiyeti altında kaldıkları dönemler, hemen hemen her yönüyle incelenmeye çalışıldı. Bu inceleme süreci hâlâ devam etmektedir.

Türkiye’de, Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin modernleşme-yenileşme çabasını ifade eden Ceditçilik hareketi üzerinde yoğun bir mesainin harcandığını söylemek mümkün. Pek çok açıdan ele alınan bu dönemi, Osmanlı ve Rusya Türklerinin birbirlerine en çok yaklaştığı, aralarındaki ilişkilerin en sıkı şekilde yaşandığı yıllar olarak

---

²² Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul 2001.

tanımlayabiliriz. Bu nedendir ki söz konusu yakınlaşma, iki taraf arasındaki etkileşimi artırmış ve her iki dünya için de büyük bir mirasın oluşmasına doğrudan katkı sunmuştur. Bugün Türkiye’de bu mirasın oluşmasında etkili olan aydınlar hakkında, onları farklı yönlerden ele alan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu doğrultuda; İsmail Bey Gaspıralı, Yusuf Akçura, Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah Bigiyev, Ayaz İshâki, Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudî Arsal, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu, hakkında araştırmaların yapıldığı isimler olarak öne çıkmaktadırlar. Her iki dünya için önemli olan bu isimlere, şüphesiz Muhammed Fatih Kerimî de eklenmelidir.

Muhammed Fatih Kerimî, döneminin diğer isimlerine kıyasla Türkiye’de daha az tanınan bir Tatar aydınıdır. Türkçe literatürde onun ismi ile ilk kez nerede karşılaşıldığı kesin olarak bilinmese de Abdullah Battal Taymas’ın 1925 yılında İstanbul’da Osmanlı Türkçesi ile basılan “*Kazan Türkleri*” adlı çalışması, bu anlamda bir başlangıç olarak görülebilir.²³ Taymas, az da olsa Ceditçilik hareketi kapsamında Kerimî’den bahsederek onun gazetecilik ve yazarlık yönüne vurgu yapmaktadır. Cafer Seydahmet Kırımer’in “*Gaspıralı İsmail Bey*”²⁴ adlı eseri ise 1934 yılında ilk kez basıldığında Fatih Kerimî henüz hayatta bulunuyordu. Kırımer, çalışmasının farklı bölümlerinde İsmail Bey Gaspıralı ile ilişkisi bağlamında Fatih Kerimî ve babası Gilman Kerimî’den söz etmektedir. Bu anlamda Gaspıralı’nın Kerimî üzerindeki etkisine ve az da olsa onun Ceditçi hareket içerisindeki yerine eserinde yer vermektedir. Abdullah Battal Taymas’ın bir diğer çalışması “*1917’den 1919’a Rus İhtilâli’nden Hatıralar I*”de²⁵ Kerimî’den “Mümtaz İki Sima” başlığı altında dayısı Rızaeddin Fahreddin ile birlikte bahsedildiği görülmektedir. Taymas, Kerimî’nin eğitim hayatı,

---

²³ G. Battal, **Kazan Türkleri**, İstanbul 1925.

²⁴ Cafer Seydahmet, **Gaspıralı İsmail Bey**, İstanbul 1934.

²⁵ Abdullah Battal Taymas, **1917’den 1919’a Rus İhtilâli’nden Hatıralar I**, 2. Baskı, İstanbul 2000.

gazetecilik faaliyetleri ve 1917 Ekim Devrimi sonrası çalışmaları hakkında kısa fakat önemli bilgiler vermektedir. Kitabının basıldığı tarihlerde (1947) o, Kerimî'nin kurşuna dizildiğinden habersiz bulunuyordu. Zeki Velidi Togan'ın "*Hatıralar*"²⁶ ise Kerimî'den bahseden bir diğer önemli kaynak olarak öne çıkmaktadır. Yukarıda isimleri zikredilen eserlerden farklı olarak "*Hatıralar*"da daha çok Kerimî'nin siyasî faaliyetleri hakkında kısa kayıtlarla karşılaşılmaktadır. Bu kayıtlar, Togan'ın Kerimî ile 1917 yılındaki mücadelesi çerçevesinde ele alınmıştır. Bütün bu eserler için Kerimî hakkındaki bilgilerimizin ilk kaynağını oluşturmaktadırlar diyebiliriz.

Yukarıda verilenlerden farklı olarak doğrudan Fatih Kerimî ve eserleri üzerine yapılan çalışmaların olduğu da görülmektedir. Bunlar içerisinde çeviri türü ilk sırada yer almaktadır. Onun "*İstanbul Mektupları*"²⁷ ve "*Avrupa Seyahatnamesi*"²⁸ adlı eserleri, Fazıl Gökçek tarafından Türkiye Türkçesine aktarıldı. Böylece "*İstanbul Mektupları*", Kerimî'nin dilimize kazandırılan ilk eseri oldu. Bu önemli çalışmanın ilk sayfalarında Fatih Kerimî hakkında verilen bilgilerin, daha öncesinde yine Fazıl Gökçek tarafından kaleme alınan "*Tatar Edibi Fatih Kerimî ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri*"²⁹ adlı makaleden karşılandığı görülmektedir. Bu çalışmanın ana kaynağını ise Mesgut Gaynettinov'un Kerimî hakkındaki makalesi

---

²⁶ Zeki Velidi Togan, **Hâtıralar**, 2. Baskı, Ankara 2012.

²⁷ Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul 2001.

²⁸ Fatih Kerimî, **Avrupa Seyahatnamesi**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul 2001. Bu çalışmayla ilgili olarak Azade-Ayşe Rorlich'in değerlendirme ve tanıtım yazısı için bkz. Azade-Ayşe Rorlich, "The Temptation of The West: Two Tatar Travellers Encounterwith Europe at the and of the Nineteenth Century", **CAS**, V. 4, No. 3, 1985, pp. 21-38.

²⁹ Fazıl Gökçek, "Tatar Edibi Fatih Kerimî ve İstanbul Mektupları", **TDED**, S. 5, Bahar 1998, s.77-86.

oluşturmaktadır.³⁰ Söz konusu makale Tatarca'dır ve kullanılırken yaşanan bir karışıklıktan dolayı aslında yazarı belli olmayan ve Tatar edebiyatının önemli örnekleri arasında yer alan iki çalışma, Fatih Kerimî'nin eserleri olarak gösterilmiştir.³¹ Bundan dolayıdır ki daha sonrasında Hayri Ataş tarafından dilimize aktarılan Kerimî'nin "*Kırım'a Seyahat*" adlı çalışmasında da aynı durumun devam ettiği görülmektedir.³²

Fatih Kerimî'nin Türkçeye kazandırılan diğer eserleri Cihan Çakmak tarafından hazırlanmıştır. Üç kısa hikâyesinin yer aldığı "*Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler*" adlı çalışmanın giriş sayfalarında, Kerimî'nin kısa biyografisi ve eserlerinin listesine yer verilmiştir.³³ Ancak bu listede bir düzeltmenin yapılması zaruridir. İlk olarak seyahatnameleri içerisinde gösterilen "*Orenburg Seyahatnamesi*" adlı eserin Kerimî ile bir ilgisi yoktur. Bu eser, Orenburg'lu Hamidcan Efendi Arabof'a aittir ve ismi de tam olarak "*Orenburg İçinde Seyahat*"tir. Kerimî ise sadece naşiridir.³⁴ Yine Çakmak, daha öncesinden belirtildiği üzere aslında Kerimî'nin olmayan iki eseri, onun hikâyeleri kısmında göstermiştir.³⁵ Ayrıca

---

³⁰ Mesgud Gaynetdinov, "Fatih Kerimî'nin Tuuvına 125 Yıl", **Miras**, S. 7-8, 1995, s.65-76.

³¹ Bunlar, "Komediya Çıstayda" ve "Hösed Baba" adlı çalışmalardır.

³² Fatih Kerimî, **Kırım'a Seyahat**, Haz. Hayri Ataş, İstanbul 2004. Bu çalışma, 1999 yılında Yrd. Doç Dr. Mehdi Ergüzel danışmanlığında (Sakarya Üniversitesi/ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü) hazırlanan Yüksek Lisans tezinin yayınlanmış hâlidir.

³³ Fatih Kerimî, **Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler**, Haz. Cihan Çakmak, Ankara 2016. Çalışma içerisinde Fatih Kerimî'nin "Mirza Kızı Fatıyma", "Şakirt ile Student" ve "Nureddin Hoca" adlı hikâyelerine yer verilmiştir.

³⁴ Fatih Kerimî, "Hamidcan Efendi Arabof", **Vakit**, S. 466, 1909, s.3.; Eserin orijinali için bkz. **Orenburg İçinde Seyahat**, Naşiri. Muhammed Fatih el-Kerimî, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimova Matbaası, Orenburg 1903.

³⁵ "Komediya Çıstayda" ve "Hösed Baba"

hikâyeleri başlığı altında verilen “*Merhum Gılman Ahund*” adlı eser, hikâye türünde olmayıp içerisinde Kerimî’nin babası Gılman Ahund’un otobiyografisinin, Kerimî tarafından onun hakkında yazılanların, Gılman Ahund’un dönemin önemli kişileri ile yazışmalarının ve ölümü üzerine gelen taziye mektuplarının yer aldığı bir çalışmadır.³⁶ Yine Kerimî’nin “*Andan Bundan*” adlı eseri de Çakmak tarafından hazırlanmıştır.³⁷ Yakın zamanda yayımlanan başka bir çalışmada, Kerimî’den “Osmanlı ve Rusya Türkleri Arasındaki İlişkiler” adlı bölüm içerisinde bahsedildiği görülmektedir.³⁸ Yazar, daha çok Kerimî’nin Balkan Savaşları münasebetiyle İstanbul’a muhabir sıfatıyla geldiği dönem hakkında bilgi vermekte ve Kerimî’nin Osmanlı Türkleri hakkındaki izlenimlerini okuyucuya sunmaktadır. Bunun dışında Kerimî’nin eğitimi ve onun İsmail Bey Gaspıralı ile olan tanışıklığına dair verilen bilgilerde bazı düzeltmelerin yapılması gerekmektedir.

Fatih Kerimî ve eserleri konusunda makale türü içerisine yerleştirilebilecek çalışmalar da mevcuttur. Bu anlamda ilk olarak “*Kazan*” dergisi³⁹ sayfalarında yer edinen satırlar, kısa bir tanıtım yazısı olarak değerlendirilebilir.⁴⁰ Yazının yer aldığı derginin bir diaspora yayını olduğu düşünülürse, Kerimî hakkındaki bu kısa çalışmanın bir *unutturmama-hatırlatma* amacı güttüğü rahatlıkla anlaşılabilir. “*Tatar Modernleşmesinin Öncüsü Fatih Kerimî ve Türk*

---

³⁶ Bu çalışma için bkz. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1904.

³⁷ Fatih Kerimî, **Andan Bundan**, Çev. Cihan Çakmak, Bengü Yayınları, Ankara, 2019.

³⁸ Ahmet Kanlıdere, **İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri: Dinî İslahçılık ve Ceditçilik**, İstanbul 2021, s.260-265.

³⁹ Bu dergi için bkz. Nadir Devlet, **Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar**, 2. Baskı, İstanbul 2018, s.85,86.

⁴⁰ (Yazarı belli değil), “Fatih Kerimi”, **Kazan**, Y. 1, S. 2, Aralık 1970, s. 35-37.

Dünyasında Dil Birliği Oluşturma Çabaları”⁴¹ adlı makale ise başlık ve içerik uyumsuzluğu ile karşımıza çıkmaktadır. Yazar, çalışmasında ilk olarak Ceditçi hareketin ortaya çıkışı ve bu anlamda İsmail Bey Gaspıralı üzerine odaklanmış, devamında ise Kerimî'nin literatürde tekrarlanan biyografisini vererek konuyu kapatmıştır. Başlıktan beklenildiği şekilde, Kerimî'nin ortak dil birliği oluşturma çabasına yönelik herhangi bir bölüm ya da paragraf yoktur. Cihan Çakmak tarafından hazırlanan bir başka makalede ise İsmail Bey Gaspıralı'nın Kerimî üzerindeki etkisinin ne olduğu ele alınmaya çalışılmıştır.⁴² Bir önceki makaleye benzer şekilde, bu çalışmada da Fatih Kerimî'nin biyografisi verilmiş ve Gaspıralı çerçevesinde Ceditçilik hareketine değinilerek yazı sonlandırılmıştır. Başlık ve içeriğin bu makalede de uyumadığı görülmekte ve Gaspıralı'nın Fatih Kerimî üzerindeki etkisi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Aynı yazarın bir başka makalesinde Kerimî'nin “*Andan Bundan*” adlı eserinin fikrî yapısına yer verilmiştir. Eserin üzerinde durduğu temalar ve Kerimî'nin bu konudaki fikrinin ortaya konmasına odaklanılmıştır.⁴³ Ek olarak aynı ismin Kerimî'nin eserleri üzerinde “üslup ve temalar” çerçevesinde birkaç çalışması daha mevcuttur.⁴⁴ Bir başka makale ise Fatma Özkan tarafından kaleme alınmıştır. Makalede,

---

⁴¹ Zhala Babashova Kastrati, “Tatar Modernleşmesinin Öncüsü Fatih Kerimî ve Türk Dünyasında Dil Birliği Oluşturma Çabaları”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE Dergisi**, C. I, (Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı), 2017, s.224-231.

⁴² Cihan Çakmak, “İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, **MTAD**, C. XI, S. 4, Aralık 2014, s.284-293.

⁴³ Cihan Çakmak, “Fatih Kerimî'nin “Ondan Bundan” Adlı Eserinin Fikri Yapısı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. XII, S. 66, Ekim 2019, s.36-46.

⁴⁴ Cihan Çakmak, “Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt İle Student ve Nureddin Hoca Hikâyelerinde Ele Alınan Sosyal Temalar”, **Gazi Türkiyat**, S. 22, Bahar 2018, s.39-54.; Cihan Çakmak, “Fatih Kerimî'nin Eserlerinden Hareketle Karışık Dilli Unsurlar”,

Kerimî'nin "*İstanbul Mektupları*" adlı eseri üzerinden Türk kadınlarına bakışı incelenmiştir.⁴⁵ Mustafa Öner tarafından Tatarca'dan aktarılan ve Repressiya kurbanı Tatar aydınlarının ele alındığı çalışma ise Kerimî'den bahseden bir diğer kaynak olarak görülebilir.⁴⁶ Fazıl Gökçek tarafından yapılan bir çalışmayla da Ahmet Mithat Efendi'nin Fatih Kerimî'ye göndermiş olduğu mektupların Latin harflerine aktarımı yapılmıştır.⁴⁷

Lisansüstü incelemelere bakıldığında Kerimî'den ziyade onun eserleri üzerinde bir çalışmanın olduğu görülmektedir. Cihan Çakmak tarafından hazırlanan doktora tezinde

---

Diyalektolog Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, S. 16, Kış 2017, s.211-221.; Cihan Çakmak, "Fatih Kerimî'nin Eserlerinde Kullandığı Dil Üzerine", **X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı**, ed. Ferruh Ağca- Adem Koç, Eskişehir, 2019, s.430-437.

⁴⁵ Fatma Özkan, "Fatih Kerimî'nin Türk Kadınına Bakışı", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. I, S. 20, Ocak 2006, s.101-108.

⁴⁶ Rafail Mustafin-Reis Davutov, "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları", Akt. Mustafa Öner, **TDDED**, S. 3, 1997, s.152,153.

⁴⁷ Fazıl Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimî'ye Mektuplar", **İlmi Araştırmalar**, S. 8, 1999, s.315-323. Söz konusu mektuplar aynı ismin bir başka çalışmasında da yer almıştır. Bkz. Fazıl Gökçek, **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, 2. Baskı, İstanbul 2017, s.241-254. Mektupların ilk yer aldığı çalışma için bkz. Rızaeddin b. Fahreddin, **Ahmet Midhat Efendi**, Vakıf Matbaası, Orenburg 1913, s.60-74. Bu çalışmanın çevirisi için bkz. Rızaeddin b. Fahreddin, **Ahmet Midhat Efendi**, Çev. Ömer Küçükmehtetoğlu, İstanbul 2018, s.74-89.

Kerimî'nin iki eseri dil ve üslup yönünden incelenmiştir.⁴⁸ Söz konusu tezde Kerimî'nin hayatı, Ceditçiliği ve gazeteciliği de bir giriş mahiyetinde özet olarak verilmiştir. Maalesef kaynak yetersizliğinin dikkat çektiği bu kısımlarda daha öncesinde belirtilen hatalar tekrarlanmıştır. Ceditçiliği başlığı altında Kerimî'den ziyade İsmail Bey Gaspıralı ve genel olarak Ceditçilik hareketinden söz edilirken, gazetecilik yönünün ele alındığı bölümde de eksikliklerin olduğu görülmektedir. Ayşen Uslu tarafından hazırlanan doktora tezine de burada yer verilebilir. Ceditçi dönem roman ve hikâyelerinin incelendiği çalışmada, bir hikâye yazarı olarak Kerimî'nin çalışmalarına değinildiği görülmektedir. Yine İdil-Ural ve Türkiye ilişkileri bağlamında ve Ahmet Mithat Efendi üzerine ayrılan bir başlık altında Kerimî'den bahsedilmektedir.⁴⁹

Yukarıda verilenlerin yanında Türkiye'de Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türkler üzerine yapılan hemen hemen her çalışmada Kerimî'nin ismine rastlamak mümkündür. Bununla birlikte bu çalışmalarda özne doğrudan Kerimî olmadığı için sadece bir isim olarak geçmesinden doğal başka bir şey de yoktur.

Bahsedilen veriler bir araya getirildiğinde, “Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937)” adlı bir çalışmanın yapılma gerekçesi de ortaya çıkmaktadır. İsimleri zikredilen bazı çalışmalar, Fatih Kerimî'nin Türkiye'de tanıtılmasında önemli rol oynarken aynı zamanda ilk olma özelliğine sahiptirler. Diğer taraftan Kerimî ve

---

⁴⁸ Cihan Çakmak, **Fatih Kerimî'nin “Hıyal Mı? Hakikat Mi?” ve “Andan Bundan “Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi”**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara 2014.

⁴⁹ Ayşen Uslu, **Tatar Edebiyatında Modern Hikâye ve Roman (XX. yy. Sonları XX. yy. Başları)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir 2004.

eserleri üzerine yapılan bu çalışmalarda bir kaynak sıkıntısının olduğu rahatlıkla göze çarpmaktadır. Ana kaynakların kullanılmamasından dolayı da bazı yanlışlıklar ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak bahsi geçen çalışmaların hiçbirisinde Muhammed Fatih Kerimî'nin Ceditçilik hareketi içerisindeki yeri bir bütün olarak incelenmemiştir. Bu anlamda onun Türk ve İslâm dünyasına yönelik düşüncelerine, siyasî faaliyetlerine, eğitim alanındaki çalışmalarına ve gazetecilik yönüne değinilmemiştir. Doğal olarak böylesi kapsamlı bir konunun makaleler ve çeviri çalışmaları ile aşılamayacağı da ortadadır. Bütün bu nedenler, Fatih Kerimî gibi Ceditçi hareketin önemli bir temsilcisi hakkında detaylı bir çalışmanın yapılmasını zaruri kılmıştır.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl, Türk dünyası için sosyal, siyasi, askerî ve ekonomik yönden büyük bir istikrarsızlığı ve geri kalmışlığı ifade etmektedir. Bir tarafta Anadolu merkezli, kolları Orta Doğu ve Balkanlara ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, siyasi kargaşa içerisinde, yarı müstemleke durumuna düşmüş ve Avrupa'ya kıyasla geride kalmış, parçalanmaktan kurtulmak adına birtakım reform hareketlerine sarılmış bulunuyordu. Diğer tarafta Türkistan'da ise Emir Timur'un varisleri Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları, hantallık ve birbirleri ile mücadele içerisinde kendi hatalarının bedeli olarak kaçınılmaz sona doğru ilerlemekteydiler. Öyle ki söz konusu Hanlıklar çok geçmeden işgal edilerek Çarlık Rusya hâkimiyeti altına sokuldular. İdil-Ural coğrafyasında ise Altın Orda ve Kazan Hanlığı'nın mirasçıları olarak bölgede Türk-İslâm toplumunu temsil eden Kazan Tatarları, çoktan Rus idaresi altına girmiş bulunuyorlardı.

Pek çok yönden istikbâl için umut verici bir tablo çizemeyen bu siyasi durumun yanında söz konusu yüzyıl, belki de kendisinden beklenmedik bir şekilde Türk Dünyası'nda yenileşme çabalarının yoğun olarak yaşandığı bir dönemi de ifade etmektedir. Bu çabanın genel izahı bir tarafa, üzerinde durulan ve çalışma ile doğrudan ilişkili İdil-Ural⁵⁰ bölgesindeki yenileşme hareketi, kendine has bir yol tutarak gelişme göstermiştir. Çarlık Rusya hâkimiyeti altında

---

⁵⁰ Rusya Federasyonu'na bağlı olarak Tataristan'ın da içinde bulunduğu İdil-Ural bölgesi 775.000 bin kilometrekarelik bir alanı oluşturmaktadır. Tarihî süreç içerisinde bölgenin sınırlarında değişiklikler meydana gelmekle birlikte XIX. ve XX. yüzyıllarda Orta İdil ve Güney Ural'daki Mordva, Çuvaş, Mari, Udmurd, Tatar ve Başkurt halklarının yerleştiği sahayı ifade etmiştir. Coğrafi olarak bu bölge, Oka Nehri'nden başlayarak batıda Tobol'un sol koluna, doğuda Vyatka'nın orta kesiminden Kama'nın kuzeyine ve aşağıda Güney Ural çöllerine kadar uzanmaktadır. İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, 2. Baskı, İstanbul 2018, s.53.

yüzyıllardır yaşıyan bölge Müslümanları arasından, içerisinde buldukları çağı çözmüş bir grup aydın, XIX. yüzyılın hemen başında, modern çağa ulaşmak ve geleneğin kendilerini geride bırakan yanlış uygulamalarından kurtulmak amacıyla birtakım faaliyetlere girişmişlerdir. Hayatın her alanında yenileşme kaygısı güden Kazan Tatarlarının bu çıkışı, günümüze “Yenileşme Hareketi, Tatar Modernleşmesi, Türk-Tatar Yenileşme Hareketi” ya da daha yaygın kullanımı ile “Ceditçilik” adı altında ulaşmıştır.⁵¹

1. Ceditçilik Nedir?

Ceditçilik, en basit tanımı ile XIX. yüzyılın başları ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Kazan merkezli olmak üzere Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan yenileşme hareketi olarak tanımlanabilir. Dinî ve dünyevi hayatın hemen hemen her alanına sirayet eden hareket, modern zamana her yönden cevap vermeyi ve Rusya Müslümanlarını içerisinde buldukları geri kalmışlıktan azade etmeyi amaçlıyordu. Diğer taraftan hareketin tanımını basitleştirmek mümkün ise de içeriğinin gelişimini ortaya koymak o kadar kolay değildir. Doğuş aşamasından başlayarak, hareketin sürekli bir gelişim ve değişim gösterdiği, farklı coğrafyalara ulaştığı ve etki ettiği, hatta siyasi bir alana evrildiği görülecektir. Bu anlamda içerisine gelişim ve değişimine bağlı olarak; dinî alanda ıslah çalışmaları, modern eğitim düşüncesi, mektep ve medreselerin ıslahı, ortak Türk dili oluşturma çabaları, kadının sosyal ve siyasi konumu, millî kimlik sorunları, siyasi temsil konuları ve bağımsızlık düşüncesi sokulabilir. Dolayısıyla Ceditçilik, bünyesine farklı alanları dâhil etmektedir ve eğitimde yenileşme anlamının çok daha ötesindedir. Ayrıca yapılan çalışmalarda genellikle Ceditçilik bir bütün olarak ele alınmakta fakat kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi hareketin dinî alanda ortaya koyduğu görüşler ve çalışmalar, ikincisi ise bunun dışında kalan, daha çok eğitim faaliyetlerinin ağırlıklı olduğu dünyevi görüşleri kapsayan çalışmalardır.

---

⁵¹ Çalışmada “Yenileşme Hareketi” ve “Ceditçilik” ifadelerinin kullanımı tercih edilmiştir.

Ceditçilik bazı çalışmalarda ise sadece eğitim alanındaki yenileşme faaliyetleri için kullanılmıştır.⁵²

Ceditçi hareketin ve aydınların karşısında birden çok engel bulunmaktaydı. Matbuat alanında hükümetin sansür memurları bu engellerden birincisiydi. Neyse ki 1904-1905’de Japonya karşısında alınan mağlubiyet sonrasında Çar II. Nikolay meşrutiyet rejimini ilan etmek zorunda kalmış, arkasından gelen sınırlı özgürlük ortamı içerisinde aydınlar

---

⁵² 1903 yılı Zaman Kalindarı’nda “Usûl-i Cedit”, mektep ve medreselerin çağın gereklerine göre her yönden modernleştirilmesi ve öğretim sisteminde savtiye usulünün kullanılması şeklinde açıklanmıştır. bkz. “Usûl-i Cedid Nedir?”, **Zaman Kalendarı**, Orenburg, 1903, s.46.; Yahya G. Abdullin, “Islam in The History of The Volga Kama Bulgars and Tatars”, **Central Asian Survey**, V. 9, No.2, 1990, p.8,9.; Islah ve Cedit kavramları ve kullanımları konusunda bkz. İbrahim Maraş, **İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenileşme) Hareketi (1850-1917)**, Ankara Üniversitesi, SBE, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara 2000, s.10-16.; İbrahim Maraş, “Cedidcilik Hareketinin Kökenleri ve Türk-Tatar Dini Yenileşmesi”, **Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region** (Kazan, 8-11 June 2001), Ali Kuşçu-Radik Mukhammetshin (ed.) içinde, Source and Studies on the History of Islamic Civilisation, İstanbul 2004, s.107-129., Ahmet Kanlıdere, “Dinî Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: Islahçı ve Ceditçilerin Zihnî Serüvenleri”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler**, 2005, C. II, II. Kısım, s.1339-1344; Ahmet Kanlıdere, “Islahçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Ankara 2004, s.255-262; Aydar Yuzeyev, “Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Ankara 2004, s.239-253; Begali Kâsimov, “Ceditçilik”, Akt.: Veli Savaş Yelok, **Gazi Türkiyat**, S. 6, Bahar 2010, s.335-361.

çalışmalarını devam ettirebilmişlerdi.⁵³ Aydınlaraya yönelik ikinci engel ise daha yakından geldi. Dışardan Rus baskısının olduğu bir ortamda belki de en katı karşı duruş kendi içlerinden, “Kadimciler”dendi. Kadimciler-Kadimcilik en kısa ve genel tanımı ile Ceditçilik hareketine karşı duranları-duruşu ifade etmektedir. İçlerinden bazıları da kendilerini, “din tutuçular” (dini koruyanlar) şeklinde de adlandırmaktaydılar. Yenileşme hareketinin karşısındaki en ciddi engellerden birisi olarak gözüken bu kesim, görüşlerini yaydıkları ve muhaliflerine karşı kullandıkları matbuat araçları ile aydınları, İslâm’ı ve toplumu bozmakla, geleneğe karşı gelmekle suçluyorlar ve bu suçlamaları dinsizliğe kadar götürebiliyorlardı.⁵⁴

Kadimci grupların yenileşme hareketine karşı duruşları ortada olmakla birlikte, bu karşı duruşu iki kısma ayırmak mümkün görünmektedir. Bunlardan birincisi, Kadimcilerin dışında olan ve “muhafazakâr” kesim olarak tanımlanabilecek kısımdır. Bu insanların yenileşme hareketine olan karşıtlığı veya mesafeli duruşu, daha çok tarihsel süreç ile ilgili gözükmektedir. Şu gerçek bir kez daha tekrar edilmelidir; Kazan Hanlığı’nın Rusya

---

⁵³ Buna örnek olması açısından Kazan Türklerinin önde gelen gazetelerinden “Yıldız”ın naşiri ve başmuharriri Hadi Maksudî için bir dönem birlikte çalıştığı Abdullah Battal Taymas şöyle yazıyordu; *“Kayyum Nasırî gibi “Tatarça” demiyor idiyse de “Türkçe” de demeyip “Türki” diyordu. Çünkü “Türkçe” derse Rus sansürünün ilişmek ihtimali vardı. Bunda Hadi Efendinin aşırı “ihtiyatkârlığı”nın tesiri görülmekle beraber, kendisi bu hususta pek haksız da değildi hani. “Türkçe” de Rus sansürü “Pantürkizm” kokusu sezecekti. “Türki” biçimi ise Kazan-Ural yurdunda eskiden de kullanılan, yadırganmayan bir sözdü...”* Abdullah Battal Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler**, İstanbul 1959, s.59.; G. Turkestanskii, **Kto Takiye Bili Djadidi**, Taşkent 1926, s.6.

⁵⁴ Alper Alp, 2010, s. 146-170. İbrahim Maraş, “A Critique of Method in Religious Education the Post-Bolshevik Revolution Tatar Madrasas: Tradition or Modern?”, **Journal of Islamic Research**, V. 1, No. 2, December 2008, s.88.

tarafından işgalinin ardından devlet ve kilise, ortaklaşa gayri Ruslara, özellikle de Müslümanlara karşı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası izledi. Bu politika karşısında Müslümanlar, yüzyıllar boyunca dinlerini yani İslâmiyet'i bir millî kimlik haline dönüştürerek hem onu korumaya çalıştılar hem de idarenin politikalarına karşı savunma, korunma aracı olarak kullandılar. Bu durumun sadece zihinlerde kalmayıp nesilden nesile aktarıldığı da bir gerçektir. Dolayısıyla Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar için yenileşme yolunun Rusya'dan geçtiği bir ortamda, Rus dilinin ve Rus okullarının modern eğitim açısından gerekli olduğunu savunan aydınlara yönelik karşı duruşu, bu süreç üzerinden anlamaya çalışmak gerekmektedir. Bu karşı duruş, tam ve basit anlamıyla; yıllardır devam eden Rus baskısının bir ürünüydü ve uç derecedeki Kadimci anlayışın siyasi çıkarlarından, kendi toplumunun insanlarına olan düşmanlığından ve jurnalciliğinden azade olmuş bir davranıştı. Diğer taraftan ikinci kısımda değerlendirilmesi mümkün olan ve karşı duruşun asıl temsilcilerini oluşturan Kadimciler ise muhafazakâr olmanın çok daha ötesinde tepkiler göstermekteydiler. Aydınları kâfirlikle suçlamakta, kadın haklarını yok saymakta, kendilerini dinî otorite görmekte ve insanların giyim tarzları üzerinden itikatlarını sorgulamaktaydılar. Onlar, belki de yukarıdaki faaliyetlerinden daha incitici olanı, kendi toplumunun insanlarını siyasi otoriteye jurnallemekte bir yanlışlık görmemektedirler. Bu anlamda Kadimciler, özellikle de İsmuhammed Dinmuhammedov'un liderliğini yaptığı bir gurup, Ceditçilerin; Panislamist ve devrimci öğrenciler yetiştirdiğini, devlet düzenini bozduklarını, Osmanlı sultanının lider olarak kabul edilmesi gerektiğinin propagandasını yaptıklarını iddia etmişler ve Çarlık güvenlik birimlerine ihbarlar yapmışlardır.⁵⁵ Aslında bu ihbar durumu, Kadimciler ile muhafazkârları birbirinden ayıran çizgiyi ifade etmektedir.

Özellikle mektep ve medreseler konusunda Kadimci anlayış; eski, çağın gereklerine cevap veremeyen, fiziki şartlar açısından eğitim-öğretime uygun olmayan, düşünce açısından

---

⁵⁵ Alper Alp, 2010, s.153.

da yenileşmenin karşısındaki geleneksel eğitim kurumlarına bir kutsallık kazandırmışlardı. Böylece dışardan bu kurumlara yönelik herhangi bir değişim ve yenilik talebi, din ve milletin yıkılması olarak kabul ediliyordu. Bu düşünce içerisinde olanlar, kendilerini ve eğitim metotlarını sorgulamadan, din ve geleneklerinin bu kurumlar tarafından korunduğunu düşünmekteydiler.⁵⁶ Kadimcilerin dışardan olana, özellikle Avrupa ve Rus kaynaklı gelişmelere çok iyi gözle baktıkları söylenemezdi. En azından bazı şeylerin kendi düşünceleri içerisinde oturtulması gerekiyordu. Örneğin gittikçe yaygınlaşan tiyatro oyunlarının şeriata uygun şekilde icra edilmesini, aksi takdirde Müslümanlar için uygun olmayacağı fikrini taşımaktaydılar.⁵⁷ Buna benzer şekilde Kadimcilerin yayın organı “Din ve Maişet” dergisine gönderilen bir mektupta yer alan soru kadar bu soruya verilen cevap da ilginçtir. Bir okuyucu zorunluluk dışında giyim konusunda Ruslara benzemenin şariat açısından uygun olup olmadığını sorarken, cevapta Müslümanların kâfirlere benzemesinin şariatın yasaklarından olduğu, İslâm’a uygun olmadığı yazılmıştır. İşte bu, Kadimci zihniyetin giyim konusundaki düşüncesine somut bir örnektir.⁵⁸

Kadimcilerin gözünde Ceditçiler, her şeyden önce dinsiz ve topluma zararlı insanlardı. Ceditçilere sıklıklar karşı çıkan Kadimci geleneğin önemli isimlerinden İsmuhammed Dinmuhammedov (ö.1919); “...*Usûl-i Savtiyeyi savunmak Kur’an-ı inkâr etmektir. Usûl-i*”
⁵⁶ Alper Alp, 2010, s.149.; Yusuf Akçura, Kadimcilerin mektep ve medrese hakkındaki görüşlerini; “*Mektep ve Medrese hakkındaki görüşleri Katkov ve Pobedonostsev’lerinkinden farklı değildir. Bunlara göre halk okudukça azmakta, büyüklere, törelere, ulemaya itaat ve saygısı azalmaktadır. Dolayısıyla onların gözünde mektep ve medrese gereksiz ve zararlı şeylerdir*” cümleleri ile açıklamaktadır. Ahmet Kanlıdere, “Yusuf Akçura’nın Rusya Dönemi”, **İdil Ural Sempozyumu**, Haz. İlyas Kemaloğlu, C. I, Ankara 2015, s.178.

⁵⁷ Molla Keşşaf Tercümanî, “Tiatır Hakkında”, **Dünya ve Maişet**, S. 3, 1907, s.39,40.

⁵⁸ “Kiyim Hakkında”, **Din ve Maişet**, S. 6, 1908, s.85,86.

Ceditçiler hareketleriyle ve inançsızları taklitleriyle şeriatı lekelemişlerdir” ifadelerini hiç çekinmeden kullanmıştır. Yine aynı kişi biraz daha şiddeti artırarak; *"Kim olursa olsun, Tanrı'ya ve Muhammed'e inanan herkes Ceditçilerin düşmanı olmalıdır. Şeriat onlar için ölüm cezasını uygun görmektedir"* şeklinde İslâm'ı, aydınlara karşı kullanabileceği bir alete dönüştürmüştür. Bazıları da “Usûl-i Cedit”in önemli ismi Gaspıralı için *“Gasprinski benim gözümde kafirdir. Çünkü o, Usûl-i Cedit'i savunmaktadır”* demekten geri durmamıştır. Onlara göre Gaspıralı ve “Tercüman” gazetesi, millet yolunda hizmet etmekten ziyade yayımlandığı süre boyunca çok sayıda millet evladını yoldan çıkartmıştır. Yeni metot ile eğitim veren medreselerin kapanmasına sebep olan Kadimciler, jurnalcilikte de bir çekince görmemekteydiler. Rusya Müslümanları arasında oldukça meşhur İj Bubi medresesinin başına gelenler tam da bu cinstendir. 30 Ocak 1911’de medreseye Rus polisi tarafından baskın yapılarak Panislamist suçlamalar ile okul kapatılmış ve öğretmenlerinden bir kısmı gözaltına alınmıştır. Bu baskının planlanmasında İşmuhammed b. Dinmuhammedov, Hüseyin Ebubekirov ve Şahmurad Gadilov gibi Kadimci mollalar yer almışlardır. Medrese öğretmenleri, İşmuhammed Dinmuhammedov tarafından din, şeriat ve hükümet karşıtı olarak suçlanmışlardır.⁵⁹ Diğer yandan Bubi Medresesi’ne yönelik Panislamist suçlamaların, Çarlık güvenlik birimlerinin her zamanki baskı ve tasfiye politikalarından biri olduğunu belirtmek gerekiyor. İlerleyen tarihlerde bu tür suçlamaların arttığı görülmekle birlikte II, III ve IV. Duma’da vekillik yapmış B. A. Maklakov’un (1869-1957) Bubi Medresesi konusuyla ilgili:

---

⁵⁹ Alper Alp, 2010, s.151.; Edward J. Lazzerini, 1998, s.53.; “İsmail Bek Gasprinskini Kimler Niçek Tanırlar?”, **Vakit**, S. 312, 1908, s.2.; Tercüman Okuçu, “Tercüman’a Veda”, **Din ve Maişet**, S. 49, 1907; Azade-Ayşe Rorlich, 2000, s.204-205.

“Bubiler ne Panislamist ne de Pantürkistler. Rusya Müslümanları arasında Panislamizm fikri yok.” yorumunu yapmaktadır.⁶⁰

Kadimcilerin kadın eğitime ve onların sosyal konumlarına dair görüşleri ile Rusça öğrenilmesine karşı bakışları da biraz öncekilerden farklı değildi.⁶¹ Özellikle kadınların giyimi konusunda oldukça sert yazılar kaleme almaktaydılar. Bir Tatar gazetesinde, 1907 yılında “Naciye” imzası ile çıkan yazıya verilen cevap bu türdendi. Kadınların yüzleri ve saçları açık şekilde pazarlarda dolaşması, alışveriş yapması, birtakım seyirlerde bulunması fikrinin doğru olduğu üzerine çıkan bu yazıya, “Din ve Maişet” çevresinin verdiği cevap; “*ismi insan, fikri şeytan yazılar*” şeklinde oldu. Rusça öğrenilmesi ile de araları olmayan bu insanlar için tek kutsal olan Arap harfleri idi. Vatika vilayetinde Müslüman çocukları için medresede özel bir sınıfta Rusça öğretilmesi konusunda karara varılmış fakat vilayet meclisinde bulunan Gobirinski’den Ahund İbrahimof Hazretleri “*Şeriatımız buna izin vermiyor*” diyerek karara karşı çıkmıştır. 1868 yılında gerçekleşen bu hadiseyi vilayet meclisi Orenburg Dinî İdaresi’ne bildirmiştir. Ahund İbrahimof savunmasında; “*...İlim talebelerinin zamanları müsait olmadığından, Şer’i ilimlerden habersiz kalacaklarından*

---

⁶⁰ Ç. H. Samatova, **İmperskaya Vlast i Tatarsakaya Şkola vo Vtoroy Polovine XIX. Naçale XX Veka**, Kazan 2013, s.194,195.

⁶¹ Gaspıralı, Tercüman’da yer veridiği “Kadimcilik-Ceditçilik II” adlı yazısında bu durumdan şöyle bahsetmektedir: “*Kadimcilerin nazar ve itikadına göre, hanım ve hacı efendilerin kilim ya kiyiz (keçe) örtülü mügedek araba (üstü örtülü araba) ile gezmeleri “iktiza-yı edep” (terbiye icabı) idi: çünkü açık faytona binmek bozukluk (ahlaksızlık), şarlatanlık alâmeti olarak “ayıp” bir şey idi. Siyah mest ile sarı papuçu terk edip, “batinka” (bot) giymiş bir kadın yolda görülse, mutlak fenalardan addolunur ve Kadimci, başı sağa sola sallanıp, ağzı “vah vah” ile ahir zaman geldiğine şehadetlik ederdi...*” **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri**, 2015, s.278.

dolayı” karşı çıktığını belirtmiştir.⁶² Diğer taraftan bu konuda Ceditçi aydınların tuttukları yol gerçekten çok farklıydı.

Kadimcilerin matbuat alanında kalelerini “Dünya ve Maişet/Din ve Maişet”⁶³ dergisi oluşturmaktaydı. Dergideki ifadelerden Ceditçilere nasıl bakıldığı konusunda fazlasıyla bilgi edinmek mümkündür. Bu doğrultuda Kadimcilere göre Ceditçiler, selefin yolundan ve ehlisünnetten ayrılmış insanlardır. Onlar Kadimcilerin bastırdıkları kitapları okumayan ve okutmayan gruptur. Ceditçiler “...seleflerin helal değil dediği tiyatroya helal diyen” kişilerdir. Onların din ile bir alakaları yoktur ve yazdıkları eserler ile selefin yolundan çıkmışlardır.⁶⁴ Pozitif bilimlerin medreselerde okunmasına ve karma eğitime de karşı olan bu grup, her şeyin kaynağını-toplumlarının büyük bir kısmının hassas noktası olarak- dinde aramanın peşinde olmuşlardır. Dönemin ünlü Kadimcilerinden Ebu’l-Nakib el-Tünteri (ö.1930), Din ve Maişet’de kaleme aldığı bir yazıda; “Coğrafyayı cedide Kur’an’a ve Hadis-i şeriflere muhalif olduğu için dinî medreselerde okutulması sahîh değil” diyerek pozitif bilimlere olan bakışlarını açık şekilde göstermiştir. Yine başka bir yazıda ise karma eğitime, Ceditçi muallim ve muallimelere yapılan gönderme oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu yazının sahibi A. İlmînî, kendisine gelen bir mektup üzerinden Ceditçilere yüklenmiştir. Mektupta; çocuğunu cedit mekteplerinden birisine veren bir baba, bir yıl sonra memnun kalmayarak çocuğunu okuldan almıştır. Bu süre içerisinde okulda verilen eğitimden ve eğitimcilerinden gördüklerini de “Din ve Maişet” dergisine yazmıştır. A. İlmînî ise bunu

---

⁶² “Vakitge Cevap”, **Dünya ve Maişet**, S. 7, 1907, s.101,102.; Abdürreşid İbrahim, 2015, s.55.

⁶³ Dergi, 13. sayısından sonra “Din ve Maişet” adını aldı.

⁶⁴ İbrahim Maraş, “İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Bey Gaspıralı’ya Bakışları”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Ankara 2004, s.505.; Müdekkik, “Dikkat İdilsün”, **Din ve Maişet**, S. 24, 1914, s.374,375.

fırsat bilerek; kız ve erkek çocuklarının ayrı olarak eğitim almaları gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre kız çocuklarını molla hatunları ya da Ceditçilere karışmayan Abıstaylar okutmalıdır. Erkek çocuklarına da aynı şekilde halfeler tarafından eğitim verilmelidir. O, ancak böyle olursa İslâmiyet'e uygun, ona zarar vermeyen bir millet olabileceklerine inanıyordu.”⁶⁵

1905 yılında gerçekleşen ilk Rus devrimine kadar Ceditçi hareketin ilerleyişinde büyük bir değişim olmadı. Aydınlar, genellikle mektep-medrese sorunlarını halletmeye, dinî konular üzerindeki yanlış anlaşılmaları, bozulmaları ve ihtilafları çözmeye çalıştılar. Yok denecek kadar az sayıdaki matbuat organları ve eserleri ile de bu problemler üzerinde durdular. Fakat 1905 Devrimi ile birlikte meşrutiyet yönetiminin ilan edilmesi ve akabinde sınırlı özgürlük ortamı içerisinde keskin bir değişim de beraberinde geldi. Tatar elitleri matbuat serbestliğinden büyük ölçüde yararlandı. Birbiri ardına çıkan gazete ve dergilerin yanı sıra asıl değişim onların siyasi alana yönelmeleriyle oldu. Seçimlerin yapılacağı ve Duma'nın açılacağı haberleri aydınlar arasında büyük bir heyecan yarattı. Kısa sürede bölgesel ve genel çok sayıda toplantı düzenlediler. Duma'ya vekil gönderdiler ve taleplerini Çarlık makamlarına ilettiler. Böylece toplumun her alanına dokunan Ceditçi hareket, yeni atmosfer içerisinde kendisine yer bularak siyasi alana da girmiş oldu. Bu yeni dönemde Rusya Müslümanlarının siyasi kadrosu, Ceditçi aydınlardan başkası değildi.

2. Ceditçiliğin Kaynakları:

Ceditçilik hareketi kapsamında ilk sorgulayıcılar toplumun kendi içerisinde çıkmıştır. Yani bu anlamda bir yerellik söz konusudur. Her ne kadar ilk temsilciler, verdikleri eserler ve düşünceleri yönüyle dinî ve dünyevi olmak üzere ikiye ayrılırsalar da ilk bakışta onların çok

---

⁶⁵ İbrahim Maraş, 2004, s.507-508; Ebu'l Nakib el-Tünteri, “Medrese Programı”, **Din ve Maişet**, S. 21, 1914, s.332.; A. İlmîni, “Medeniyet Şerefine”, **Din ve Maişet**, S. 37, 1914, s.582.

yönlü oldukları görülür. Dolayısıyla aydınların temas ettikleri ve üzerinde çalıştıkları alanlar farklılık arz etse de ulaşılmak istenen hedef aynıdır. Yenileşme hareketinin bu ilk neslinin dikkat çeken bir diğer özelliği de “gelenek” içerisinde gelmelerine rağmen “gelenek” karşısında durmaları ve sorgulama cesaretinde bulunmalarındır.

Ceditçi hareketin yerel kaynakları içerisinde zikredilmesi gereken isimlerin başında Abdurrahman b. Otuz-İmenî (1752-1835) gelmektedir. İlk eğitimini köylerindeki Vildan Medresesi'nde tamamlayan Otuz-İmenî, devamında Semerkant, Buhara, Herat ve Kabil gibi merkezlerde çalışmalar yaparak kendisini yetiştirmiştir. Daha çok nazım ve nesir türünde verdiği eserler ile tanınmasının yanında takvim çalışmaları da bulunmaktadır. Kendi toplumunun içerisinde, buna kendisini de katarak Kur'an'ı okuyup, anlayacak ve yorumlayacak seviyede bir âlimin olmadığını belirten Otuz-İmenî'ye göre; zamanının toplumunu sadece Kur'an ve hadis ile yönetmek mümkün değildir. O, içtihat kapısının kapanmadığının, Rus dilinin öğrenilmesinin zorunlu olduğunun (hatta ona göre bu kırk birinci farz olarak kabul edilmeliydi) ve medreselerde okutulan bilimlerin daha çok dünyevi hayatla ilgili olması gerektiğinin üzerinde durarak yenileşme çizgisinde yer almıştır. Yine ona göre Rusça'nın öğrenilmesi zorunluluk derecesindeydi. İbrahim Halfin'in (1778-1829) gelişim süreci ise biraz daha farklıdır. Dedesi Said Halfin (1732-1735) ve babası İshâk Halfin'in (?-1800) Çarlık makamlarındaki hizmetlerinden dolayı (Vilayet Tercümanlığı, Kazan Lisesi Tatar dili öğretmenliği) daha iyi şartlarda yetişmiştir. Said Halfin daha küçük yaşlardan itibaren kendisini Tatarca üzerine araştırmalara vermiş ve bu alanda daha sonrasına örnek olacak seviyeye ulaşmıştır. (1785 yılında yayımladığı sözlük çalışmasında yirmi binin üzerinde Tatarca kelime bulunduğu belirtilmektedir.) İbrahim Halfin'in Kazan Lisesi'nde başlayan Tatarca öğretmenliği, Kazan Üniversitesi'nin kurulması ile devam etmiş, burada 1812 yılına kadar Tatar dili okutmanlığı görevinde bulunmuştur. 1823 yılında ise Doğu dilleri profesörü olmuş, “*Cengiz Han ve Aksak Timur'un Hayatı*” adlı, içerisinde anonim hikâyeler

bulunan kitabı ve “*Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türki*” adlı çalışmaları ile dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Bir diğer temsilci Kursâvî (1776-1812); reformist, filozof ve Doğu bilimci olarak öne çıkmıştır. Buhara medreselerini tecrübe etmiş, Nakşibendi şeyhi Niyaz Kul Et-Türkmenî'den ders almıştır. O, daha çok dinî alandaki düşünceleri ile sivrilmıştır. Kursâvî'ye göre Kur'an ve sünnetin yorumlanması sadece bir din bilgini grubuna ait olamazdı. Yani içtihat kapısı açıldı ve Kursâvî söz konusu yorumların katılığını ve değişmezliğini de reddediyordu. Hatta bu görüşleri sebebiyle Buhara Emiri Haydar'ın tepkisini çekmiş ve can güvenliği nedeni ile Buhara'yı terk etmek zorunda kalmıştı. Ona göre din, mütekellim ve fakihlerden temizlenmeli, saf haline döndürülmeliydi. Kursâvî aynı zamanda medreselerin ders programları üzerinde durarak yenileşmenin eğitim alanından geleceğini de işaret etmekteydi.⁶⁶

Şihâbeddin Mercânî (1818-1889) ilk kuşak arasında hem dinî hem de dünyevi alandaki görüşleri ve çalışmaları ile dikkat çeken bir isimdi. Babası da bir molla olup Buhara'da eğitim almıştı. Bu sebeptendir ki o, yirmi yaşına kadar Taşkıçu'da babasının eğitiminden geçti. 1838 yılında ise Türkistan yolunu tuttu. Buhara ve Semerkant medreselerinde uzun yıllar kendisini yetiştirmiş, buradaki çalışmaları sonucunda dinî alanda ıslah fikrinin gerekliliği sonucuna ulaşmıştır. Tatar tarihçi ve edebiyatçı Cemaleddin Velidi (1887-1932) onu, asrın olmasa da memleketlerinin mücedditi olarak tarif etmektedir.

---

⁶⁶ İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, “Abdürrahim Otuz-İmeni”, **DİA**, C. 34, 2007, s.12.; İbrahim Maraş, 2004, s. 117.; Yaşar Bedirhan, “XX. Yüzyılda Kazan Türkleri Arasında Eğitim-Öğretim ve Aydınlanma (Maârifçilik) Hareketinin Başlaması ve Bunun Öncüleri”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XIV, S. 53, Bahar 2015, s.368,369.; Azade-Ayşe Rorlich, 2000, s.109,110.; Aydar Yuzeev, **Tatarskaya Filosofskaya Mısl Kontsa XVIII-XIX Vekov**, Kazan, 1998, s.94-114.; S. M. Mihaylova, **İbragim İshakoviç Halfin (1778-1829)**, Kazan 2002, s.10.

Mercânî'ye göre Müslümanlar, Kur'an'dan ve hadisten uzaklaşmış bir durumdadırlar. O, kendinden önceki Otuz-İmenî ve Kursâvî gibi dinin bidatler yüzünden bozulduğunu dile getirmektedir. Hatta o, Kursâvî'ye ayrı bir önem vermekte, onu "Cedit" ve "İslah" kavramlarını kullanan ilk kişi olarak görmektedir. Mercânî'nin gözünde Kursâvî, İslâm'ı yanlış anlaşılmalardan ve hurafelerden temizlemeye çalışan, selef zamanındaki özüne döndürmeye gayret eden bir müceddittir. Diğer yandan Şirdar Medresesi'ndeki hocası Ebu Said es-Semerkindî'nin etkisiyle tarih çalışmalarına da yönelen Mercânî'nin, bu alandaki en önemli çalışması, günümüzde de hâlâ önemini koruyan "*Müstefâdü'l Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*"dır. Yusuf Akçura (1876-1935), Mercânî'nin bu eserle ilk defa Kazanlı Müslümanlara milliyet kavramını düşündürdüğünü, millet kavramının dinden farklı olarak Kazanlıların düşündüğü gibi olmadığını ortaya koyduğunu belirtir.⁶⁷ Bu anlamda Mercânî, bir yandan modernleşmenin dinî alanda ıslah fikrini savunan kısmında yer alırken diğer yandan da dünyevi kısmına katkı sağlayarak döneminde toplumun çok azının farkında olduğu millî kimlik konusuna vurgu yapmaktaydı.

Bu iki isim yenileşmenin daha çok dünyevi alanında öne çıktılar ve bir sonraki kuşağın öncüsü oldular. Simbir Guberniyası Sabaçay köyünde doğan Feyizhânî (1821-1866), aynı zamanda Mercânî'nin de öğrencisi idi. Kazan Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Bölümü'nde hocalık yapmış ve İmparatorluk Arkeoloji Kurumu'na üye seçilmiştir. 1856 yılında da Petersburg Üniversitesi'ne alanında ders vermesi için davet edilmesinin yanında bir dönem

---

⁶⁷Cemaleddin Velidof, **Tatar Edebiyatının Barışı**, Vakıf Gazetesi Matbaası, Orenburg 1912. s.43.; Djamalyutdin Validov, **Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar**, Kazan 1998, s.52.; İbrahim Maraş, 2000, s.47, 48.; İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)**, İstanbul 2002, s.33.; Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 3. Baskı, Ankara 2014, s.19,20.; Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Ankara 2009, s.364.

Çokan Velihanov'un (1835-1865) isteği üzerine Kazakistan'a giderek Kazakça üzerine çalışmalarda bulunmuştur. Feyizhânî'nin yenileşme hareketi içerisinde dikkat çeken özelliği, modern zamana uygun ve ihtiyaçlara cevap veren bir eğitim sistemi öne sürmüş olmasıdır. Bu anlamda onun "İslah-ı Medaris" adlı eseri, eğitim alanında Tatar yenileşmesinin bir nevi başlangıcını ifade etmektedir. Feyizhânî'nin projesinde eğitim kurumları hem fiziksel hem de içerik olarak tam bir bütünlük halinde bulunmaktadır. Rusça ve anadilin öğretildiği, sınav sisteminin olduğu ve fen bilimlerinin yer aldığı bir sistemdi bu. Feyizhânî'ye göre gelenek korunarak Rus okullarındaki ve Türkiye'de yeni açılan Avrupaî içerikte eğitim veren kurumlardaki gibi bir eğitim, Tatar okullarında da verilebilirdi. Böylelikle Feyizhânî, öne sürdüğü fikirler ile eğitimde kalıplaşmış tekeli ulemaya karşı bir duruş sergiliyordu. Bir diğer temsilci Kayyum Nâsırî (1825-1902), eğitilmiş bir ailede dünyaya gelmişti. Babası Kazan Öğretmen Okulu'nda çalışmış Rusça, Arapça ve Farsça üzerinde yetkin bir kişiydi. Dolayısıyla Nâsırî, babasından büyük ölçüde yararlanmıştı. O, daha çok Tatarca üzerine yaptığı çalışmalarla öne çıkmakta, Tatarca'nın millî dil olduğunu vurgulayarak onu geliştirme çabasıdaydı. Cemaleddin Velidi; "*Kayyum Nasırî ilk bizim Tatarlığımızı anladı ve onu kendi eserleri aracılığıyla başkalarına da anlattı*" derken Nasırî'nin neden modernleşmenin öncüleri arasına girdiğini işaret ediyordu aslında. Nâsırî, millî kimlik ve onun din ile olan bağını çözmüş, her ikisinin farklı oluşunu bilerek dil üzerinden Tatar millî kimliğini canlandırmaya yönelmişti. Onun Türk dilini; Türk, Çağatay ve Tatar şiveleri şeklinde ayırarak ortaya koyması da bahsedilen amaca hizmet etmekteydi. Toplum içerisinde değeri sonradan anlaşılrsa da 1885 yılında Kazan Arkeoloji Cemiyeti'ne seçilmiş ve Alman asıllı Rus Türkolog Friedrich Wilhelm Radloff'un (1837-1918) desteği ile bir süre Kazan Öğretmen Okulu'nda Tatarca öğretmenliği yapmıştır. Aynı zamanda 1855-1871 yılları arasında Rus Seminerya'sında Kazan lehçesi okuttu. Fakat gayr-i Rusları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri ile ünlenmiş misyoner Nikolay İvanoviç İlimskiy'in (1822-1891) isteği üzerine

bu görevinden uzaklaştırılmaya karşı koyamadı. Osmanlı Türkleri içerisinde de tanınan bir isim olan Nasırî için Ahmet Temir; “*Türk edebiyatında Ali Şir Nevaî ve Ahmet Mithat Efendiyi hatırlatan bir yazar*” benzetmesi yapmaktadır.⁶⁸ Tatarların Lomonosov’u⁶⁹ olarak da adlandırılan Nasırî’nin alfabe, sözlük, gramer, aritmetik, geometri, coğrafya ve botanik alanlarında da ders kitapları ve ayrı çalışmaları vardır. Ayrıca takvimler çıkarmış, Arap ve Türk dilinden hikâye çevirileri yapmıştır.⁷⁰

Ceditçilik hareketi içerisinde ayrı bir yere sahip isimlerden birisi şüphesiz Kıımlı İsmail Bey Gaspıralı’dır (1851-1914). O hem bir temsilci hem de bir ideolog olarak öne çıkmaktadır. Bundan dolayıdır ki Ceditçilik ismi ile özdeşleşerek bu kavramın karşılığına denk gelen ilk isim olmaktadır. İsmail Bey Gaspıralı’nın 1884 yılında açtığı “Usûl-i Cedit”⁷¹

---

⁶⁸ Nadir Devlet, 2014, s.22.; Ya. İ. Hanbikov, **İz İstorii Pedagogičeskiy Mıslı Tatarskogo Naroda**, Kazan 1967, s.150.; İbrahim Maraş, 2004, s.115. Ya. G. Abdullin, **Djadidizm Sredi Tatar: Vozniknovenie, Razvitie i İstoričeskoe Mesto**, Kazan 1998, s.9.; Danielle Ross, **Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusya’sının Oluşumu**, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul 2020, s.189.; Cemaleddin Velidof, 1912, s. 57,72,73.; Ya. İ. Hanbikov, **Russkie Pedagogi Tatarii i İh Rol v Razvitii Prosveşeniya i Pedagogičeskoj Mıslı Tatarskogo Naroda**, Kazan 1968, s.15.; Saadet Çağatay, “Abd-ül-Kayyum Nasırî”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. X, S. 3-4 (Eylül-Aralık), 1952, s.148.; “Abdülkayyum Nasırî”, **Şura**, S. 21, 1912, s.644.; Ahmet Temir, “Abdülkayyum Nasırî’nin Hayatından Yapraklar”, **Kazan**, Y. 3, Eylül-Kasım 1972, s. 18.

⁶⁹ Mikhail Vasilyeviç Lomonosov (1711-1765): Rus dilinin önde gelen reformcusu, tarihçi, ressam ve bilim insanı.

⁷⁰ Djamalyutdin Validov, 1998, s.63.

⁷¹ Akçura, “Usûl-i Cedit” tabirinin İsmail Gaspıralı tarafından Osmanlılardan alındığını belirtmektedir. Akçuraoğlu Yusuf, 2009, s.359.

mektebi sonrasında Tatar yenileşme hareketi, Ceditçilik adını alırken temsilcileri de Ceditçi olarak anılmaya başlandı. Bu doğrultuda kavram, zamanla bütün yenileşme çabalarını kapsar bir hale dönüştü. Yani gerek dinî gerekse eğitim alanında yenileşme düşüncesini savunanların ortak ismi haline geldi.⁷²

Gaspıralı'nın Türk-Tatar yenileşme hareketine katkısı ne olmuştu? Yusuf Akçura, "*Türk Yurdu*" dergisinde onunla ilgili bir makale kaleme aldı ve söz konusu makaleye de "*Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski*" adını verdi. Aslında Gaspıralı tam olarak buydu. Muallim olarak "Usûl-i Cedit" mektepleri, muharrir olarak ise "Tercüman" gazetesi Gaspıralı'nın en büyük mirası olarak kaldı. Kendisi, modern zamanın şartlarına uygun olarak geleneksel mektep kalıplarını yıkan yeni bir eğitim-öğretim metodu geliştirmişti. Onun sistemine göre; mektep ve medreseler birbirinden ayrılacak, ilkokulların kendine özgü öğretmenleri olacak, dersler bir programa göre ve öğrencilerin yaşlarına uygun kitaplarla işlenecek, okuma-yazma Usûl-i Savtiye metodu ile yapılacak, kız çocuklarının eğitimine ayrı bir yer verilip onların da yazı öğrenmesi sağlanacak ve öğretmenler sadaka değil maaş alacaktır.⁷³

Tercüman gazetesi ise "Usûl-i Cedit" mekteplerinin ortaya çıkışından hemen önce yayın hayatına başladı. Gaspıralı'nın Türkçe gazete çıkarma fikri Rusya Müslümanları

---

⁷² İbrahim Maraş, 2000, s.23.; İbrahim Maraş, 2004, s.116.; Ahmet Kanlıdere, 2005, s.1339.; Danielle Ross, 2020, s.216.

⁷³ Yusuf Akçuraoğlu, "Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", **Türk Yurdu**, C. II, S. 22, 6 Eylül 1328, s.690,691; Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara 1966, s.162. İsmail Bey Gaspıralı'nın Usûl-i Cedit konusundaki bir yazısı için ayrıca bkz. **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2017, s.459-467.

arasında ilk olmasa da (daha önce Petersburg’da eğitim görmüş Azerbaycan Türklerinden Hasan Bey Melikzade Zerdabi (1842-1907) “Ekinci”⁷⁴ adı ile kısa süreli de olsa Türkçe gazete çıkarmıştı) onun kadar bu işi başarılı idare eden olmadı. Cemalettin Velidi, Gaspıralı’nın gazete çıkarma fikrinin ünlü aydın Şihabeddin Mercanî tarafından da desteklediğini belirtmektedir. Yenileşmenin inşasında ve bu fikrin farklı coğrafyalara taşınmasında büyük başarı sağlayan gazete; “*Dilde Fikirde İşte Birlik*” şiarı ile Gaspıralı’nın da hedefini göstermekteydi. Tercüman için ilk müracaat 1879 yılında yapılmış olmasına rağmen bu teşebbüs Çarlık makamları tarafından reddedilmişti. Ancak üç yıl devam eden ısrarlı çalışmalar neticesinde Gaspıralı izin alabilmişti. Kırım’ın Rusya tarafından işgalinin yüzüncü yılına getirilerek bu izin konusunun halledildiği belirtilmektedir.⁷⁵ Gaspıralı’nın Tercüman’daki ilk yazısının⁷⁶ da bu doğrultuda olması dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu durum İsmail Bey Gaspıralı’nın stratejik düşüncesi ve ileri görüşlülüğü ile de uyumaktadır. Onun başarısı, temkinli davranışındadır ve kendisi bu durumu şöyle izah etmektedir;

---

⁷⁴ Ekinci:1875-1877 yıllarında Azerbaycan Türklerinden Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan gazete.

⁷⁵ Edward James Lazzerini, **İsmail Bey Gaspıralı and Müslim Modernism in Russia 1876-1914**, Washington University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1973, s.11,18; Giray Saynur Bozkurt, **1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı**, İstanbul 2008, s.66.

⁷⁶Giray Saynur Bozkurt, 2008, s.67. “8 Nisan 1883, Kırım’ın Rusya Devletine katılmasının yüzüncü yılı...Tam yüz yıl önce 8 Nisan 1783’te düzensizlik ve kanlı olaylar dolayısıyla tamamen mahvolan Kırım Hanlığı dünyadaki en büyük imparatorluğun bir parçası oldu ve bu gücün hâkimiyeti ve adil kanunlarının himayesi altında barışa kavuştu. Diğer halklarla bugünü kutlayan Kırımlı Müslümanlar yüzyıllardan beri yararlandıkları bu iyi davranışları inkâr edemezler.”

*“Tercüman, işi gayet akrın ve davuşsuz (yavaş ve sessiz) yürütmeğe mecbur idi. Bir taraftan misyonerlerin, diğer taraftan öz gafillerimizin taassuplarını uyandırmamak üzere işi köçürmek iktiza (iş yapmak gerekli) idi...”*⁷⁷ Gaspıralı'nın bu yaklaşımı, Yusuf Akçura'ya yazmış olduğu 1911 tarihli mektubunda da rahatlıkla görülmektedir.⁷⁸

Gaspıralı ve Tercüman gazetesinin, yenileşme fikrinin topluma taşınmasında büyük hizmet ettiği ortadadır. Bununla birlikte onun işi hiç de kolay olmamıştır. Özellikle 1905 devriminden sonra sınırlı da olsa bir özgürlük ortamı doğmuş, matbuat serbestliği sonrasında pek çok gazete ve dergi sahaya çıkmış, Ceditçi kadroya yeni isimler katılmıştır. İsmail Bey Gaspıralı, hareketin önemli bir lideri olmakla beraber bu dönemde yeni kuşağın eleştirilerine maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Bu kuşağın 1905 Devrimi öncesi ve hemen sonrasındaki siyasi ve sosyal değişimlerin etkisiyle daha radikal oldukları söylenebilir. Böylelikle Gaspıralı'nın Çarlık yetkililerine karşı temkinli siyaseti farklı değerlendirilmiştir. Örneğin; Abdullah Tukay (1886-1913), İsmail Gaspıralı'nın başarısının sırrı olan Ruslarla ılımlı geçinmesini eleştirmiş, Çarlık idaresine haddinden fazla sadakatli olduğunu söyleyerek bunu

---

⁷⁷ **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul 2015, s.281.

⁷⁸ İsmail Bey Gaspıralı, her zaman ihtiyatlı olunmasının bilincinde olarak Akçura'ya şöyle yazmaktadır: *“Türk Yurdu'nda çıkmış "Büyük Millî Emeller ve Türk Âlemi"ni dikkatle okudum. Başlarında biraz korkmuştum. Sana malûm, korkak değilim amma Kafdağı heybe dolu azıksız geçilmez olduğundan yalınayak atılmasınlar dedim. İkinci, üçüncü sayılar korkumu dağıttı, yaşayınız.”* Cafer Seydahmet, **Gaspıralı İsmail Bey**, İstanbul, 1934, s.54.

bir zayıflık olarak yorumlamıştır. Tercüman gazetesinin de yetersiz olduğunu dile getiren Tukay’a göre Gaspıralı, skolastik bir yazar ve tamamen çağın gerisinde kalmış bir isimdir.⁷⁹

İsmail Bey Gaspıralı, “Rus Müslümanlığı” adlı eserinde mensubu bulunduğu toplumun farklı açılarından bir analizini yapmakta ve aksaklıkları ortaya koyarken bunun giderilmesi konusunda Rusya ile yakınlaşmanın gerekliliğini ifade etmektedir. Çünkü Gaspıralı, yenileşmenin Rusya ve Ruslar üzerinden yürüyeceğinin farkındadır. Bu cümleyi destekler şekilde o, şöyle yazmaktaydı:

“...Eğer gerçekten biz Tatarlar bu manada Rusya’ya bir dereceye kadar faydalı olmuş isek, “borç iadesiyle güzel” derler ve biz isterdik ki bu iade Asya akçasıyla değil, yeni Avrupa akçasıyla olsun. Sadece hâkimiyet kurmak ve haraç toplamakla değil, bizim aramızda Avrupa biliminin ve genelde bilginin yayılması olsun...Ruslar bizim mürşitlerimiz ve öğretmenlerimiz olabilirler...”⁸⁰

Gaspıralı’nın faaliyetlerine yönelik Pantürkizm ve Panislamizm gibi tanımlamalar getirilse de bu farklı bir konudur ve Gaspıralı İsmail Bey her şeyden önce bu geniş topraklar üzerinde milyonlarca dindaş ve millettaşının yaşamakta olduğunun bilincindedir. Onun

---

⁷⁹ Azat Ahunov, “İsmail Bey Gaspıralı: Rusya İmparatorluğunda Bir İnorodets’in Kaderi”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 2, Haziran 2005, s.14; Alan Fisher, **Kırım Tatarları**, Çev. Eşref B. Özbilen, İstanbul 2009, s.152. Gaspıralı 1888 yılında yapılan bir görüşmede şöyle demektedir: “Beni kendi insanlarıma, hatta neredeyse İslam’a ihanet etmekle suçluyorlar. Bir Moskovalıdan daha fazla Rus olduğumu söyleyenler var.” Edward J. Lazzerini, “İsmail Bey Gaspıralı (Gaspıralı): The Discourse of Modernism and Russians”, **The Tatars of Crimea Return to the Homeland**, (ed.) içinde, E. Allworth, Central Asia Book Series, Durham-London 1998, s.64.

⁸⁰ **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri**, 2015, s.89,90.

üzerinde durduğu konu, Rusya ile birlikte gelişerek Müslümanları, Ruslar ile aynı seviyeye getirmek ve en önemlisi de onların varlıklarını Rusya'ya kabul ettirmektir. 13-23 Ocak 1906 yılında Petersburg'da gerçekleştirilen II. Bütün Rusya Müslümanları Toplantısı'nda kabul edilen "İttifak Programı" da Gaspıralı'nın ve onun izindekilerin bu konudaki düşüncelerini yansıtmaktadır. Programın daha ikinci maddesinde: *"Siyasî, medenî hayatların nizamlarını; hürriyet, hakkaniyet ve insaniyet esaslarına bina etmek için İttifak lazım görmüştür ki, bütün Rusya vatandaşlarına, bunlar arasında Müslümanlara da vatandaşlık, insanlık hakları verilip Rusya devletinin idare formları, kânûn-ı esâsî kaidesine bina edilsin"* ifadeleriyle ulaşılmak istenen hedef açıkça belirtilmektedir. İttifak Nizamnamesi'nin beşinci bölümünde yer alan 35. ve 36. maddelere bakıldığında ise mahallî muhtariyet konusunun yer aldığı görülmektedir. Burada mahallî muhtariyetler içerisinde meselelerin halledilmesi istenirken, dil meselesi de tamamen merkezden ayrı olarak ele alınıyor ve mahallî meclise bırakılıyordu. Akçura ve Gaspıralı'nın bu maddelere yönelik yorumu ise tamamen gerçekçiydi. Onlar: *"Bu maddeleri Rusya devletinde icra mümkün değil. En hürriyetli İngiltere devletinde bu kadar geniş muhtariyet yok"*⁸¹ cümlesiyle düşüncelerini özetliyorlardı. Sonuç olarak hem Gaspıralı hem de Akçura zamanın şartlarını iyi tahlil etmekteydiler ve ellerindeki imkânların bilincindeydiler. Nelerin yapılabileceğini çok iyi kavramışlardı ve Rusya Müslümanları için mümkün olabilecekleri gerçekçi bir şekilde tespit etmişlerdi. Zaman ve şartlar, şimdilik bu isteklere asla izin veremezdi.

Çarlık Rusya hâkimiyetindeki Müslüman-Türk bölgelerinde yenileşme hareketinin eş zamanlı olarak gerçekleştiği söylenemez. Bu anlamda İdil-Ural, Kırım, Kafkasya ve Türkistan'da meydana gelen gelişmeler, birbirinden farklı zamanlara tesadüf etmektedir.

---

⁸¹ Musa Bigiyef, **Rusya Müslümanları İttifakının Programı**, Tipografiya K. S. Antakolskago, Peterburg, 1906, s.19.; Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müslüman Cemiyeti", **Ülfet**, S. 9, 1906, s.6.

Diğer bölgelere göre İdil-Ural sahasının avantajı, konumundan kaynaklanmaktaydı. Bölgenin yenileşme hareketinin çıkış yeri olması, merkezî Rusya'ya yakınlığı, gelişmeleri yakından takip edebilmesi ve ekonomik alanda ilerlemenin yakalanması ile ilgilidir. Özellikle ekonomik gelişim, yenileşme hareketi içerisinde kilit rol oynamaktaydı. Dolayısıyla Tatar millî burjuvazisinin oluşumu, doğrudan Rusya ve Ceditçilik hareketi ile iç içe bulunuyordu.

Uygulamaları ile zekâsını ispatlamış Çariçe II Katerina (1729-1796), Büyük Petro (I. Peter 1672-1725)'dan itibaren devam eden anti-İslâm uygulamalarını durdurarak, Tatarların okul ve cami açmalarının önündeki yasakları kaldırmakla işe başladı. Bu doğrultuda 1767'de “*Yeni Kanunlar Layihası Komisyonu*” için Kazan, Penza ve Sibir Tatarlarından oluşan toplantıda yirmi dört kişilik bir ekibin davet edilmesi büyük bir gelişmeydi. Kazan Tatarlarını temsilen Mirza Yenikeyev, bu komisyona Tatarların hükümet ve misyonerler tarafından uğradıkları baskıları içeren bir layiha dahi takdim etmişti. Sonuç her ne olursa olsun bu durum ilk kez gerçekleşen önemli bir gelişmeydi ve amaç farklı da olsa Müslüman tebaanın muhatap alınması anlamını taşıyordu. Aynı şekilde 1788'de Orenburg Dinî İdaresi'nin kurulması, Müslüman toplum üzerinde hayli olumlu etki yarattı. Bu önemli girişim ile Müslümanlara dinî ve yine Müslümanlar için Rusya'ya karşı yasal bir kuruluş ihsan etmiş olan II. Katerina, doğal olarak devletin çıkarlarını düşünmekteydi. Müftülüğün kuruluşundaki amaç; Kırım, Kazak bozkırları ve Kafkasya üzerinde genişleyen Rusya'da, Müslüman tebaanın artışı ile Türkistan sahasında ilerleme ve burada kalıcı olma isteği, kendilerine karşı dinî karakterli bir kalkışmanın erkenden engellenmesi ve dinî kadroların kendi kontrollerine alınmasıydı. Özetlemek gerekirse bu zeki kadın, “*Rusların Afrikası*”nı inşa etmenin derdindeydi.⁸² Diğer

---

⁸² Alexandre A. Bennigsen and Marie Broxup, **The Islamic Threat to The Soviet State**, New York 1983, s.19.; Akdes Nimet Kurat, “Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**” C. XXIII, S. 23-24, 1965, s.123..; Alper Alp, 2013, s.119.; Alper Alp, “20. Yüzyıl Başında Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin

yandan Çariçe'nin bu siyaseti XIX. yüzyıl misyonerleri tarafından çok farklı şekilde yorumladı. Çariçe'nin Kazak steplerinin İslâmlaşmasına yardım ettiği, Rusya'da İslâm'ı desteklediği yorumunun yapılmasına neden oldu. Fakat misyonerler tarafından yapılan bu eleştirinin aksine Kazaklar İslâm ile çok daha öncesinden tanışıyordu. Belki onların hayat şartları içerisinde düşünüldüğü zaman çok fazla bir kurumsallaşma görülüyordu fakat Katerina sayesinde de Müslüman olmamışlardı ve İslâm'a asla yabancı değillerdi. Katerina en basit şekli ile Rus devletinin çıkarlarını düşünmüş ve Müslümanlara verilen birtakım özgürlükler, Rusya'nın daha rahat yayılmacı politikalar izlemesi için düşünülmüştür.⁸³ Yusuf Akçura da olaya daha farklı bir pencereden bakarak, farklı bir yorum getirmektedir. Ona göre Çariçe'nin faaliyetleri, Sultan'a yani Osmanlı devletine karşı bir tedbir politikasıdır. Akçura'ya göre bu, 1774 Kaynarca ve 1779 Aynalıkavak Muahedesi çerçevesinde Sultanın Sünni Müslümanlar üzerindeki ruhani etkisine karşı Çariçe'nin akıllıca bir hamlesi anlamını taşımaktadır.⁸⁴ Bir başka taraftan her ne kadar II. Katerina dönemi için ılımlı sıfatı çok kullanılsa da Fransız yazar ve filozof Diderot (1723-1784), Petersburg'da kaldığı beş ayın sonunda Rus İmparatorluğu'nun mevcut durumu için “*öteden gelen baskı geleneği*”

Rusya Müslümanları Açısından Konumu ve Önemi”, Halit Eren (ed.) içinde, **Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu Kazan, 14-16 Haziran 2012**, İstanbul 2015, s.15-22.; Elena I. Campell, “The Autocracy and The Muslim Clergy in The Russian Empire (1850-1917)”, **Russian Studies in History**, V. 44, No. 2, Fall 2005, pp.8-29.; Murat Özkan, **Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara**, İstanbul 2019, s.55.

⁸³ Vladimir Bobrovnikov, “Islam in the Russian Empire” **The Cambridge History of Russia: Imperial Russia 1689-1917**, Dominic Lieven (ed.) içinde, V. II, UK 2006, s.206.

⁸⁴ Yusuf Akçura, **Zamanımız Avrupa Siyâsî Târihi (Tarih-i Siyâsî Ders Notları 1929-1930-1931- 4. 5. 6. Tedris Seneleri)**, Haz. Erol Kılınc, İstanbul 2019, s.381.

tanımlamasını yapmaktan kendini alamayacaktır.⁸⁵ En azından Batılı bir aydın için kısa süre de olsa içinde yaşadığı Rusya, ılımlı olmaktan çok geride görünüyordu. Her ne kadar Çarlık tebaları için farklı bir tablo olsa da.

1750 sonrasında hızla gelişen kapitalizm ve endüstrileşme Rusya'yı yeni bir ticari rotaya sokmakla kalmadı aynı zamanda içerisindeki gayri Ruslara da bir kapı açtı. II Katerina, Tatarların önündeki ekonomik engelleri kaldırarak onları ticari faaliyetlere yöneltti ve böylece Asya Müslüman pazarlarına Tatarlar üzerinden Rusya'nın girişini sağlamış oldu. Artık başlarında Tatarların olduğu tüccar grupları Asya'ya ulaşmaktaydı. Böylece Tatar tüccarlar, Rusya ile Türkistan, Çin, Hindistan ve İran arasında Rusya'nın ekonomik politikasında hayati bir rol üstlenmiş oluyorlardı. Diğer yandan Tatarlar için bu durum ilk değildi. 17. yüzyıl ortalarında Buhara ile her ne kadar çok büyük seviyede olmasa da bir ticari ilişki içerisindeydiler ve çeşitli ürünleri buradan Rusya'ya ulaştırıyorlardı. Bu ekonomik gelişmede Kazan Ratuşa'sından da bahsetmek gerekmektedir. Çarlık bölgesel yönetiminin bir parçası olarak, asıl fonksiyonu şehirlerdeki tüccarların varlıklarının düzenlenmesi ile ilgilenmek olan Ratuşa kurumu, II. Katerina'nın liberal reformları ile 28 Aralık 1771 yılında Kazan'da kuruldu. 27 Ekim 1854 yılına kadar hizmet eden kuruluş, bir nevi ticaret odası olarak işlev gördü ve Kazan Tüccarları arasında düzen ve birliğin sağlanmasında da önemli rol oynadı. Tatar yenileşme hareketinin en büyük destekçilerinden olan Muhammed M. Apanayev ve İbrahim Gubaidullovich Yunusov önde gelen Ratuşa üyelerindendi. Hatta Yunusov, kuruluşun başkanlığını yapan isimlerden birisiydi.⁸⁶

---

⁸⁵ Andrzej Walicki, **Rus Düşünce Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, 2. Baskı, İstanbul 2013, s.34.

⁸⁶ İhsan Çolak, "Modernization and Civil Society among Russian and Muslims of the Volga Region", **IJORS**, No. 2, 2013/1, s.21.; S. Mihaylova, **Formirovanie i Razvitie Prosvetitelstvo Sredi Tatar Povoljya 1800-1861**, Kazan 1972, s.40,41.; Ramil

1814 yılına kadar Volga-Ural bölgesinde 148 şirkete sahip olan Tatarlar, II. Katerina zamanında elde ettikleri imtiyazlar neticesinde Orenburg’da Ruslarla birlikte bir ticaret birliği de kurdular. Burada kredi sistemini de idare eden Tatarların ticaret ve finans topluluğunun XVIII. yüzyılın sonunda on sekiz bin kişilik devasa bir üye sayısına ulaştığı görülmektedir. Öyle ki artık 1851 yılında, Orenburg şehrinde bulunan ticari loncaların %57’sini Müslüman Tatar tüccarlar oluşturuyordu.⁸⁷ Hemen hemen aynı tarihlerde Kazan, Rus imparatorluğunun en büyük ticaret merkezleri arasında yerini çoktan almıştı. Kazan, iki yüz altmış altı resmî Rus şehri arasında ekonomik gelişmişlik bakımından Moskova ve Petersburg’dan hemen sonra gelmekte Tula, Kiev, Astarhan ve Nijni Novgorod gibi şehirleri geride bırakmış görünmekteydi. Kazan, artık ticari anlamda bir çekim merkezi olmuştu. Bu gelişimde özellikle 1851 yılında Rusya ile Çin arasında imzalanan ticaret anlaşmasının büyük payı vardı ve artık Tatar tüccarlarının Doğu Türkistan’a kadar ulaşmaları sıradan bir hale gelmişti. Ramazan Canışev ve Nasir Burnaşev, Doğu Türkistan’da ticaretle uğraşanlardan sadece birkaçıydılar. Abdülgabbarov Kardeşlerin (İshak, İsmail, Arif) “Tian-Shan” ve Aldagarov Kardeşlerin “Altay” adındaki büyük şirketleri önemli ticari güçler arasında bulunmaktaydı. Böylece Tatar modernleşmesinin en önemli itici gücü, yani Tatar Bay’ları ortaya çıkıyordu. Öyle ki, 1872-1916 arasında üç yüze yakın ticarethanenin %28’lik kısmını Tatarlar

---

Khayrutdinov, “The Tatar Ratusha of Kazan: National Self-Administration in Autocratic Russia 1781-1855”, **Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)**, Stephane A. Dudoignon and Komatsu Hisao (ed.) içinde, Islamic Area Studies, New York 2001, s.32-38.

⁸⁷ Galina M. Yemelianova, **Russia and Islam: A Historical Survey**, Hampshire 2002, s.43,44.; Mami Hamamoto, “Sviyazuşaya Rol Tatarskih Kupsov Volgo-Uralskogo Regiona v Tsentralnoy Evrazii” **Zveno: Şelskovogo Puti Novogo Vremeni**, Norihiro Naganava, D. M. Usmanov, Mami Hamamoto (ed.) içinde, Moskva 2011, s.43.

oluşturmaktaydılar. Özellikle Orta Asya ve kısmen de Batı Avrupa'ya ticaret yapan Tatar Bayları, farklı alanlarda faaliyet gösteriyorlardı. M.Ş.B. Abdurrahimov, N. Abdulkarimov, Ş. Bikkineyev, M-B. Gaynullin, M-C. Galikeyev, G. Mukminov, S. G. Hasanov, S. M. Aitov, A. K. Apanayev, Kazakovı Kardeşler, M-P. İ Yunusov, A. Kuşayev, A. Saidaşev, M.İ. Galejev, G. Sabitov, Karimov Kardeşler, Şeref Kardeşler başlıca tekstil, deri, gıda, temel giyim malzemesi, ayakkabı ve kitap ticareti ile meşgul olan isimlerdi.⁸⁸ Ayaz İshakî (1878-1954)'nin Kazan Tatarlarının ticaret ile olan bağları konusunda ifade ettikleri, Tatar tüccarlarının gelişimini ve etkili oldukları sahayı açıkça göstermektedir. İshakî bu konuda şöyle yazıyordu:

"Sibirya'nın en uzak şehirlerinde (Vladivostok) Mançurya'da ve Türkistan Çin'inde yerleştikleri gibi Baltık Denizi sahili vilayetlerinde ve cenubi Rusya şehirlerinde ve Türkistan'ın pek çok yerlerinde ticarethaneler, mağazalar açmışlar ve bütün ahali ile ticarete başlamışlardır. Şimdiki halde Rusya'nın hiçbir vilayetinde, hatta en küçük

---

⁸⁸ Khayrutdinov, 2001, s.28; Mirkasım A. Usmanov, "Tatar Settlers in Western China (Second Half of the 19th Century to the First Half of the 20th Century)", **Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries**, Anke von Kügelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank (ed.) içinde, C. II, Berlin 1998, s.245,249.; İsmail Türkoğlu, "İdil-Ural Bölgesindeki Yenileşme Hareketlerine Tatar Zenginlerinin Katkısı (1880-1905)", **Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünü-Bugünü-Yarını Kongre Bildirileri** (2-3 Ekim 2000, Bişkek), Bişkek 2003, s.283.; R. R. Salihov, "Osobennosti Torgovo-Promşlennoy i Obşestvennoy-Politiçeskoy Deyatelnosti Tatarskogo Predprinimatelstvo Kazani vo Vtaroy Polovine XIX-naçale XX.v.", **Materialı Mejduharodnoy Hauçnoy Konferentsii İstoriya Volgo-Uralskogo Regiona**, İlyas Kemalolu (ed.) içinde, T. 2, Ankara 2015, s.220.

*şehirlerinde bunların olmadığı, bunların tüccarlarının el sokmadığı bir ticaret kalmamıştır."*⁸⁹

Hatta Tatar ticari kervanlarının bazıları Hindistan'a oradan da Mekke'ye kadar ulaşıyordu. François Georgeon, Tatarların Rus imparatorluğu içinde oynadıkları bu önemli ekonomik rolü, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Rumlara benzetir ve haklı olarak da: "*Rum burjuvazisi papaz ve tüccarlarını Balkanlar'a nasıl gönderdiyse Tatar tüccar ve din adamları da Rusya ve Türkistan'daki toplulukların arasına öyle yayılmışlardı*" yorumunu yapar. Bu ekonomik gelişme aynı zamanda modernleşmenin de desteklenmesi anlamına gelmekteydi. Örneğin Hüseyinov Kardeşler Kazan, Ufa, Orenburg ve Orta Asya'da altmıştan fazla okul ve caminin yapım ve sponsorluğunu üstlenmişlerdi. Aynı zamanda onlar Orenburg Dinî İdaresi'ne finansörlük yapmaktaydılar. Nimetullah Hacı Tobolsk vilayetinde yirmi cami, altmış medrese ve kütüphane yaptırmıştı. Ayrıca masraflar için otuz bin ruble para ayırmış ve Rusya dışındaki eğitim merkezlerine giden öğrencilerin de eğitim masraflarını üstlenmişti. Orenburg'un zenginlerinden Gani Bay da yüz yirmi kadar ilköğretim okulu kurmuştu.⁹⁰ Meşhur "Medrese-i Hüseyniye"nin kurucusu Ahmet Bay (1837-1906) da Orenburg'da tesis ettiği adı geçen medrese ve cemiyet-i hayriyelere verdiği destek ile ön plana çıkıyordu.

---

⁸⁹ Ayaz İshakî, "Rusya Müslümanları", **Sırat-ı Müstakim**, C. II, S. 51, 13 Ağustos 1325, s.398,399.

⁹⁰ François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, Çev. Alev Er, 3. Baskı, İstanbul 1999, s.8.; James H. Meyer, **Turks Across Empires Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Broderlands 1856-1914**, United Kingdom 2014, s.119.; İsmail Türkoğlu, "İsmail Gaspıralı'nın Yetiştığı Muhit", **Gaspıralı İsmail Bey'in Ölümünün 100. Yılında Dilde Fikirde İşte Birlikte Neredeyiz? Uluslararası Sempozyum (15-17 Ekim 2014), Sempozyum Bildiri Kitabı**, Haz. Mustafa Özkan-Cezmi Bayram...(vd) içinde, İstanbul 2015, s.177.

Vefatından önce hem yeni usulde eğitim veren medresenin bütün giderleri için hem de her yıl elli kimsesiz öğrencinin okutulması için gerekli olan parayı bırakmıştı. Ayrıca fakirlere, kitap basımına, Medrese-i Hüseyiniye ve başka eğitim kurumlarına verilecek desteği de belirtmeyi ihmal etmemişti.⁹¹ Nitekim bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. İleride Orsk’lu zenginler, Zakir (1859-1921)⁹² ve Şakir Remiyev (1857-1912)⁹³ kardeşlerin “Vakit” gazetesi ile “Şura” ve “Çükeç” dergilerinin finansörlüğünü üstlendikleri de görülecektir.

---

⁹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, **Ahmed Bay**, Vakit Matbaası, Orenburg, 1910, s.43-52.; “Merhum Ahmed Bay”, **Vakit**, S. 113, s. 1,2.

⁹² Muhammed Zakir Remiyev (1859-1921): Orenburg Guberniyası, Sterlitamak uyezdi, Cirgan avılında dünyaya geldi. İlk eğitimini ailesinden aldıktan sonra kendisinden iki yaş büyük ağabeyi Şakir Remiyev ile birlikte Orsk şehrinde bulunan Mullakay avılı medresesinde öğrenim gördü. Medrese sonrası İstanbul’a giderek, hususi olarak Türk dili ve Türk edebiyatı üzerine dersler aldı. Bir yıla yakın kaldığı İstanbul’da matematik ve hesap alanında da eğitim almayı ihmal etmedi. Rusya’ya döndükten sonra edebiyat çalışmalarına, özellikle şiir üzerinde mesailerine devam etti. Şiirlerinde “Derdmend” mahlasını kullandı. Ailesinden kalan topraklarda ağabeyi ile altın çıkartma işine girerek Orenburg’un ve hatta Tatar dünyasının en zenginlerinden birisi oldu. Tatar modernleşme hareketine büyük katkılarda bulundu. Eğitim kurumlarına destek verdi. “Vakit” gazetesi, “Şura” ve “Çükeç” dergilerini kurdu. I. Devlet Duması’nda Müslümanları temsil etti. Nadir Devlet, “Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Zakir Remi (Derdmend)”, **Kazan**, S. 4, 1971 s.32-38; **Bertugan Remiyevler Fenni-Biografik Jiyentık**, Haz. Lipon Hemidullin, Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Kazan 2002.; **Tatar Edipleri Megrifetçilere (XX. İöz Başı) Biobibliografik Süzlek**, s.80-82.; Ramil Minnullin, “Derdmend Şıgırge Yugarı Ber Sengat Dip Karıy İde”, **Gasırlar Avazı**, S. 1/2, 1999, s.176-188.; **Ediplerebiz**, Haz. Reis Daytova-Ravil Rahmani, T. 2, Kazan 2009, s.470-472.; Muhammed Gaynullin, 1978, s.156-171.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 18, 1906, s.3.

Tatar millî burjuvazisinin gelişimi, özellikle Türkistan'daki faaliyetleri ve hükümet tarafından kendilerine verilmiş bazı hakların olması, onların tamamen bağımsız hareket ettikleri anlamını taşımıyordu. Her ne olursa olsun hâlihazırda bir Rus burjuvazisi de mevcuttu. Tatarların dili ve dini bir Türkistan ile olan ticareti ve buradan sağlanan gelirin tek bir noktaya akması, Rus sermayesi açısından olumlu ve kabul edilebilir bir durum değildi. Bu sebeple Tatarların ticari topluluklar kurması ve bu yönde adım atmaları, Türkistan'dan toprak satın almaları yasaklanmıştır. Ruslar, daha çok kendi kontrollerinde olan bir Tatar burjuvazisi istemişlerdir.⁹⁴

Tatar yenileşme hareketine Rusya'nın bir diğer katkısı da eğitim alanından geldi. Müslüman elitler için Batı'ya açılmanın, Batı'dan bilgi aktarımının ve modern kurumların bir kaynağı da Rusya idi. Bu doğrultuda ilk olarak 1758 yılında Kazan Lisesi açıldı. Bu gelişme

---

⁹³ Şakir Remiyev (1857-1912): Ufa Gubernası, İsterlitamak uyezdi, Cırgan karyesinde 5 Mart 1857'de doğdu. Damolla Muhammed Garif Hazret medresesinde iki yıl eğitim aldı. Medrese dışında özel olarak Rusça öğrendi. Osmanlı Türkçesine de vakıf olup, kardeşi Zakir Remiyev İstanbul'da eğitim aldığı sırada ondan Osmanlı Türkçesinde kitaplar ve matbaa konusunda bilgi edinmesini istedi. Altın madencisi olarak servetini Rusya Müslümanlarının modernleşmesi yolunda harcadı. 1899 yılında Fatih Kerimî ile Avrupa'ya gitti. Dönüşünde Gilman Ahund'un matbaa kurması için maddi destek sağladı. Orenburg'da yer alan Hüseyniye medresesine ve Orenburg Cemiyet-i Hayriyesine yardımda bulundu. "Vakit" gazetesi ve "Şura" dergisini kardeşi Zakir Remiyev ile birlikte kurdu. bkz. "Muhammed Şakir Remiyev", **Şura**, S. 6, 1913, s. 186-188; Fatih Kerimof, "Kim İdi Şakir Efendi?", **Vakit**, S. 944, 1912, s.2; "Merhum Şakir Efendi Remiyef", **Vakit**, S. 1154, 1913, s.2.; **Bertugan Remiyevler Fenni-Biografik Jıyentuk**, Haz. Lipon Hemidullin, Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Kazan 2002.

⁹⁴ A. Arşaruni, H. Gabidullin, **Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii**, 1990, s.15.

aynı zamanda bölgenin tarih, kültür ve etnografisi üzerinde çalışmaların başlatılmasına vesile oldu. Burada eğitim alan Tatar-Başkurt gençleri Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmekteydiler. Ayrıca ilk kez bu okul ile Rusya’da Tatar dili öğretimi yapıldı. Devamında, 1804 yılında Kazan Üniversitesi’nin ve Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Enstitüsü’nün kuruluşu, yenileşme hareketleri üzerinde doğrudan etkili oldu. 1804-1916 yılı arasında toplamda yüz otuz bir Tatar-Başkurt öğrenci bu okuldaki mezun olmayı başardı. İlk bakışta bu sayı az görülse de dönemin şartları ve Tatarların Rus eğitim kurumlarına bakışı düşünüldüğünde azımsanmayacak bir miktar olduğu anlaşılır. Böylece kendi toplumlarının farklı alanlara yayılmış problemleri üzerinde düşünen ve çözüm üretmeye çalışanlar için bir tartışma ortamı doğdu. Hatta önde gelen Tatar yenilikçilerinin bir kısmı bu kurumlarda çalışmaya başladılar. Eğitimci ve dilci Kayyum Nasırî ile İbrahim Halfin Tatarca öğretmeni olarak görev yaptılar. Bir diğer isim Mercânî de 1876-1884 yıllarında Kazan Tatar Öğretmen Okulu’nda dokuz sene kadar ders verdi. Rus dilinde eğitim vermesi sebebiyle ilk başlarda Müslümanlar, okulun Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasına hizmet ettiğini-edeceğini düşünseler de korktukları gibi olmadı.⁹⁵

---

⁹⁵ Ahmet Kanlıdere, **Reform Within Islam: Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict**, İstanbul 1997, s.87.; İhsan Çolak, 2013/1, s.25-27.; Ramazan Biçer, “Şihâbeddin Mercânî (1818-1889)”, **XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri**, Kemal Sözen-Ali Kürşad Turgut-Sabri Özen (ed.) içinde, İstanbul 2017, s.216.; Azade-Ayşe Rorlich, 2000, s.151; Ya. İ. Hanbikov, 1968, s.6,7.; Djamalyutdin Validov, 1998, s.66.; Abdullah Battal Taymas, 1966, s.120; Mirkasım Usmanov, **Kazan Şarkiyatçılığı’nın Kaderi (XX. Yüzyıl)**, Çev. İlyas Kemaloğlu, Janyl Myrza Bapayeva, İstanbul 2013, s.24.; Ya. G. Abdullin, **Tatarskaya Prosvetitskaya Mısl**, Kazan 2002, s.20-22.; Ayrıca bkz. S. M. Mihaylova, **Kazanskii Universitet i Prosveşenie Narodov Povoljya i Priuralya XIX Vek.**, Kazan 1979.

Rusya'nın yenileşme hareketine bir diğer etkisi ise Oryantalistler üzerinden geldi. Onların çalışmalarının ve öğretim metotlarının yenileşme taraftarları üzerindeki etkisi gizlenemeyecek kadar açıktı. Rızaeddin Fahreddin'in (1859-1936) bu konuda dile getirdikleri, söz konusu tesiri rahatlıkla göstermektedir. Ünlü din âlimi şöyle diyordu:

“Niçin medrese öğrencileri on yıldan fazla bir zaman Arapça çalışmalarına ve gramer kitaplarına zaman ayırdıkları halde Arapça konuşamıyorlar?... Bunun aksine Oryantalistlerden eğitim alan öğrenciler iki yıl gibi kısa bir zaman içerisinde etkili bir şekilde Arapça okuyup yazabiliyorlar Medrese öğrencileri anlamaksızın kitaplar üzerinde çalışırken, Oryantalistlerin öğrencileri doğrudan, gereksiz şeylerle zaman kaybetmeden hedeflerine gidiyorlar. Bu yeni öğretim metodu ile eski öğretim metodu arasındaki temel farktır.”⁹⁶

Rızaeddin Fahreddin'in oryantalistler üzerinden hayran kaldığı yeni eğitim sistemi, bütün yenilikçi aydınlar tarafından arzulanırken, El-İslâh gazetesinde çıkan bir haber, Müslüman eğitim kurumlarının, daha doğrusu eski/gelenekçi eğitim sisteminin durumunu gözler önüne sermekteydi. Gazete, Orenburg'da çıkan “Çükeç” dergisini kaynak göstererek şöyle yazıyordu: *“Usûl-i Cedit'e bütün gücü ile karşı duran ve kızlar mektebi açanlar kâfirdirler diyerek fetva veren Bişbalta Bilal Molla'nın otuz seneden beri eğitim verilen mektebinde “Çükeç” dergisinin yazdığına göre elhamdülillah, şükür ki bu sene bir çocuğun yazı yazabileceği ihtimali varmış.”⁹⁷* Bu ifadelerin mübalağa olup olmadığının tartışması bir kenara, anlatılmak istenen oldukça açıktır. Taassub, kendinden olmayanı tefrik ve kadının toplum içerisindeki yerini inkâr, mutaassıp sisteme ait özellikler arasındadır.

---

⁹⁶ Ahmet Kanlıdere, 1997, s.87.

⁹⁷ “Kazan Haberleri”, **El-İslah**, S.12, 1907, s.13.

Tatar yenileşme hareketine etki eden kaynaklardan birisi de şüphesiz Batı düşüncesi idi. Özellikle de fen bilimleri alanında meydana gelen gelişmelerdi. Gerek dinî ıslahçılar ve gerekse yenileşmenin dünyevi alanında mesai harcayan aydınlar, millî kimlik ve diğer dinî değerlerin korunarak Batı'nın olanaklarından faydalanma düşüncesi içerisindeydiler. Şunu da belirtmek gerekir ki, Ceditçi aydınların Batı düşüncesine ulaşma kaynağı Rusya idi. Onlar Rusya aracılığı ile Batı'da meydana gelen fikrî gelişmeleri, toplumları için bir kurtuluş olarak görmekteydiler. Bununla birlikte geleneğe karşı ani bir değişim, şimdilik çok da olası değildi. Hukuk, kadın hakları, eğitim, teknoloji gibi gelişmeler ağırlıklı olmakla birlikte yine de dinî sınırlar içerisinde arzulanıyordu. İsmail Bey Gaspıralı'nın "*Frengistan Mektupları*" adlı eseri Batı'dan kastedilen anlam için güzel bir örnektir. Eserde Batı, sosyal ve kültürel gelişmişliği ile Doğu ile karşılaştırılmakta ve Gaspıralı, Batı'nın tanıtımını yaparak Müslümanların zihinlerindeki yanlış algıyı kırmaya odaklanmaktadır. Batı toplumlarındaki teknolojik gelişmeler, kadınların sosyal hayattaki konumu ve eğitim alanındaki başarısı hakkında verilen bilgi ve örneklerle gerçekler hikâye edilmektedir. Gaspıralı, "*Türkistan'da derler ki Frenkler şeytandır*" gelenekçi düşüncesine karşı "...yok şeytan değiller, kâmil ve mahir adamlar" gerçeğini ortaya koymanın gayretindedir.⁹⁸

Ceditçiliğin kaynakları içerisinde Osmanlı etkisinin de önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekmektedir. İlk olarak genel bir çerçeve çizmek gerekirse; iki dünya arasındaki ilişkinin temeli Kuzey Türklerinin zihinlerindeki Osmanlı görüntüsü ile yakından ilgilidir. Her şeyden önce İstanbul, onların zihinlerinde kutsala bürünmüşler arasındadır. Bir şehir olmasının dışında İslâm dünyasının başkenti, hilafetin merkezi ve en zor durumda sığınılacak

---

⁹⁸ Ahmet Kanlıdere, "XIX. ve XX. Yüzyılda Kazan Tatarları", **Türkler**, C. 18, Ankara 2002, s.418.; Gaspıralı'nın "Frengistan Mektupları" adlı hikâyesi için bkz. **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeleri**, Haz. Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, 4. Baskı, İstanbul 2014, s.93-178.

bir vatan görüntüsü vardır. Bu durum ister istemez bölgede hissedilen Osmanlı etkisinin temel nedenini oluşturmaktadır. Bu daha çok duygusal yöndür. Diğer taraftan İstanbul'un hac yolu güzergâhında bulunması da ilişkilerin ve etkileşimin daha yoğun olarak yaşanmasını sağlamaktaydı. Çok da erken olmayan tarihlerde; 1791'de Kazan'dan Süleyman Çelebi ve 1837'de Süleyman-Ağa İstanbul'da vakıf kurmuş, bu vakıflar hac vazifesini yerine getirmek isteyen Rusyalı Müslümanların uğrak yeri haline gelmişti. Tatar yenileşme hareketinin en mümtaz isimlerinden ve taşıyıcılarından Mercânî de İstanbul'da bulunmuştu. 1880'de on iki gün kalarak önemli kütüphane ve camileri ziyaret etmiş, kitaplar almış ve aynı zamanda Hamidiye Kütüphanesi'ne de kitap bağışlamıştı.⁹⁹

Rusya Müslümanları için İstanbul, aynı zamanda modern eğitimin alınabileceği yerler arasındaydı. Rus mektepleri eğitim açısından daha iyi olsa da bu kurumlarda dinî bilimlerin okutulmaması, İstanbul'un eğitim merkezi olarak önemini bir kat daha artırmaktaydı. “Vakit” gazetesinde çıkan bir haberde eğitim konusunda İstanbul'a yönelişin nedeni net olarak şöyle izah edilmekteydi:

“Doğusu Türkiye’de hürriyet olmadığı ve memleketin idaresi naçar bir vaziyette olduğuna göre mektepleri de yeterli değildir. Fakat yine de bizim için saadet ve selamet kapısı yine şu İstanbul mekteplerindedir. Her ne kadar pek mükemmel olmasalar da İstanbul mekteplerinin programları en ileri ve en mütemadi Avrupa mekteplerinin

---

⁹⁹ Alfina Sibgatullina- İsmail Türkoglu, “Tatarı i Osmanskoe Gasudarstvo”, **İstoriya Tatar**, T. VI, Kazan, 2013, s.345.

programlarına uygun hazırlanmıştır. Türk dili, Türk edebiyatı, ahlak ve diyanet-i İslamîye mükemmel okutuluyor...”¹⁰⁰

Osmanlı muharrirlerinin de Rusya Müslümanları arasında önemli bir yeri vardı ve etkileri gözle görülür derecedeydi. Bunlar arasında Şemseddin Sâmî (1850-1904), Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Ebuzziya Tevfik (1849-1913), Nâmık Kemal (1840-1888) ve Muallim Nâci (1849-1893) ilk akla gelenlerdendir. Onların eserleri, Rusya Müslümanları tarafından yakından takip ediliyordu. Ayrıca pek çoğunun Tatarca’ya tercümesi de yapılmıştı. Özellikle Ahmet Mithat Efendi, öne çıkanlar içerisinde ilk sırada yer alıyordu. Rızaeddin Fahreddin, Rusya Müslümanları arasında Ahmet Mithat Efendi’nin ve Şemseddin Sâmî’nin meşhur olduğunu, onların eserlerinin yaygın şekilde okunduğunu belirtmektedir. Ünlü din âlimi ve tarihçi, eniştesi Gilman Ahund’un (1839-1902) ve Muhammed Şakir Efendi Remiyef’in, Ahmet Mithat Efendi’nin eserlerinin tanıtılmasında ve okutturulmasında büyük emekleri olduğunu da dile getirmektedir.¹⁰¹ Gaspıralı İsmail Bey’in “*İki Bahadır*” adlı hikâyesinde konu edinilen kişilerden birisinin Ahmed Mithat Efendi olması bile tek başına iki coğrafya arasındaki etkileşimin bir nişanesidir. Sadece edebiyat alanında değil örneğin tiyatro alanında da bir etki söz konusuydu. 18 Ocak 1904’te Osmanlı Türklerinin meşhurlarından

---

¹⁰⁰ “İstanbul Mektepleri”, **Vakit**, S. 192, 1907, s.2.; Söz konusu yazı 1907 tarihini taşısa da Rusya Müslümanlarının eğitim konusunda İstanbul’a bakış açısını genel olarak yansıtmaktadır.

¹⁰¹ Fatih Kerimî, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü”, **Türk Yurdu**, C. III, S. 6, 27 Kânûn-ı Evvel 1328, s.162.; Rızaeddin b. Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.120, 123.(Bu eserin Türkçe çevirisi için bkz. Rızaeddin Fahreddin, **Ahmet Mithat Efendi**, Çev. Ömer Küçükmehtetoğlu, İstanbul 2018. (Çalışmada Arap harfli Tatarca metin kullanılmıştır.); Hüseyin Bargan, “Şemseddin Sami ve İdil-Ural Tatarları”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XXVI/1, 2016, s.52.

Nâmık Kemal'in "*Zavallı Çocuk*" adlı piyesi ve "*Aşk Belası*" komedisinin "*Şimbeciler*"¹⁰² topluluğu tarafından sahne edilmesi, bu anlamda verilebilecek örneklerden sadece birisidir.¹⁰³

Aslında etki sadece Osmanlıdan kaynaklanmamaktaydı. Bu karşılıklı bir durumdu ve Kuzey Türklerinin de özellikle İstanbul sınırları içerisinde önemli faaliyetleri olmaktadır. Rusya Müslümanlarının İstanbul'daki bütün cemiyetlerini kapsayan "*Rusyalı Müslüman Talebeler Kulübü*" (1910) kurulmuştu. İsmail Bey Gaspıralı 1909'da İstanbul'da Kuzey ve Kafkasya Türklerinin emekleri ile vücuda getirilen "*Türk Derneği*" adlı cemiyetin üyeleri arasında yer alıyordu. Aynı şekilde 1911'de tesis edilen "*Türk Yurdu*"¹⁰⁴ dergisinin yazarları arasında görünüyordu. "*Türk Yurdu*"nun yanı sıra "*Teârîf-i Müslümin*", "*İslâm Dünyası*", "*İslâm Mecmuası*", "*Sebilürreşâd*" ve "*Sırâtı müstakim*" gibi dergiler de iki coğrafya arasındaki etkileşime büyük katkı sağlamaktaydı. Bu dergilerde hem Osmanlı Türkleri hem de Rusyalı Türkler, Rus İmparatorluğu'nda meydana gelen gelişmeler ve burada yaşayan

---

¹⁰² 1904 yılı başlarında Rus eğitim kurumlarındaki Tatar öğrenciler, cumartesi günleri tiyatro gösterileri düzenlemekteydiler. Bu faaliyetleri zamanla düzenli bir hal almış ve cumartesi günü toplandıkları için de Tatar dilinde "Cumartesi"ni karşılayan sözcüğe istinaden "Şimbeciler" ismi ile anılmaya başlanmışlardır. Topluluğun ilk oyununu, 18 Ocak 1904'te Namık Kemal'in "*Zavallı Çocuk*" adlı eseri ve "*Aşk Belası*" komedisi oluşturmuştur. Alsu Kamaljeva, "Başlangıçtan 1917'ye Kadar Kazan Tatar Tiyatrosu", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y. 9, S.14, 2008/1, s.125,126.

¹⁰³ Alsu Kamaljeva, a.g.m. s.126-128. Söz konusu "İki Bahadır" adlı hikâye için bkz. **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeleri**, 2014, s.477-491.

¹⁰⁴ "Türk Yurdu" dergisi Rusya Müslümanları arasında özenle takip edilen basın organlarından birisiydi. Yayım hayatına başladığı sırada Rusyalı Müslüman Türkler için çoktan bir fiyat çizelgesi hazırlanmıştı. A. Samoyloviça, "Peçat Russkih Musulman, Osmanskaya Peçat v Turtsii", **Mir İslama**, G. 1, T. 1, Vıpusk III, 1912, s.485.

Müslümanlar hakkında yazılar kaleme almaktaydılar. Bu anlamda Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi (1885-1966), Ayaz İshâkî, İsmail Bey Gaspiralı, Fatih Kerimî (1870-1937), Musa Carullah (1875-1949), Rızaeddin Fahreddin, Abdullah Battal (Taymas (1883-1969) ve Abdürreşid İbrahim (1857-1944) gibi isimler, önde gelen yazarlardan bazılarıydılar. Yine Gaspiralı'nın gazetesi "*Tercüman*", Osmanlı Türkleri tarafından devletin içerisinde bulunduğu siyasi ve toplumsal şartlardan dolayı özellikle tercih edilmekteydi.¹⁰⁵ Ataullah Ahund Bayezidof (1846-1911)¹⁰⁶, Kayyum Nâsirî gibi isimler de Osmanlı Türkleri arasında

---

¹⁰⁵ Alfina Sibgatullina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, İstanbul 2014, s.124.; Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, 6. Baskı, İstanbul 2016, s.28, 89.; Fatih Kerimî "Tercüman Hatıraları-Gaspirinski'nin Hatları", **Vakit**, S. 313, 1908, s.3.; "İstanbul'da Rusyalı İslâm Talebe Kulübü", **Teârûf-i Müslimîn**, C. I, S. 24, 18 Teşrin-i Sani 1326, s.396.

¹⁰⁶ Ataullah Bayezidof (1846-1911): 1846 yılında Han Kirman Kasım'da, Tiyenkav köyünde doğdu. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Çutay karyesi imamı Damolla Şihabettin Hazret medresesine devam etti. Medrese eğitiminden sonra üç-dört yıl burada öğretmen olarak çalıştı. 1871 yılında Kasım Tatarları Petersburg'da bir mahalle kurdular ve kendilerine imamlık yapması için Bayezidof'u Petersburg'a davet ettiler. Kısa süre içerisinde şehre adapte olan Bayezidof, burada Rusça öğrendi ve Rus muhitine girerek önemli simalarla tanıştı. "Vostoçnoe Obozrenie", "S.P.B Vedomosti", "Golos" ve "Sın Oteçestva" gibi Rus gazetelerinde Rusya Müslümanlarının haklarını müdafaa etti ve sorunlarını dile getirdi. Çeşitli Rus okullarında Türkçe öğretmeni ve mütercimi olarak görev yaptı. 1905-1914 arasında "Nur" gazetesini çıkardı. "Ataullah Ahund Hazretleri", **Şura**, S. 10, 1911, s.292-294; Ramazan Yıldırım, "İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi", **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Y. 3, C. III, S. 1, Bahar

iyi biliniyorlardı. “İkdam” gazetesinin muharriri Ahmet Cevdet Bey (1862-1935) de ünlü Tatar aydını Kayyum Nâsırı’yi Kazan’da ziyaret etmişti.¹⁰⁷

Ceditçi aydınları ve genel olarak Ceditçiliği etkileyen isimler arasında Cemaleddin Efgânî’nin (1838-1897) ayrı bir yeri olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çarlık makamları tarafından da yakından tanınan Şeyh, İslâm ve Türk dünyasındaki gelişmeleri titizlikle izleyen ünlü imparatorluk dergisi İslâm Dünyası (Мир Ислама-Mir İslama) tarafından Panislamizm’in kurucusu olarak zikredilmekteydi.¹⁰⁸ Diğer yandan kendisinin üzerindeki tartışmalar bir tarafa-gerek kökeni gerekse düşünceleri üzerinde bu tartışmalar çok fazladır. Onun “ulu bir şahsiyet” şeklinde Ceditçi aydınlar arasında görülmesi oldukça dikkat çekicidir. Ceditçilik hareketine Efgânî’nin etkisinin olduğu gerçeği tam ortada durmakla birlikte onun görüşlerinin yenilikçilerinki ile yüzde yüz bağdaştığı ve onlar tarafından kabul gördüğü söylenemez. Şeyh’in bazı konudaki fikirleri, aydınların düşün dünyalarında eleştiriye açıldı ve hatta bazı noktalarda karşıtlık söz konusuydu. Nitekim onun ümmeti gerilikten kurtaracak fikirler arasında gazete ve modern okul önerilerine yönelik tutumu, yenileşme taraftarlarının görüşleriyle uyuşmuyordu. Şeyh, 1880’lerde “*Urvetu’l-Vuska*”da şöyle yazmaktaydı:

“Bazıları ümmetin içine düştüğü bozuklukları gazeteler yayımlayarak düzeltebileceklerini sanıyorlar. Gazete yayımı ile düşünceleri uyandıracaklarını sanıyorlar ve ahlaki düzeltcekelere inanıyorlar...Gayretlerin en aza indiği sırada

---

2017, s.75-88.; “Petersburg Ahundu’nun Vefatı”, **Sırât-ı Müstakim** C. VI, S. 142, 12 Mayıs 1327, s.191.; K. Bekir, “Merhum Ahund Bayezidof”, **Vakit**, S. 773, 1911, s.3.

¹⁰⁷ “Abdülkayyum Nasırı”, **Şura**, S. 21, 1912, s.644.

¹⁰⁸ “K Vaprosu o Panislamizma”, **Mir İslama**, G. 2, T. 2, Vıpusk II, 1913, s.3.

basının faydasını kim anlatabilir? Üstelik bu dar kafalı insanlar kısa bir zamanda sel gibi fıskıran haberler arasında gerçeği bulabilecekler mi? Bu mümkün mü?”¹⁰⁹

Efgânî şöyle devam etmektedir: *“Diğer bazıları ise yeryüzündeki geniş bölgelere yayılmış ümmetin kurtuluşunun okullar açmakla olabileceğini düşünüyor.... Tabii; okullar Avrupa’da olduğu gibi modern olacak, eğitim kısa zamanda bütün haline gelecek, böylece ahlak düzelecek, ayrılık ve bölünmeler ortadan kalkacak, birlik ve güç doğacak! Zannettikleri ne kadar uzak bir ihtimal!”¹¹⁰* Efgânî’nin cümlelerine dikkat edildiğinde, sanki İsmail Bey Gaspıralı ve onun izinden gidenlere karşı yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu cümlelerin Ceditçi aydınlar tarafından kabul edilmesi imkânsızdır. Tamamen zıt olarak bu yazılarda, onların amaçlarına ulaşmada kullandıkları en büyük iki argüman, yani matbuat ve eğitim bir nevi yetersiz/etkisiz sayılmaktadır. Fakat diğer taraftan Efgânî’nin İstanbul’da 1870’de Darülfünun’un açılışı sırasında yaptığı konuşma ise yukarıda verilenlerin tam aksini içermekteydi. Yani o, tamamen şartlara göre hareket ediyordu. Burada şu sorunun cevabı aranmalıdır: Efgânî’nin Ceditçi aydınlar tarafından örnek alınan yönü neydi? Bu noktada aslında Efgânî’nin kullanıldığını söylemek yanlış olur mu? Muhtemelen Ceditçilerin büyük bir kısmı bunu yapıyordu. Yani İslâm dünyası içerisinde, özel anlamda Rusya Müslümanları arasında popüler olan Efgânî’nin görüşleri içerisinde işlerine yarayacak olanı alıyorlar ve bunu kendi görüşleri ile birleştirerek topluma sunuyorlardı. Gündoğdu’nun ifade ettiği gibi, *“Afganî’nin İslâm dünyasının Batı tahakkümü karşısında ortaya çıkan dehşetli sorunları çözmek için dinin temel inançlarını yeniden yorumlama gereği üzerinde durması onu*

---

¹⁰⁹ **Urvetu’l-Vuska Cemaleddin Afganî-Muhammed Abduh**, Çev. İbrahim Aydın, İstanbul 1987, s. 91.

¹¹⁰ a.g.e., 91,92.

yenilikçi-modernist bir çizgiye yerleştirmiştir.”¹¹¹ Bu sadece bir yönüydü ve ikincisi Akçura üzerinden izah edilebilir. Yusuf Akçura, Efgânî’ye kendi düşün dünyası üzerinden bakmaktaydı. Onun din ile ilgili, içtihat ile ilgili yorumlarından ziyade millî kimlik ile ilgili görüşleriyle ilgileniyordu. Şeyh’in “*Bütün Âlem-i İslâm’ın yaşayabilmesi için Müslüman milletlerin millî şuura sahip olmaları lüzumuna inanmış*” yönünü vurgulayarak Kuzey Türkleri arasında milliyet fikrinin doğuşuna hizmet ettiği üzerinde duruyordu. Azerbaycan Türklerinden Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ise bir makalesinde “*Âlem-i İslâm’da birinci defa, bütün İslâmların yakalandığı hastalığı etraflı tahlil ederek çarelerini gösterdi...*” diyerek Şeyh’in yol göstericiliğini vurguluyordu. Yine Efgânî’nin “*Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi*” adlı makalesini çevirip Türk Yurdu dergisine yerleştiren Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), bir nevi İslâm ile milliyet kavramını birbirine yaklaştırıyor, ikisinin birbirine zıt olmadığını, İslâm dünyasında saygınlığı ile yer edinmiş Efgânî üzerinden açıklıyordu. Yine Resulzade, Ağaoğlu’na benzer şekilde bir konuşmasında; Efgânî’nin İslâm dünyasındaki millî bilinci uyandırma gayretine işaret etmekteydi.¹¹² Sibiryalı meşhur seyyah Abdürreşid İbrahim ise Şeyh’i çok farklı noktada görmekte ve onun için dikkat çekici benzetmeler yapmaktaydı. Kendisi, Şeyh ile İstanbul’da tanışmıştı ve sohbetlerinin ardından onu ulaştırdığı merteye insanı şaşırtan cinstendi. O;

---

¹¹¹ Abdullah Gündoğdu, “Türkiye’de Siyasal İslâmcılık ve Gelenek”, **Historia** 1923, S. 3, 2017, s.17.

¹¹² Nikki Keddie, **Cemâleddin Efgânî: Siyasî Hayatı**, Çev. Alâeddin Yalçınkaya, İstanbul 1997, s.82.; Akçuraoğlu Yusuf, 2009, s.346.; Ahmed Agayef, “Türk Alemleri”, **Türk Yurdu**, C. I, S. 3, 15 Kanun-i Evvel 1327, s. 72.; Cemaleddin Efgânî, “Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi”, Çev. Resulzade Mehmed Emin, **Türk Yurdu**, C. III, S. 2, 2 Teşrin-i Sani 1328.; Mehmet Emin Resulzade, **Pan-Turanizm ve Kafkasya Meselesi**, Haz. Vügar İmanbeyli, İstanbul 2020, s. 51, 52.

“Üstad Efgânî, kuvvetli bir imana, sarsılmaz bir inanca sahipti. İmanı, Hz. Ebu Bekir’in imanı gibiydi, sürekli hak olanı haykırırdı. Kınayıcıların kınamasından korkmazdı. Kral ve padişahlardan hiç çekinmezdi.” cümleleriyle Efgânî hakkındaki düşüncesini açıklıyordu.¹¹³

Efgânî, onların gözünde Müslümanlar arasında siyasi ve millî istiklal hareketlerini başlatan bir önder olarak görülüyordu.¹¹⁴

Sonuç olarak görüşler tamamen uymasa da yenilikçiler arasında Efgânî; millî kimlik, dil, dinde ıslah ve içtihat alanlarındaki düşünceleri ile etkili olmuş ve aydınlar tarafından görüşleri özellikle din ve millî kimliğin yakınlaştırılmasında kullanılmıştır.

---

¹¹³ Ali Şeleş, **Cemaleddin Efgânî**, Çev. Mehmet Çelen, İstanbul 2013, s.268.

¹¹⁴ “Şeyh Cemaleddin Efgânî ve İttihad-ı İslâm Fikri”, **Vakit**, S. 1212, 1913, s.1.

I.BÖLÜM

MUHAMMED FATİH KERİMÎ: EĞİTİM HAYATI, İLK TECRÜBELER VE ENTELEKTÜEL GELİŞİM (1870-1905)

XIX. ve XX. yüzyıl arasında Rusya Müslümanlarının içerisinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında yenileşme çabası olarak tanımlanan Ceditçilik hareketinin ulaştığı başarı bir devrim niteliğindedir. Yakalanan bu başarının karşısında yenileşmeyi yürüten aydın kadronun nicelik yönünden zayıflığı ise bir gerçektir. Bu durumda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır; hem yenileşme hareketinin gerekleri doğrultusunda hareket etme hem de doğrudan yenileşmeye katkı sunma, aydınları birden fazla alanda faaliyet göstermeye itmiştir. Yani bu durum, onlara bir “çok yönlülük” katmış ve “tek tip” aydın profilinden uzaklaştırmıştır. Bu tek tip olmama durumu, örnekle şu şekilde ifade edilebilir; hareketin öncülerinden Şihâbeddin Mercânî hem dinî hem de tarih ve eğitim alanında yaptığı çalışmalarla öne çıkmıştı. Bu anlamda Rızaedin b. Fahreddin kendisine çok benzemektedir. Bir başka önemli isim İsmail Bey Gaspıralı, gazeteci kimliğinin yanında büyük bir eğitimci ve fikir adamı, aynı zamanda kalemini ustaca kullanan bir roman ve hikâye yazarıydı.

Ceditçi aydınların “tek tip” olmama özelliği Muhammed Fatih Kerimî’de de görülmektedir. Biraz dikkat edilirse onun hayatının Ceditçi hareketin gelişimine ve değişimine bağlı olarak şekillendiği görülür. Bu, aynı zamanda hareketin değişim sürecini onun üzerinden izlemek anlamına da gelmektedir. Kerimî ilk aşamada bir eğitimci olarak ortaya çıkar. Onun ilk öğretmenlik yılları (1896-1901) Usûl-i Cedit okullarının yaygınlaşma dönemine denk gelir. Bu dönemde hem Usûl-i Cedit mekteplerinde öğretmenlik yapmış hem de bu okullar için ders kitapları hazırlayarak eğitim çalışmaları içerisinde bulunmuştur. İkincisi; Kerimî, bir gazeteci olarak görünür. 1905 Rus Devrimi’nden hemen sonra Tatar matbuatında başlayan hareket, 1917 yılında gerçekleşecek olan Ekim Devrimi’ne kadar hız kesmeden gelişerek devam etmiştir. Bu yıllarda Tatar matbuatının en önemli gazete ve

dergilerinde Kerimî'nin adı ile sıkça karşılaşmak mümkündür. Diğer taraftan 1905-1917 arasının Kerimî'ye kattığı bir başka özellik daha vardı ve bu Rusya'da yaşanan siyasi gelişmeler ile doğrudan ilgiliydi. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın önemli ölçüde tetiklediği 1905 Devrimi, Çarlık Rusya'da yüzyıllardır süren otokrasiye büyük bir darbe vurdu. Son Çar II. Nikolay meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldı ve Rusya, “meclis, seçim, hukuk, eşitlik” gibi kendileri için yeni olduğu kadar uzun yıllardır da uzak olan kavramlarla tanıştı. Elbette bu yeni atmosfer gayri Rusları ve bu cümleden Tatarları, özellikle de aydınları heyecanlandırmaktaydı. Doğal olarak bu heyecanı yaşayanlar arasında Fatih Kerimî de vardı ve bu yeni gelişmeler onu, yüzyıllardır göz ardı edilmiş Rusya Müslümanlarını siyasi alanda temsil etme, onların haklarını savunma ve yine onları Ruslarla eşit vatandaşlık statüsüne erişirme çabası içerisine itti. Yani, Meşrutiyet idaresi ile sonuçlanan ilk devrim, Tatar aydınlarını siyaset alanına götürmekte ve onlara “siyasetçi” kimliğini kazandırmaktaydı. Böylece Kerimî de bir siyasetçi olarak faaliyet sahasına inmiş bulunuyordu. Bütün bunların dışında onun bir diğer özelliği de fikir adamı olmasıdır. Bu fikir, özelde Rusya Müslümanlarını genelde ise İslâm dünyasını içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarma ve “Batı” şeklinde özetledikleri modern hayata ulaştırma amacı taşımaktaydı. O, öğretmenlik yıllarındaki faaliyetleri, gazete ve dergilerde yazdıkları ve siyasi toplantılardaki konuşmaları ile hem İslâm dünyasının sorunları için çözüm üretme çabasında olmuş hem de milletin geleceği için “Ne yapmalı? Nasıl yapmalı?” sorusunun cevabını aramıştır.

1. Ailesi

Muhammed Fatih Kerimî,¹¹⁵ Bügülme uyezdi Minlibay avılında¹¹⁶ 18 Mart 1870 yılında bir molla ailesinde dünyaya geldi.¹¹⁷ Kerimî, ailenin en büyük çocuğu idi. Kendisinin dışında Muhammed Arif, Muhammed Kâmil adında iki erkek kardeşi ile Fahire, Gasime ve Zakire adında üç kız kardeşi oldu. Annesi Kiçü Çatı adlı karyeden Molla Fahreddin b. Molla Seyfeddin Hazretlerinin kızı Masume'dir. Kerimî böylelikle, ileride uzun yıllar birlikte mesai yapacağı hem dayısı hem de arkadaşı olacak ünlü din âlimi ve tarihçi Rızaeddin Fahreddin ile akraba oluyordu. Babası Gılman Ahund ise dönemin önemli mollalarındandı. Onun verdiği bilgilere bakılırsa, ailenin izini 1775 yılına kadar takip etmek mümkün görünmektedir. Buna göre ailenin bilinen en büyük atası Abdülmümin, 1775 yılında Penza Guberniyası¹¹⁸, Sur Suyu bölgesinde yer alan Vasiliy Sorskiy adlı uyezden¹¹⁹ göç ederek Samara Guberniyası, Bügülme uyezdi Tüben Çırşılı adlı karyeye yerleşmiştir. Aile hakkındaki en eski bilgileri bu satırlar oluşturmaktadır.¹²⁰ “Kerimof”¹²¹ soyadının alınmasını ise Gılman Ahund:

---

¹¹⁵ Muhammed Fatih b. Gılman b. İbrahim b. Yumet b. Abdülkerim b. Abdülmümin.

¹¹⁶ Günümüzde; Rusya Federasyonu, Tataristan Cumhuriyeti, Elmetyevsk, Minlibayev

¹¹⁷ Galimcan İbrahimov Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivi, Fatih Kerimî Fondu. F 25, s.17. Bundan sonra **GİA** şeklinde devam edecektir.

¹¹⁸ Guberniya: Vilayet.

¹¹⁹ Uyezd: Kaza, ilçe.

¹²⁰ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, 1904, s.4.

¹²¹ Çalışmada bu Rusça kullanım yerine “Kerimî” tercih edilmiştir. Bununla birlikte Fatih Kerimî'nin makaleleri, eserleri ve onunla ilgili Rusça ve Tatarca kaynaklar, değiştirilmeden kullanılmıştır.

“Soyadımız Kerimof’dur. 11 yaşlarında vaktinde muhaceret edip Çırşılı karyesine yerleşmiş olan Abdülkerim babamıza nisbet olarak, dilekçe ile bizzat İmparator-u Azam III Aleksandr Hazretleri’nin kalemine müracaat ettiğimize binaen iki seneden ziyade teftiş, nesil ve nesebimiz ve ne sebepten intisaba talep olunduğumuz ve ne suretle geçim ettiğimiz ve kaç tane evladımız olduğu tahkik edildikten sonra: “Kerimof familyasında olsunlar” diye elimize bizzat padişah hazretlerinin kaleminden emir verildi. (18. Kasım 1898’de 79.322. numarada) İşte işbu şekilde familyamız resmiyette “Kerimof” oldu.”¹²²

şeklinde ifade etmektedir.

2. İlk Eğitimi ve Medrese Hayatı

Muhammed Fatih Kerimî eğitim hayatına başladığı sıralarda Rusya Müslümanları için henüz olgunlaşmış bir eğitim sistemi bulunmuyordu. İsmail Bey Gaspıralı’nın Usûl-i Cedit mektepleri daha ortaya çıkmamış, eğitimde yenileşme hareketi tam olarak sahaya inmemişti. Rusya Müslümanları için eğitim, eski usul mektep ve medreseden ibaretti. Kısır bir döngü içerisinde bulunan bu kurumlar, genelde Türk-İslam toplumlarında özelde ise Rusya Müslümanları içerisinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı yerlerdi. Her iki kuruluş için de herhangi bir devlet desteği söz konusu değildi. Mektep denilen şey; belirli bir programı olmayan, genellikle imamların kontrolünde bulunan ve onların keyfiyetine bağlı olarak işleyen, Kur’an-ı Kerim’in ve birtakım din kurallarının öğretildiği yer demekti. Kız çocuklarının eğitiminden bahsetmek ise tamamen ayrıcalıktı. Eğitimlerini, genellikle “Abıstay” ya da “Üstadbike” adı verilen, okuma bilen mollaların eşlerinden evde almaktaydılar. Onlara yazı öğretilmesi de yasaktı. Medreseler ise bir üst eğitim kurumu olup, özellikle XIX. yüzyılda Türkistan’da bulunan Buhara, Semerkant ve Hive gibi şehirler medreseleri ile ünlü merkezlerdi. Yine Nakşibendi şeyhleri ile dikkat çeken Afganistan ve

---

¹²²Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gilman Ahund**, 1904, s.10.

Dağıstan medreseleri de önemli eğitim kurumları arasındaydı. Bu medreseler eğitim almak isteyen İdil-Ural gençlerinin ilgisini çekmekle birlikte çok geçmeden skolastik düşüncelerle çevrili yerler halini almışlardır.¹²³

Her ne olursa olsun gerçek olan mektep ve medreselerin maddi (fiziksel) ve manevi (içerik-program-sistem) açıdan eğitime elverişsizliğidir.¹²⁴ Rusya Müslümanlarının meşhur âlimi Musa Carullah, medreselerin içler acısı halini tarif ettikten sonra kendince bu eğitim

---

¹²³ Devlet, 2014, s. 222.; Djamalyutdin Validov, 1998, s.29; Mustafa Tuna, **Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity 1788-1914**, Nort Carolina 2015, s.26,27.

¹²⁴ İsmail Bey Gaspıralı bu manevi eksikliği Arapça öğretimi üzerinden şöyle ortaya koyuyordu: “...Söyleyeceklerimiz yalnız Kırım’a mahsus değildir. Medreseler ve müderrisler hemen hemen tamamen bir usuldedirler ve daha doğrusu “usulsüzlükte”dirler ki on, on iki sene Arap dilinin kuralları ders edilir, okunur yine bilmezler. On sene “Arabi” okumuş adam yazı yazmaktan mahrumdur. Okuduğu beş ya sekiz kitaplardan başka Arapçadan gayri bir kitap görse ecnebi kitabı zanneder, üç beş kelime bağlayıp Arapça söyleyemez...” Gaspıralı’ya benzer şekilde Abdürreşid İbrahim’in vurguladığı nokta ise medreselerin maddi durumunu gözler önüne seriyor: “...Mübarek medrese dediğiniz binalar birer odadan ibaret. Bir tarafı yedi arşın, diğer tarafı dokuz arşından ibaret vüsati (genişlik) olabilir beş adet medrese idi. Yahut kümes demek şayandı. İşte şurasına hiç aklım ermiyor; o kümelere istif olunarak, birbirini üstüne konularak yatırılırsa beş yüz adam sığacak yer yoktur. Nasıl oldu da sığmışlar...Nizam, intizam hiç yok ya, talebeye nasihat, derse teşvik ve başıboş gezenlere tekdir bilmem ne hiç yoktur. Büyük talebeler en muntazam medreselerde haftada bir ders ancak okuyabilirler. Bazı medreselerde ayda bir ders bile okuyamazlardı...” **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları**, 2017, s.193-194.; Abdürreşid İbrahim, **Tercüme-i Halim Ya Ki Başıma Gelenler**, Haz. İsmail Türkoğlu, İstanbul 2017, s. 34-35.

kurumlarının kalitesini şu cümlelerle açıklıyordu: “*Dinî medreselerimizden “nihayete varan” (müntehî) sıfatıyla çıkmış talebeler Arapça ilimlerden, İslâmi eserlerden tam manasıyla gafil çıkarlardı.*”¹²⁵ Bu şartlar içerisinde Muhammed Fatih Kerimî’nin mektep ve medresedeki öğrenim hayatının nasıl olabileceği konusunda bir fikir edinilebilir. Bununla birlikte onun ilk eğitim yıllarının mimarı şüphesiz babası Gilman Kerimî’dir. Aslında bir molla olan Gilman Ahund’un gelenekten-yenileşmeye/Ceditçiliğe şeklinde özetleyebileceğimiz hayatı, Kerimî’nin de bir bakıma yolunu çizmiştir.

Baba Gilman Ahund, Çistay Medresesi’nde eğitimini tamamladıktan sonra 9 Mayıs 1870’de Minlibay avılına imam ve hatip olarak hükümet tarafından görevlendirildi. Görev bölgesinde boş durmayan Ahund’un ilk işi burada bir medrese kurmak oldu. Bu doğrultuda her ne kadar Kerimî’nin ilk eğitimi konusunda elle tutulur bir kaynak olmasa da Gilman Ahund’un bahsedilen görev ve faaliyetinden dolayı onun babasının rahlesinden geçtiği rahatlıkla söylenebilir. Bu tespit devrin anlayışına da uygun düşer. Diğer yandan Gilman Ahund’un vermiş olduğu eğitimde, dinî bilgilerin ağırlıkta olduğunu belirtmek gerekir. Bunun aksini düşünmek biraz zordur. Çünkü söz konusu döneminde Gilman Ahund’un gelenekçi bir molla olduğu göz önüne alınırsa verilen eğitimin çerçevesi az çok anlaşılabilir. On yaşına kadar süren bu öğrenim aşamasından sonra Çistapol’de bulunan Çistay Medresesi’ne giren Kerimî, yaklaşık on bir yıl kadar burada devrin geleneksel eğitimini aldı.¹²⁶

---

¹²⁵ Musa Carullah Bigiyef, **Edebiyât-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslâmiyye**, Haz. Ferhat Koca, Ankara 2019, s.54.

¹²⁶ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gilman Ahund**, 1904, s.7.; Gatin Askar Aleksandroviç, **Fatih Karimî Pedagogičeskaya i Obşestvenno-Političeskaya Deyatelnost**, (Basılmamış Doktora Tezi), Kazanskiy Gasudarstvennyy Universitet İmeni V. İ. Ulyanova-Lenina, Kazan 2008, s.23.

Dönemin medrese eğitimi üzerinden Muhammed Fatih Kerimî'nin Çistay Medresesi'ndeki öğrenimi konusunda bir şeyler söylemek mümkündür. Onun ağırlıklı olarak İslâmî bilimlerle meşgul olduğu, Arapça ve Farsça üzerine eğitim aldığı bilinmektedir. Muhtemelen o da çağdaşları gibi medreselerin programında yüz yıllardır bulunan ve değiştirilmesinin ya da sorgulanmasının teklifi dahi hoş karşılanmayan birtakım şeyleri ezberlemenin uğraşı içerisindeydi. Bununla birlikte Kerimî, yaz günlerinde babasıyla birlikte köy hayatının işleri ile meşgul oluyordu. Onun bu yıllarda yaptığı en radikal girişimlerden birisi; erken denilebilecek bir yaşta, Eğitim Bakanlığı bünyesindeki iki yıllık Rusça kursunu bitirmesidir. Ayrıca hocasından gizli olarak Rusça dersleri almaktaydı. Ne yazık ki onun hem Rusça ile olan münasebeti hem de ilerleyen yıllarda hayatında büyük yer tutacak Tercüman gazetesine olan yakınlığı, medreseden çıkarılmasına/kovulmasına sebep olacaktır. Medrese hocası Zakir Hazret (Muhammed Zakir Kamalov), baba Gilman Ahund'u çağırarak "*Oğlun postada çalışan Ruslardan Rusça öğreniyor ve Rus tesirli Tercüman ile şehirde çıkan diğer Rusça gazeteleri alarak şakirtlere (öğrencilere) okuyor*" diyerek şikâyet etmiş, Gilman Ahund da oğlunu medreseden almak zorunda kalmıştır.¹²⁷ Daha öncesinde de Zakir Hazret,

---

¹²⁷ Fatih Kerimî "Tercüman Hatıraları-Gasprinski'nin Hatları", 1908, s.2; Fazıl Tukin, "Bügülme Uyezinde Mektebler", **El-İslah**, S. 24, 1908, s.11.; **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentuk**, 2000, s.76,77.; D. N. Denisov, "Fatih Karimi v Orenburge", **Tatarı v Orenburgskom Kraje**, Orenburg 2008, s.34.

Kerimî'nin kız kardeşi Zakire Şeref, bu olayı şöyle anlatmakta: "...Zakir Hazret babamıza mektup yazmış: "*Oğlun Fatih bozuldu. Acele gel. Eğer gelip almazsan medresemden çıkartırım*". Atamız doğrudan Hazretin yanına giderek; "*Ne oldu? Nasıl bir yaramazlık yaptı? Açık söyleyiniz. Sizin yanınızda cezasını vereyim demiş.*" Hazret: "*Oğlun Fatih gizli şekilde postada çalışan bir Rus'tan Rusça öğrenmeye ve Rus tesirli Tercüman gazetesini ile şehirde çıkan Rus gazetelerini alıp öğrencilere okuyup onları tahrik etmeye başlamış. Bana*

Kerimî'ye Tercüman gazetesi ile ilgilenmemesini,¹²⁸ onu okumamasını belirtmiş ve “*Sen Fatih, “Tercüman” gazetesini alıyorsun. Onu almana benden ruhsat (izin) yok. O gazeteyi medreseye getirme ya da medresemden çık!*” diyerek dersinde şiddetli bir uyarı yapmıştı.¹²⁹

Çistay Medresesi'nin hocası ve aynı zamanda kurucusu Zakir Hazret, devrin önde gelen isimleri arasındaydı ve bir sufi şeyhi olarak da çevresinde önemli miktarda müride sahipti. Hazret, Rus dilinin medrese programında yer almasına şiddetle karşı çıkmış ve kendi düşüncesine göre bir takım reform hareketlerine girişmişti.¹³⁰ Rızaeddin Fahreddin, medrese hocası Zakir Hazret için etkileyici bir âlim olmanın çok gerisindeydi yorumunu yapmaktadır. Bununla birlikte bir süre aynı medresede eğitim alan Ayaz İshâkî, tam tersi ifadeler kullanmakta ve fıkıh, mantık, dinî inançlara ait klasik kitaplar ile Osmanlı ve Endülüs devletleri üzerine okumalar yaptıklarından bahsetmektedir.¹³¹ Diğer taraftan İshâkî'nin ifadeleri, Çistay Medresesi'nin geleneksellikten öteye geçtiği anlamına gelmiyordu. Kerimî karşı çıkıyor. “*Bu kitapların tamamını ateşe atmak gerek, burada yatıp ömür tüketmek uygun değil*” diyerek açıktan benim hakkımda kötü fikirler yaymaya başlamış...Benden hayırdua yok, alıp git oğlunu” demiş...” **Fatıh Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık**, 2000, s.76-77.

¹²⁸ Kerimî medrese yıllarında Tercüman gazetesinin ciddi okuyucuları arasındadır. Babası Gilman Ahund ise artık eski mutaassıp düşüncelerinden vazgeçtiği için oğlunun yanında ve destekleyicisidir. Baba-oğul Tercüman gazetesi ve çıkan haberler üzerinde konuşmalar yapmakta, Gilman Ahund genç Fatih'in anlamadığı haberler konusunda yardımcı olmaktadır. Fatih Kerimî “Tercüman Hatıraları-Gasprinski'nin Hatları”, 1908, s.2.

¹²⁹Fatih Kerimî, a.g.m. s.2.; Mesgud Gaynetdinov, “Fatih Keriminen Tuuvina 125 Yıl”, **Miras**, S. 7,8, 1995, s.67.

¹³⁰ R. R. Salihov, **Uçastie Tatarskogo Predprinimatelstva Rossii v Obşestvenno-Politiçeskih Protsesah Vtoroy Polovini XIX-Naçala XX v.**, Kazan 2004, s.28,29.

¹³¹ Danielle Ross, 2020, s.218,219.

ise İshâkî'nin aksine medresede okutulan kitapların yetersiz ve ömür çürütmekten ibaret olduğunu söyleyerek açıktan hocasına karşı da çıkıyordu.¹³² O, bu çıkışı ile geleneksel duvarlar arasında kalmış eğitim sisteminin kendi açısından ilk eleştirisini yapmıştı. Her ne kadar içerisinde bulunduğu hayat, katı ulema tarafından sınırlandırılmış olsa da ona yenileşme düşüncesinin zaruretini en güzel şekilde öğretmişti.

Zakir Hazret'in fikirleri ile bir türlü uzlaşamayan Kerimî, 1891 yılında medreseyi tamamlamadan ayrılmak zorunda kaldı ve aynı yıl içerisinde babası tarafından Ufa'ya, dayısı Rızaeddin Fahreddin'in yanına verildi. Kerimî, bir müddet burada eğitimine devam etti. Ufa'da bulunduğu bu yıllarda muhtemelen dayısının teşvikleri ile olacak ki, Orenburg Dinî İdaresi'nde yapılan sınava girerek imamlık ve müderrislik payesi aldı. İlerleyen yıllarda İsmail Bey Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim'in, Kerimî için "molla"dır demelerinin sebebi de buradan kaynaklanmış olsa gerek.¹³³ Bu şekilde Orenburg'dan alınan imamlık belgesi Kerimî'ye din görevlisi olmanın yolunu açıyordu. Zamanın şartları düşünüldüğünde almış olduğu derecenin toplum nazarında önemli bir yeri vardı. Fakat Kerimî bununla hiç ilgilenmedi. Bazı medrese mezunlarının yaptığı gibi herhangi bir Müslüman köyünde imamlık-öğretmenlik yapmak düşüncesinde olmadı. Zaten böylesi bir hayatı fazlasıyla tecrübe etmiş olan Babası Gilman Ahund'un zihninde başka planlar vardı ve oğlunun Rusya dışında eğitim alması gerektiğini düşünmekteydi. Çok geçmeden bu düşünce doğrultusunda Kerimî'yi Rızaeddin Fahreddin'in yanından alarak Arabistan'a göndermeyi düşündü. Fakat

---

¹³² **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jıyentık**, 2000, s.76.

¹³³ **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları**, 2017, s.380.; Abdürreşid İbrahim, "Merhum Gani Bay Hakkında Hatıralarım ve Anın Sözleri", **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakit Matbaası, Orenburg, 1913, s.129.

aile içerisinde yapılan müzakerelerden sonra bu fikrinden vazgeçti ve genç Fatih'in eğitimi için İstanbul'un daha uygun olacağı kararına vardı.¹³⁴

3. Yeni Bir Çevre: Minlibay'dan İslâm Dünyasının Başkenti İstanbul'a

Muhammed Fatih Kerimî'nin Çistay Medresesi'nde yarım kalan eğitim hayatı İstanbul'da devam etti. Onun İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'de eğitim aldığı, kendisi hakkında Türkiye'de ve Tataristan'da yapılan çalışmalarda kesin bir şekilde ifade edilmektedir. Bununla birlikte Kerimî'nin bu okulu bitirip-bitirmediği yani mezuniyet durumunun ne olduğu bilgisine yer verilmemektedir. Burada İsmail Türkoğlu'nun ifadeleri oldukça önemlidir. Türkoğlu, Ali Çankaya'nın eserine dayanarak Mülkiye mezunları içerisinde Kerimî'ye ait bir kayıt olmadığını ortaya koymuştur.¹³⁵ Bununla birlikte Kerimî'nin "*Avrupa Seyahatnamesi*" adlı eserinin "İstanbul'da On Üç Gün" başlıklı bölümü oldukça dikkat çekicidir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Kerimî, İstanbul'u çok iyi bilmektedir. Şakir Remiyev ile birlikte Mekteb-i Mülkiye'nin müdürünü ziyaret etmiş ve aralarında bir görüşme gerçekleşmiştir. Mülkiye hakkında bilgi veren Kerimî'nin, kendisinin burada okuduğuna dair söz etmiyor oluşu ise oldukça ilginçtir. Söz konusu eğitim kurumunun idadî (dört yıl) ve âli (üç yıl) olarak iki kısımdan oluştuğunu ve toplamda yedi yıl sürdüğünü belirtmiş, devamında burada okutulan dersler hakkında bilgi verip bu bahsi kapatmıştır.¹³⁶

---

¹³⁴ D. N. Denisov, 2008, s.34.; **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jyentık**, 2000, s.77.

¹³⁵ İsmail Türkoğlu, 2000, s.350.

¹³⁶bkz. Fatih Kerimi, **Avrupa Seyahatnamesi**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul 2001, s.131, 132. Fazıl Gökçek tarafından Latin harflerine aktarılan bu eserin orijinali için bkz. Fatih el-Kerimî, **Yavrupa Seyahatnamesi**, İlyas Miraza Buraganski ve Kampaniyası Matbaası, Peterburg, 1902.

Kerimî'nin İstanbul'a geliş tarihi ile ilgili en kesin bilgi, babası Gılman Ahund'un yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Buna göre o, Haziran 1892'de artık İstanbul'da bulunuyordu.¹³⁷ Türk Yurdu dergisinde yazmış olduğu ve Ahmet Mithat Efendi'yi konu edinen makalesi¹³⁸ de onun 1891-1892'de İstanbul'a geldiğini netleştirmektedir. Rusya'ya dönüş tarihi ise 1896 yılı içerisinde gerçekleşmiştir. “Vakit” gazetesinde yer alan “Tercüman Hatıraları” adlı makalesinde de 1896 yılında İstanbul'dan Kırım'a, Yalta'ya dönüp öğretmenliğe başladığını yazmaktadır.¹³⁹ Kerimî, başka bir çalışmasında¹⁴⁰ da Türkiye'de “beş yıl kadar yaşamış” olduğunu belirtmektedir. Yine Kazan Jandarma İdaresi'ne gönderilen “Tamamen Gizli” başlıklı Kerimî ile ilgili bir raporda, onun dört yıl İstanbul'da eğitim aldığı kaydedilmiştir. Bu durumda Kerimî'nin İstanbul'daki eğitim hayatı ile ilgili olarak çıkan sonuç; onun

---

¹³⁷ Fatih Kerimî İstanbul'a gideceği zaman babası Gılman Ahund kendisine bir mektup vermiştir. Bu mektup uzun yıllar Kerimî'de kalmış ve 1909 yılında kardeşi Kamil'e vermiştir. Mektubun tarihi 12 Şevval 1892'dir. **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık**, 2000, s.78.; **Tatar Pedagogik Fikere Antologiyası**, Haz. F. M. Sultanov, T. I, Kazan 2014, s.251,252.

¹³⁸ Fatih Kerimî, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü”, 1913, s.163. Kerimi söz konusu yazısında Hicri 1308 yılında İstanbul'a geldiğini belirtir. Bu tarih Miladi 1891-1892 tarihine karşılık gelmektedir. “...*Muharrir-i aciz 1308 tarihinde tahsil için İstanbul'a geldiğimde, eserleri vasıtasıyla tanışıklığım bulunduğundan en iptida kendisiyle (Ahmet Mithat Efendi ile) görüştim...*”

¹³⁹ Fatih Kerimî “Tercüman Hatıraları-Gasprinski'nin Hatları”, 1908, s. 3. Kerimî bu makalesinde İstanbul'dan dönüp göreve başladığı tarihi 1906 olarak vermiştir. Doğrusu 1896'dır ve bunun baskı hatası olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴⁰ F.F. Potsikoviç, **Türkler**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 10, Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg 1907, s.25.

Mülkiye’de eğitim aldığı fakat bu okuldan mezun olmadığıdır.¹⁴¹ Kerimî, dört yılı idadî, üç yılı âli olan Mülkiye’nin ilk dört yıllık bölümünü bitirmiştir denilebilir.¹⁴²

---

¹⁴¹ Mektupta Ahmet Mithat Efendi şöyle yazmaktaydı: “*O gün hatırunıza gelir mi ki, hani sizi karantina idaresinde Mekteb-i Mülkiye’ye kabul ettirmek müzakere ve teşebbüsünde idik. Hani size demiş idim ki; “bu konuda gayret ederim ama tahsil sonrası burada kalmanız şartıyla değil! Yine Rusya’ya dönüp oradaki ihvan-ı dinî talim ve terbiyeye hizmet etmeniz şartıyla” Evet bunu hatırunuzdan çıkarmamış olduğunuza eminim. Çünkü işte verdiğiniz vaadi oraya dönüp öğretim hizmetine başlamışsınız. Mevla rüfekanızla birlikte muvaffak buyursun.*”

NART F 1370, op.2, d.5, l.4.; (HART: Национальный Архив Республики Татарстан (HAPT-Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi. Bundan sonra TMA); Rızaeddin b. Fahreddin, Ahmed Midhat Efendi, 1913, s. 62.; Bu mektupların Türkçeye aktarımı için bkz. Fazıl Gökçek, Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar, 2. Baskı, İstanbul 2017, s.230. Yine Fazıl Gökçek’in adı geçen çalışmasında Kerimî’nin Mülkiye’de okuduğuna dair Ahmet Mithat Efendi’nin yazısı için bkz. Fazıl Gökçek, a.g.e., s.232.

TMA F 199, op.1, d.906, l.47. (Kazan Guberniyası Jandarma İdaresi’ne gönderilen, üzerinde “Tamamen Gizli” ibaresi bulunan, 16 Şubat 1913 tarihli ve Fatih Kerimî’nin o güne kadarki hayatını özetleyen rapor. Toplam yedi sayfadır.)

19 Nisan 1909 tarihinde İstanbul’dan Kerimî’ye gönderilen bir mektupta Mekteb-i Mülkiye’den arkadaşları hakkında bilgiler bulunmaktadır. **TMA F 1370, op.1, d.20, l.34 ob, 35.**

¹⁴²Kerimî’nin okulu bitirmediğine dair bir başka kayıt, Repressiya dönemi kurbanlarının ele alındığı, Rusya FSB (Federalnaya Slujba Bezopasnosti Rossiiskoy Federatsii) arşivi kullanılarak yine FSB ortaklığı ile hazırlanan bir çalışmada mevcuttur. Söz konusu çalışmada, Kerimî’nin yükseköğretimini tamamlamadığı bilgisi yer almaktadır. **Rasstrehye Spiski Moskva 1935-1953 Donskoye Kladbışe**, Haz. L. S. Yeremina-A.B. Roginsk, Moskva 2005,

Muhammed Fatih Kerimî'nin İstanbul'da geçen dört yıllık eğitim hayatıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Tataristan Millî Arşivi'nde yer alan ve toplamda on sayfadan oluşan 1894 yılına ait iki adet mektup, onun buradaki hayatı hakkında az da olsa bilgi vermektedir. Buna göre Kerimî İstanbul'da kendisini yetiştirmiş, özellikle Fransızca'yı iyi derecede öğrenmiştir. Mekteb-i Mülkiye'de devam ettiği Fransızca derslerinin yanı sıra özel kurs da almıştır. O, 16 Ağustos 1894 tarihli mektubunda konuyla ilgili olarak babasına şöyle yazıyordu:

*"...Haziran'ın yirmi ikisinden beri hususi olarak Fransızca okuyorum. Muallimimiz ise Bâb-ı Âli caddesinde bir hanede oturup yirmi seneden beri hususi olarak Fransızca muallimliği eden Jean Paul namında bir Katolik'tir. Haftada üç gün kendisi büyük adamların konaklarına gidip kendilerine yahut oğullarına ders veriyor. Dört gün kendi hanesinde ders veriyor. Biz haftada dört gün kendi hanesine gidiyoruz. On iki, on üç kadar okuyan var..."*¹⁴³

---

s.208.; A. Battal Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından I Rızaeddin Fahreddinoğlu: Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1958, s.42.

¹⁴³ TMA F 1370, op.2, d.2, 1.1.

Kerimî bu mektubunda İstanbul'da yaşanan Temmuz 1894 depremine de yer vererek, ortaya çıkan tahribat sonucunda Avrupa devletlerinin Osmanlı gayrimüslimlerine yaptığı para yardımını ve bunun karşısında Müslümanların sessizliğini konu edinmektedir. Ayrıca Mekteb-i Mülkiye'nin zarar gördüğünü ve hâlihazırda tamiratının devam ettiğini, Anadolu'da da kolera salgını olduğunu belirtmektedir.

TMA F 1370, op.2, d.2, 1.3.

TMA F 1370, op.2, d.2, 1.4.

Bununla birlikte bahsi geçen bu özel kursa uzun süre devam etmediği sadece bir ay kadar katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ İstanbul'daki eğitim döneminde Arapça, Farsça ve Türkçe ile tarih, coğrafya, kimya, matematik ve hukuk üzerine dersler alan Kerimî, aynı zamanda Rusçayı da ihmal etmemeye çalışmıştır.¹⁴⁵ Kazan Jandarma biriminin Kerimî hakkında tutmuş olduğu raporda, onun İstanbul'da eğitim aldığı dönemde Latince öğrendiği, bunun üzerine dersler aldığı belirtilmektedir. Fakat ne 1877 yılında Mekteb-i Mülkiye'de yapılan değişiklikler ve ortaya çıkan yeni ders programında ne de daha sonraki dönemde Mülkiye'de Latince derslerinin verildiğine yönelik bir kayıt yoktur.¹⁴⁶ Eğer Kerimî Latince öğrenmiş olsaydı, Rusça ve Fransızcadan yaptığı çeviriler gibi bu dilden de çeviriler de yapardı demek yanlış olmayacaktır.

Muhammed Fatih Kerimî'nin İstanbul'da aldığı eğitim önemli olmakla birlikte İstanbul'un onun üzerindeki etkisi iki farklı şekilde oldu. Bunlardan birincisi İstanbul'un mevcut siyasi havasıydı. Kerimî'nin karşılaştığı durum, Rusya Müslümanlarının zihinlerinde Deprem gerçekleştiği yıl, daha önce Kerimî'yi okul için Kırım'dan İstanbul'a götüren Şerifcan Kerimof'dan, Gılman Ahund'a İstanbul'da meydana gelen deprem hakkında bir mektup gelmiştir. Bunun üzerine aynı yıl Gılman Ahund İstanbul'a giderek oğlunu görmüştür. **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jyentık**, 2000, s.80,81.

¹⁴⁴ **TMA** F 1370, op.2, d.2, 1.7. Kerimi bu durumu şöyle açıklıyordu: “...gidip gelmeye alıştık fakat karantina korkusu var idi. Bundan (dolayı) vazgeçtik.” Çünkü İstanbul'u saran kolera salgını ciddi surette hayatı etkilemektedir. Aynı yıllarda Kuleli İdadisinde öğrenim gören Mahir Said Pekmen'de hatıratında salgının şiddetine değinmiştir. Mahir Said Pekmen, **Fizan Hatıraları**, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara 2018, s.25.

¹⁴⁵ **TMA** F 1370, op.2, d.2, 1.2.; **TMA** F 199, op.1, d.906, 1.47.

¹⁴⁶ **TMA** F 199, op.1, d.906, 1.47.; Resul Babaoğlu, **Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)**, Ankara 2020, s.70-77.

yer alan Osmanlı görüntüsünden farklıydı. Çoktan yıkılmanın eşiğine gelen imparatorluğu kurtarmak için girişilen her teşebbüs hüsrarla sonuçlanmıştı. 1876'da açılan meclis, ilan edilen Kanun-i Esasi ve yeni rejim bir fayda vermemiş, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı da siyasi ve sosyal bozukluğu zirveye taşımıştı. Genç Osmanlılar ve devamında Jön Türkler hareketi ülkenin bulunduğu çıkmazlık içerisinde kendisine destek bulmuş, II. Abdülhamid'in otoriter rejimine karşı meşrutiyeti savunan kurtarıcılar olarak görülmüşlerdi. Öğrenciler üzerinde etkili olan bu siyasi hava, elbette Kerimî'yi de etkilemiştir. Daha sonrasında, yani gazetecilik döneminde Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı duruşu ve Jön Türk hareketini desteklemesi bu dönemin ürünüdür. Nasıl ki Yusuf Akçura sansürlenmesine rağmen Namık Kemal'in eserlerini Harbiye'de okuyorsa, Kerimî de aynısını yapmaktaydı. Bu anlamda o, 1907 yılında yayımlanan eseri "Andan Bundan"ın giriş kısmına Namık Kemal'in "Hürriyet Kasidesi"ni elbette boşuna koymamıştı. Bu davranış, tam anlamıyla büyük bir etkinin ürünüdür.¹⁴⁷

İstanbul'un Muhammed Fatih Kerimî üzerindeki ikinci etkisi şehrin entelektüel çevresinden geldi. Her ne olursa olsun, Rusya Müslümanları için İstanbul bir eğitim merkeziydi. Artık Buhara ve Semerkant medreseleri eski yeterliliğinden çok uzakta bulunuyordu. Mutaassıp zihniyetin varlığı, yenileşmeye karşı direniş ve bunun üstüne Rus işgali, eğitim kurumlarını daha vasat duruma getirmişti.¹⁴⁸ Genelde Rusya Müslümanları içerisinde, özelde ise İdil-Ural'da, Rus eğitim kurumlarına karşı oluşan çekince ve önyargı da Rusya Müslümanları için bir eğitim merkezi olarak İstanbul'un tercih edilmesinde önemli

---

¹⁴⁷ François Georjon, 1999, s.21.; Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907, s.1,2.

¹⁴⁸ Türkistan'da eğitim, mektep ve medrese konusunda bkz. Bekir Tümen Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı**, Gazi Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2006.

faktörlerdendi. Ayrıca İstanbul'un Avrupa ile olan yakınlığı ve eğitim kurumları konusunda diğer Müslüman merkezlerinden daha avantajlı oluşu ve son olarak duygusal nedenler; İstanbul'un hilafet merkezi ve Müslümanların tek bağımsız devletinin Osmanlı olması gerçeği, İstanbul'un tercih edilme sebeplerindendi. Şunu da ifade etmek gerekir ki, İstanbul'un diğer Müslüman şehirlerine göre ortada duran bu avantajı, burada verilen eğitimin tam anlamıyla çağa uygun olduğu anlamına da gelmemektedir. Diğer taraftan İstanbul, sadece öğrencileri kendisine çekmekle kalmıyordu. Aynı zamanda dönemin önemli isimlerinin yaşadığı veya uğradığı bir merkezdi. Kerimî de böyle bir çevrede bulunuyordu. Onun düşün dünyasının şekillenmesi bu çevrede başlamış, daha sonraki yıllarda savunacağı ve ileri süreceği fikirlerin temeli de yine bu çevrede, bu yıllarda atılmıştı. İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi, Şeyh Cemaleddin Efgânî, İsmail Gaspralı, Arminius Vambery ve Abdürreşid İbrahim gibi tanınmış isimlerle görüşmüş, onların tavsiyelerini almış ve şüphesiz onlardan etkilenmişti.

4. İlk Tecrübe: Kırım-Yalta

Muhammed Fatih Kerimî, İstanbul'da aldığı eğitimden sonra ilk olarak Yalta'ya (Kırım) geçti. Onun ilk öğretmenlik tecrübesi de burada oldu. Aslında Yalta'ya gidiş planlı olmayıp, İstanbul'da tanışmış olduğu Emir Hasan Efendi Adamof'un teklifi ile gerçekleşmişti.¹⁴⁹ Yalta'da bir hafta Adamof'un evinde misafir kalan Kerimî, aynı zamanda şehri tanıma fırsatı da buldu. Aynı günlerde Dereköy'de Usûl-i Cedit metodu ile eğitim veren

---

¹⁴⁹ **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentük**, 2000, s.82. Emir Hasan Adamof, Kırım-Yalta'dan Kerimî'nin yakın arkadaşıdır. 1903 yılında Tercüman gazetesinin yirminci yıl kutlamaları sırasında tekrar görüşeceklerdir.

bir mektep¹⁵⁰ açıldı. Kerimî bu okulda öğretmen olarak göreve başladı ve ilk ders dönemi bitene kadar da ailesinin yanına, Minlibay'a dönmedi. Göreve başladıktan bir süre sonra, 28 Ekim 1896'da İsmail Bey Gaspıralı, Kerimî'ye bir mektup yazarak hem tebrik etti hem de birtakım tavsiyelerde bulundu.¹⁵¹

---

¹⁵⁰ Dereköy'deki bu mektebin İsmail Bey Gaspıralı tarafından açıldığına dair "Tatar Edebiyatı Tarihi"nde kayıt bulunmakla birlikte, bu bilgi için bir kaynak gösterilmemiştir. **Tatar Edebiyatı Tarihi**, 8 Tomda, T. 3, s.425. Bu okulun İsmail Gaspıralı tarafından açıldığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Eğer gerçekten Gaspıralı tarafından açılmış olsaydı, Kerimî bunu mutlaka belirtirdi. Bu okul sistem olarak Usûl-i Cedit programını uyguladığı için İsmail Gaspıralı tarafından açıldığı ileri sürülmüş olmalı. İkinci olarak Kerimî'nin öğretmenlik yaptığı bu okulun kızlar mektebi olması da şüphelidir. Eserlerinde, kadın eğitiminden sıkça bahseden Kerimî'nin bu ayrıntıyı unutması ya da bundan bahsetmemesi mümkün değildir. Bununla birlikte bu karmaşıklığı "*Kırım'a Seyahat*" adlı eseri ortadan kaldırmaktadır. Kerimî, Tercüman gazetesinin yirminci yıl dönümü kutlamaları sebebi ile Kırım'a gittiğinde Yalta'ya uğramayı ihmal etmemiştir. O, buradaki ilk öğretmenlik tecrübesini şu ifadelerle açıklamaktadır: "*Mahalle halkı kendi aralarında para toplayıp 18-20 bin ruble kadar masraf ile şu Dereköy'de üç katlı gayet güzel bir taş mektep bina ederek İslâmca ve Rusça okutmak için dört-beş muallim bulunduruyorlar ve İslâmca muallimlere rahat geçinebilecek derecede maaş, çocuk başına da ayda ikiden beş rubleye kadar toplayıp yine kendileri veriyorlar. Bu mektepte çocuklar Müslümanca ve Rusçayı hepsi birlikte okuyorlar. Ben dahi Gügerçinli Hasan Efendi namında bir zat ile beraber 1896'dan 1898 senesine kadar iki yıl işbu mektepte çocuk okutmak ile meşgul olmuş idim.*" Fatih Kerimi, **Kırım'a Seyahat**, Haz. Hayri Ataş, İstanbul 2004, s.114.

¹⁵¹ "...Geldiğinizi işitmiş idim. Hoş geldin. Vaizinden haber almış idim. Pek güzel. Ancak beyan-ı efkâr tedrici olacağını hatırdan çıkarma. Devam ile Rusça lisana kulak vermek lazım

1896 yazını Minlibay'da geçiren Kerimî, aynı yılın eylül ayında tekrar Kırım'a döndü. Bu dönüşünden önce Dereköy imamı Süleyman Sarî, Gilman Ahund'a bir mektup yazarak; eylül ayında okulların açılacağını, Fatih Kerimî'yi göndermesi gerektiğini ve bizzat kendisini de beklediklerini ifade etti.¹⁵² Gilman Ahund bu davete icabet etmese de oğlu Fatih Kerimî, Yalta'ya dönerken erkek kardeşi Arif ile kız kardeşi Zakire'yi de yanına aldı. Onların eğitimleri ile ilgilendi ve durumları hakkında babasını bilgilendirdi. Ders dönemi bitince her ikisini de yanına alarak Minlibay'a döndü.¹⁵³

1897 yazının Kerimî için oldukça yoğun geçtiği söylenebilir. İlk olarak Dereköy'de sınavlar tamamlanınca arkadaşı Hasan Bulatof ve kardeşi Arif ile birlikte Petersburg'a gittiler. Burada Petersburg imamı Ahund Ataullah Hazret ile tanıştılar. Sonrasında Moskova'ya ve oradan da Kazan'a geçerek ünlü Tatar bilgini Kayyum Nasırî'yi evinde ziyaret ettiler. Devamında Minlibay'a ulaşan Kerimî, Kırım'da olduğu gibi burada da kardeşlerinin eğitimi ile ilgilenmeye devam etti.¹⁵⁴ Ayrıca babası ile birlikte köylerinde eğitim-öğretim işlerine girişti. Evlerinin hemen yanı başında inşa edilen mektep için çevre köylerden Gilman Ahund *olacaktır. Lisansı mükemmelce bildiğin halde resmen muallimlik payesi ve ruhsatı almak mümkün olur. Fransızca'yı terk etme. Yalta'da iş bulunur gazeteler bulsa gerekir.*" Fatih Kerimî "Tercüman Hatıraları-Gasprinski'nin Hatları", 1908, s.3

¹⁵² TMA F 1370, op.2, d.4, l.1.

¹⁵³ TMA F 1370, op.2, d.6, l.1, 1ob, 1ob (2).

Dönüş öncesi Gilman Ahund oğluna şöyle yazıyordu: *"Okullar bitince toplanıp köye dönünüz. Gelecek kış için söz verme. Kitaplarını şimdiden göndermeye başla. Kırım Tatarlarının çocuklarını okutmak için senden başkaları da bulunur. Öz yurdunda bilgisizlik çok güçlü. Önceliği buraya vermen gerek."* **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık**, 2000, s.84.

¹⁵⁴ "Abdülkayyum Nasırî", **Şura**, S. 21, 1912, s.644.; TMA F 1370, op.2, d.6, l.1 (1).

tarafından toplanan çocuklar, yine ihtiyaçları Gılman Ahund tarafından karşılanmak suretiyle burada eğitim aldılar. Ziraat işleri bittikten sonra Kerimî de onlara katıldı ve bizzat çocukların öğretmenliği görevini üstlendi. Ayrıca baba-oğul hesap, coğrafya, tarih gibi alanlarda ders kitapları hazırladılar.¹⁵⁵ Kendi çocuklarının eğitimine de büyük önem veren Gılman Ahund, bu yıllarda örneğine rastlanması zor bir girişimde bulundu. Samara Lisesi'nden mezun bir Rus kızını hem çocuklarına Rusça öğretmesi hem de Fatih Kerimî'ye arkadaşlık etmesi için ücretli olarak köylerine getirtti.¹⁵⁶

Sonbaharda okulların açılması ile tekrar Yalta'ya dönen Kerimî, 1898 yılının yaz ayına kadar burada kaldı ve bu yıl, onun Kırım'daki son öğretmenlik tarihi oldu. 1896-1898 yılları arasındaki bu iki yıllık süreçte Kerimî için en büyük kazanç şüphesiz İsmail Bey Gaspıralı ile olan ilişkisini geliştirmesiydi. Bunun yanı sıra Usûl-i Cedit eğitim-öğretim metodunu yakından tanıma ve tatbik etme fırsatı buldu. Ayrıca Ceditçi hareketin önemli bir merkezi olan Kırım'da yenileşme hareketine karşı duruşu da yakından görmüş oldu. Yıllar sonra "Şura" dergisinde yazdıkları doğrudan bu ilk öğretmenlik döneminin ürünüydü. Kerimî'nin Yalta'dan Minlibay'a kesin dönüşünün ardından kendisinin ikinci öğretmenlik dönemi başladı. Artık o, Kargalı'da açılan Usûl-i Cedit okulları için öğretmen yetiştirme kurslarında görev alacaktır.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ **Fatıh Kerimî Fenni-Biografik Jıyentık**, 2000, s.84.

¹⁵⁶ **Fatıh Kerimî Fenni-Biografik Jıyentık**, 2000, s.85.

¹⁵⁷ Mesğud Gaynettın, **Gasırlar Mirası**, Kazan 2004, s.128.; **Tatar Edipleri Megrifetçilere (XX. iöz Başı) Biobibliografik Süzlek**, Haz. Ramil İslamov-Rife Harrasova, G. İbrahimov Til, Edebiyat hem Sengat İnstitutu, Kazan, 2005, s.134; "Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat", Çev. F.K., **Şura**, S. 4, 1908, s.113.; D. N. Denisov, 2008, s.35.

5. Neşri-i Maârif Cemiyeti Toplantısı ve Kargalı Öğretmen Yetiştirme Kursları

Tatar yenileşme hareketinin en büyük maddi ve manevi destekçilerinden Gani Bay Hüseyinof, 1895 yılından itibaren Tatar köy mektepleri için öğretmen yetiştirme kursları üzerinde çalışmaktaydı. Hem kurslar başlamadan önce hem de kursların devam ettiği yıllarda resmî olarak öğretmen hazırlık kursunun açılması için hükümet makamlarına müracaat etmiş olsa da bundan bir sonuç alınamamıştı. Bu nedenle o, kendi inisiyatifi ile bu işe girişmek zorunda kalmıştı. Açılan yaz kurslarında Usûl-i Cedit çerçevesinde eğitim verilmekte, öğretmenler hazırlanmakta ve kursiyerlerin bütün ihtiyaçları ile görevli öğretmenlerin ücretleri Gani Bay hesabından karşılanmaktaydı. Bu ücret ayda on-on beş ruble gibi bir miktara denk gelmekteydi.¹⁵⁸ Kurslardan mezun olanlar ise farklı bölgelere dağılarak buradaki öğretmenlere deneyimlerini aktarmaktaydılar.

Gani Bay, çok geçmeden Kargalı'da açtığı hazırlık kursu için öğretmen arayışı içerisine girdi. Bir taraftan Bahçesaray'a Usûl-i Cedit sistemini öğrenmeleri amacıyla öğrenciler gönderirken diğer taraftan çevresine mektuplar yazarak uygun öğretmenleri bulmaya çalışmaktaydı. Bu mektuplardan birisi de 18 Ocak 1898'de Gilman Ahund'a yazıldı. Neşri-i Maârif Cemiyeti'nin¹⁵⁹ üçüncü toplantısından hemen sonra kaleme alınan bu mektupta

---

¹⁵⁸Rızaeddin b. Fahreddin, 1910, s.26-27.; Ya. G. Abdullin, 1998, s.12.

¹⁵⁹ Neşri-i Maârif Cemiyeti, İsmail Türkoğlu'nun "**Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)**, İstanbul 2000" adlı çalışmasının 112-120 sayfaları arasında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. 1892 yılında Müslüman medreselerinin Rusya Millî Eğitim Bakanlığına bağlanacağı söylentisi üzerine, Rusya Müslümanlarının ileri gelenleri hem bu konuyu görüşmek hem de Rusya Müslümanlarının eğitim meselelerine çözüm getirmek amacıyla Ufa'da bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. 1897 yılında aynı amaçla ikinci bir toplantı daha yapılmış ve "Islah-ı

Gani Bay, Gılman Ahund'dan oğlu Fatih'i göndermesini istemekte ve öğretmen yetiştirme kurslarında eksiklerin çok olduğunu bildirmekteydi.¹⁶⁰ Fakat bu sıralarda Fatih Kerimî Dereköy'de (Kırım/Yalta) öğretmenlik yaptığı için bu davete icabet edemedi.¹⁶¹

Neşri-i Maârif Cemiyeti'nin dördüncü toplantısında, 20 Haziran 1898'de hem Kerimî hem de babası Gılman Ahund, Gani Bay ile yüz yüze tanışma fırsatı buldular. Böylece hayatlarının sonuna kadar sürecek olan bir dostluk ikili arasında başlarken, Kerimî'ye de Kargalı'da açılan öğretmen yetiştirme kursunda öğretmenlik yapması tekrar teklif edildi. Fakat Kerimî, 1898 yılının yaz ayında, bu kurslarında çalışma imkânı bulamadı. Ayrıca taraflar arasında yapılan sohbet sırasında Kerimî ve ailesinin Orenburg'a taşınma fikri de müzakere edildi. Gani Bay bu fikri yerinde bularak ailenin Orenburg'a taşınmasını destekledi.¹⁶²

Neşri-i Maârif Cemiyeti'nin dördüncü toplantısı Kerimî için iki açıdan önemli oldu. Bunlardan birincisi yukarıda da belirtildiği gibi Ceditçilik hareketinin önemli finansörlerinden

---

Lisân-i Türki, Islah-ı Mekâtib ve Neşri-i Maârif" adlı bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmıştır. Üçüncü toplantı yine Ufa'da 6 Ocak 1898 yılında düzenlenmiş ve bu toplantıya Fatih Kerimî de katılmıştır. Türkoğlu, 2000, s.112,113.

¹⁶⁰ Mesgud Gaynettın, 2004, s.129; **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakıt Matbaası, Orenburg, 1913, s. 41; Gani Bay kursları açmadan önce de Usûl-i Cedit öğretim metodunu öğrenmeleri için kursiyerlerin masraflarını kendi hesabından karşılayarak onları Bahçesaray ve diğer bölgelere göndermekteydi. "Orenburg", **Tercüman**, S. 31, 1896, s.124.; A. G., "Orenburg'dan Mektup", **Tercüman**, S. 4, 1897, s.15.

¹⁶¹ **TMA** F 1370, op.2, d.4, 1.1.

¹⁶² Fatih Kerimof, "Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Birsı: Merhum Abdülğani Bay Hüseyinof", **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakıt Matbaası, Orenburg, 1913, s.206.

Gani Bay ve diğerkleriyle tanışmasıdır. İkinci olarak, artık o yenileşme hareketinin uygulama sahasına inmiştir. Toplantıda dil ve mekteplerin ıslahı, iptidai mekteplerde okutulacak dersler ve telif edilmesi gereken eserler ele alınmış, muallim sıfatıyla toplantıya katılan Kerimî'ye, Türk dilinin öğretilmesi hususunda yazılmış kitapların incelenmesi ve bunların Tatarca'ya tercüme edilmesi görevi verilmiştir.¹⁶³

1898 yılının yaz ayında yeni bir gelişme oldu ve Neşri-i Maârif Cemiyeti'nin toplantısından hemen sonra Rızaedin Fahreddin'in isteği ile Gılman Ahund, Fatih Kerimî'yi Makarya'ya (Mekerce) gönderdi. Rızaedin Fahreddin, Kerimî'nin Makarya'da öğretmen olarak kalmasını istemekteydi. Hatta burada yeğenine yardımcı olması için birileri ile de görüşmüştü. Gılman Ahund'a yazdığı 4 Ağustos 1898 tarihli mektupta da bu durumun Kerimî için güzel sonuçlar getirmesi temennisinde bulunmuş ve Makarya'da Hasan adlı birisinin Kerimî'ye yoldaşlık edeceğini belirtmişti. Yakın tarihli bir başka mektubunda ise Hasan adlı kişinin kendisine mektup yazdığını bildiriyordu. Mektupta Hasan Efendi, Kerimî konusunda Rızaedin Fahreddin'e şöyle yazıyordu: "*Fatih efendiye telgraf gönder. Benim vaktim bir kadar boş. Gorifka'ga gelsin.*"¹⁶⁴ Ancak Muhammed Fatih Kerimî'nin Makarya'da öğretmenlik yapmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü o, aynı yıl içerisinde Avrupa'ya gitti ve 1899 yılının yazına kadar da dönmedi.

Fatih Kerimî'nin Avrupa yolculuğu 25 Ocak 1899 tarihinde Gani Bay'ın, Gılman Ahund'a yazdığı bir mektup ile başladı. Gani Bay mektubunda, eski medreselerde okutulmayan fen bilimlerini okutmak istediğini belirterek bu konuda Gilmah Ahund'dan yardım istemekteydi. Çünkü Gani Bay'ın bu derslerin ne zaman, hangi sınıfa, ne şekilde okutulacağı hakkında bilgisi yoktu. Nitekim o, Kerimî'nin bu işlerin muallimi olduğunu

---

¹⁶³ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.38.

¹⁶⁴ **TMA** F 1370, op.1, d.30, l.10,15,16.

belirterek gönderilmesini rica etti. Ayrıca Orenburg’da altın madencisi Şakir Remiyev’ in Kerimî ile tanışmak istediğini, onun Avrupa’ya gitme niyetinde olduğunu ifade ediyor ve Fransızca bildiğinden dolayı Kerimî’nin Şakir Remiyev’e yoldaşlık edebileceğini düşünüyordu. Gani Bay, Fatih Kerimî geldiği vakit, acil olarak bu konuda kendisine izin verilip gönderilmesi ricasıyla mektubunu sonlandırdı.¹⁶⁵ Fakat bu tarihlerde Kerimî Minlibay’da değildi. Moskova’da bulunuyordu ve burada muhasebe kursuna kayıt yaptırarak bir kış boyunca eğitim alacaktı. Minlibay’a döndüğünde ise Gani Bay’ın isteği doğrultusunda Orenburg yolunu tuttu. Bir miktar Gani Baylar’ın yanında misafir olarak kaldıktan sonra hazırlıklarını tamamlayarak Şakir Remiyev ile birlikte 15 Şubat 1899’da Moskova’ya hareket ettiler. Şakir Remiyev’in amacı altın çıkartma işinde gerekli olan makinaları görmek ve satın almaktı. Yaklaşık üç buçuk ay sürecek olan seyahat, 1 Haziran 1899’da sona erdi.¹⁶⁶

---

¹⁶⁵ Fatih Kerimof, “Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Birsî: Merhum Abdülğani Bay Hüseyinof”,1913, s.215.

¹⁶⁶ **TMA** F 1370, op.2, d.12, l.1.; Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, 1904, s.11.; Muhammed Gaynullin, **Tatar Edipleri**, Kazan 1978, s. 51.

Kerimî, yaklaşık dört aylık Avrupa seyahati sırasındaki gözlemlerini “Avrupa Seyahatnamesi” adlı eserinde topladı. Bu eser Fazıl Gökçek tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bununla birlikte Kerimî’nin özel olarak, Avrupa yolculuğu sırasında ailesine yazmış olduğu yirmi iki adet mektup bulunmaktadır. (Mektuplar için bkz. **TMA** F 1370, op.2, d.12, l.1-22.) Bu mektuplar ile Avrupa Seyahatnamesi adlı eser karşılaştırıldığında, ekseriyetle aynı meseleler üzerinde durulmakla birlikte bir husus dikkat çekmektedir. Kerimî, Paris’te bulunduğu zaman Jön Türklerin liderlerinden Ahmet Rıza ve Meşveret gazetesi muhabiri ile özel olarak görüşmüştür. İlginçtir ki, bu görüşmeden söz konusu kitabında bahsetmemiştir. **TMA** F 1370, op.2, d.12, l.16, 16ob. Muhtemelen meşrutiyet yanlısı düşüncelerinden dolayı Ahmet Rıza ile görüşmesini eserine almamıştı. Her ne olursa olsun

Muhammed Fatih Kerimî, Avrupa dönüşünde daha fazla zaman kaybetmeden Kargalı'daki hazırlık kurslarında hem yönetici hem de öğretmen olarak çalışmaya başladı. Biraz dinlenmek istese de Gani Bay bu konuda sıkı davranmış, hemen göreve başlamasının uygun olacağını söylemişti. Yaklaşık altmış kadar öğrenci kendisini Kargalı'da beklemekteydi. Kur'an ve kıraat dersleri için Kazan'dan Kemal Karinî, hadis ve tefsir dersleri için de Ahmed Davudof davet edilirken, Kerimî de dünyevi bilimlerin okutulmasıyla ilgileniyordu. Tarih, coğrafya, imla ve hesap dersleri verdi, bu kursların ilk fen hocası oldu. Kerimî, Kargalı'ya ilk gidişini şu cümlelerle anlatmaktadır:

“...Derslerin okutulması için (Gani Bay) Kargalı'ya gelmemi istedi. Memnuniyetle gittim. 1899 yılının 10 Temmuz'unda Kargalı'nın Eyüp Hazret Medresesi'nde her birinin kalbi ilim ve eğitim, derdi millet, muhabbet ve istikbal umudu ile dolu altmış-yetmiş kadar sakallı halfeler, molla ve müezzinler hepsi bir doğmuş sabi çocuklar gibi heves ve şevk ile hesap, hendese, hikmet, kimya, hayat dersleri okumaya başladılar...”¹⁶⁷

1899 gibi bir tarih hem Çarlık Rusya'da hem de Osmanlı devletinde özgürlükçü düşüncelerin katı şekilde karşılandığı bir zamandı. Böylesi bir görüşmenin Çarlık sansüründen geçmesi de pek muhtemel görünmüyordu. Kerimî de böyle düşünmüş olmalıydı.

¹⁶⁷ Fatih Kerimof, “Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Birisi: Merhum Abdülgani Bay Hüseyinof”, 1913, s.209.; Molla Eyüb b. İbrahim, “Kargalı'da Dokuzuncu Mahalle Medresesi, Muallimler İçin Caygı Sınıflar, Kargalı'da Kızlar Mektebi”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakit Matbaası, Orenburg, 1913, s.219.

Ceditçilik hareketinin önemli isimlerinden Hadi Atlası (1876-1938)¹⁶⁸ ise Kerimî'nin Kargalı öğretmen yetiştirme kurslarındaki rolünü şöyle açıklıyordu: *“Merhum Gani Bay bu mekteplerin maddi olarak banisi ve destekleyicisi iken Fatih Kerimî ise manevi yönden hizmetler etmekteydi. Demek ki birisi malı ile milletin baht ve saadetine hizmet ettiği gibi ikincisi de ilim ile millet balalarının nurlanmasına ve binaenaleyh milletin hayat ve kurtuluşuna hizmet etti.”*¹⁶⁹ Başka bir makalede ise Gani Bay'ın Tatar yenileşme hareketi içerisindeki yeri şu cümlelerle özetleniyordu: *“... Gani Bay, usûl-i cedideyi sadece koruyucu,*

---

¹⁶⁸ Hadi Atlası (1876-1938): Tatar modernist, yazar, tarihçi ve siyasetçi. 1876 yılında Simbir Guberniyasında eğitimli bir ailede doğdu. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Nuriya Medresesi'nde eğitimine devam etti. Sonrasında Kargalı'da Gani Bay Hüseyinov tarafından açılan cedit mektepleri için öğretmen yetiştirme kurslarında bir süre öğrenim gördü. 1902 yılında Bügülme uyezdi, Eski Elmet avılında imam ve müderris olarak göreve başladı. 1905 Rus devrimi sonrasında aktif olarak Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerine katıldı. 1907 yılında II. Devlet Duması'na Samara guberniyasından milletvekili seçildi. 1917 yılında gerçekleşen II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresine katıldı. “Vakit” gazetesi ve “Şura” dergisinde çok sayıda makale kaleme aldı.

¹⁶⁹ **TMA** F 1370, op.2, d.12, l.22-25.; Hadi Atlasof, “Gani Bay ile Evvelki Uçraşuvım. Gani Bay Kim İdi? Ul Ne Uyli ve Ne Söyli İdi? Gani Bay Nindi Bay İdi? Kargalı Dârümuallimîni, Gani Bay ve Fatih Efendi”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakıt Matbaası, Orenburg, 1913, s.245.

Hadi Atlası, Kerimî'nin bu hizmetleri için şöyle yazmaktadır: *“Muhterem Fatih Efendi! Sen bizi ihya ettin. Cenabı Hak da seni dünyada ve ahirette hay eylesin! Sen bizi eğittin, rahmeti geniş Allah seni mengülük terbiyesine gark eylesin. Var ol! Yaşa! Namın ebedi olsun! İşte bizim sana can-ı gönülden çıkan kısa fakat uzun manalı dualarımız.”* Hadi Atlası, a.g.m. s.246.

müdafaa edici değil belki usûl-i cedide için birinci safta duran mücahit idi. Usûl-i cedidenin kahramanları içerisinde Gani Bay'ın ismi özel yer tutmaktadır... ”¹⁷⁰

Kargalı'daki muallim yetiştirme kursu Eyüp Hazret Medresesi'nde 1899 yılında açıldı. Eyüp Hazret Kargalı dokuzuncu mahalle imamı olarak cemiyet işlerinde faal bir isimdi. Millî matbuatı yakından takip etmekte ve Tercüman'ın devamlı okuyucularındandı. Kendisi, Kargalı'nın mutaassıp mollalarına karşı durarak mahallesindeki medreseyi Gani Bay'a muallimler kursu açması için tahsis etmişti.¹⁷¹ Bu kurslara, Rusya'nın farklı bölgelerinden çok sayıda öğrenci geldi. Sadece öğrencilerle de kalmayıp aynı zamanda ukazlı (resmî) din adamları, yani imamlar ve müezzinler de katıldılar. Kurslarda Kerimî'yi en çok zorlayan şey, yazı meselesi olmuştur. O, yeterli miktarda kitap olmadığı için öğrencilere anlattığı her şeyi yazdırmak zorunda kalmıştır. Fakat sorun yazdırmaktan ziyade Kerimî'nin belirttiğine göre bu öğrencilerin yazı yazamıyor oluşlarıdır. Daha trajik olanı ise burada eğitim alan öğrencilerin aslında medreseden yetişmiş molla ve müezzin, yani bir tür öğretmen oluşlarıdır. Bu tablo, Rusya Müslümanlarının en önemli eğitim kurumları olma vazifesini üstlenen medreselerin gerçek hâlini göstermesi açısından önemlidir. Kargalı'da görev yaptığı dönemde sadece ders vermeye kalmayan Kerimî, Gani Bay ile birlikte seçtikleri öğrencileri Bahçesaray'a göndererek onların Usûl-i Cedit metodunu doğrudan öğrenmelerini de sağladılar. Gönderilen isimlerden birisi de Kargalı'dan Abdullah Halfe oldu. Kendisi Bahçesaray'da, Kaytmaz Ağa mahallesinde eğitim aldı. Bu gelişmelerin yanında aynı yıllarda Zakir Remiyev tarafından Kargalı'nın bir köyünde kadınlar için de bir okul açıldı. İlk zamanlarda “Mahubcemal” olarak adlandırılan okul, sonrasında “Mekteb-i Ramiya” olarak değiştirildi. Fatih Kerimî'den programa konulması gereken dersler ve bu derslerin nasıl okutulacağı konusunda metot eğitimi alan okul, bölgedeki kadın öğretmen okulları için

---

¹⁷⁰ “Gani Bay Hüseyinof”, **Vakit**, S. 1065, 1912, s.1.

¹⁷¹ “Merhum Eyüp Hazret İbrahimof”, **Vakit**, S. 2253, 1917, s.3.

öğrenci hazırlamaktaydı. Bununla birlikte yapılan çalışmalarda zorluklar da yaşanmamış değildi. Yenileşme karşıtı düşünceler her yerde olduğu gibi burada da ortaya çıktı. Hatta daha Kerimî göreve başlamadan iki ay önce Kargalı'da kendisine karşı bir duruş sergilenmişti ve onun fen bilimleri alanında dersler vereceği, dar fikirli mollaların hiç de hoşuna gitmemiştir.¹⁷²

Gani Bay'ın tesis ettiği bu kurslar, hayatta kaldığı süre içerisinde iki yüzden fazla öğretmen hazırladı. Hadi Atlasî, Haris Feyzî gibi isimleri yetiştirdi. Mezun olanlar, farklı bölgelerde yaşayan Müslümanlara yeni eğitim metodu Usûl-i Cedit'i taşıdılar. Bununla birlikte kursların ömrü uzun olmadı ve 1901 yılı içerisinde kapatıldı. Her şeyden önce söz konusu kuruluşun hükümet nazarında bir karşılığı bulunmamaktaydı. Yani resmî bir eğitim kurumu değildi. Yine hükümetin bu tür şeylere sıcak gözle baktığı söylenemezdi.¹⁷³

---

¹⁷² **TMA** F 1370, op.2, d.12, 1.25, 26.; Fatih Kerimî, “Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Birisi: Merhum Abdülğani Bay Hüseyinof”, 1913, s. 208,209.; Hadi Atlasî, “Kargalı Dârümuallimîni”, **Yıldız**, S.410, 1909, s.2,3.; İdare, “Kargalı Dârümuallimîni”, **Vakit**, S.483, 1909, s.2.; Raşit İskandarov, **Orenburgskie Tatari**, Kazan 2009, s.37.; İsmail Gasprinski, “Maşinalı Mektep”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakit Matbaası, Orenburg, 1913, s.128; M. Rahimkulova, **Medrese-i Husainiya v Orenburge**, Yana Vakit, Orenburg, 1997, s.65.; Ravil Emirhanov, “İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy Sonu-20.yy Başı)”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 3, 2005, s.78.

¹⁷³ F. Yu. Gaffarova, **Ahmedhadi Maksudî**, Kazan 2002, s.7.; Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan 1926, s.74.; A. A. Gatin, “Tatarskoe Pedagogičeskoe Obrazovanie na Rubeje XIX-XX. K Voprosu o Deyatelnosti Pedagogičeskah Kursov v Kargalah (1899-1901)”, **İslamskoe Obrazovanie: İstoriya, Sovremennoe Sostoyanie i Perspektivi Razvitiya**, Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Orenburg 2010, s.67.

4) Orenburg'da İlk Özel Tatar Matbaası

Haziran 1899, Kerimîler ailesi için önemli bir yıl oldu. Gılman Ahund, yıllardır kendisinde bulunan imamlık ruhsatını idarenin ilgili birimlerine göndererek görevinden istifa etti. Çok geçmeden de evli olan büyük kızları Fahire haricinde bütün aile Orenburg'a taşınarak daha önceden satın almış oldukları eve yerleştiler. Bu evi, Neşri-i Maârif Cemiyeti'nin dördüncü toplantısı için Ufa'ya giderken uğradıkları Orenburg'dan almışlardı. Gılman Ahund ile bu toplantıda ilk kez tanıştıkları Gani Bay arasında geçen konuşmalarda, Orenburg'a yerleşme fikri üzerinde durulmuş ve Gani Bay, böyle bir karar alınmasının uygun olacağını belirtmişti. Dolayısıyla aile Orenburg'a geldiği vakit onları ilk karşılayan isim Gani Bay oldu. Bu taşınma hadisesinin Fatih Kerimî'nin hayatında dönüm noktası olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Hayat, Tatar yenileşme hareketine en büyük finansal desteği sağlayanlardan iki aileyi, Fatih Kerimî'nin adeta emrine vermekteydi. Gani Bay Hüseyinof ve kardeşleri (Mahmut ve Ahmet), Zakir ve Şakir Remiyef'ler, Gılman Ahund, Fatih Kerimî ve Ömer Halfe Devletyarof Orenburg'da küçük bir meclis oluşturdular. Onlar, düzenledikleri toplantılarda; mektep ve medreselerin ıslah edilmesi, Müslüman kadınlarının eğitim sorunları ve eğitim-öğretim çalışmaları için gerekli kitapların tedarik edilmesi gibi konular üzerinde fikir alışverişinde bulundular ve mevcut problemlere çözüm üretmeye çalıştılar.¹⁷⁴

Gılman Ahund Orenburg'a geldikten sonra ilk olarak büyük bir hevesle matbaa kurma işine girişti. Onun bu düşüncesi yeni olmayıp, daha iki yıl öncesinde matbaa konusunda çalışmalar yapmıştı. Ayrıca Kerimî de gerek İstanbul'da öğrenci olduğu dönemde gerekse

---

¹⁷⁴ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, 1904, s.9.; Ali Asgar Gafuri, "Bozokluk'da Muallimler Ciyuluşu ve Gani Bay'nın Hasiyetleri", **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.146,147.; İsmail Gasprinski, "Türk Yurdcularına", **Türk Yurdu**, C. 1, S. 8, 1327, s.238.

Kırım'daki öğretmenlik yıllarında matbaa işleri ile yakından ilgilenmiş, Şakir Remiyev ile Avrupa yolculukları sırasında da uğradıkları Moskova ve Petersburg'daki Müslüman matbaalarını ziyaret etmişti.¹⁷⁵ Gilman Ahund, matbaa kurma düşüncesinden dolayıdır ki Orenburg'a yerleştikten hemen sonra oğlunu Moskova'ya gönderdi. Yaklaşık beş ay Moskova'da kalan Kerimî, (14 Eylül 1899- 29 Ocak 1900) Orenburg'dan arkadaşı Şakir Efendi ile birlikte üç aylık ticaret muhasebesi bölümüne de kayıt yaptırdı. Bu bölüm aslında iki tip olup, genişletilmiş hali bir yıl sürdüğü için kısa olanı tercih ettiler. Fakat Kerimî, bir süre sonra bu muhasebe kursuna başlamanın doğru bir tercih olmadığını düşünmeye başladı. Bu nedenle, Petersburg'a giderek İlyas Mirza Buraganski'nin matbaasında çalışma ve Almanca öğrenme isteğini babasına açtı. Gilman Ahund'un bu konudaki fikri bilinmiyor ise de Kerimî'nin muhasebe kursunu tamamlayana kadar Moskova'da kaldığına ve kurstan mezuniyet belgesi aldığına bakılırsa, en azından onun bu fikrinin babası tarafından desteklenmediği söylenebilir. Kerimî, Moskova'da muhasebe kursunun yanı sıra matbaa

---

¹⁷⁵ TMA F 1370, op.2, d.5, l.3.; Ebrar Kerimullin, **Kitap Dünyasına Seyahet**, Kazan 1979, s.74.; Gilman Ahund Orenburg'da matbaa açmadan önce şehir bu imkândan tamamen yoksun değildi. Buradaki sorun onların deyimi ile "Müslümanca" kitap basımında zorlukların yaşanmasıydı. Yani Arap harfleri ile basım yapılabilecek olanakların yetersizliği ile ilgiliydi. Daha öncesinde Orenburg'da askeri matbaa bulunmaktaydı. Fakat bu matbaa genelde resmî işlerle ilgili evrakların basılmasıyla ilgileniyordu ve zaten Arap harfleri ile yüksek tirajda basım yapabilecek bir durumu da yoktu. Bölge Müslümanlarının bu konudaki ihtiyacı, Kazan'daki matbaalar sayesinde, Orenburg Gubernatörlüğünün izni ile gideriliyordu. Fakat bu, oldukça masraflı bir çözümdü. Bu şartlar altında aslında bir subay olan Berke Breslin istifa ederek Arap harfleri ile basım yapabilecek bir matbaa kurdu. Bu matbaa yüksek miktarda baskı yaptı. Hatta Kerimî'nin "Hatunlar Vezayifi" adlı Türkçeden çevirisi burada basıldı. Ebrar Kerimullin, a.g.e. s.71,72.

konusunda da hayli araştırmalar yaptı. Bir matbaa satın alma fikrini şakir Remiyev'e de açtı. Hatta matbaa konusunda gerekli malzemelerin fiyatları ve çeşitleri konusunda ayrıntılı bir rapor da hazırladı. Bu teknik bilgilenmeye, hatta teşebbüs etmesine rağmen doğrudan bir matbaada çalışma fırsatı olmadı. O, dayısı Rızaeddin Fahreddin'e yazdığı 6 Mart 1900 tarihli mektupta bu durumu şöyle açıklamaktaydı:

“Aziz kardeşim Rızaeddin Abi. Ben şimdi Petersburg'da Kıımlı İlyas Mirza Buraganski basımevindeyim. Bu işleri biraz öğrenmeye başladım. Burada çok mu kalacağım şimdilik belli değil. Üç ay durmaya niyetim var. Moskova'da Arap alfabesi ile basım yapan “Gilberk” adlı yaşlı bir Almanın basımevi var. Burada harf düzücü ya da düzenleyici olarak işe girmek istesem de “bizde Müslümana iş az, çalışan kişilerimiz de var” diyerek beni almadı. Bundan dolayı buraya geldim...”¹⁷⁶

Kerimî Petersburg'da yoğun bir mesai yaptı. Onun burada üç amacı vardı; birincisi en iyi şekilde matbaa işlerinin öğrenilmesi, ikincisi; matbaanın kurulması için gerekli makinaların fiyatlarının araştırılması, üçüncüsü; mümkünse doğrudan bir matbaa satın alınarak bu matbaanın Orenburg'a taşınması.

30 Ocak'ta Petersburg'a ulaşan Kerimî, ilk olarak Petersburg İmamı Ataullah Hazret Bayezidof ile görüştü. Kıımlı Mirza Buraganski'nin matbaasında bir miktar payı olan Bayezidof, Buraganski'nin bu işin ehli olmadığını ve matbaayı çalıştıramadığını ileri sürerek Kerimî tarafından satın alınmasını istemekteydi. Bayezidof, matbaanın toplam fiyatının on altı-on yedi bin ruble tutsa da Buraganski'den yedi-sekiz bin rubleye alınabileceğini ifade

---

¹⁷⁶ Marsel Ahmetjanov, “Fatih Kerimî Mirasına Yana Sehifeler”, **Kazan Utları**, S. 6, 1999, s.178.

TMA F 1370, op.1, d.30, l.24, 24ob.; **TMA F 1370**, op.2, d.12, l.29, 31ob, 33-34.; **TMA F 1370**, op.2, d.12, l.41.

ederek Orenburg'a götürülmesi tavsiyesinde bulundu. Diğer yandan Abdürreşid İbrahim, Bayezidof'un tersine matbaanın Petersburg'da kalmasının Rusya Müslümanları için önemli olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca ona göre Buraganski işinin ehli bir insandı ve Tatar baylarının destekleri ile matbaa düzene girebilirdi. Buraganski ise Abdürreşid İbrahim'in fikrine daha yakın olarak matbaanın Orenburg'a taşınmasının imkânsız olduğunu dile getirmekteydi. Kerimî ise bütün tavsiye ve açıklamaları dinlemekle yetindi. Matbaayı satın alıp almayacağı konusundaki fikrini beyan etmeden sadece bu işler konusunda olabildiğince bilgilenmeye gayret etti.¹⁷⁷

Aynı tarihlerde Müftü Muhammedyar Sultanof da Petersburg'a gelmiş bulunuyordu. Kerimî matbaa konusundaki fikrini ona da açtı. Müftü Hazret, matbaanın Orenburg'a taşınması konusunda beş-altı yüz ruble destek verebileceğini, Tatar baylarının da destek olmasıyla bu işin başarılı bir şekilde sonuçlanabileceğini belirterek Kerimî'yi bu fikrinden dolayı destekledi. Hatta Şakir Remiyev'e bir mektup yazarak bu konuda yardımcı olmasını istedi. Kerimî'nin Petersburg'da iletişim kurduğu bir diğer isim ise Gaspıralı İsmail Bey idi. Kerimî, matbaa konusundaki düşüncesinden ona da bahsetti ve üstadının fikrini sordu. Gaspıralı, matbaanın Orenburg'a taşınmasının doğru bir karar olmadığını, böylesi bir girişimin daha fazla masrafa sebep olacağını düşünüyordu. Ayrıca Kerimî'ye; *"Ben sana makina da alıp vereyim, harf kalıpları da alıp vereyim"* diyerek destek olmayı da ihmal etmedi.¹⁷⁸

Fatih Kerimî, Mirza Buraganski matbaası dışına "Narod" isimli gazetenin basıldığı matbaa ile de ilgilendi. Adı geçen gazete iflas etmiş ve imtiyazı satışa çıkarılmıştı. Yedi-sekiz bin rubleye alınabileceğini belirterek, babasından Gani Bay'a bu konuda ricada bulunmasını

---

¹⁷⁷ TMA F 1370, op.2, d.10, l.1-4.

¹⁷⁸ TMA F 1370, op. 2, d.10, l.5 ob, 7ob.

istedi ve onun yardım edebileceğini bildirdi. Fakat bu konuda nasıl bir sonuç çıktı, belirsizdir.¹⁷⁹

Muhammed Fatih Kerimî Moskova ve Petersburg’da yayıncılık alanında bilgilenirken, Gılman Ahund da Orenburg Gubernatörlüğüne matbaa için ilk başvurusunu yapmaktaydı. Fakat bu ilk teşebbüs sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Gılman Ahunn, ikinci bir yoldan devam ederek şehirde satışa çıkarılan bir Rus matbaasına müşteri oldu ve onu satın alarak Arap harfleri ile baskı yapabilecek ilk özel Tatar matbaasını 28 Kasım 1900’da kendi adıyla açmayı başardı.¹⁸⁰ Matbaanın kuruluş aşamasında Remiyev kardeşler ve Gani Bay en büyük maddi-manevi desteği veren isimler oldular. Matbaa kısa sürede başarılı ilerleyişi ile kendisinden söz ettirmeye başladı. Diğer taraftan Gılman Ahund, bu yolda vermiş olduğu çabanın aksine çok kısa süre matbaa işleriyle ilgilendi. Bir süre sonra, Kerimî’ye uygun bir uğraş olduğu düşüncesiyle bütün işleri oğluna devrederek, Ahmed Bay ile birlikte bağ ve bahçe işleri ile meşgul olmanın yolunu tuttu. Belki de sırf Kerimî içindi bütün bu çabası. Kerimî ise “Vakit” gazetesinde başmuharrir olarak göreve başlayana kadar matbaa işleri ile ilgilenmeye devam etti. Tatarca ders ve metot kitaplarının yanında kendi kitaplarını bastı, tercüme çalışmaları üzerinde durdu. Diğer taraftan Gani Bay tarafından açılan, cedit mektepleri için öğretmen yetiştirme kursları da 1901 yılı içerisinde hükümet tarafından kapatıldığından Kargalı’daki öğretmenlik görevi de son bulmuş oluyordu.¹⁸¹

---

¹⁷⁹ **TMA** F 1370, op.2, d.10, l.8 ob, 9ob.

¹⁸⁰ Ebrar Kerimullin, 1979, s.73.; Matbaanın tam adı: “Gılman b. İbrahim Kerimof Matbaası”

¹⁸¹ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, 1904, s.12.; Denis Denisov, 2013, s.83.; **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık**, 2000, s.95.; Yahya Abdullin, “Jeditçelek Herekete Hem Fatih Kerimî”, **Tatarstan**, S. 5, 1996, s.31,32.; “G. Kerimof Matbaası”, **Tercüman**, S. 21, 1902, s.83.; Medine Rahimkulova, 1997, s.63.

5) Yeniden Kırım

Muhammed Fatih Kerimî, bir taraftan Orenburg'da matbaa işleri ile ilgilenirken diğer taraftan da Tatar dünyasında meydana gelen gelişmeleri yakından takip ediyordu. Bu anlamda 1903 yılı, onun için oldukça anlamlı bir organizasyonu içerisinde barındırıyordu. Yalta-Dereköy'deki ilk öğretmenlik tecrübesinden yaklaşık beş yıl sonra Kerimî'nin yolu tekrar Kırım'a düşmüştü. Bu seferki en az ilki kadar önemli ve heyecanlı olup üstatları İsmail Bey Gaspıralı'nın çıkardığı ve kendinden sonraki Türk-Tatar matbuatı için örnek teşkil eden Tercüman gazetesinin yirminci yıl jübilesiydi. Kerimî; *“Maârif ve insaniyet hadimi olan bu gazetenin yirmi senelik dua meclisinde hazır bulunup muharririni tebrik ve güzel hizmetine teşekkür etmek borcumuzdu”* düşüncesiyle Orenburg'dan 27 Nisan 1903 akşamı saat altıda Hamidcan Efendi Arabof ile Bahçesaray'a doğru yola çıktılar.¹⁸² 4 Mayıs Cuma günü İsmail Gaspıralı hanesinde dua meclisi başladı. İleri gelenlerin konuşmaları, farklı yerlerden gönderilen mektup ve telgrafların okunması ile bu meclis devam etti. Muhammed Fatih Kerimî dua meclisinde konuşmak amacıyla önceden bir yazı¹⁸³ kaleme almış olsa da bunu okumaya fırsat bulamadı. Fakat toplantıya katılanlarla birlikte oldukça iyi vakit geçirdi. Abdürreşid İbrahim ile de tekrar görüşme fırsatı buldu. Sonrasında ise Yalta'ya geçerek ilk öğretmenlik yıllarının şehrinde ufak bir gezintiye çıktı. 11 Mayıs'ta da Orenburg'a doğru gitmek üzere buradan ayrıldı.¹⁸⁴

---

¹⁸² Fatih Kerimî, 2004, s.17.

¹⁸³ a.g.e., s.93-98.

¹⁸⁴ a.g.e., s.99-124.

6) Entelektüel Gelişim ve Etkiler

6.1.İsmail Bey Gaspıralı ve Tercüman

Söz konusu Ceditçilik hareketi olduğu zaman akla gelen ilk isim, şüphesiz Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı'dır. Onun ismi Ceditçilik ile özdeşleşmiş, fikirleri ve faaliyetleri kendi muhitini aşarak hemen hemen Türkçe'nin konuşulduğu her yere ulaşmıştır. O, kendi zamanının öncülerinden olmakla birlikte sonrası için de bir yol göstericidir. Şu cümleyi rahatlıkla söylemekte bir sakınca yoktur; Muhammed Fatih Kerimî'nin düşün dünyasına etki eden en önemli isim, İsmail Bey Gaspıralı'dır ve Kerimî de mübalağadan uzak bir şekilde Gaspıralı'nın fikrî mirasını samimiyetle taşıyan isimlerin önde gelenlerindedir.

Kerimî'nin İsmail Bey Gaspıralı ve Tercüman gazetesi ile tanışması çocukluk yıllarına kadar uzanmaktadır. O, bu ilk teması “11-12 yaşlarımda olsa gerek” şeklinde yazmaktadır.¹⁸⁵ Bununla birlikte onun Gaspıralı ve Tercüman konusunda fikir sahibi olmasında çevresinin önemli bir rolü vardı. Öyle ki dayısı Rızaeddin Fahreddin, Tercüman gazetesinin kendi bölgelerindeki nadir abonelerindendi. Yine babası Gılman Ahund da her ne kadar ilk zamanlarda Gaspıralı ve Tercüman gazetesi hakkında olumsuz düşüncelere sahip olsa da onları en iyi tanıyanlardandı. Hatta sonraları aralarındaki ilişki samimi bir dostluğa dönüştü ve mektep-medrese konuları üzerinde birlikte çalışmalar yaptılar.¹⁸⁶

Kerimî, “Tercüman” ve “Bahçesaray” isimleri ile tanışmasını şöyle anlatmakta:

“Merhum pederim ile Minlibay'dan Kiçü Çatı avılına validemizin pederi, babamız merhum Fahreddin Hazret'e gitmiştik. Babamız (Fahreddin Hazret) evde bulunuyor muydu hatırımda değil. Lakin Rızaeddin Hazret evde idi... Rızaeddin Hazret ve merhum pederimin konuşmalarından “Tatarca gazete”, “Tercüman”, “Bahçesaray” sözlerini

¹⁸⁵ Fatih Kerimî, “Tercüman Hatıraları-Gasprinski'nin Hatları”, 1908, s.2.

¹⁸⁶ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, 1904, s.44-45.

*en birinci merteye işittim... Bahçesaray nerede? Onu (Tercüman'ı) kim yazıyor? Niçin ve nasıl çıkarıyor? Neler yazdığını çok anlayasım geldi...*¹⁸⁷

Kerimî'nin ismini duyduğu gazete, kendisinin hayatı boyunca şiarını savunacağı Türk dünyasının en önemli gazetesiydi. Bu ilk tanışıklıktan sonra onun Gaspıralı ve Tercüman'a olan ilgisi giderek güçlendi. Artık Çistay'daki öğrencilik yıllarında gazeteyi medreseye getiriyordu. Baba Gılman Ahund ise eski mutaassıp düşüncelerini terk etmiş, Tercüman'ın abonesi ve bilinçli bir okuyucusu olarak oğlu ile birlikte gazetede çıkan haberler üzerine sohbetler ediyordu.¹⁸⁸

Yukarıda bahsedilen tek taraflı ilk tanışıklıktan sonra Kerimî'nin İsmail Bey Gaspıralı ile doğrudan bir araya gelmesi, onun İstanbul'daki öğrencilik yıllarına denk gelmektedir. Hangi sebepten olduğu bilinmez ise de aynı yıllarda Gaspıralı İstanbul'a gelmiş, Kerimî de onu kaldığı evde ziyaret etmişti. İkili arasındaki ilişki, Kerimî'nin yükseköğrenimini tamamladıktan sonra ilk öğretmenlik tecrübesini kazanacağı Kırım-Yalta'ya dönmesiyle daha da gelişti ve pekişti. Bu coğrafya doğrudan İsmail Bey Gaspıralı'nın muhitiydi. Diğer yandan bu gelişmelerin yaşandığı yıllar, Usûl-i Cedit sisteminin güçlendiği bir döneme denk gelir ki bu da genç öğretmen Kerimî'nin sistemi yerinde tatbik etmesi açısından önemliydi. Kerimî iki yıl sonra Yalta'da öğretmenlik yapmayı bırakıp Orenburg'a döndükten sonra da Gaspıralı ile iletişimini koparmadı. Matbaacılık işlerine koyulduğu sıralarda en büyük desteklerden birisi yine İsmail Bey Gaspıralı'dan geldi. Sonraki yıllarda gerçekleşecek olan Rusya Müslümanlarının toplantılarında da her iki isim karşılıklı görüşme fırsatı buldular.¹⁸⁹

---

¹⁸⁷ Fatih Kerimî, "Tercüman Hatıraları-Gasprinski'nin Hatları", 1908, s.2.

¹⁸⁸ a.g.m., s.2.

¹⁸⁹ a.g.m., s.2.; TMA F 1370, op.2, d.10, l.7ob.

Fatih Kerimî, Ahmet Mithat Efendi'nin belirttiği şekilde “*Üstadı bulunan büyük İsmail Gaspıralı Hazretlerinin peyrevi (takipçisi)*” ve yine onun öne sürdüğü dil politikasının samimi yürütücülerindendir. O, “Vakit” gazetesinde yazdığı bir makalede, üstadının hudutsuz sınırlarını kendisine göre mübalağasız bir şekilde çizmekteydi. Kerimî’ye göre Gaspıralı; Usûl-i Cedit mektepleri, cemiyet-i hayriyeler ve cemiyet-i terakkiyunlar ile milleti birbirine yakınlaştıran, kadın eğitiminin zorunluluğunu ortaya koyan, sadece Rusya Müslümanları için değil dünya Müslümanları için de çalışan, “hayya ale’l-felâh” diyerek karanlıklar içinde yatan bir milleti uyandıran ve yıllardır kalemini bu uğurda kullanan bir “meslek kahramanı”dır. Diğer taraftan Tercüman gazetesi ise tam anlamıyla yok olmak üzere olan bir millete verilen ilaçtır. Kerimî, Tercüman’ın millet hayatında oynadığı rolü, Şark-i Rus gazetesi ile birlikte şöyle açıklamaktadır: “*Tan gazetesinin Fransızlara, Times gazetesinin İngilizlere verdiği faydalardan, Tercüman ve Şark-i Rus gazetesinin Tatar milletine vermiş olduğu faydalar belki daha fazladır. Çünkü ölüm halinde olan bir hastaya verilen bir kaşık su, sağlam adama verilen bir stakan (bardak) yahut bir kova sudan faydalı olduğunu kim inkâr eder.*”¹⁹⁰

Kerimî’nin hayat yolu incelendiği zaman, onun en kritik anlarda/zamanlarda Gaspıralı İsmail Bey’e ulaşma ya da onu bilgilendirme çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Onun için Gaspıralı, manevî bir destek ve zor zamanlarında danışılacak bir rehberdir. Kerimî’nin 1901 yılında, öğretmenlik yaptığı Gani Bay tarafından açılan hazırlık kursları hükümet tarafından kapatıldığı zaman, Gaspıralı’ya bir mektup yazdığı anlaşılıyor. Gaspıralı İsmail Bey cevabında; Kerimî’den Avrupa’nın eski halini göz önüne getirmesini istiyor ve ona

---

¹⁹⁰ **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları**, 2017, s.508.; F.K., “Hindistan’da Birinci Usûl-i Savtiye Mektebi”, **Vakit**, S. 945, 1912, s.1.; Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.16.; “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S. 4, 1908, s.111-114.

Engizisyon mahkemelerini, nihayetsiz taassup sonucu Newton ve Kelpler gibi insanların dahi papazlar ve hükümdarlar tarafından katledilmesine ferman verildiğini hatırlatıyordu. Gaspıralı, bunlara rağmen Avrupa'nın geliştiğini belirterek; “...*Bu hallere bak da Asya'dan ümidini kesme. İşin başı zordur ama giderek kolaylaşır. Okumak hevesi yoktur fakat doğuyor. Dikkat etmeli*” cümleleri ile Kerimî'ye umut ve cesaret veriyordu.¹⁹¹

Son olarak Kerimî için Gaspıralı'nın doldurulamaz yeri, sadece kendi üzerinde yaptığı tesirden dolayı değildi. Onun millet hayatında oynadığı rol de oldukça önemliydi. Bu doğrultuda ona göre Gaspıralı, Türk-Tatar milletinin medenileşmesinde, millî hayatın her alanında ilerletilmesinde ve mektep-medreselerin bir düzene sokulmasında etkili olan ilk isimdir. Kerimî açısından sadece Usûl-i Cedit mektepleri bile tek başına büyük bir hizmettir. O, üstadının millet hayatındaki yerini, vefatı münasebetiyle yazdığı makalesinde şöyle tarif etmektedir:

“İsmail Bey Gaspıralı'nın hayatı, Rusya Müslümanları için başlı başına bir devir ve müstakil bir tarihtir. Bu devirde Rusya Müslümanları yeniden dünyaya geldiler. Bu devirde dillerine ve edebiyatlarına sahip oldular. Millî matbuata, medeniyet ve insaniyet fikrine girmeleri de bu devirde gerçekleşti. Başkaları gibi okuyup yazmayı, fikir yürütüp düşünmeyi onlar bu devirde öğrendiler. Usûl-i cedide, cemiyet-i hayriye, yardım cemiyetleri, iktisadi teşebbüsler, kadın ve kızlarımızın eğitim-öğretim ve hukuk meselelerinin hepsi bu devirde meydana çıkmıştır... Büyük bir denizi başka bir yöne çevirmek nasıl zor ise gaflet ve taassup denizine batmış bir milletin fikrini başka yöne çevirmek ondan da zor bir iştir. İsmail Bey merhum bunu yaptı. Hiç şüphesiz o büyük bir adamdır. Onun âli ruhu huzurunda diz çöküp saygı duyuyoruz.”¹⁹²

---

¹⁹¹ Fatih Kerimî “Tercüman Hatıraları-Gaspıralı'nın Hatları”, 1908, s.3.

¹⁹² Fatih Kerimof, “Büyük Milli Matem”, **Vakit**, S. 1583, 1914, s.2.

6.2.Ahmet Mithat Efendi ve Osmanlı

Osmanlı ve Rusya Türkleri özelinde XIX-XX. yüzyılın dikkat çeken bir özelliği, her iki coğrafya arasındaki kültürel ilişkilerin zirve yaptığı bir dönem olmasıdır. İstanbul’da yayımlanan pek çok eser, çıkarılan dergi ve gazeteler bir şekilde Rusya Müslümanlarına ulaşmaktaydı. Aynı zamanda imparatorluk, Rusyalı Müslüman Türklerin Batı’yı tanımalarında büyük yer tutmakta, sadece kendi ürettiğini değil Batı’dan aktardığını da onlara iletmekteydi. Öyle ki daha 1884 yılında Tatar medreselerinde oldukça popüler, Avrupaî içerikte ve dili Türkçe olan Osmanlı kaynaklı eserler, ünlü misyoner İlminskiy’in gözünden kaçmamıştı. Yani Osmanlı eserleri çoktan İdil-Ural boylarında kendisini gösteriyor ve bununla da kalmayarak dikkatleri çekiyordu. Tarihçi Aziz Gubeydullin de Batı edebiyatını, Osmanlı Türklerinin çeviri çalışmaları ile öğrendiğini belirtirken aslında Rusya Müslümanları için Batı’yı tanımada Osmanlı aracılığını açıklıyor ve önemini vurguluyordu.¹⁹³

Ahmet Mithat Efendi iki dünya arasındaki kültürel ilişkilerin temelinde yatan önemli isimlerden birisidir. O, eserleri vasıtasıyla Rusya Müslümanları arasında oldukça popülerdi. Tanınıyor ve okunuyordu. Ayrıca Osmanlı karantina idaresi ve başkâtipliğinde uzun süre görev almış bir isimdi ki bu sebeple ülkeye giren çok sayıda Rusyalı Müslüman, özellikle de kutsal topraklar yolundaki hacılar, onunla doğrudan tanışma fırsatı bulmaktaydılar.¹⁹⁴ Rızaeddin Fahreddin, millettaşları içerisinde Ahmet Mithat Efendi’nin konumunu en iyi şekilde açıklayanlardandır. O, Rusya Müslümanları arasında Şemseddin Sâmî, Ebuzziya

---

¹⁹³ Liliya Gabdräfikova, “Rol Osmanskoy Kulturi Evropeizatsii Kazanskikh Tatar (Konets XIX-Naçalo XX. VV.)”, **Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii “İstoriya Volgo-Uralskogo Regiona (Ankara 10-12 Oktyabrya 2011)**, İlyas Kemalolu (ed.) içinde, T. 2, Ankara 2015, s.147,148.

¹⁹⁴ Fazıl Gökçek, 2017, s.229.

Tevfik, Muallim Nâci gibi isimlerin eserleriyle birlikte tanındıklarını fakat bu konuda ilk sıranın Mithat Efendi'ye ait olduğunu belirtir. Onun ifadelerine göre Mithat Efendi'nin eserleri, ulemanın yanında köyde okuyan kız çocuklarına kadar ulaşmaktadır. Ayrıca Mithat Efendi, "Tercüman-ı Hakikat" aracılığı ile de Rusya Müslümanlarının muallimi olmuştu.¹⁹⁵

Muhammed Fatih Kerimî ile Ahmet Mithat Efendi arasındaki ilişkinin temeli, anlaşıldığı kadarıyla Kerimî'nin Çistay'daki medrese öğrenciliği yıllarına kadar uzanmaktadır. O sıralarda yirmi yaşında, yaşından oldukça büyük sorgulamalara kalkışan, doğduğu muhitten uzak sayılabilecek bir merkezde, genç bir medrese öğrencisiydi Kerimî. Baba Gilman Ahund ise Mithat Efendi'yi çok daha öncesinden tanıyordu. O'nun eserlerini okumakta ve okutturmakta, bununla da kalmayıp kendisiyle bizzat görüşme fırsatı dahi bulmuştu. İlk görüşmeleri Gilman Ahund'un hac dönüşünde, ikincisi ise 1892-1893 yılında İstanbul'a geldiğinde gerçekleşmişti. Gilman Ahund ve Mithat Efendi arasında Osmanlı ve Rus mektepleri, eğitim-öğretim işleri üzerine bir sohbet yapılmıştı. Muhtemelen bu tanışıklığın bir sonucu olarak Kerimî İstanbul'a gelir gelmez kendisini Mithat Efendi'nin yanında buldu.¹⁹⁶

Ahmet Mithat Efendi ve Kerimî arasındaki ilişkiyi ortaya koyan, Kerimî üzerindeki Mithat Efendi etkisini gösteren en önemli kaynaklar, Mithat Efendi'nin göndermiş olduğu mektuplardır. Anlaşıldığı kadarıyla Kerimî, medresede mümkün olduğu kadar "Tercüman-ı Hakikat"ı takip ediyor ve kendisinin mevcut eğitim durumu hakkında Mithat Efendi'yi bilgilendiriyordu. Ayrıca zihnini meşgul eden soruları da Mithat Efendi'ye sormayı ihmal etmiyordu. Bu anlamda özellikle Rusça öğreniminin, onu ikileme düşürdüğü görülmektedir.

---

¹⁹⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, 1913, s.121-123.

¹⁹⁶ a.g.e., s.123.; Fatih Kerimî, "Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü", 1913, s.163.

Yani yılların mutaassıp düşüncesi; Rus dilini öğrenmekle İslâm'a zarar gelip gelmeyeceği. Bu konuda Mithat Efendi, lisan öğrenmekle dine zarar gelmeyeceğini, aksine Rusça öğrenmesinin gerekli olduğunu kendisine ifade ediyordu.¹⁹⁷ Onun bu açıklama ve uyarısı, 24 Kasım 1890 tarihli mektubunda yer almaktadır. Tam da bu tarihten bir yıl sonra Kerimî'nin Rusça öğrendiği ve Rus gazetelerini medreseye soktuğu gerekçesiyle medreseden atılması ise dikkat çekici olduğu kadar tesadüfün de ötesinde gözükmektedir.

İkili arasındaki ilişki, Kerimî'nin İstanbul'a eğitim almak amacıyla gelmesiyle daha da gelişti. Sadece Kerimî için değil pek çok Rusyalı Müslüman öğrenci için Mithat Efendi bir danışma merkezi, önemli konular hakkında fikrine başvurulacak bir isimdi. Kerimî, İstanbul'a geldiğinde ilk olarak hangi okulda eğitim almasının faydalı olacağı konusunda Mithat Efendi'ye danıştı. Mithat Efendi ona, Mekteb-i Mülkiye'ye kayıt olmasını tavsiye etti ve bir şartla her zaman kendisinin yanında olacağını belirtti. Bu şart, Kerimî'nin öğrenimini tamamladıktan sonra Rusya'ya dönerek milletinin sorunları ile ilgilenmesi ve medeniyet yolunda ilerlemesinden başka bir şey değildi. Böylece Kerimî, ünlü Osmanlı muharririnin manevi oğlu olmakta ve herkesin isteyip de çok azının olabileceği bir yerde, Mithat Efendi'nin hemen yanı başında yer almaktaydı.¹⁹⁸ O, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde sık sık Mithat Efendi ile görüştü. Özellikle cuma günleri sohbetlerine katıldı. Osmanlı muharriri, Rusya'nın farklı bölgelerinden gelen Müslüman öğrencilere; Rus dilini öğrenmelerini, onların eğitim ve öğretim kurumlarından yararlanmalarını, Rus hükümetine sadık kalmalarını ve Osmanlı tebaası Rumlardan ibret almalarını nasihat etmekteydi.¹⁹⁹

---

¹⁹⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, 1913, s.60,61.

¹⁹⁸ Fatih Kerimî, "Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü", 1913, s.163.

¹⁹⁹ a.g.m. s.163

Muhammed Fatih Kerimî öğrenimini tamamladıktan sonra Mithat Efendi'ye verdiği söze sadık kalarak Rusya'ya döndü ve çalışmalarına başladı. İkili arasındaki görüşmeler de ilk günkü gibi devam etti.²⁰⁰ Mithat Efendi 9 Nisan 1898 ve 16 Temmuz 1899 tarihli mektuplarında, daha önceki tavsiyelerini tekrarladı. Rus dilinin öğrenilmesinin kendilerine getireceği faydadan, eğitim yolunda ilerlemek gerektiğinden ve taassup fikrinin tehlikesinden söz etti. Farklı olarak bir de “Jön Türkler” bahsine girdi. Bu konuda Kerimî'ye, Jön Türklerden bazılarının farklı isimler altında Rusya'da bulunduğunu, onlarla ilişkide olmamasını ve onları kendi işine karıştırmamasını tavsiye etti. Aksi halde; “...yalnız nefsinize değil, milletinize dahi hıyanet etmiş olursunuz” şeklinde ciddi bir uyarıda da bulundu.²⁰¹ Kerimî'nin bu uyarı üzerinde durmadığı ortadadır. Nitekim ilerleyen yıllarda “Vakit” gazetesinde yazacağı makalelerde Jön Türklere yönelik desteği açıkça görülecektir. O, Mithat Efendi'nin siyasi yöndeki uyarı ve tavsiyelerinden ziyade daha çok eğitim alanındaki fikirlerine kulak vermekte, onun Rusya Müslümanlarının sorunları ve bu sorunların çözümü hakkında yaptığı tavsiyeleri üzerinde düşünmekteydi.

Muhammed Fatih Kerimî için Ahmet Mithat Efendi, İslâm dünyasının en muteberlerindedir. Hatta o, İslâm dünyasını temsil edecek nadir isimlerden birisidir. Bu fikrinden dolayıdır ki,

---

²⁰⁰ Mithat Efendi onu unutmadı. Bir yazısında Osmanlı eğitim kurumlarından ve bu eğitim kurumlarının İstanbul dışında pek çok yerden öğrenci çektiğini belirtip Kerimî'den isim vermeden bahsetti: “...Hele bunlardan birkaçı memleketlerinden bu muharrir- acize tavsiye olunarak gelmiş ve birisi burada Mekteb-i Mülkiyeyi Şahane'nin yatılı sınıfında tahsil ettikten sonra yine memleketine giderek Bahçesaray'da İsmail Gasprinski Beyefendinin başladığı Rusya'da tecdid-i tahsil-i maârif-i İslâmiye önemli hizmetine iştirak eylemiştir ki bu misillü mebâdîyi görmek Müslüman bir Osmanlı gözünü ne güzel sevinç nurlarıyla parlatacağı muhtaç-ı mülâhazadır.” Fazıl Gökçek, 2017, s.232.

²⁰¹ Rızaedin b. Fahreddin, 1913, s.63.

“Vakit” gazetesinde yer alan “Yaponya ve Müslümanlar” başlıklı makalesinde, Japonya’da gerçekleştirilecek olan İslâm kongresi için İslâm dünyasını ve halifeliği temsil edecek kişi olarak sadece Mithat Efendi’yi zikretmiştir.²⁰²

Kerimî hem Mithat Efendi’yi hem de kendi toplumunu çok iyi tanıyordu. Mithat Efendi’nin Rusyalı Müslümanlar arasında neden çok okunduğunu izah edişi, önemli bir noktayı açıklıyor. Kerimi bu konuda şöyle yazıyordu: “*Rusyalı Müslümanlar her biri muhakeme ve tefekkürlerinde dini rehber tutuyorlar, ulûm ve fûnunda dini noktainazardan bakıyorlardı. Ahmet Mithat Efendi de eserlerinde daima mualli-i İslâmiyet’i ve hikmet-i dinîyeyi öne sürer, ulûm ve fûnunu temeddün ve terakkiyi daima din ile barıştırmaya çalışıyordu...*”²⁰³ Kerimî’nin vurguladığı nokta, aydınların ısrarla üzerinde durduğu konulardan biridir. Mutaassıp zihniyetin ve İslâm düşmanlarının İslâm ve yenileşme arasına soktuğu asılsız söylemleri, Ceditçiler tam aksi olarak birleştirmeye çalışıyordu. Hem Kerimî’nin hem de diğer aydınların Ahmet Mithat Efendi’den etkilenmesi ve onu öne sürmesi bu yüzden olsa gerekir.

Kerimî, Balkan Savaşları yıllarında “Vakit” gazetesinin muhabiri olarak İstanbul’a geldiğinde Mithat Efendi ile görüşmek istemiş fakat Mithat Efendi’nin ölümü bu görüşmenin gerçekleşmesine izin vermemiştir. O, Mithat Efendi’yi en son Avrupa seyahatinden döndüğünde ziyaret etmişti ve ölümü üzerine onu kendince bir kez daha tanımlamıştı.²⁰⁴ Ayrıca Kerimî, Mithat Efendi’nin cenazesinin ona layık olarak kaldırılmadığını düşünüyordu. Bundan dolayı Osmanlı Türklerini ağır şekilde eleştirmekten de çekinmedi:

---

²⁰² F.K., “Yaponya ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 27, 1906, s.1.

²⁰³ Fatih Kerimî, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü”, 1913, s.162.

²⁰⁴ Fatih Kerimî, 2004, s.136

“Yahu bu ki (Mithat Efendi) Türkiye için bizim Rusya’nın Tolstoy’u, Murmusof’u idi. Bunlar öldüğünde Rusya matbuatı nasıl yazdılar, Mithat Efendi öldüğünde Türk gazeteleri nasıl yazdılar deyip şaşırıp kaldım...Mithat, Türk oğlu Türk, Müslüman oğlu Müslüman idi. Hiç durmadan milletine elli yıl hizmet etti. Kalemi, fikri, işi ile Türklere örnek oldu. Mithat’ı Avrupalılar da tanır. Türkiye’de düşünen, çalışan kimler var denildiğinde birinci mertebede Mithat ismi zikredilirdi. Mithat bir kişi idi. Lakin büyük bir Türk milletini tecessüm ettiren ve onlara başkalarının hüsn-ü teveccüh ve hürmetlerini celp ettirmek elinden gelen bir kişi idi.”

cümleleri ile tepkisini gösterdi.²⁰⁵

6.3.Şeyh Cemaleddin Efgânî

Şeyh Cemaleddin Efgânî, hakkında tartışmaların devam ettiği, özellikle siyasal İslâm araştırmaları içerisinde ismine mutlaka rastlanılan, şimdi olduğu gibi döneminde de isminden sıkça söz ettiren fikir adamlarının başında gelmektedir. Onun fırtınalı geçen hayatı bir tarafa, Rusya Müslümanları içerisindeki şöhreti ve yenileşmeyi yürüten kadro üzerindeki etkisi, insanı şaşırtan cinstendir. Fransız şarkiyatçı Ernest Renan onun için; *“Çok az insan üzerimde ondan daha derin etki bırakmıştır. Sorbonne’daki ilim ruhu ve İslâm arasındaki ilişkiler olarak konferansımın konusunu seçmemi büyük ölçüde onunla yaptığım sohbet ilham etti.”*²⁰⁶ derken, Şeyh’in kişiler üzerindeki etkileyciliğini en iyi şekilde açıklıyordu. Aynı şekilde İsmail Bey Gaspıralı da İslâm dünyasının kendi dönemlerindeki en büyük âlimlerinden birisi olarak görüyordu Efgânî’yi.²⁰⁷ Burada Renan’dan daha çok Gaspıralı’nın düşüncesi önemli. Çünkü bu, yenileşme hareketi içerisinde Efgânî’nin bir şekilde kabul edilişi anlamına

---

²⁰⁵ Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul 2001, s.120-122.

²⁰⁶ Nikki Keddie, 1997, s. 202

²⁰⁷ **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri**, 2015, s.285.

gelmektedir. Biraz daha genişletilirse, onun Ceditçi aydınlar tarafından hangi açıdan önemli olduğu bir çizgiye oturtulabilir. Azerbaycanlı modernist Ahmet Ağaoğlu'nun hem modern İslâmî düşüncesinin hem de Türkçü düşüncesinin üzerinde Efgânî'nin etkisi vardı.²⁰⁸ Onun hakkında Akçura'nın bahsettiği nokta ise “milli kimlik” üzerine vurgu yapan aydınların Efgânî ile yaklaştığı noktayı gösteriyordu. Akçura, “Türk Yılı 1928” adlı çalışmasının “Türkçülük” bölümünde Efgânî'nin ismini ayrı bir başlık olarak ele alıyordu. Bu durum ilk bakışta ilginç görülebilir. Fakat Efgânî'nin millî dilin önemini vurgulaması ve İslâm âleminin geleceğinin milliyet fikrinin anlaşılmasına bağlı olduğunu ifade etmesi, hem “Üç-Tarz-ı Siyaset” yazarı hem de Ceditçi aydınlar için Şeyh'den beslenen noktayı gösterir.²⁰⁹ Bu durum İslâm dünyası içerisinde bir Hintlinin, bir Arap'ın, bir Fars'ın ve doğal olarak bir Türk'ün var olduğunun bilincini ifade etmektedir. “Türk Yurdu” dergisinde Mehmet Emin Resulzade tarafından çevrilen Şeyh'in “Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi” adlı makalesi tam da yukarıdaki noktayı vurgulamaktadır.

Şeyh Cemaleddin Efgânî'nin diğer Rusyalı Tatar aydınlar üzerinde olduğu gibi Fatih Kerimî üzerinde de bir etkisi vardı. Bu etki büyük, gözle görülür derecedeydi ve Kerimî'nin fikir dünyasına dokunduğu açıktı. Buradaki önemli nokta, söz konusu etkinin hangi yönden geldiğidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Efgânî konusunda Fatih Kerimî çağdaşlarına göre

---

²⁰⁸ Abdullah Gündoğdu, **Ümmetten Millete**, İstanbul 2007, s.37.

²⁰⁹ Akçuraoğlu Yusuf, 2009, s. 346. Yusuf Akçura, “Türk Yurdu”nda Efgânî üzerinde ayrıca durarak onun tercümeihâlini yazmıştır. bkz. Yusuf Akçura, “Şeyh Cemaleddin Efgânî,” **Türk Yurdu**, C. VI, S. 8, 12 Haziran 1330, s.2263-2267. Yine ünlü din âlimi ve tarihçi Rızaeddin Fahreddin de Efgânî hakkında, başmuharriri olduğu “Şura” dergisinde uzun bir yazı dizisi kaleme aldı. Bu yazı dizisi, derginin 14.-24. sayılarında, 1917 yılı içerisinde yayımlandı. Rızaeddin Fahreddin, Şeyh'in biyografisini vermekle kalmamış onun fikriyatı üzerinde de durmuştur.

daha şanslıydı. Pek çoğunun aksine o, Efgânî ile sık sık görüşen bir isimdi. Şeyh'in İstanbul'da bulunduğu dönem (1892-1897), Fatih Kerimî'nin de öğrencilik yıllarına denk gelmekteydi. Hatta kendisi görüşmekle kalmamış, dayısı Rızaeddin Fahreddin'in Şeyh'e ulaşmasında aracılık görevini de üstlenmişti. Bu doğrultuda iki taraf arasında mektuplaşmalar da olmaktadır. 5 Nisan 1895 tarihli mektupta Kerimî, Rızaeddin Fahreddin'e şöyle yazıyordu:

“Her vakit Şeyh Cemal Efendi yanına gidip görüşüyorum. Biz Tatarları fevkalade iltifat ile kabul ediyor ve millî nasihatler veriyor. Babalarımız olan Çingiz ve Timurların tarihlerini, kahramanlıklarını söyleyip “Allah onlara merhamet etsin” diyor. Hem de siz hiç de miskin ve meyas olmayınız. Dünyaya Tatarlar kadar kahraman bir kavim geldiği yok. Siz bunların balalarısınız. Sizin kanınız Tatar kanıdır...Tatarların tarihlerini, öz dilinize tercüme ediniz, okutunuz diyor.”²¹⁰

Bu mektup Şeyh'in Kerimî'yi etkilediği ve beslediği noktayı göstermesi açısından önemlidir. Şeyh, görüldüğü üzere millî kimlik, millî tarih ve dil gibi meseleler üzerinde yoğunlaşıyordu. Böylece kendisinin sürekli vurguladığı, Batı tahakkümüne karşı Müslüman Doğu'nun millî kimlik silahına sarılması fikri daha da iyi anlaşılacaktır. Elbette bu tür sohbetler Fatih Kerimî'yi etkiliyordu. Yine İsmail Bey Gaspıralı, Tercüman Gazetesi ve matbuat gibi konular da ikili arasında sürekli konuşulan meselelerdendi.²¹¹

---

²¹⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin III”, **Şura**, S. 16, 1917, s.364.

²¹¹ Kerimî bu konuda başmuharriri olduğu “Vakit” gazetesinde bir anısına yer vermiştir: “Tercüman Türkiye'ye resmî olarak geldiği vakitte de gelmediğinde de merhum Şeyh Cemaleddin el- Efgânî hazretlerinde Tercüman'ın her nüshası bulunmaktaydı. Cuma günleri mektepten çıktığımız vakit, bazen yalnız bazen Feyyaz Efendi ile birlikte merhum Şeyh Efgânî hazretlerine gidip sohbetleriyle müşerref olduğumuz vakit, bize Tercüman'dan bazı bir şeyler hakkında söz açıp söylerdi. “Müslüman gazeteleri arasında Tercüman gibi yararlı, net, her

Kerimî, Şeyh Cemaleddin Efgânî'yi İslâm dünyasının en önemli âlimlerinden biri olarak görmektedir. Uzun sohbetlerinde İslâm dünyasının geri kalmışlığı, millî kimlik, millî dil konularını konuşuyorlar ve Avrupa'nın sömürgeciliğine karşı İslâm dünyasının nasıl hareket etmesi gerektiği üzerinde duruyorlardı. Kerimî'nin Şeyh'in fikirlerine verdiği değer ve ondan etkilenişi söylemlerine de yansımaktaydı. Dayısı Rızaeddin Fahreddin'e yazdığı 10 Eylül 1894 tarihli mektubunda kullandığı üslup ve ifadeler, onun Şeyh'e bakışını ortaya koyan cümlelerdendir:

“Kitaplar hakkında olan isteğinizi Şeyh Cemaleddin Efendi'ye söyledim. Adı geçen kitaplardan hiçbir tanesi burada yok. Mısır kütüphanelerinde bulabilir şeklinde cevap verdi. Malumdur ki, Şeyh Cemaleddin Efendi uzun süredir burada mahpus hükmünde durmaktadır. Eserlerinin memlekete girmesi ve okunması yasak, hatta kendisinin de çok fazla kişiyle görüşmesine müsaade yok. Bütün etrafı hafiyeler ve casuslar ile sarılmış durumda. Bu derecede âlim ve hamiyetli adamları bu hallere getirenlere Allah ceza versin, demekten başka çare yok. Böylesi adamlar eğer Avrupa'da olsaydı, ağırlığınca altın verip ilminden, fikirlerinden istifade ederlerdi. Ama bu yerde (Türkiye'de) bu gibi adamların ağızlarına mühür vururlar. Şunun içindir ki, Müslümanlar günden güne geriye gitmektedirler.”²¹²

Kerimî, bu satırların yazıldığı tarihten tam on sekiz yıl sonra başmuharriri olduğu “Vakit” gazetesinin muhabiri olarak Balkan Savaşlarını takip etmek ve gelişmeleri aktarmak

---

bir sözünü ölçüp yazan hiçbir gazete gördüğüm yoktur. Parmak ile elektrik düğmesine basıldığı gibi Gasprinski de özünün kalemini hayat damarlarının en mühim noktaları üstünde yürütür.” dediğini merhum Şeyh Cemaleddin el-Efgânî Hazretlerinin ağzından birkaç kereler işittim.” Fatih Kerimî “Tercüman Hatıraları-Gasprinski'nin Hatları”, 1908, s.3.

²¹² Rızaeddin b. Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin III”, 1917, s.364.

amacıyla İstanbul'a geldiği zaman, hâlâ Şeyh'i dilinden düşürmemiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin de bu sıralarda vefat etmesi ve kendisine layık olarak bir cenaze töreninin yapılmaması Kerimî'nin canını sıkımsa, Mithat Efendi gibi bir âlime yapılan bu haksızlığa Efgânî'nin sözleri ile tepki göstermişti: *“Bir zamanlar bana merhum Şeyh Cemaleddin Efgânî hazretleri: “ilim ve maârif karşısında diz çöküp hürmet göstermeyen milletin akıbeti hüsrandır. O millet yaşamaz. Çünkü yaşamaya lâayık değildir” demiştir.”*²¹³ Aynı şekilde daha önceki bir tarihte, 1903'te “Tercüman” gazetesinin yirminci yıl kutlamaları dolayısıyla Kırım'a yolculuğu sırasında da Efgânî'den bahsetmeyi ihmal etmemiştir. Kerimî'nin buradaki ifadeleri, kendi düşün dünyasında Efgânî'yi açıklayan en net cümleler olarak gözükmektedir:

*“Şeyh Cemaleddin Efendi, bizim Tatar mürşitleri gibi suni ve hayalî şeyh olmayıp; ilmi, irfanı, erdemi ve yetkinliği Avrupa uleması tarafından tasdik edilmiş ve beğenilmiş parlak fikirli bir filozof ve İslâm'ın hakikatlerine vâkıf, halis bir Müslüman olduğundan zihnini ve fikrini saç, sakal, ayakkabı, galoş ve giyim bahislerine sarf etmez. Belki din, ahlak, hikmet ve felsefe cihetlerine sarf ederdi.”*²¹⁴

Söz konusu cümleler, en net şekilde Kerimî için Efgânî'nin ne anlama geldiğini ifade etmektedir. Kerimî, Efgânî ile kendi yaşadığı toplum içerisinde önemli bir mevki edinen ve yine kendisine göre “sözde” olan din adamlarını kıyaslamakta ve Şeyh'e bakarak bir nevi onları suçlamaktadır. Buna göre “sözde” olanlar; İslâm'ın özünü anlamayanlar olarak nitelendirilmekte, bunun karşısında Efgânî; ideal Müslüman ve din âlimi olarak görülmektedir. Şeyh, hurafelerden uzakta ve İslâm toplumundaki birtakım din adamlarının aksine bilime yakın durmaktadır. Bununla birlikte bahsedilenler, Kerimî özelinde Müslüman elitler/yenilikçiler için Şeyh'ten beslenen noktayı da göstermektedir.

---

²¹³ Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, 2001, s.122.

²¹⁴ Fatih Kerimî, 2004, s.43.

6.4.Arminius Vambery

Hayatı ve faaliyetleri ile farklı bir sima olan Arminius Vambery'nin Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türklere yönelik ilgisi, farklılığı kadar dikkat çekicidir. Tartışmalı hizmetleri ile bir miktar Cemaleddin Efgânî'yi anımsatan ünlü müsteşrikin siyasî faaliyetleri bir yana, Ceditçiler ve Tatar matbuatı içerisinde saygıyla yer edindiği açıktır. Ünlü Yahudi gazeteci Theodor Herzl, onu tanımlarken şaşkınlığını asla gizleyemiyor ve onun hakkında şunları yazıyordu: *“Yetmiş yaşını aşkın bu Macar Musevî'sinin şahsında dünyanın en ilginç insanlarından birini tanıdım. Kendisinin Türk mü yoksa İngiliz mi olduğuna bir türlü karar veremeyen bu insan, Almanca kitap yazmakta, on iki dili akıcılıkla konuşmaktadır. Ayrıca ikisine ruhban olarak bağlandığı beş din değiştirdiğini iddia etmektedir.”*²¹⁵

Yusuf Akçura'nın “Türk Yılı”nda, Türkçülük fikrinin kuvvetlenmesinde “Radloff” ve “Leon Cahun” ile birlikte zikrettiği Vambery, Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türklere ilgi gösteren ilk Avrupalı müsteşriklerden birisi oldu. Kendisi hem Tatar matbuatını yakından takip ediyor hem de takip ediliyordu. Kendisi, İsmail Bey Gaspıralı'yı Tatar yenileşme hareketinin lideri ve başlatıcısı olarak görüyordu.²¹⁶ Diğer taraftan onun hakkında

---

²¹⁵ Mim Kemal Öke, **Saraydaki Casus: Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**, 6. Baskı, İstanbul 2009, s.211-213.

²¹⁶ Akçuraoğlu Yusuf, 2009, s.327.; R. K. Valeyev-A.A. Gatin, “Arminii Vamberi Kak İstoric Kazanskih Tatar, **Uçenie Zapiski Kazanskogo Gasudarstvennogo Universiteta**, T. 148, 2006, s.55-57.; TMA F 1370, op.1, d.16a, l.1.

Vambery, İsmail Bey Gaspıralı'nın Kahire'de toplantı yapılması üzerine “Tercüman”da yazdığı makalesini tercüme ederek “The Times” gazetesine göndermiştir. İsmail, “Nedve-i Umumi” **Tercüman**, S. 56, 1907, s.1,2.; Edward James Lazzerini, 1973, s.109,110.; James H. Meyer, 2014, s.157.

“Mektep” dergisinde uzun sayılabilecek bir makale kaleme alan Zeki Velidi, daha çok onun Türkoloji sahasında edindiği önemli yere dikkat çekerek, kendisine vefa borçlarının olduğunu dile getirmekte ve onun Türklük camiası içerisindeki önemli yerini vurgulamaktaydı.²¹⁷

Vambery, yazılarında Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanların, yenileşme yolunda gösterdikleri gelişmelerin altını çizerek, Türkiye ve İran’da böylesi bir ilerlemeye tesadüf edilmediğini belirtmektedir. Ayrıca o, Müslümanlar arasında yükselen milliyet hissine vurgu yapmakta ve dil birliğini öne çıkararak Panislamizm’den ziyade Pantürkizm fikrinin daha uygun olduğuna dikkat çekmektedir.²¹⁸ Macarca olarak “Vasarnı Ujsag” adlı gazetede yayımlanan bir makalesinde ise İslâm dünyasındaki modernleşme hareketleri üzerine eğilerek bir karşılaştırma yapmaktaydı. O, Müslüman Tatarların diğer Müslüman ülkelere göre yenileşme yolunda kaydettikleri mesafeyi şu cümlelerle açıklıyordu:

“Bunu (yenileşme hareketini, bu yolda gösterilen gayreti) ne Türkiye’de ne İran’da ne de Hindistan’da görebiliriz. Yaş Tatar nesli, modern eğitim taleplerini dile getiriyor ve kadınların özgürlüğü, gençlerin genel eğitimi gibi konularda fikirlerini vurguluyorlar. Kısacası kendilerini yüz yıllık uykularından uyandırmak amacıyla elverişli bir ilerlemenin olması için gayret ediyorlar...Otuz yıl önce hemen hemen birden fazla Tatar

---

²¹⁷ Ahmed Zeki, “Vamberi”, **Mektep**, S. 10, 1913, s.246-250.; Ahmed Zeki, “Vamberi: Umum Müslüman hem Türk Halkları Togrusunda”, **Mektep**, S.11, 1913, s.266-276.

²¹⁸ “Vamberi”, **Nur**, S. 52, 1906, s.1., “Vamberi”, **Nur**, S. 56, 1906, s.1.; “Muaallim Vamberi Hazretlerinin “Kazan Muhbiri”ne Yazgan Hattı”, **Kazan Muhbiri**, S. 116, 1906, s.2.; “Rusya Türkleri ve Novoye Vremya”, **Vakit**, S. 40, 1906, s.1.; İstvan Vasary, “Bilim Adamı Armin Vambery”, Çev. Alev Duran, **Türk Tarih Araştırmaları Dergisi**, Y. 2, S. 1, Bahar 2017, s.120.

gazetesi olmayıp, günümüzde yaklaşık yirmi gazeteye sahip olmaları ve bunların açık bir demokratik düşünceyi sergilemeleri, heyecan verici bir şeydir..."²¹⁹

Ayrıca onun Çarlık idaresinin Müslümanlara-Türlere yönelik Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasıyla ilgili yorumları da tamamen gerçekçiydi.²²⁰

Fatih Kerimî, düşün dünyasının oluşmasında önemli bir yeri olan Vambéry ile 1894'de bir okul çıkışı sonrasında tanıştı. Vambéry'nin İstanbul'da bulunduğu bir zamana denk gelen bu tarihte, Kerimî de Mülkiye'deki öğrenim hayatına devam etmekteydi. O, ünlü âlimi daha öncesinden eserleri vasıtasıyla tanıyordu. Bu anlamda müsteşrikin "Orta Asya Seyahati"²²¹ adlı eseri, anlaşıldığı kadarıyla kendisini fazlasıyla etkilemişti. İkili arasındaki görüşme, Vambéry'nin kaldığı Beyoğlu'ndaki Londra Oteli'nde gerçekleşti. Bu ilginç âlim, genç Mülkiye öğrencisini etkileyerek, o dönemde Tatar Ceditçilerinin zihnini meşgul eden

---

²¹⁹ **TMA** F 1370, op.1, d.24, l.1. "Tatarok Az Alkotmanyban", 19 Szam 1906.

²²⁰ *"Egemenliği altında bulunan 25 milyon civarında Türkü Ruslaştırıp, bunların milliyetlerini bitirmek için Rusya Hükümeti'nin uzun süredir çalışmasından hiçbir netice çıkmadı. Belki de onların Ruslara olan nefretini artırdı ve medeniyet yolunda geri kalmalarına sebep oldu. Böyle olacağı önceden belli idi. İlminskiy ve Budiloviçler'in Türklerin ana dilini Rus harfleri ile öğretmekten ibaret olan Ruslaştırma politikalarından bir fayda görülmedi. Bunun gibi hükümetin müftüleri, kadıları ve imamları Rusça okuyan, Rus terbiyesi gören kişilerden seçmesi, onlara madalyalar, mükâfatlar ile Ruslaştırma politikasına hizmet ettirmeye çalışmasından bir sonuç çıkmadı. Hükümet için de hiçbir fayda gelmedi."* "Profesör Vambéry ve Rusya Müslümanları", **Vakit**, S. 119, 1907, s.1.

²²¹ Türkçeye tercümesi yapılan bu çalışma hakkında bkz. Arminius Vambéry, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Haz. N. Ahmet Özalp, 6. Baskı, İstanbul, 2018.

yenileşme hareketi üzerinde durdu. Vambery, İslâm'ın yenileşmeye engel teşkil etmediğini, bu konuda İslâm'ın Hristiyanlık gibi katı olmadığını ifade ederek, üzgün olmamaları gerektiğini belirtti. Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında bir karşılaştırma yaparak, Hristiyanların geçmişte, özellikle de orta zamanlarda Müslümanlardan daha kötü halde bulduklarını dile getirdi. Ayrıca Müslümanların modern dünyadan geri kalışının sebepleri arasında başlarında bulunan siyasî idareleri işaret ederek, aslında Ceditçilerin arzuladığı meşrutiyet yönetimine dikkat çekti.²²² Nitekim daha sonrasında Vambery'nin bu görüşlerinin yer aldığı bir çalışması Fatih Kerimî tarafından Tatarcaya tercüme edildi. Vambery, Kerimî'nin zihninde büyük yer edinmiş olması muhtemel bu konu hakkında şöyle yazıyordu: *“...Fakat şimdiye kadar icra edilmiş islahattan bir semere ve muvaffakiyet görülmemesinin sebebi, ahalinin tabiatında yahut dinlerindeki aramamalı belki hükümetin suret-i idaresinde ve idarenin reislerinde aramalıdır.”*²²³ Vambery'nin ifadeleri, İslâm dünyasına yöneliktir. Kerimî de bundan payını çıkartmış olacak ki, daha sonraki çalışmalarında ve meşrutiyet taleplerinde bu açıkça görülecektir.

İkili arasındaki iletişim, ünlü müsteşrik Vambery'nin vefatına kadar devam etti. Birbirlerine onlarca mektup yazdılar.²²⁴ Mektupların konusunu; Vambery'nin tavsiyeleri, Türk-Tatar tarihi

---

²²² F.K., “Vamberi Hatırası”, **Vakit**, S. 1288, 1913, s.2.; “Musulmanskaya Pressa o Vamberi”, **Mir İslama**, G. 2, T. 2, Vıpusk X, 1913, s.706.

²²³ **TMA**, F 1370, op. 1, d. 25, l. 12 ob-13.

²²⁴ Vambery tarafından Fatih Kerimî'ye yazılan mektuplar Tataristan Millî Arşivi'nde Fatih Kerimî Fonu'nda bulunmaktadır. Mektuplar Arap harfleri ile Osmanlı Türkçesi olarak yazılmıştır. Her iki ismin de İstanbul Türkçesini biliyor oluşu, mektupların dilini belirlemiştir. Bununla birlikte daha sonrasında, araştırmacılar için daha kolay anlaşılması adına mektupların bir kısmı Kiril harfli Tatarca'ya kopya edilmiştir. Mektuplar için bkz. **TMA** F 1370, op.1,

hakkında yapılan çalışmalar, Kerimî'nin bazı eserleri, "Vakit" gazetesi, Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin-Müslümanların ilerlemesi gibi başlıklar oluşturmaktaydı. Vambery, Kerimî'nin çalışmalarını takdir ederek onu, Tatar yenilikçileri arasında önemli bir yere koyuyordu. Hatta onun bu önemli yerini "The Nineteenth Century" adlı dergide ele aldığını belirtiyordu.²²⁵ 1906'da "The Times" gazetesi editörüne gönderdiği yazısında ise hem "Vakit" gazetesini hem de Fatih Kerimî'yi değerlendirmeyi ihmal etmedi. O, Orenburg merkezli çıkan gazetenin yayılma sahasını vurgularken, Kerimî'yi de 17 Ekim Manifestosu'ndan yararlanarak Tatarlar arasında özgürlük ve anayasal hakları arzulayan, bunun için çalışan bir isim olarak tarif etti.²²⁶ Kerimî açısından ise Vambery, her şeyden önce Türk ve İslâm dünyası hakkında Avrupa matbuatında doğru bilgiler veren nadir isimlerden birisiydi. Vambery'ye büyük saygı duymakta ve eserleriyle de yakından ilgilenmekteydi.²²⁷

---

d.18, 1.1-17.; **TMA** F 1370, op.1, d.19, 1.1-96. Ek olarak bu klasörlerde Vambery tarafından Rızaeddin b. Fahreddin'e yazılan mektuplar da yer almaktadır.

²²⁵ **TMA** F 1370, op.1, d.18, 1.1-8ob.

²²⁶ **TMA** F 1370, op.1, d.24. ("A Tatar Times", The Times, Wednesday, March 28, 1906.)

²²⁷ **TMA** F 1370, op.1, d.16a, 1.1.

II. BÖLÜM

HAREKETLİ YILLAR: DEVRİMLER VE SİYASİ FAALİYETLER (1905-1917)

Yirminci yüzyılın ilk yılları, asırlık imparatorlukların yönetim şekillerinde bir dizi değişimleri beraberinde getiren bir dönem oldu. Çarlık Rusya’da, Osmanlı Devleti’nde ve İran’da mutlak hâkimiyete sahip iktidarlar hem içeriden hem de dışarıdan gelen değişim taleplerine karşı koyamadılar ve meşrutiyet rejimlerine geçmek zorunda kaldılar.

İç ve dış kuvvetlerin taleplerine karşı ilk değişim Çarlık Rusya’da meydana geldi. Çarlık, çağdaşlarına göre dışarıdan muazzam ve güçlü görüntüsünün aksine içeride sosyal ve ekonomik bozuklukların siyasi değişim talepleriyle birleştiği bir devlettir. Bununla birlikte ilk devrimin, yani 1905’in gelişimi birdenbire olmadı. Cafer Seydahmet Kırimer, “*Rus İnkılabı*” adlı çalışmasının ilk sayfalarında Rus düşünür Petr Yakovleviç Çadayev’in “Filosofîçeskiye Pisma” adlı eserinden bir alıntı yapmaktadır. Çadayev şöyle yazıyordu: “*Biz başka milletlerle beraber yürümedik...Sanki biz zamanın haricinde kalmışız gibi beşeriyetin terbiye ve tekamülünü temin eden fikirler bize kadar gelmedi...*”²²⁸ Bahsedilen nokta, imparatorluğun çağdaşları ve değişen dünya karşısındaki konumunu en iyi şekilde açıklıyordu. Diğer taraftan Rusya, Avrupa ile kıyaslandığında sanayileşme yolundaki geri kalmışlığından XVIII.-XIX. yüzyılda yaptığı girişimlerle kurtulmaya çalışmaktaydı. Çariçe II. Katerina’nın reformları ile Asya pazarlarına ulaşan Rus burjuvazisi, bu anlamda büyük bir gelişme kaydetmişti. Devamında tarihinin en büyük reform hareketlerinden biri, Çar II. Aleksandr zamanında gerçekleştirilerek 1861 yılında toprak köleliği kaldırılmıştı. Bu köklü değişim, Amerikalı tarihçi Bruce Lincoln tarafından Rusya tarihinde I. Petro’nun girişimlerinden sonraki en büyük sosyal ve ekonomik reform olarak yorumlanıyordu. Yerelin ihtiyaçlarını karşılama ve

---

²²⁸ Cafer Seydahmet Kırimer, **Rus İnkılabı**, (Basımevi, Yer ve Tarih bilgisi eksik), s.13.

düzenleme açısından zemstvo²²⁹ meclislerinde yapılan değişiklikler de reformlar arasındaydı.²³⁰ Fakat ileriye yönelik atılan bütün adımlara rağmen Rus ekonomisinin büyük ölçüde dayandığı köylünün durumunda bir düzelme gözüküyordu. Çünkü “*Rusya’nın izlemiş olduğu sömürge siyaseti, Batı’dan farklı bir biçimde salt askeri imkânlarla yürütülüyordu.*”²³¹ Bu, ekonomik anlamda zaten içinden çıkılmaz bir durumda olan halka, daha fazla yük anlamına gelmekteydi. Bir türlü rayına oturtulamayan istikrarsız ekonomi, 1905 devrimine giden süreçte temel sebeplerden biri olmasının yanında kendinden sonrası için de tetikleyici bir rol üstlendi.

Devrimi tetikleyen ikinci ve önemli bir dalga da işçi sınıfından geldi. 1890’larda idare her ne kadar bir işçi sınıfının varlığını kabul etmese de kırsal ve kentsel bölgelerde bir hareketlilik söz konusuydu. 1900’lerde, geride bırakılan son on yıllık süreç, kapitalizmin Rusya’daki en hızlı ilerleyişine sahne olmuştu. Demiryollarındaki ilerleme de bu sürece büyük oranda katkı yapmıştı. Özellikle Sanayi Bakanı Vitte döneminde (1894-1898) ekonomide büyük bir gelişme yakalanmış, yabancı sermayenin ülkeye girişiyle merkezlerde yoğunlaşan bir fabrikalaşma durumu ortaya çıkmıştı. Ayrıca buna bağlı olarak işçi sayısında da son yılların en büyük artışı gerçekleşmişti. Artık 1905’lere gelindiğinde üç milyona yakın işçiden bahsediliyordu. Bu sayı imparatorluk nüfusuna oranla az gözükebilirdi. Fakat bir merkezleşme söz konusuydu ve bu, işçilerin kitlesel bir güç olmasında doğrudan etkili bir

---

²²⁹ Zemstvo: Mahallî idare organları.

²³⁰ Alexander Polunov, **Russia in the Nineteenth Century. Autocracy, Reform and Social Change 1814-1914**, Thomas C. Owen, Larissa G. Zakharova (ed.) içinde, Çev. Marshall S. Shatz, New York 2005, s.87,89.; Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, Çev. Figen Dereli, İstanbul 2016, s.388.

²³¹ Abdullah Gündoğdu, “İki Devrim Arasında Rusya’da Siyasi Katılım ve Türkler”, **XVI. Türk Tarih Kongresi**, C. II, Ankara 2015, s.10,11.

faktördü. Çalışma koşullarının iyileştirilmesini isteyen işçi sınıfının talepleri, bir kartopu etkisiyle ülkenin farklı yerlerinde destek gördü. Daha 1884 yılında Cenova’da Plehanov tarafından kurulan “İşçi Grubunun Özgürlüğü” ve Lenin’in de kurucuları arasında yer aldığı 1895’de gün yüzüne çıkan “İşçi Grubunun Özgürlüğü İçin Mücadele Ligi” adlı örgütler, kendilerine karşılık buldular ve mevcut ortamın kargaşasından yararlanarak büyümeye devam ettiler. Şiddetli grevler 1903’lere gelindiğinde kitlesel olarak ülkenin her yerinde kendisini gösteriyordu. Öyle ki aynı tarihte 550 iş yerinde 138 bin işçi artık grevdeydi.²³²

Sürecin önemli noktalarından birisini de hiç şüphesiz “Kanlı Pazar” hadisesi oluşturdu. Aslında rejimin güvenlik güçlerinin bir parçası olarak “Rus Fabrika İşçileri Birliği”ni kuran G. Gapon tarafından düzenlenen gösteri, idare tarafından farklı şekilde değerlendirildi ve Çar’a sadakatlerini sunmak isteyen işçilere ateş açılmasıyla, ölümlerle son buldu. Böylece işçiler ve Çar arasındaki zaten çok ince olan bağ kopmuş oldu. Bu kopuşu Gapon; “*Artık Tanrı yok! Artık Çar da yok!*” sözleri ile ifade etti.²³³ “Kanlı Pazar” hadisesi, işçilerin sosyalist kanatlara geçişlerinde ve faaliyetlerini hızlandırmalarında önemli bir etki yaptı. Diğer yandan Rus-Japon Savaşı’nda alınan yenilgi ise tamamen rejimin elini kolunu bağladı. Liberal ve sosyalist kanatların idareye karşı duruşu, açık ve hızlı bir şekilde

---

²³² Kezban Acar, “1905 Rus Devrimi’nin Genel Bir Değerlendirmesi”, **Divan**, C. XIII, S. 24, 2008/1, s.84,85.; Marcael Liebman, **Rus Devrimi: Bolşevik Zaferin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı**, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul 2017, s.29,30.; Catherine Evtuhov, Richard Stites, **1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler**, Çev. Ahmet Cevdet Aşkın, İstanbul 2018, s.182.; Onur İşçi, Onur Önol, **Rusya İmparatorluğu’nun Çöküşü, Harp Yahut İhtilal**, 2. Baskı, İstanbul 2019, s.70-80.; Georg Von Rauch, **A History of Soviet Russia**, Çev. Peter and Annette Jacobsohn, 4. Edition, New York 1957, s.10.

²³³ Onur İşçi, Onur Önol, 2019, s.156.

ilerlemeye başladı. Bütün bu yaşananlar ve içeriden gelen değişim talepleri karşısında Çar II. Nikolay'ın tepkisi, olumlu olmaktan çok ötedeydi. Çar, imparatorluğun büyük güçler arasında kalmasını ve iktidarının kaderini otokrasinin devamında görmekteydi. Onun Japonya macerası da bunun bir parçasıydı ve Kırım savaşından itibaren devam eden gerileyişi durdurma yolunda sarılabileceği tek seçeneğin otokrasi olduğuna inancı tamdı. Fakat çok geçmeden baskılar karşısında 17 Ekim Manifestosunu ilan etmek zorunda kaldı.²³⁴

1. 1905 Devrimi'nin Hemen Öncesinde Rusya Müslümanları

1905 Devrimi, Rusya tarihinin en önemli olaylarından biri olarak ortaya çıkarken sadece Ruslar için değil aynı zamanda imparatorluk içerisinde yaşayan azınlıklar için de bir dizi değişimi beraberinde getirdi. Bu anlamda Rusya Müslümanları açısından 1905 Devrimi'nin anlamı ayrıca önemlidir. Peki Müslüman azınlıklar böylesi sarsıcı bir hadiseyi nasıl karşıladılar? Buna hazırlıkları var mıydı? Yaşanan bu büyük siyasi gelişme karşısında onların devrim öncesi durumlarına göz atıldığı zaman bir hazırlık içerisinde olduklarını söylemek zordur. En aktif dönemlerinin 1905 sonrası olduğu düşünülürse, öncesinin nasıl olduğu tahmin edilebilir. Bu anlamda eğer ortada bir gerçek varsa o da Rusya Müslümanlarının düşüncelerinde bu uçsuz bucaksız devletin ve kendi vatandaşlarına dahi katı olan bir yönetimin sarsılma ihtimalinin olmayışıdır. Aydın kesim olarak nitelendirilen gruplar dahi -bunlar hiçbir zaman bir avuç insanı geçmemiştir- mektep-medrese problemleri ve mutaassıp mollalar ile uğraşmakta, kısıtlı sayıdaki matbuat araçları-aslında sayısal olarak yok denecek kadar azdı-ve kendi yazdıkları eserler vasıtasıyla toplumlarında bir uyanışı

---

²³⁴ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, 2016, s.421,422; Leonid Henetz, **Russia on the Eve of Modernity: Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars**, UK 2008, s.159.; George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, 3. Baskı, İstanbul 2015, s.329.; Onur İşçi, Onur Öno, 2019, s. 124,125.

başlatmanın çabası içerisindeydiler. Bu kesim, Ceditçi hareketin mensuplarıydı ve 1905 Devrimi'nden hemen sonra Rusya Müslümanlarının siyasi kadrolarını oluşturdular. Diğer taraftan onların dış dünyadan tamamen habersiz olduklarını söylemek de yanlış olur. İster istemez çevrelerinde olanlardan, yani Rus muhitinde yaşanan gelişmelerden etkilenmekte, devrin siyasi havasına uygun olarak birtakım faaliyetler içerisine girmektedirler. Bu anlamda Ayaz İshâkî, Fuat Tuktarov, Ali Asgar Kamal ve Mahmut Almay gibi isimlerin yönelişleri örnek olarak verilebilir. Yine sosyalist kanadın temsilcileri olarak Hüseyin Yamaşev ve İbrahim Ahtemov, Rus Sosyal Demokrat Partisi ile bağlantılı olarak Tatar işçileri arasında üstlendikleri görevleri icra etmeye çalışıyorlardı. 1900 yılında Lenin tarafından kurulan ve yasal olmayan sosyal-demokrat yayın organı "İskra" için Kazan'da çok geniş olmasa da bir yayılma sahasından bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte Tatarlar arasında dikkat çekici surette bir organizasyon veya işçi sınıfı bulunmuyordu. Bulunanlar da az sayıda olmasının yanı sıra sosyalist ve devrimci fikirlerden haberdar olan ya da Marksist öğretilerin içerisinde yer bulduğu bir sınıf değildi.²³⁵ Bunun karşısında toplumun diğer kanadında tecrübe sahibi bir Tatar millî burjuvazisi bulunuyordu. Tatar Edebiyatının önde gelenlerinden Abdurrahman Sadî de buna işaret ederek 1905 ile birlikte Tatarlar arasında iki önemli sınıfın ortaya çıktığını dile getirmektedir. Bunlardan ilki olgunlaşmamış bir proleterya diğeri ise belirli bir yetkinliğe ulaşmış liberal-burjuva sınıfı.²³⁶

Rusya Müslümanları arasında ilk ciddi hareketlilik 1905 Devrimi'nin hemen öncesinde görüldü. O zamana kadar rastlanmamış bir aktiflik dönemine giren aydınlar, kısa süre içerisinde birden fazla toplantı düzenlediler. Müslümanların 1905 Devrimi'nin

---

²³⁵ A. Bennigsen, Lemercier C. Quequejay, **Step'te Ezan Sesleri**, Çev. Nezih Uzel, 5.Baskı, İstanbul 1997, s.98,99.; Gasım Mansurov, **Birinci Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar**, 1926, s.12.; H. Hesenov, **Revolutsioner Bolşevik Hösein Yamaşev**, Kazan 1959, s.21,22.

²³⁶ Abdurrahman Sadi, 1926, s.143.

oluşumuna ve sürecin işleyişine doğrudan ya da dolaylı olarak bir katkılarından bahsetmek zor hatta hemen hemen imkânsız olsa da bu küçük hareketlilikler, yüzyıllardır Çarlık iradesi tarafından ezilmeye karşı bir duruşu, bir uyanışı ifade ediyordu. Birbiri ardına gerçekleşecek olan kongrelerin hemen öncesindeki bu hareketin başında Abdürreşid İbrahim bulunmaktaydı. Onun İçişleri Bakanlığı'na kadar ulaşarak Rusya Müslümanlarının sorunlarını dile getirmesi ve devamında bakanlıktan, bu sorunların dilekçeler ile hükümete sunulabileceği fikrinin gelmesi hem kendisini heyecanlandırdı hem de gittiği yerlerde bir uyanışa neden oldu. Bu girişimin ardından Çistapol, Perm, Troitsk, Kızılyar, Ufa, Kazan, Orenburg gibi Müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerden İçişleri Bakanlığı'na dilekçeler iletildi. Dilekçeler daha çok mektep-medrese ve dinî konulardaki ihtiyaçları kapsıyordu.²³⁷ Bu ilk girişimden sonra önde gelenler 23 ve 29 Ocak 1905'te Kazan'da iki toplantı daha düzenlediler. Her iki toplantının da gündemini, Rusya Müslümanlarının ihtiyaçları ve bu yönde hükümet nezdinde yapılabilecek girişimler oluşturdu. İdareye gönderilmek üzere bir dilekçe kampanyasının başlatılma kararı da alındı. Aynı şekilde yetkililer ile görüşmek için Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura ve Mirza Seyit Giray Alkin'den oluşan bir temsil heyeti seçilerek Petersburg'a gönderildi. Petersburg'da bu isimlere Ali Merdan Topçubaşı, Hüseyinzade Ali Bey ve birkaç isim daha katıldı. Heyet, yönetim ile görüşmeden önce kendi aralarında yaptıkları bir toplantıda, Müslümanlar arasında Şii-Sünni ayrımına son verilmesi ve bütün Rusya Müslümanlarını temsil edecek bir siyasi heyetin kurulması üzerinde mesai harcadılar. Bir müddet sonra İsmail Bey Gaspıralı da bu gruba katıldı ve yapılan müzakereler sonucunda Nijni Novgorod'da genel bir toplantı yapılmasının kararı alındı. Heyet Petersburg'da Başbakan Graf Vitte, Matbuat Komisyonu Başkanı Kobeko ve İçişleri Bakanı Buligin ile bir görüşme gerçekleştirerek Rusya Müslümanlarının taleplerini ilettiler. Devamında Çistapol'de Muhammed Zakir Hazret'in kızının nikâh meclisi-aynı zamanda

---

²³⁷ Azade Ayşe Rorlich, 2000, s. 224-229.; Alper Alp, 2010, s.36,37.

Musa Carullah Bigiyev'in nikâh meclisi-fırsata dönüştürülerek bir toplantı daha icra edildi. Burada Abdürreşid İbrahim yine lider olarak sivrildi. Neşri Maârif cemiyetinin kurulması ve yapılacaklar için gerekli sermayenin temini konusunda etkili bir konuşma yaptı. Ayrıca Nijni Novgorod'da yapılması planlanan toplantı da buradan halka duyuruldu.²³⁸

2. Devrim Öncesi İlk Toplantı (15 Ağustos 1905): Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi (Nijni Novgorod) ve Fatih Kerimî

1905 Devrimi ile birlikte Rusya Müslümanlarının hayatlarında keskin değişimler meydana gelirken daha önceki yıllarda mümkün olmayan birtakım siyasi faaliyetler içerisine de girdiler. Devrim sonrası ortaya çıkan bu yeni durumda, onların siyasi yönelişlerini tayin eden bir avuç aydın bulunmaktaydı. Şüphesiz bu aydınlardan birisi de Muhammed Fatih Kerimî idi. Fakat Kerimî'nin siyasi yöneliş içerisindeki yeri, kendisinin gazeteci ve bir yazar olarak bulunduğu yüksek konumdan farklıdır. Siyasi hareketin önderlerinden Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahim, İlyas Alkin ya da Ali Merdan Topçubaşı ile onu karşılaştırmak mümkün değildir. Bu durumda Fatih Kerimî, genelden ziyade yerelde etkili olan bir lider olarak öne çıkmaktadır. O, daha çok "Müslüman İttifakı"nın direktifleri doğrultusunda çalışmakta, yönlendirenden çok yönlendirilen olarak bir yardımcı statüsü vardı. Fakat ilerleyen yıllarda Kerimî'nin daha çok ön plana çıkacağı ve geçmişteki yardımcı statüsünde değişimlerin olacağı görülecektir. Bununla birlikte onun Orenburg'daki yenileşme hareketinin lideri, yürütücüsü ve siyasi yapılanmanın yöneticisi olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Özellikle

---

²³⁸ Musa Carullah, **Islahat Esasları**, M. A. Maksutova Matbaası, Petrograd, 1915, s.162-164.; Alper Alp, 2010, s.38,39.; Dilyara Usmanova, "Vserossiiskie Syezdi 1905-1907 gg. Obrazovanie Musulmanskogo Soyuzı: "İttifak-al Muslimin", **İstoriya Tatar**, T. VII, Kazan, 2013, s.78.; S. M. İshakov, **Pervaya Russkaya Revolyutsiya i Musulmane Rossiiskoy İmperii**, Moskva 2007, s.103-105.

“Vakit” gazetesi ve matbaasının kendisinin kontrolünde olması, ona bu konuda büyük bir avantaj sağlamaktaydı.

Muhammed Fatih Kerimî, Rusya Müslümanları içerisinde siyasi bir temsilci olarak ilk kez 15 Ağustos 1905’teki Nijni Novgorod toplantısında görüldü. Toplantıda Abdürreşid İbrahim, İsmail Bey Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı, Seyit Giray Alkin ve Yusuf Akçura gibi Müslümanların siyasi yönelişlerini tayin eden ağır taşlar bulunmaktaydı. Kongrenin yapılması konusunda gubernatörlük nezdinde yapılan girişimler savaş durumu sebebiyle reddedilmiş olmasına rağmen liderler, hâlihazırda toplanmış olma fırsatını kaçırmamak adına kongrenin bir şekilde yapılmasına taraftar gözükmekteydiler. Çözüm Abdürreşid İbrahim’den geldi ve bir gemi kiralanarak Oka nehri üzerinde toplantının yapılması fikri doğdu. “Gustav Struve” adlı gemide, hemen hemen her sınıftan 120-150 arasında temsilcinin katıldığı bu ilk toplantı sonucunda şu kararlar alındı:

1. *“Şu günkü hayat iktizasıyla çıkmış siyasî, içtimaî ve ilmî işlerin tamamında bütün Rusya Müslümanlarına birleşmek zaruridir.*
2. *Şu maksatlarını fiiliyata çıkarmak yolunda Rusya Müslümanları, Rusların terakkiperverleriyle hemfikir olup halk ihtiyarıyla seçilmiş vekillerin devleti idare etmek, kanunları vasi etmek iştirakları esaslarına kurulmuş nizam hukukunu tesis etmek yolunda çalışmalıdırlar.*
3. *Ruslarla bütün haklar üzerinde Rusya Müslümanları her yönden eşit kılınmaz ise ikinci maddede beyan edilmiş maksatlara nail olmak hiçbir vakit mümkün olamaz. Buna kanaat hasıl edip siyasî, içtimaî, dinî hukukların her birinde Ruslarla her cihetten müsavat olmak ve şu anda mevcut olan kanunlarda hükümetin ve yöneticilerin fermanlarında, uygulamalarında Rusya Müslümanları ile ilgili tehditleri, darlıkları ve istisnaları ortadan kaldırmak amacıyla Rusya Müslümanları meşru yolların ve uygun çarelerin hepsine başvurarak mücadele etmelidir.*

4. *Rusya Müslümanları faaliyetlerini devletin halihazırdaki ve gelecekteki ihtiyaçlarına, açıklamalarına göre yönlendireceklerdir. Devletin durumunun gerektirdiği şekilde yeni esaslara, yeni kanunlara ve yeni hayata Müslümanları hazırlamak amacıyla onları her cihetten eğitmek vazifesinde itina ederler. Buna göre her yerde ihtiyaçlarına göre her çeşit mektepler tesis edip kitaplar, gazeteler, dergiler, kütüphaneler, kıraathaneler ve halk dersleri yardımıyla şu günkü hayatın ilmi kaynaklarını halk arasında yaymak vazifesinde gayret gösterirler.*
5. *Şu dört maddede ifade edilen maksatlara ulaşmanın yollarını kolaylaştırmak amacıyla her yerde Rusya Müslümanlarının sırasıyla olacak toplantılarının yardımıyla idare edilecek millî meclisler oluşturulmalıdır.*²³⁹

İlk madde, Rusya Müslümanlarının bir ittifak içerisinde olmalarının kabul edilmesi anlamını taşımaktaydı.²⁴⁰ Devam eden süreçte “Müslüman İttifakı” oluşumu, her ne kadar Çarlık makamları tarafından siyasi bir parti olarak kabul edilmese de özellikle Birinci ve İkinci Duma seçimlerinde ve sonrasında Müslümanların rehberliğini üstlendi. Bu ilk toplantıya Orenburg temsilcisi olarak Fatih Kerimî katılırken herhangi bir konuşması ya da bu yönde bir girişimi olmadı.²⁴¹ Bununla birlikte onun asıl faaliyetleri toplantı sonrasında görüldü. Nijni Novgorod’da alınan kararların Orenburg Müslümanlarına ulaştırılması ve anlatılmasında en önemli rolü üstlendi. Bu açıdan bakıldığında zaman ilk kongrede Kerimî’nin ağırlıklı bir yönünün bulunmadığı, lider kadronun dışında toplantıya katılan herhangi bir katılımcı görüntüsü verdiği ortadadır. Bununla birlikte yıllar sonra bu toplantı hakkında

---

²³⁹ Musa Carullah, 1915, s.176,177.; Alper Alp, 2010, s.41.; Dilyara Usmanova, 2013, s.79.; H. D. Mahmudov, “Rusya Müslümanlarının Hattı Harekâtları”, **Vakit**, S. 2005, 1916, s.3.

²⁴⁰ Gasım Mansurov, 1926, s.92,93.

²⁴¹ “Üçüncü İslam Cemiyeti”, **Vakit**, S. 56, 1906, s.1.; Musa Carullah, 1915, s.167,169.; R. R. Fahrutdinov, **Tatarskii Liberalizm v Kontse XIX Naçala XX. veka.**, Kazan 1998, s.58.

değerlendirmelerde bulunan Galimcan İbrahimov, daha sonrasında yaptığı çalışmaları da göz önünde tutarak Kerimî'yi, "İttifak'ın Yolbaşçıları" şeklinde Gaspıralı ve Akçura ile birlikte zikreder. ²⁴² Bu ifade, Kerimî'nin ilerleyen yıllarda siyasi alandaki aktifliği ve yükselişi ile doğrudan ilişkilidir.

3. Büyük Değişim: 17 Ekim Manifestosu (1905)

17 Ekim Manifestosu, 1905 Devrimi'nin bir sonucu olarak Rusya Müslümanları üzerinde büyük bir etki yaptı. Birtakım özgürlüklerin verileceği ve özellikle Duma'nın açılacağı haberi, onlar açısından oldukça önemliydi. Aslına bakılırsa 17 Ekim Manifestosu'nun Çarlık otokrasisini kısıtlaması ve gerçekten meşrutiyet rejimini getirip getirmediği bir tartışma konusudur. Devlet Duma'larının birbiri ardına kapatılması, yasanın görevini yerine getirememesi, adaletsiz seçim sistemi ile imparatorlukta yaşayan azınlıkların dışarıda bırakılması ve sonuçsuz kalan kanun teklifleri düşünüldüğü zaman yorum yapmak biraz daha kolaylaşmaktadır. Bununla birlikte düşüncede dahi belirmesi zor olan meşrutiyete doğru eğilimin görülmesi, imparatorlukta yaşayanlar için bir umut olmadı da değil. Özellikle yüzyıllardır ikinci sınıf vatandaş, yönetimin tabiri ile "İnorodets (yabancı-farklı kökten gelen-gayrı Rus)" olarak görülen Müslümanlar için manifestoda yer alan eşitlik, hürriyet gibi kavramlar fazlasıyla ilgi çekici ve yıllardır özlemlerini duydukları ifadelerdi. Onlar için millî ve dinî ihtiyaçlarının giderilmesi en önde gelen isteklerdi ve 17 Ekim Manifestosu bu anlamda vaat ettikleriyle Rusya Müslümanlarının taleplerine karşılık verebilirdi. Manifestonun bütün Rusya'yı heyecanlandıran kararları ise şunlardı:

1. "Halka kişi, söz, toplantı ve vicdan hürriyeti vermek,

---

²⁴² Galimcan İbrahimov, **Tatarlar Arasında Rivalutsiya Hareketleri**, Kazan 1925, s.163.

2. Duma seçimlerini bir an önce yapmak. Seçim hakkına sahip olmayanlar için düzenlemelerle seçimlere katılmalarını sağlamak ve sonrası için de seçim işlerinin bir düzene sokmak,
3. Duma'nın onaylamayacağı hiçbir kanun resmî olmayacak. Hükümetin faaliyetleri Duma tarafından takip edilecek.”²⁴³

Tatar matbuatı da gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Petersburg merkezli “Nur”²⁴⁴ gazetesi, 17 Ekim Manifestosu’nu Müslümanların uzun yıllardır dilekleri olan matbuat özgürlüğü üzerinden değerlendirdi. Gazete, artık ana dillerinde matbuatlarının olacağını, misyonerlerin faaliyetlerine yönelik olarak da yine ana dilleri üzerinden cevap verebileceklerini yazıyordu. “Kazan Muhbiri”²⁴⁵ ise manifestoya daha geniş bir açıdan bakmaktaydı. Kararların, özellikle idare memurlarının keyfiliklerini ve buna bağlı olarak zulüm ve haksızlıklarını bitireceğini, sadece Müslümanlar için değil bütün Rusya halkları için

---

²⁴³ Ahmed Hadi Maksudof, **Devlet Duması**, İ. N. Haritova Tipografyası, Kazan, 1906, s.29.; “Ulu Manifest”, **Nur**, S. 9, 1905, s.1.

²⁴⁴ Nur (1905-1914): 1905 yılının eylül ayında Petersburg’da çıkmaya başladı. Muharrirliği ve naşirliği Ahund Ataullah Bayezidof tarafından yapıldı. Onun ölümünün ardından Nur, Sefa Bayezidif tarafından yönetildi. Gazete toplamda 310 sayı çıktı. İ. Remiyev, **Vakıtlı Tatar Matbuatı**, 1926, s.5; **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, Haz. R. R. Gaynanov, R. F. Mardanov, F. N. Şakurov, İzdatelstvo Milli Kitap, Kazan, 2000, s.149.

²⁴⁵ Kazan Muhbiri: 1905-1911 yılları arasında toplamda 416 sayı çıktı. Kazan Türkçesiyle çıkan ilk millî gazete olup liberal-demokrat bir çizgi izledi. Gazetenin baş muharrirliğini Seyit Giray Mirza Alkin yürütmekle birlikte şüphesiz en önemli isim, Türkiye’ye dönene kadar Yusuf Akçura oldu. Rusya Müslümanlarının siyasi yönelişlerinde etkin rol üstlenen gazete, Kadet Partisi ile olan yakınlığından dolayı bu partinin basın organı şeklinde de görüldü. İ. Remiyev, **Vakıtlı Tatar Matbuatı**, 1926, s.6.

faydalı ve onların ilerlemesine yardımcı olacağını düşünüyordu. Ayrıca matbuat serbestliği, Müslümanları uzun yıllar sansür idaresinin izin verdiği ölçüde sadece dinî eserler basmaya mahkûm eden baskıdan kurtarıyor, onlara Rusya'nın durumu ve kendilerinin ihtiyaçları üzerine söz söyleme hakkı tanıyordu. Onlar için manifesto, halkın fikrini esir eden idarenin sonuydu.²⁴⁶

Fatih Kerimî için 17 Ekim Manifestosu'nun anlamı, çağının diğer aydınları ile benzerlik göstermekteydi. Sonuçta aynı kaynaktan beslenen bir kuşaktı ve meşrutiyetin ilanının kendisi üzerinde büyük bir etkisi olmuştu. Kazan Muhbiri'nde 1905 Devrimi'ni ele aldığı makalesi de tam olarak Kerimî'nin bu ilk Rus Devrimi hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaktaydı. Anlaşıldığı üzere Kerimî, 17 Ekim Manifestosuna ve meşrutiyet ilanına büyük anlamlar yüklemekteydi. İnsan için hürriyetten üstün başka bir şey olmadığını düşünen Kerimî, meşrutiyet ile mensubu olduğu milletin yenileşme yolunda daha emin adımlar atacağını ön görmekteydi.²⁴⁷ Çünkü o, ilk bölümde Vambery ile olan ilişkisinde de ifade edildiği üzere, geri kalmışlıklarının nedeni olarak Çarlık'ın yönetim şeklinin doğrudan etkili olduğunu düşünmekteydi. Elbette bunda da haklıydı. İstibdat ortamında, uzun yıllar baskı altında kalmış bir milletin aniden canlanması elbette düşünülemezdi. O, bu durumu biraz da üstü kapalı olarak şöyle ifade ediyordu:

“Biz Rusya Müslümanları, Rusya içerisinde Ruslardan sonra en kalabalık halk isek de şimdiye kadar Rusya'da medeniyet ve maârifeye, bhusus bu son zamanlardaki terakkiyat-ı fikriyeye ve hürriyetin ilanına hiçbir hizmet ve fayda gösteremedik. Lakin

---

²⁴⁶ G. Bayezidof, “Vü'sat ve Hürriyet”, **Nur**, S. 13, 1905, s.1,2.; “17. Oktyabr Manifesti Niler Belgerte”, Çev. A. Sırtlanof, **Kazan Muhbiri**, S. 9, 1905, s.1.; Ş. A., “Matbuat Kanunu”, **Kazan Muhbiri**, S. 10, 1905, s.1.

²⁴⁷ Muhammed Fatih el-Kerimî, “Makalât”, **Kazan Muhbiri**, S. 6, 1905, s.2.

mazur görülmesi gerekir. Çünkü bir takım tarihi nedenlerden dolayı Rusya Müslümanları öyle hareketlere katılacak bir halde değil. Fikir ve eğitimce pek aşağıda ve gerideydik...’’²⁴⁸

Fakat onun bu cümleleri, geri kalmışlığın bütün faturasını idareye yüklemek anlamına gelmiyordu. Kerimî, Müslümanların, bu anlamda Tatarların eskinin birtakım gereksiz tartışmaları ile zaman geçirdiğini, geri kalmışlıklarına şeriat üzerinden bir kılıf bulmanın derdinde olduklarını itiraf ediyordu. Hatta o, bu ilk devrime yönelik Müslümanların hiçbir katkısının olmadığını da belirtiyordu. Fakat bundan sonra Müslümanlar, her alanda birlikte yaşadıkları terakkiperver Ruslar ile birlikte hareket ederek yeni dönemin bütün haklarından yararlanacaklardı. Kerimî böyle düşünüyordu ve bunun için sebepleri de vardı. Her ne kadar Ruslar karşısında çok geri olsalar da ona göre Müslümanlar uyanmaya başlamıştır. Sayıları şimdilik az olsa da Tatar matbuatı önemli bir canlanma göstermektedir, öğrencilerinde gayret vardır ve edebiyat alanında aydın kalemler kendisini göstermektedir.²⁴⁹ Bununla birlikte 1908 yılındaki bir yazı, Kerimî'nin hayal kırıklığını gösteriyor denilebilir. Nitekim onun birkaç yıl önceki devrime ve devamında ilan edilen meşrutiyete yüklediği anlam ve Müslümanların bundan sonrası için her şeyleri ile yenileşme yolunda mücadele edeceği düşüncesine yönelik bir eleştiri getiriyordu. Bu eleştiri sadece kendi toplumu için değil bütün İslâm dünyası için geçerliydi. Kerimî, Müslümanların meşrutiyetten bihaber olduklarını, Amerika ve Avrupa'nın gelişmesinde son derece önemli olan bu idare sisteminin Müslümanlar tarafından anlaşılmadığından yakınıyordu. Ona göre, Müslümanların çoğunluğu meşrutiyetin ismini dahi

---

²⁴⁸ a.g.m., s.2.

²⁴⁹ a.g.m., s.2.

duymamış fakat sakal, bıyık, giyim ve kuşam davaları ile zaman geçirmekten de geride kalmamıştır.²⁵⁰

4. I-II. Duma Arasında Muhammed Fatih Kerimî

4.1. Orenburg'da İlk Toplantılar

1905 Ekim Manifestosu sonrasında Rusya Müslümanlarının siyasi yönelişlerinde “Müslüman İttifakı”nın Kazan Şubesi, öncü bir rol üstlenmekteydi. Gerek Kazan’ın merkezî durumu ve gerekse liderlerin bir kısmının burada bulunuşu, bunun nedenleri arasındadır. Dolayısıyla 17 Ekim Manifestosu ile birlikte Duma’nın açılacağı ve seçimlerin yapılacağı ilanı sonrasında Kazan Şubesi’nin harekete geçtiği görülmektedir. Bu doğrultuda 28 Kasım 1905’te yapılan toplantıda; Duma seçimlerinde Müslümanların hangi parti ile birlikte çalışması gerektiği ve hangisinin programının Müslümanlar açısından daha uygun olduğu tartışılmış ve liderler, bu konuda bir karara varmaya çalışmışlardır. Toplantıdan bir gün sonra ise İttifak’ın önemli isimlerinden Yusuf Akçura, Fatih Kerimî’ye bir mektup kaleme alarak bu önemli meselede fikrinin ne olduğunu sormakta ve acil olarak cevabını bildirmesini talep etmekteydi. Bununla birlikte kendi fikrinin Anayasal-Demokratlar yani Kadet Partisi yönünde olduğunu da eklemeyi ihmal etmemişti. Akçura, mektubunun devamında Müslümanlar için zamanın daraldığını ifade ederek aşağıda yer alan üç soruya acil olarak cevap verilmesini Orenburg’daki Müslümanların lideri/İttifak’ın temsilcisi Kerimî’den istemekteydi:

1. *“Sizin sahanız (Orenburg) hangi parti ile birleşmeyi uygun görüyor?”*
2. *15 Ağustos Nijni Novgorod toplantısından sonra çok sayıda gelişme olduğundan farklı bölgelerden önde gelen kişiler ile bir toplantı yapılmalı. Sizce bu toplantının ne zaman ve nerede yapılması uygundur?”*
3. *Sizin şubeniz İttifak’ın kararlarını icrada hangi teşebbüslerde bulundu?”²⁵¹*

---

²⁵⁰ [F.K], “Müslümanlar ve İdare-i Meşruta”, **Vakit**, S. 282, 1908, s.1,2.

Yusuf Akçura'nın yukarıdaki sorularından anlaşıldığı kadarıyla Kerimî, İttifak'ın Orenburg'daki önde gelen isimlerinden birisi olarak öne çıkıyordu.

Kazan gibi Orenburg'da da 17 Ekim Manifestosu'nun ilanı sonrasında siyasi gelişmelerde büyük bir canlanma görüldü. Şehrin önde gelenleri, birbiri ardına toplantılar düzenleyerek yaklaşan Duma seçimleri için mevcut partilerin programları ve bu süreçte izlenecek yol üzerinde bir karara varmaya çalıştılar. Bu yönde ilk toplantı 2 Aralık 1905'de Abdülhamid Hüseyinov'un evinde yapıldı. Yüzden fazla katılımcının olduğu toplantıda gündem; seçimler ve partiler üzerineydi. Mevcut partiler ve programlarının tetkiki ve hangisinin Müslümanlar için uygun olacağı araştırılması, toplantıda seçilen on iki kişilik bir komisyona havale edildi. Komisyon içerisinde Mahmut Efendi Osmanof Başkan, Adilşah Efendi Başkan Yardımcısı olurken Kerimî de sekreter olarak yer aldı.²⁵² Bir sonraki gün, Orenburg şehir tiyatrosunda dört bin kadar Müslümanın katıldığı toplantıda, partiler ve programları tekrar ele alındı. Oktabristler ve Kadetlerin ön planda olduğu toplantıda tam olarak bir karara varıldığı görülmemektedir. Bu nedenle verilmesi gereken karar, sonraki görüşmelere bırakıldı. 15 Aralık 1905'de yapılan başka bir toplantıya ise halk da davet edildi. Burada Fatih Kerimî tarafından Tatarca'ya tercüme edilmiş 17 Ekim Manifestosu ve Başbakan Graf Vitte'nin seçimler hakkındaki raporu okundu. Kopyaları da bilgi sahibi olmaları adına halka dağıtıldı. 23 Aralık'ta şehir tiyatrosunda üç binden fazla kişinin katıldığı bir diğer toplantı ise öncekilerine göre daha geniş bir çevreyi, Orenburg merkezin yanı sıra Kargalı ve Tüztübe'den katılımcıları da bir araya getirdi. Toplantının açılmasına müteakip Fatih Kerimî, 17 Ekim Manifestosunu okuyarak konuşmasına başladı. Devamında Rusya'nın hâlihazırdaki durumundan, dünya üzerindeki yönetim sistemlerinden ve hangisinin Rusya ve Müslümanlar için faydalı olacağından bahsetti. Ayrıca Duma'ya seçilecek adayların hangi

---

²⁵¹ TMA F 1370, op.2, d.20, l.14-14ob.

²⁵² T. S., "Orenburg'dan Yazalar", **Kazan Muhbiri**, S. 16, 1905, s.2.

özelliklere sahip olması gerektiğini belirterek, Duma'ya seçilmenin belirli gruplara ait olma durumunu eleştirdi.²⁵³

31 Aralık'ta Nur Ali Abidullin'in evinde yapılan toplantıda ise Orenburg ileri gelenleri, İttifak'ın Kazan şubesinin II. Rusya Müslümanları Kongresi'nin Moskova'da yapılması teklifini değerlendirerek destekleme kararı aldılar. Söz konusu kongreye katılacak olanlar; Damolla Zahidullin Kaşayef, Fatih Kerimî, Zakir Remiyev, Mahmut Hüseyinov ve Abdullah Kemalof olarak belirlendi.²⁵⁴ Bu arada kongrenin Moskova'da yapılacağı ilan edilmesine rağmen idare tarafından böyle bir girişime izin verilmedi. Bu durumda Kazan Şubesi, toplantının 15 Ocak itibariyle Petersburg'da yapılacağını belirten yeni bir duyuru yaptı. Söz konusu tarih değişimi karşısında Orenburg Müslümanları, 5 Ocak 1906 tarihinde şehir tiyatrosunda yapılacak kongre öncesi, beş bin kişinin katıldığı bir toplantı daha gerçekleştirdiler. Toplantıda Kadet Partisi programının Rusya Müslümanları için uygun olduğu kararı alındı ve Petersburg'da yapılacak kongreye gönderilecek Orenburg vekilleri seçildi.²⁵⁵ Diğer taraftan Kerimî, 1905 yılında Nijni Novgorod'da gerçekleştirilen Müslümanların ilk toplantıları sonunda alınan kararlara bağlılığını sürdürüyordu. Bundan dolayıdır ki o, seçimlerde Müslüman İttifakı'nın Duma vekilleri ile birlikte çalışabileceklerini

---

²⁵³ a.g.m. s.2.; Şakir Muhammedof, "Orenburg Cıyılışı", **Kazan Muhbiri**, S. 21, 1905, s.2.

²⁵⁴ Anlaşıldığı üzere II. Rusya Müslümanları kongresi sürecinde heyette değişiklikler olmuştur. Orenburg'dan kongreye katılan isimler şöyledir: Damolla Zahidullin Kaşayef, Fatih Kerimî, Zakir Remiyev, Süleyman Amidof ve Muhammed Kadir Rehimov. Talebelerden, "Peterburg Mihmanları", **Ülfet**, S. 6, 1906, s.8.

²⁵⁵ Orenburglu, "Orenburg'dan", **Kazan Muhbiri**, S. 22, 1906, s.2.; **TMA F 1370**, op.1, d.14, l.4ob-5.

düşünüyor ve bir an önce İttifak'ın kanunen tanınması gerektiğini savunuyordu. Bu doğrultuda Kerimî, bu 5 Ocak 1906 Orenburg toplantısı sonrasında şu teklifleri öne sürdü;

“1.Umum Rusya Müslümanlarının hukuk-u dinîye, hukuk-u millîye ve siyasîlerini muhafaza ve temin edecek veçhile iş bu cemiyetle bir program tertip ederek, “Rusya Müslümanları İttifakı”nı resmî surette meydana çıkarmak, bunun nizamnamesini hazırlamak, davetname tertip etmek, Müslümanların yaşadığı şehirlerde şubelerini açmak için usul ve tetiplerini bildirmek ve bu ittifak, bir vakit ve zamana mahsus olmayıp daimî olmak.

2. İş bu sene Gasudarstvennyy Duma'ya (Devlet Meclisine) aza seçme vaktinde siyasî fırkalardan muvaffak görülen birini işbu kendi programımızı teklif ederek Gasudarstvennyy Duma'da bizim taleplerimizi... edecekleri temin ile umum Rusya ehl-i umumisinden fırkalar ile hareket etmek.”²⁵⁶

Kerimî yaklaşan seçimler öncesinde Rusya Müslümanlarının Kadet Partisi ile birlikte hareket etmesi gerektiğini düşünüyordu. Toplantıdaki konuşmasında da bu düşüncesini dile getirdi. Ona göre hâlihazırda bir Tatar proleteryasından bahsetmek zaten imkânsızdı ve sayısal olarak da proleteryanın bir gücü bulunmuyordu. Bu nedenle Kerimî için kendi söylemi ile *“Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!”* sloganı, özel bir anlam içermiyordu.²⁵⁷ Diğer yandan Kerimî, düşünceleri dolayısıyla da Kadetler'e yakın bir isimdi. Zaten o, bu sıralarda kendi bölgesinde liberal olarak ünlenmişti.²⁵⁸

---

²⁵⁶ TMA F 1370, op.1, d.14, l.4ob-5.

²⁵⁷ Gatin Askar Aleksandroviç, 2008, s.296.

²⁵⁸ D. N. Denisov, 2008, s.36.

4.2.Rusya Müslümanlarının II. Kongresi (13-23 Ocak 1906)

Rusya Müslümanlarının II. Kongresi 13-23 Ocak 1906 tarihleri arasında Petersburg'da gerçekleştirildi. Ancak bu toplantının hazırlık safhasının bir önceki toplantıya nazaran kolay olduğu söylenemez. Kazan Şubesi toplantının Moskova'da 12 Ocak'ta yapılacağını duyurmuş olmasına rağmen idareden gerekli izin alınamamış ve toplantının Petersburg'da yapılacağı yönünde yeni bir duyuru yapılmıştı. Fakat Petersburg'da da şehir yönetimine yapılan izin başvurusundan olumlu yönde bir sonuç çıkmadı. Bu arada Abdürreşid İbrahim'e gelen haberler her ne kadar doğruluğu kesinleşmiş olmasa da dikkat çeker nitelikteydi. Habere göre bazı mutaassıp din adamları, toplantıya katılacak olanları hükümet düşmanı şeklinde idareye ihbar etmişlerdi. Buna rağmen izin konusunda liderler ısrarcı tutumlarını devam ettirdiler. Petersburg'a gelen delegelerden Müftü Adil Giray, Alimcan Barudî ve Ali Merdan Topçubaşı'ndan oluşan bir heyet İçişleri Bakanlığı'na müracaat etti. Diğer taraftan bu heyetten bağımsız olarak Yusuf Akçura ve Fatih Kerimî, başka bir yoldan izin meselesini halletmeye yöneldiler. İki lider, Kadet Partisi'nin önde gelenleri ile temasa geçerek onlar üzerinden izin alınabileceğini düşünmekteydiler. Ancak her iki kanadın da teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Devamında kongreye neden izin verilmediği sorusuna cevap bulmak maksadıyla on kişiden oluşan bir grup İçişleri Bakanlığı'na gönderilmek üzere seçildi. Bunların içerisinde Orenburg'u temsilen Fatih Kerimî de yer aldı.²⁵⁹

---

²⁵⁹ Musa Carullah, 1915, s.205-210.; TMA F 1370, op.2, d.22, l.1.

II. Rusya Müslümanları Toplantısı'na İçişleri Bakanlığından izin verilmemesinin bir sebebi de "Müslüman Cemiyeti" ismi ile başvuru yapılmasından kaynaklanmıştır. İdare, böyle bir toplantıya izin verilmesinin diğer dinî azınlıkları da harekete geçireceğini düşünmüştür. Petersburg'da bulunan liderler, toplantının dinî mahiyette olmayacağını belirtse de durum değişmemiştir. "Peterburg Cemiyeti", **Vakit**, S. 2, 1906, s.1.

Bütün bu teşebbüslere rağmen Rusya Müslümanlarının II. Kongresi için resmî bir izin alınamadı. Fakat kongre düzenlendi. Müslümanların ele alacakları konular kongrede belirlenmesine rağmen hemen öncesinde İsmail Bey Gaspıralı tarafından kaleme alınan ve on bir maddeden oluşan bir öneri de mevcuttu. Öneride, Duma seçimleri ve Müslümanların hangi parti ile ittifak kuracağı yönündeki maddeler dikkat çekmekteydi. Bunun dışında yer alanlar, mektep ve medreseler ile dinî işlerle ilgiliydi.²⁶⁰

II. Kongre’de liderler arasında bazı anlaşmazlıklar çıksa da kongre nihayetinde “Rusya Müslümanları İttifakı Programı”²⁶¹ ve “İttifak Nizamnamesi”²⁶² yapılan müzakereler sonucunda kabul edildi. İttifak, programında kendisini bütün Rusya Müslümanlarını birleştiren bir parti olarak tanımlamaktaydı. Böylece Duma seçimlerinde Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri tek bir merkezden idare altına alınmış olunuyordu. Ayrıca İttifak için bir merkez komitesinin oluşturulması ve bütün Rusya’nın on altı parçaya bölünerek her bölgede mahallî büroların kurulması kararlaştırıldı. Bu bürolar, sürekli olarak merkezi bilgilendirecekler ve kendi bölgelerinde kontrolü sağlayacaklardı. Kongrede tamamen olmasa da prensip olarak açıklığa kavuşturulan bir konu da Duma seçimlerinde Müslümanların hangi parti ile iş birliği yapacağı meselesi oldu. Bu konuda çoğunluk, Kadet Partisi ile birlikte hareket etmenin uygun olacağı üzerinde mutabık kaldı. Bu kararın alınmasında özellikle İttifak’ın Kazan Şubesi önemli rol oynadı ve Orenburg Şubesi de onunla aynı kanaati paylaştı. Zaten Akçura’nın hem Kazan Şubesi hem de genel olarak İttifak’ın

---

²⁶⁰ Musa Bigiyef, “Peterburg’da Bulacak Büyük Cemiyet”, **Ülfet**, S. 5, 1906, s.3.; “İkinci Meclis-i Kebir-i İslâmiye”, **Tercüman**, S. 106, 1905, s.1.

²⁶¹ Rusya Müslümanları İttifakı Programı için bkz. Musa Bigiyef, 1906.; Nadir Devlet, 2014, s.343-347. Ek-I.

²⁶² Rusya Müslümanları İttifakı Nizamnamesi için bkz. **TMA F 1370**, op.1, d.1, 1.18-20.; Nadir Devlet, 2014, s.347-351. Ek-II.

üzerinde büyük etkisi vardı ve kendisi Kadet Partisi'nin idare merkezi azaları içerisinde yer alıyordu. Kongreden önce de adı geçen partinin toplantılarına katılarak Müslümanların isteklerini dile getirmişti. Fatih Kerimî de Orenburg'da İttifak'ın lideri olarak bu konuda Yusuf Akçura ile aynı düşünmekte, onun izinden gitmekteydi. Hatta bu doğrultuda yöneticisi olduğu "Vakit" gazetesinde de destek yazıları çıkmaktaydı. Gazetede; Kadet Partisi, "İnsanlara insan gözü ile bakan, herkesin dinine ve vicdanına, kalemine ve diline hürriyet veren, insanları dinlerine göre ayırmayıp hepsine parlak bir dünya dileyen Anayasal-Demokrat partisidir" şeklinde tanımlanırken, Rusya'nın düzelmesi ve yeniden güçlenmesi için adres olarak gösterilmekteydi. Aynı gazetede çıkan bir başka makalede ise Kadetler ile iş birliği, Müslümanlar için "yüz akı" şeklinde yorumlanmaktaydı. Bununla birlikte toplantının aceleye gelmesi ve bazı bölgelerden temsilcilerin katılamaması nedeniyle birliktelik kararı, yeniden görüşülmek üzere bir sonraki toplantıya bırakıldı.²⁶³

II. Rusya Müslümanları Kongresi'nde kabul edilen İttifak, uzun bir süre Müslümanların siyasi sahada izleyecekleri yönü tayin etti. Aslında İttifak bir anda ortaya çıkmış bir oluşum da değildi. Bir sürecin ürünü olarak sosyal-kültürel ve siyasi gelişmenin, bir anlamda Ceditçi hareketin bir sonucuydu. Diğer taraftan Sovyet tarihçileri Arşaruni ve Gabidullin, İttifak'ı Pantürkizm ile birleştirerek sunmaktadırlar. Onlara göre İttifak, kuruluşundan çok daha önce Gaspıralı tarafından -ki o da milliyetçi-burjuva hareketinin başı

---

²⁶³ Musa Bigiyef, **Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri**, Bratya Karimovı, Kazan, 1906, s.202-205, 218.; Nadir Devlet, 2014, s.136.; R. R. Fahrutdinov, 1998, s.61.; "Müslümanlar İttifakı-Birleşmek ve İttihadı", **Ülfet**, S. 8, 1906, s.1,2.; Alper Alp, 2010, s.55.; **TMA F 1370**, op.1, d.1, l.9ob-10, 18.; Dilyara Usmanova, "Kontaktı Tatar Obşerossiiskiimi Politiçeskimi Partiyami i Obrazovanie Pervih Musulmanskih (Tatarskih) Politiçeskikh Organizatsii", **İstoriya Tatar**, T. VII, Kazan, 2013, s.77.; "Saylavlar", **Vakit**, S. 10, 1906, s.1.; "Ümitsizlenirge Tiyüş mi?", **Vakit**, S. 29, 1906, s.1.

olarak görülüyor- düşünölmüş, ideal edinilmiş politik bir hareketti.²⁶⁴ Daha sonraki dönemde ise Sovyetler açısından devrim karşıtı, milliyetçi-burjuva hareketi olarak kabul edilecekti.²⁶⁵ Görünüş itibariyle İttifak, Rusya’da yaşayan bütün Müslümanları temsil etmekteydi. Daha çok liberal ve demokratik bir çizgiye yerleştirilebilir. Aynı zamanda temsil ettiğini düşündüğü çevre sebebi ile muhafazakâr bir duruşu da içerisinde barındırıyordu. Fakat kendisine karşı bir muhalefet de söz konusuydu. Bu anlamda özellikle sosyalist kanatta bulunan “Tan Yıldızı” gazetesinden büyük tepkiler almaktaydı. Ceditçilik hareketinin sol kanadını temsil eden ve “Tançılar” olarak adlandırılan oluşum içerisinde Ayaz İshakî, Fuat Tuktarov ve Şakir Muhammedyarov’ gibi isimler bulunmaktaydı. Tançılar’a göre Rusya Müslümanları İttifakı’nı oluşturan milliyetçi-burjuva takımı, işçilerin kanları ve mücadelesi ile kazandıkları özgürlükleri kendileri için kullanan, İslam ittifakı boyası ile işçi ve köylüleri kandıran, onları düşünmeyen bir oluşumdu. Gazetenin önemli yazarlarından ve daha sonrasında Türkçülük çizgisinde görölecek Ayaz İshakî, İttifak’ın temsilcilerini; bütün Rusya Müslümanları adına konuşan, karar veren, toplantı yapan ve gubernatör ayağına gidip yalvaran şarlatanlar olarak tanımlıyordu. Onlar için Rusya Müslümanları İttifakı’ı gerçekte olamayacak bir yapılanmaydı. Çünkü temsil ettiğini düşündüğü Müslümanlar; ilgileri, ekonomik durumları ve dünya görüşleri ile birbirlerinden farklıydı. Yapının bütün Müslümanları içine alması bu çevre açısından imkânsız görölyordu. İleride toplanacak olan III. Rusya Müslümanları Kongresi’nde de bu çevre aynı tepkiyi gösterecektir. Zaten bu farklılıktan dolayıdır ki II. Duma’ya seçilen vekillerden altısı Müslüman İttifakı’ndan ayrı olarak “Müslüman İşçileri

---

²⁶⁴ A. Arşaruni, H. Gabidullin, 1990, s.41.

²⁶⁵ R. R. Fahrutdinov, **Materialı i Dokumentı po İstorii Obşestvenno-Politiçeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917)**, Kazan 1992, s.3,4.

Grubu “adında bir oluşum içerisine girmişlerdir.²⁶⁶ Sonraki yıllarda adından sıkça söz ettirecek olan Galimcan İbrahimov da İttifak’ı, Kadetler ile aynı görmekte ve “*İttifak denilen şey; Kadet Partisi’nin Tatar bölüğünden ibarettir. Çünkü İttifak’ın liderleri, Akçura gibiler seçimlerde ve Duma’da Kadetler ile birleşmişlerdir...*” şeklinde tanımlamaktaydı. Biraz da küçümser bir tavırla; “*İttifak denilen şey; kelepüş ve çelme giyen, biraz dinî ve millî duyguları artırılmış Kadetlik idi*” yorumunu yapmaktaydı.²⁶⁷

II. Rusya Müslümanları Kongresi’nin toplanma sürecinde ve devamında dikkat çeken tepkilerden birisi de “Ülfet” gazetesinden geldi. “Ülfet”in, İttifak’ın Kazan Şubesi’ni hedefe koyduğu açıkça anlaşılıyordu. Kadet Partisi ile birlikte hareket edilmesinin ve Kazan Şubesi’nin bu yöndeki çabalarının “Ülfet” çevresini memnun ettiğini söylemek biraz zordur. Bu anlamda sert sayılabilecek bir tepki Musa Carullah Bigiyev’den geldi. Daha kongrenin izin aşamasında Yusuf Akçura ve Fatih Kerimî’nin Kadetler aracılığıyla kongreye izin alabileceklerini düşünmeleri ve bu yöndeki girişimleri, onun açısından çok da onaylanabilir bir davranış değildi. Carullah bu konudaki tepkisini şu sözlerle ifade ediyordu: “*Hakikat halinden haberleri var. Yusuf Efendi Akçura, Fatih Efendi Kerimî belki Kadet Partisi’nin*

---

²⁶⁶ “Rusya Müslümanları İttifakı”, **Tan Yıldızı**, S. 3, 1906, s.1.; Çingiz, “Müslüman İttifakı”, **Tan Yıldızı**, S. 29, 1906, s.2,3.; “Müslüman İttifakı’na Biznin Kararımız”, **Tan Yıldızı**, S. 36, 1906, s.2.; Dilyara Usmanova, **Musulmanskaya Fraktsiya i Problemi “Svobodı Sovesti” v Gasudarstvennoy Dume Rossii (1906-1917)**, Kazan 1999, s.38.; R. R. Fahrutdinov, 1998, s.53-57.; Ahmed Tsalihova, **Musulmanskaya Fraktsiya v Uçreditelsnom Sobranii**, Umid, Kazan, 1917, s.13.

“Müslüman İşçiler Grubu” üyeleri; Kelimullah Hüseyinof (Ufa), Hadi Atlasof (Samara), Abdullah Necmeddinof (Simbir), Arif Badamşin (Kazan), Habibürrahman Mesudof (Viyatka), Zeynel Zinalof (Bakü). “Dahilî”, **Şura**, S.1. 1908, s.27.

²⁶⁷ Galimcan İbrahimov, 1925, s.145.

*rehberleri iane eder, ruhsat alıp verir ümidiyle olsa gerek Rusya Müslümanlarının “İttifak”larını Kadet Partisi’ne şube yahut kuyruk gibi etmek hayallerine de o vakit tenezzül edip Kadet Partisi ile fikir alış-verişine giriştiler.”*²⁶⁸ Bu çıkış, Kazan ve Orenburg’un aksine “Ülfet” çevresinin, Rusya Müslümanlarının bir parti ile birleşmelerine sıcak bakmamalarının bir sonucuydu. Onlar daha çok Müslümanların kendi partilerini kurmaları ve seçimlere bu şekilde girmeleri gerektiğini düşünmekteydiler. Bu sebeple İttifak’ın Kazan Şubesi’nin özellikle Akçura’ya destek veren grubun, Rusya hâkimiyeti altında yaşayan milyonlarca Müslüman adına karar vermelerine ve Kadet Partisi’ne olan yönelişlerine karşı çıkıyorlardı. Öyle ki II. Rusya Müslümanları kongresinde Kadetler ile iş birliği konusunun tam olarak çözüme kavuşturulamaması ve bir sonraki toplantıya bırakılması bu çevreyi oldukça memnun etmişti. Yine isim belirtilmemesine rağmen verilen şu tepkinin doğrudan Yusuf Akçura’ya yönelik olduğu anlaşılmaktadır: *“Biz ne kadar âlim olursak, Fransa değil bilmem daha neredede tahsil etmiş olsak da memleketin ihtiyacını öz vekilleri gibi bilmek ihtimalimiz yoktur.”*²⁶⁹

“Ülfet” çevresinin Kadet Partisi’ne olan mesafeli duruşu bir tarafa, İttifak’ın geniş bir bölümü tarafından onlarla iş birliği yapma fikri desteklenmekteydi. Elbette bu durumda Akçura’nın büyük etkisi vardı. Bununla birlikte söz konusu partinin Müslümanların taleplerine sıcak baktığını söylemek de mümkündür. Kadet Partisi’nin kuruluşu 1903’lerde vücuda gelen “Osvobojdeniye Birliği”ne dayanmaktadır. Partinin kurucu kongresi de 12-18 Ekim 1905’de Moskova’da yapılmış, sekiz başlıktan oluşan programlarında, kişisel hak ve özgürlüklere büyük yer verilmişti. Eşit vatandaşlık, din ve vicdan özgürlüğü, basın, cemiyet ve toplanma konularına da vurgu yapılmaktaydı. Ayrıca imparatorlukta yaşayan azınlıklara

---

²⁶⁸ Musa Bigiyef, 1915, s. 210.

²⁶⁹ “Zamanın Ehemmiyeti-Müslümanların Hareketi”, *Ülfet*, S. 2, 1905, s.3.; “Umum Müslüman Vekillerinin Peterburg’da İçtimai”, *Ülfet*, S. 7, 1906, s.1,2.

kültürel özerlik verilmesine de taraftardılar. Eğitim meselesinde ise din farklılığı bir avantaj ya da dezavantaj olmaktan çıkarılıyordu.²⁷⁰ Bütün bunlar bir araya getirildiğinde, İttifakı'nın Kadet Partisi'ne yönelişi, normal olarak değerlendirilmelidir.

4.3.Orenburg'da I. Duma Seçimleri

Rusya Müslümanlarının İkinci Kongresi'nin en önemli sonucu, belki de mevcut siyasi ortam ve yaklaşan Duma seçimleri için bir istikamet belirlemiş olmasıdır. Bazı düzenlemelerin olacağı beyan edilse de sonuç olarak bir İttifak programı kabul edildi ve seçimlerde hangi parti ile iş birliği yapılacağı-yapılabilirliği üzerinde genel bir mutabakata varıldı. Dolayısıyla Duma seçimleri öncesinde İttifak şubelerinin en önemli görevi Müslüman halkı seçimlere hazırlamaktı. Bu doğrultuda Fatih Kerimî de Orenburg'da Müslüman İttifakı'nın lideri olarak hummalı bir çalışma içerisine girdi. Diğer taraftan bu süreç içerisinde kendisinin elini güçlendiren önemli bir gelişme de oldu. Rusya Müslümanlarının en önemli ve uzun süreli matbuat organlarından biri olacak olan “Vakit” gazetesi 21 Şubat 1906'da kuruldu ve başmuharrir olarak da Kerimî'nin kontrolüne verildi. Bu önemli gelişme, onun hem bölgesinde hem de genel olarak Rusya Müslümanları içerisinde etkinliğinin artmasına doğrudan katkı sağladı. “Vakit”, fikirlerin yayılmasında ve mevcut siyasi ortam içerisinde Müslümanların yönlendirilmesinde önemli bir araç oldu. Devrin şartları düşünüldüğünde bunun ne kadar önemli olduğu daha da iyi anlaşılmaktadır.

Fatih Kerimî, siyasi duruş anlamında demokrattığı, halkçılığı ile kalburüstü bir görüntü verir. Ona göre içinde buldukları asır, kendi deyimi ile “efkâr-ı umumiye asırıdır” ve onun karşısında duracak, durabilecek güç yoktur. Kerimî'nin Duma'ya ve seçimlere olan inancı, her türlü siyasî çıkmazlık karşısındaki tavrı da bunu gösterir. Onun için bu süreçte

---

²⁷⁰ Ülkü Çalışkan, **Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)**, İstanbul 2019, s.93-99.

Müslümanların en önemli önceliği Devlet Duma'sı olmalıdır. Mümkün olduğu kadar Müslümanlardan vekil seçilmeli, başka milletlerden aday olsa dahi, Müslümanların talep ve ihtiyaçlarını göz önünde tutanlar meclise gönderilmeliydi.²⁷¹

I. Duma seçimlerine yönelik Orenburg'da yapılan toplantıların 17 Ekim Manifestosu'nun ilanından itibaren başladığı görülmektedir. Her ne kadar seçimlerin tarihi belli olmasa da bu konuda Orenburg Müslümanları arasında müzakereler devam ediyordu. Seçimlerin yapılacağı tarihin ilanından sonra ise hareketlilik biraz daha arttı. 10 Aralık 1905'te şehir tiyatrosunda gelecek Duma seçimleri konusunda halkı bilgilendirmek amacıyla bir toplantı düzenlendi. Dört binden fazla kişinin katıldığı toplantının yönetimi için Fatih Kerimî başkan olarak seçildi.²⁷² Açılıştan sonra önde gelenlerden Zahidullin Hazret, Müslümanlar için hâlihazırda en önemli işin Duma seçimleri olduğunu ve bu seçimlerde ittifak içinde hareket etmeleri gerektiği yönünde bir konuşma yaptı. Yine hemen hemen aynı içerikteki konuşmalarıyla Hüseyin Donskoy ve Doktor Cihangir Bayburin, Zahidullin Hazret'i desteklediler. Toplantıda Fatih Kerimî de uzun bir konuşma yaptı. Meclisin toplanma sebebi, Rusya'nın önceki ve hâlihazırdaki durumu, siyasi partiler ve programları, Devlet Duma'sı ve halkın katılımı konusunda hazır bulunanları bilgilendirdi. Sonrasında ise Duma'nın her şekilde Müslümanlar için faydalı olacağını, vakit kaybetmeden çalışmaları gerektiğini, siyasi işlere dikkat edilmesini ve özellikle birlikte hareket etmenin faydalı olacağını belirtti.²⁷³ Bir başka önemli toplantı ise 30 Mart 1906'da yine şehir tiyatrosunda gerçekleştirildi. İki binden fazla kişinin katıldığı toplantının amacını seçimler için adayların

---

²⁷¹ **TMA** F 1370, op.1, d.14, l.4; F.K., "Güzel Hatıralar", **Şura**, S. 14, 1914, s.431.

²⁷² Toplantı başlamadan önce komisyon başkanı Doktor Cihangir Bayburin, ayağa kalkarak halka dönmüş ve meclis için bir başkan seçmelerini istemiştir. Halk hep bir ağızdan "Fatih Kerimî olsun" demiştir. "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 6, 1906, s.3.

²⁷³ "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 6, 1906, s.3.

belirlenmesi oluşturmaktaydı. Kerimî bir kez daha toplantının başkanlığına seçildi. Yapılan müzakereler sonucunda hem Kadet Partisi ile iş birliği konusunda mutabık kalındı hem de adaylar belirlendi. Zakir Remiyev, Mahmut Hüseyinov ve Fatih Kerimî, Orenburg Müslümanlarını Duma’da temsil etmek için seçilen adaylar oldular. Diğer tarafından Kadet Partisi listesinden gösterilen Kuzmin ve Savinkof adlı adaylar konusunda toplantıda bulunan bazı Müslümanlardan itiraz sesleri geldi. İtiraz edenler, yukarıda zikredilen iki isimle birlikte Müslümanların seçime girmelerini istemediklerini beyan ettiler. Bu itiraz, adaylar üzerinde iki tarafın bir mutabakata varamaması durumunda ayrı hareket edecekleri anlamını taşıyordu. Elbette bundan fazlasıyla zarar görecektir olanlar Müslümanlardı. Çünkü mevcut durumda Müslümanların kendilerine ait bir siyasi partileri yoktu. Neyse ki, Fatih Kerimî ve Damolla Zahidullah Hazret’in girişimleri neticesinde böyle bir anlaşmazlık ve ayrı hareket etme durumu önlenildi. Hemen sonrasında Kadet Partisi ile anlaşıldığı, Orenburg Müslümanlarının onlarla birlikte seçimlere katılacağı ve Müslümanların bu yönde destek vermeleri gerektiği “Vakit” gazetesinde manşetten duyuruldu.²⁷⁴

Kerimî’ye göre Duma seçimlerinde en önemli meselelerden birisi, Rusya Müslümanlarının siyasi, millî ve dinî taleplerine cevap verebilecek kişilerin tespit edilmesi idi. Adayların belirlenmesi konusunda göz önünde tutulacak olan şey; Müslüman İttifakı’nın adayları ya da buna yakın kişilerin olmasıydı. Bununla birlikte Kerimî için adayların sadece Müslümanlardan olabileceği şeklinde bir zorunluluk da yoktu.²⁷⁵

Duma adaylarının belirlenmesinden kısa süre sonra Orenburg’da ilginç bir gelişme yaşandı. Yaşananlar, Fatih Kerimî’nin Orenburg içerisinde farklı kesimler tarafından kabul

---

²⁷⁴ “Orenburg Müslümanlarının Konsititsiyun-Demokrat Partiyesi ile Birge Hareket İtevləri”, **Vakit**, S.11, 1906, s.1.; “Orenburg Müslümanlarına Hitap”, **Vakit**, S. 12, 1906, s.1.

²⁷⁵ **TMA** F 1370, op.1, d.14, l.4.

edilebilirliğini göstermesi bakımından önemlidir. Şöyle ki; Orenburg işçileri tarafından seçimlere yönelik büyük bir toplantı gerçekleştirildi ve bu toplantıya Kerimî de katıldı. Burada yaptığı konuşma ise oldukça dikkat çekici türdendi. O, seçimlerde Müslüman İttifakı'nın desteklenmesini istemekteydi. İşçilerin düşünceleriyle uyuşması mümkün olmayan bu istek, beklenildiği üzere tepkiyle karşılandı ve Kerimî'nin yönlendirmesine karşılık işçiler; kendilerini temsil edecek ve işçilerin haklarını dile getirecek olanları destekleyeceklerini belirttiler. Bununla birlikte toplantıda bulunanlar Kerimî'yi seçmek arzusunda olduklarını da dile getirdiler ve işçi partisinden aday olmasını, işçileri temsilen seçime katılmasını teklif ettiler. Kerimî'nin bu teklife karşı cevabı elbete olumlu olmadı. İşçiler ile birlikte olamayacağını, Müslüman İttifakı için çalıştığını ve onların aday olduğunu belirtti. Yıllar sonra Kerimî'nin bu çıkışı Z. Şarkıy tarafından “*Tatar Milliyetçi-Türkçülerin*” siyasi yönelişine örnek bir tercih/davranış olarak yorumlanacaktı.²⁷⁶

Orenburg'da 5 Nisan 1906 yılında yapılan aday belirleme seçimlerinde Kadet Partisi ve Müslüman İttifakı rakiplerine karşı büyük bir başarı kazandı. Özellikle muhazakârlığı ile öne çıkmış, Hristiyan-Müslüman farklılığı üzerinden propaganda yapan en güçlü rakipleri 17 Ekim Partisi'nin (Oktabristler) yedi adayından seçilen olmadı. Bunun karşısında Kadet Partisi'nin dört, Müslümanların ise üç adayını Duma'ya girebilecek vekiller arasında yerlerini aldılar. Müslüman adaylardan Zakir Remiyev 3637, Mahmut Hüseyinov 3592 oy alırken Fatih Kerimî ise 3674 ile en yüksek oyu aldı.²⁷⁷

Aday adaylarının belirlenmesinde gösterilen başarılı sonuç itibarıyla 20 Nisan 1906'da yapılacak Duma seçimlerinde Müslümanlar büyük bir avantaj elde etmiş gözüküyorlardı. Orenburg merkez dışında gubernatörlüğün diğer bölgelerinden gelecek diğer adaylarla birlikte

---

²⁷⁶ Z. Şarkıy, **Orenburg'da Rivalyutsiya Künleri 1905-1919. İl**, Orenburg 1926, s.26.

²⁷⁷ “Vıborşikler”, **Vakit**, S. 13, 1906, s.1.

toplam yüz altı kişinin, aralarından beş kişiyi Duma'ya aza olarak seçmeleri gerekiyordu. Bu durumda Müslümanlardan iki kişinin Duma'ya seçilme ihtimali doğmuştu. Fatih Kerimî de adaylar arasında olmasına rağmen yapılan seçimlerden vekil olarak çıkmadı. Zakir Remiyev ve Şahşerif Mithat Mutinov Orenburg'dan seçilen isimler oldular.²⁷⁸ Her ne kadar Kerimî seçilemese de bu sonuçlar Orenburg Müslümanları için büyük bir başarıydı ve bunun en büyük mimarlarından birisi şüphesiz Muhammed Fatih Kerimî idi. Müslüman İttifakı'nın kararları doğrultusunda Orenburg'da yürüttüğü seçim çalışmaları ve Kadet Partisi ile olan iş birliği sayesinde bu sonuca ulaşılmıştı. Diğer taraftan elde edilen zaferin Kerimî açısından başka bir önemi daha vardı. O, aylardır seçim çalışmaları dolayısıyla Müslümanların birlikte hareket etmesini, yenileşme yolunda önemli bir adım olarak görüyordu. Bununla birlikte ona göre Müslümanların üzerlerindeki sorumluluk bitmemişti. Birinci Duma seçimleri Müslümanlara eksiklerini göstermiş ve daha sonrası için bir tecrübe katmıştı. Ayrıca bu seçimler, Müslümanlar için eğitilmiş ve Rusçayı mükemmel derecede bilen aydınların gerekliliğini bir kez daha göstermişti.²⁷⁹

4.4.Orenburg'da II. Duma Seçimleri

Rusya'da halkın büyük bir kısmı tarafından memnuniyetle karşılanan ve bir umut olarak görülen yeni idare usulünün ilk hayal kırıklığı I. Devlet Duması'nın kapatılması ile meydana geldi. Bu hayal kırıklığı bir infiale sebep olmasa da politik sürecin işleyişinde, en azından halkın yönetime olan güveninde ufak bir sarsıntıya sebep olduğu söylenebilir. Hükümet ile toprak meselesi üzerine yaşanan anlaşmazlık sonucu, 9 Temmuz 1906'da Çar II.

---

²⁷⁸ a.g.m. s.1.; "Duma Azaları", **Vakit**, S.17, 1906, s.1.; "5. Aprilda Orenburg'da Vıborşik Saylav", **Vakit**, S. 13, 1906, s.1.; Dilyara Usmanova, 1999, s.134,135.; "Ferman-ı Âli", **Vakit**, S. 49, 1906, s.1.; "Duma Niçek Taratıldı", **Vakit**, S. 51, 1906, s.1,2.

²⁷⁹ [F.K.], "Orenburg April 23", **Vakit**, S. 18, 1906, s.1.

Nikolay'ın fermanı doğrultusunda I. Duma kapatıldı. Çar, Duma'nın kapatılma sebepleri arasında vekillerin muhalefetini, onların hükümet makamlarına karşı gelmelerini ve yetkilerini aştıklarından dolayı ortaya çıkan nizamsızlığı öne sürüyordu. Bununla birlikte Duma üyelerinden Vladimir I. Gurko'nun I. Duma'ya yönelik gözlemleri, Çarlık otokrasisi ve onu bir nebze de olsun sindirmeye çalışanlar arasındaki eşitsizliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Gurko, I. Duma'nın toplandığı odada Çar ailesine mensupların mücevherlerle bezenmiş gösterişli duruşlarının karşısında yoksulluğu bütün çıplaklığı ile yansıtan işçi ve köylü temsilcilerine vurgu yapmaktadır.²⁸⁰ Aslında Gurko'nun temas ettiği nokta, sınıflar arasındaki eşitsizliğin, daha da doğrusu Rus toplumunun genel bir fotoğrafıdır. Eşitsizliğin yanında bir anlamda idareye karşı düşmanlığı da gösteren bu fotoğraf, çok geçmeden ve sıkça sosyalizm savunucuları tarafından kullanılacaktır. Bir diğer taraftan Duma'nın kapatılmasına sert ve cüretkâr bir tepki de geldi. Muhalif vekiller (180 kişi), Finlandiya'nın Vıborg şehrinde Çar'ın kararını protesto ederek halkı yaşananlar karşısında bilgilendirdiler ve bir de hitapname yayımladılar. “Vıborg Hitapnamesi”ne Müslüman vekillerden de imza atanlar oldu. Ali Merdan Topçubaşı, Seyid Giray Mirza Alkin, Ebusuud Ahtemov ve Selim Giray Mirza Canturin, Çar'a muhalif hitapnameyi desteklediler ve attıkları imza, bir sonraki seçimlerde adaylıklarının düşürülmesine neden oldu.²⁸¹

Her ne kadar I. Duma kapatılmış olsa da bu süreçte Kerimî'yi heyecanlandıran gelişmelerden birisi “Müslüman Fraksiyası”nın kuruluşu oldu. Bu, kendi açısından seçilen vekillerin doğru tercih olduğu anlamını taşıyordu. Kerimî, özellikle Duma'da birlikleri ile dikkatleri üzerinde toplayan Polakları, Müslüman Fraksiyası için örnek gösteriyordu. “Vakit” gazetesinde de I. Duma gayet olumlu olarak değerlendirilmekteydi. Halkın kuru söze tamah

---

²⁸⁰ Kezban Acar, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, 2. Baskı, İstanbul 2014, s.345.

²⁸¹ L. “Vıborg Hitapnamesi ve Müslüman Deputatlar”, **Vakit**, S.259, 1907, s.2; “Birinci Duma Azalarının Hükümü”, **Vakit**, S. 259, 1907, s.2; “Öç Alu”, **Vakit**, S. 259, 1907, s.1.

etmediği ve adalet için hükümet ile savaştığı belirtiliyordu. Yine aynı gazetede vekillerin itibara alınmadığı, hak, hürriyet ve meşrutiyetin birer sözden ibaret olduğu, 17 Ekim Manifestosu'nun gerekli doğrultusunda hareket edilmediği ifade edilmekte ve bu ilk Duma'nın kapatılması, hükümetin halktan korktuğu şeklinde yorumlanmaktaydı. Bir başka Tatar gazetesinde ise I. Duma'nın kapatılışı, Müslüman toplumun psikolojisini yansıtan ifadelerle veriliyordu; “*Yeni Yeni Doğan Güneş Battı*”. Gazete Müslümanların Duma'dan ümitli olduklarını ve hukuk, adalet gibi kavramların İslâm ile örtüştüğü belirtiliyor, her şeye rağmen Müslümanların ayakta kalması ve farklı partilere dağılmaması uyarısını yapıyordu. Diğer yandan tamamen ortadan kaldırılmış bir Duma da yoktu. II. Duma seçimleri için hazırlıklar başlamış ve 20 Şubat 1907'de yeniden açılacağı ilan edilmişti.²⁸²

II. Duma seçimleri Kerimî açısından trajik bir olayla sonuçlandı denilebilir. Kendisi I. Duma için aday olmasına rağmen son aşamada seçilememişti. Ancak bununla ilgili herhangi bir şikâyeti de olmamıştı. Orenburg'daki çalışmalarına devam ederek II. Duma için tekrar adaylığını açıklamıştı. Fakat bu seferki durum bambaşka idi.

II. Duma seçimleri öncesi en büyük sorununu, Müslüman İttifakı'nın henüz siyasi bir hüviyet kazanmamış olması ve bu sebeple Müslümanların hangi parti ile birlikte hareket edeceklerinin belirsizliği oluşturuyordu. Haziran ayında Petersburg'a bu yönde bir dilekçe ve nizamname iletilmişti. Fakat en iyi ihtimalle Müslüman İttifak bir parti olarak kabul edilse dahi II. Duma seçimlerine yetişmesi zor gözüküyordu. Çok geçmeden de bu yönde bir gelişme 18 Kasım 1906 tarihinde kendisini gösterdi. İttifak, partiye dönüşüm konusunda

---

²⁸² [F.K.], “Orenburg 29”, **Vakit**, S. 43, 1906, s.1; Alper Alp, 2010, s.99.; “Gasudarstvennyy Duma Niçün Taratıldı”, **Vakit**, S. 51, 1906, s.1.; “Yeni Duma”, **Vakit**, S. 52, 1906, s.1.; “Orenburg Oktyabr 24”, **Vakit**, S. 90, 1906, s.1.; “Duma Taratıldı: Yana Yana Tugan Koyaş Battı”, **Musulmanskiy Mir**, S. 16, 1906, s.3.

gerekli adımların atıldığını bildirdi. Seçimlere yönelik programı ise gayet açıktı: bir parti olamazsa dahi İttifak'ın adaylarından birisinin seçilecek, bu da mümkün olmaz ise 17 Ekim Manifestosu doğrultusunda bütün milletlerin hakkını savunan ve onları eşit olarak gören parti ve adayların desteklenmesine gayret edilecek. Başka bir açıklamada ise Rusya Müslümanları İttifakı Nizamnamesi'nin göz önüne alınarak adayların belirlenmesi isteniyor ve Müslümanların ihtiyaçlarını ön planda tutanların yanında olunması bildiriliyordu. İttifak'ın bu yönlendirmesinden sonra "Vakit" gazetesinde de Müslümanlara hitaben uyarı ve hatırlatmalar yapıldı. Önceki yıllarda yaşadıkları zorluklar ve uğradıkları haksızlıklar hatırlatılarak, Müslümanlardan Çarlık yanlısı partilerden uzak durmaları istendi. Rusya içerisinde milyonlardan oluşan Müslümanların dinî, kültürel ve dil bakımından birlikte oldukları, Müslüman İttifakı'nın çizgisinden ayrılmamaları gerektiği vurgulandı.²⁸³ Gazetede verilen uyarı, II. Duma seçimleri döneminde sol ve hükümet yanlısı partilerin faaliyetlerinin artmasıyla ilgiliydi. Ayrıca Kadetler ile iş birliğinin tekrar uygun görülmesi, onların eşitlik ve hukuk söylemlerinin yanında I. Duma seçimlerindeki başarılı ittifaklarının neticesiydi.

II. Duma seçimlerinin hazırlık aşamasında Orenburg'da iki önemli toplantı gerçekleştirildi. Bunlardan birincisi 13 Ocak 1907'de Orenburg şehir tiyatrosunda yapılan sol fraksiyona mensup partilerin aday belirleme toplantısıydı. Bu toplantıda Fatih Kerimî de yer aldı. Onun sol fraksiyonlar ile doğrudan bir bağlantısı bulunmasa da hem Müslüman İttifakı'nın çıkarları hem de muhalefet kanadında yer alması sebebiyle bu tür toplantılara iştirak ediyordu. Diğer yandan Orenburg Müslümanlarının lideri olarak bu gayet normal bir durumdu. Toplantıda, adayların belirlenmesi için yirmi bir kişilik bir komisyonun kurulması

---

²⁸³ "Kilecek Duma ve Müslümanlar", **Vakit**, S. 105, 1906, s.1,2.; "Müslüman Partisi", **Vakit**, S. 107, 1906, s.1.; "Müslüman İttifakı'nın İdare-i Merkezîyesi Tarafından", **Vakit**, S. 108, 1906, s.1.; "Dumaga Kimlerni Saylarga Kirek", **Vakit**, S. 122, 1907, s.1.; "Müslüman İttifakı", **Vakit**, S. 122, 1907, s.1.

kararlaştırıldı. Kerimî'ye de bu komisyona girmesi için teklif götürüldü. Fakat o, Müslüman İttifakı'nda yer almak istediğini belirterek bu teklifi reddetti. Bununla birlikte 24 Ocak'ta yapılan mitingde, İttifak programının Kadet Partisi ile bazı alanlarda uyuştüğunu belirterek, hürriyet yanlısı Ruslar ile birlikte çalışacaklarını dile getirdi. Bundan dolayıdır ki, 28 Ocak 1907'de yapılan aday belirleme toplantısında Orenburg Müslüman İttifakı, Kadet Partisi, Sosyal Demokratlar ve Sosyal Revolyutsiya Partisi, birlikte hareket edilmesi yönünde bir karara vardılar. Ortaklaşa hazırlanan listede Kerimî de aday olarak gösterildi ve 2 Şubat'ta yapılan toplantıda da adaylığı kesinlik kazandı. Böylece I. Duma seçimlerinde Kadet Partisi ile yapılan ittifaka sol fraksiyonlar da katılmış, daha adil bir yönetim dileği üzerinde ortak bir karara varılmıştı.²⁸⁴

5 Şubat 1907'de gerçekleştirilen II. Duma seçimlerinde Orenburg Müslümanlarını temsilen bir kişi, Hayrullah Hazret Osmanov seçildi. Kerimî aday olmasına rağmen yine seçilemedi. Aslında seçilmesi engellendi. Kendisine engel olunması bir yana, en azından onun ve "Vakit" çevresinin II. Duma'ya gönderilen Müslüman vekillerden memnun oldukları söylenemez. Seçilen Müslüman vekillerin çoğunluğu eğitimsizdi ve molla sınıfına mensuptular. İçlerinde eğitimli olarak sadece Sadri Maksudî görülmekle birlikte onun da son yıllarda, özellikle ihtilal sırasında Rusya dışında olması nedeniyle ne kadar yararlı olacağına şüphe ile bakılmaktaydı.²⁸⁵

---

²⁸⁴ "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 122, 1907, s.3.; "(Manşet)", **Vakit**, S. 127, 1907, s.1.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 127, 1907, s.3.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 131, 1907, s.3.

²⁸⁵ "Duma'da Müslüman Fraksiyası", **Vakit**, S. 132, 1907, s.1.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 133, 1907, s.3.

Peki, Muhammed Fatih Kerimî II. Duma seçimlerinde neden engellendi? Şubat ayında yapılacak II. Duma seçimleri münasebeti ile Müslüman İttifakı, Kadet Partisi, Sosyal Demokratlar, Sosyal Revolyutsiya ve 17 Ekim Partisi'nin ileri gelenlerinin katıldığı büyük bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantıya katılan Müslüman liderler, II. Duma seçimleri üzerinde bir öncekine kıyasla daha dikkatli durmaktaydılar. Çünkü hükümet yanlısı partiler oldukça güçlü bir görüntü vermekteydiler. Bu yüzden seçilecek adayların dirayetli, eğitimli, Müslümanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve haklarını savunabilecek kişilerden olmasını istemekteydiler. Kerimî de bu düşünce içerisinde toplantıda Rusça olarak şöyle bir konuşma yaptı:

“Rusya’daki Ruslar ve başka halklar ile birlikte biz Müslümanlar da nice asırlardan beri ezildik. Eski bürokraty hükümeti Rusya’daki halklar arasına adaletsizliği pek adil şekilde taksim etti. Bu hükümet aklına düştükçe keyfi olarak kanunlar çıkararak her halkın terakkisine ve medenileşmesine mâni olup durmaktaydılar. Bu hükümet, halkının bütün hayatını söndürüp türlü milletler arasını bozarak onları birbirine düşman ederek hepsini cehalet, esaret, fakirlik ve karanlıkta tutmaktaydı. Hükümetin cebir ve zulmünden, memurların daimî surette haksızlıklarından usanmış Rusya’daki yirmi milyon kadar Müslüman dünyadan bezdi...Şükürler olsun Rus halkı uyandı. Başka halklar da harekete geçtiler. Müslümanlar da bütün samimiyetleri ile seçimlerde çalışarak seslerini her zaman ve her yerde hürriyetperver Ruslar faydasına duyurdular. Bu terakkiperver Rusların bayrağındaki hürriyet, müsavat, adalet sözlerinin yazılmış olmasını Müslümanlar pek güzel gördüler...”²⁸⁶

---

²⁸⁶ Vıborşık, “Orenburg’da Beş Gün”, **Vakit**, S. 135, 1907, s.3

Kerimî, konuşmasının devamında “31 Mart Kanunları”²⁸⁷ üzerinden Müslümanların eğitim alanında uğradığı haksızlıklardan, misyonerlerin İslâm dinine verdikleri zararlardan ve Asya’daki Müslümanlara yapılan hukuka aykırı uygulamalardan da bahsetti. Müslümanlar için en önemli şeyin hürriyet ve eşit vatandaşlık talebi olduğunu, bu meselenin halledilmeden mektep-medrese ya da diğer alanlardaki sorunların halledilmesinin mümkün olmadığını dile getirdi. Kerimî’nin bu sözleri toplantıda bulunan misyonerlerden Balayev’i oldukça rahatsız etmişti ki tepkisini dile getirmekte hiç de gecikmedi. Balayev söz alarak:

*“Cemaat gördünüz mü? Orenburg Müslümanları Kerimof’u Duma’ya seçmeyi düşünüyorlar. Hâlbuki onlar dinlerini korumayı istiyorlar. Kerimof’un din meseleleri ile işi yok. Hukuk, kanun diyor. Kendisi terakkiperver Ruslarla aynı fikirde olduğunu beyan etti. Terakkiperver ismini alanlar sollar, kızıl bayraklılar, kan içicilerdir. Onların fikirlerinde erkek ve kadın eşit olması gerekir. Onlar ile aynı fikirde olan Kerimof da kadınlara hak verilmesi tarafındadır. Hâlbuki kadın ve erkeğin eşit olduğuna dair hiçbir ayet yok. Müslüman dininde erkekler ve kadınların eşit olduğu ve kadınlara hakkın verildiği hiç de doğu değildir. Eğer Kerimof seçilirse biçare güzel Müslümanlar aldanıp utanç içinde kalacaklar.”*²⁸⁸

---

²⁸⁷ 31 Mart 1906’da Çarlık Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından ilan edilen kanunlar, daha öncesinde Orenburg Dini Nezareti’ne bağlı mektep ve medreselerle ilgili kararların genişletilmiş halinden ibarettir. Kanunlar ile ulaşılmak istenen amaç, Rusya’da sakin Müslüman öğrencilerin Ruslaştırılmasıydı. Kanunda en dikkat çeken maddelerden birisi, Arap harfleri yerine Kiril alfabesinin kullanılma zorunluluğudur. Nadir Devlet, 2014, s.141.

²⁸⁸ a.g.m., s.3.

şeklinde bir konuşma yaptı. Balayev'in bu sözleri birkaç noktanın aydınlanmasına ışık tutmaktadır. Her şeyden önce Balayev, Müslümanları en büyük yaralarından, cehaletlerinden vurmaya başlamış gözükmektedir. İkincisi, bu sözler Kerimî'nin takip ettiği yolu, Orenburg'daki faaliyetlerindeki amacını göstermektedir. Üçüncüsü Orenburg'da mutaassıp zihniyetin güçlü varlığına işaret etmektedir. En önemli sonuç ise Duma seçimleri gibi önemli bir meselede mutaassıp zihniyete sahip olanların toplantıda azımsanamayacak sayıda olmalarıdır. Balayev'in konuşmasının Müslümanlar üzerine ne derece tesir ettiği bilinmez ise de asıl karalama hareketi yine molla takımından geldi. Toplantı devamında Müslümanlar Duma'ya seçilecek adayları belirlemek amacıyla bir oylama yaptılar. Daha önceden belirlenmiş yirmi dört kişilik heyetin on dokuzu oylamada hazır bulundu. Sonuçta Kerimî on üç, Şahbal Seyfedinov on iki, Hayrullah Hazret Osmanov beş ve Ahund Metinov iki oy aldı. Böylece ilk iki ismin Duma'ya gönderilmesi konusunda bir karar alınarak, bu yönde hazırlanmış bir mutabakata imzalar atıldı. Fakat karara imza atanlardan Abdullah Hazret Kurbangaliyev, Fatih Kerimî'yi kastederek; *"O (Kerimî) Genç Türkler ile dosttur. Onlar Dehrîler,²⁸⁹ Tabîyyun²⁹⁰ mezhebindedirler"* şeklinde bir çıkış yaptı ve bir anda Kerimî'ye karşı bir karalama çalışmasına girişti. Bunun üzerine meclisin çoğunluğunu oluşturan mollalar, aldıkları karar ile Kerimî'nin adaylığını düşürerek Hayrullah Hazret Osmanof'u seçtiler. Kerimî'nin böyle bir suçlama karşısında yapabilecek çok şeyi yoktu. O, üzerine düşeni yapmaya devam etti. Seçilen vekillerin Petersburg'a gönderilmesi sırasında yapılan mitingde şöyle bir konuşma yaptı:

---

²⁸⁹ Dehriyye (Materyalistler): İslâm dünyasında ateist ve materyalist düşünce akımlarını temsil eden felsefi akım. Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", **DİA**, C. 9, 1994, s.107.

²⁹⁰ Tabîyyun (Tabiatçılar-Natüralistler): Maddi kâinatın, varlığın ilkesi olan toprak, hava, ateş ve su arasındaki çatışmanın neticesiyle oluştuğunu kabul eden felsefi akım. Burhan Köroğlu, "Tabiatçılar", **DİA**, C. 39, 2010, s.327.

“Bu muhterem vekillerin ellerindeki vazifeler ve mesuliyetler pek büyüktür. Fakat bilerek gitsinler ve akıllarında tutsınlar ki yalnız değildirlere. Bunlar (vekiller) Orenburg Gubernasının yarım milyon halkı tarafından seçilmiş vekillerdir, yarım milyon halkın tecessüm etmiş talepleridir. Bunların sözleri halk sözü, talepleri halk talebidir. Bunların ardında bizler, yarım milyon halk, onları desteklemekte demir duvar gibi duracağız. Seçtiğimiz muhterem vekillerimize hiç kimse tarafından cebir ve hakaret edilmesine izin vermeyeceğiz. Vekillerimiz bunu bilerek metanet-i kalp ile gitsinler.”²⁹¹

Peki, Abdullah Hazret Kurbangaliyev kimdi? Aslında bu sorunun cevabı, onun neden böyle bir çıkış yaptığını açıklamaya yetmektedir. 1914 yılının aralık ayında Orenburg Jandarma İdaresinin kayıtlarında ismi görülen Kurbangaliyev ile gayri Rusların din işleri departmanı başkanı Yevgeni Vasileviç Menkin’e yazdığı bir mektupta karşılaşılmaktadır. Çelyabinsk uyezdi, Mediak köyü Ahundu Kurbangaliyev yazdığı mektupta; kendisinin Petersburg’da bulunduğu bir sırada tanımadığı isimlerden mektup aldığını ve mektupta Osmanlı Türklerine toplanan yardımların ulaştırılması konusunda kendisinin aracılık yapmasının istendiğini belirtmektedir. 1911 yılında benzeri bir girişimin yapıldığını ve kendi adının kullanılmak istendiğini, o zamanda da polis departmanına şikâyetle bulunduğunu yazmaktadır. Şimdi de kendi ismi ile yeni bir girişimin yapılmaya çalışıldığını, bu nedenle karşı önlem almalarını istemektedir. Kurbangaliyev’in mektubunda kullandığı bazı ifadeler, idare ile Kadimciler arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından da önemlidir. Kurbangaliyev, doğru-gerçek bir Müslüman ve eski metot yanlısı olduğunu, Ceditçi olmadığını, medresesinde okuyan öğrencilerin de bu çizgide yer aldığını yazmaktadır. Ayrıca *Genç Tatarlar Partisi*

---

²⁹¹ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 136, 1907, s.3.

nazarında düşman olarak görüldüğünü ifade etmektedir.²⁹² Yani Kerimî bir kez daha Kadimci zihniyetin kurbanı olmuştu.

4.5.Petersburg’da Muvakkat Komite Çalışmaları (1907)

II. Duma seçimlerinde yaşananların Fatih Kerimî üzerinde ne derece tesir ettiğini söylemek biraz zordur. Seçimlerden hemen sonra faaliyetlerine devam etmesine bakılırsa bu durumdan etkilenmediği söylenebilir. Diğer taraftan konu ile ilgili “Vakit” gazetesinde bir açıklamaya yer verilmeyişi de dikkat çekicidir.

II. Duma seçimlerinin hemen ardından Muhammed Fatih Kerimî, Rusya Müslümanları İttifakı’nın çalışmalarına katılmak amacıyla Petersburg’a gitti. Aslında kendisine Kasım 1906’da İttifak’ın çalışmalarına katılması için bir davet gönderilmişti. Fakat o, Müslüman İttifakı Merkezî İdaresi’nin böyle bir hakkı olmadığını ileri sürerek Ali Merdan Topçubaşı’nın davetine icabet etmemişti. Ancak aradan çok geçmeden 27 Mart 1907’de “Vakit” gazetesinin başmuharrirliğini dayısı Rızaeddin Fahreddin’e bırakarak Petersburg’a doğru yola çıktı. Bu sıralarda Müslüman İttifakı’nın merkez komite üyeleri 30 Mart 1907’de yaptıkları toplantıda, Petersburg’da daimî olarak görev yapacak bir büronun kurulması gerektiği konusunda hemfikirdiler. Bu sebeple 1-7 Nisan 1907’de Rusya Müslümanları İttifakı Merkezî İdaresi’nin yaptığı toplantıda beş kişiden oluşan “Muvakkat Komite” kuruldu. Kerimî de bu komiteye seçilenler arasındaydı. Komitede Kerimî’nin dışında Ali Merdan Topçubaşı (Başkan), Seyit Giray Alkin, Yusuf Akçura (sekreter) ve Abdürreşid İbrahim bulunuyordu. Komitenin görevleri ise aşağıdaki maddeler şeklinde belirlenmişti:

1. “Rusya Müslümanları İttifakı’nın işlerini düzenlemek,

---

²⁹² Gasudarstvenniy Arhiv Orenburgskoy Oblast (Государственный Архив Оренбургской Области-Orenburg Oblastı Devlet Arşivi-Bundan sonra OODA), **OODA** F 21, op.9, d.4, l.13,5ob,136.

2. *Kanunları tasdik etmeye çalışmak ve Müslüman Fraksiyası ile çalışarak Duma'da ele alınan Müslüman meseleleri hakkında fikir verip tedbirler almak,*
3. *Müslümanların millî ve ruhanî işleri hakkında Müslüman Fraksiyası ile birlikte nizam ve kanunları hazırlayıp Duma'ya takdim etmek ve Duma'da bunlar hususunda hükümet tarafından verilen layihaları tetkik etmek,*
4. *Halk ile Duma'daki Müslüman Fraksiyası arasında aracı olarak münasebet ve irtibatı kuvvetlendirmek.*²⁹³

Büronun ayrıca Müslüman İttifakı'nın yerel şubelerinin oluşturulması konusunda yardımcı olma görevi de bulunmaktaydı.²⁹⁴

Kerimî, Muvakkat Komite'nin üyelerinden birisi olarak Petersburg'da bulunduğu kısa zaman içerisinde (yaklaşık dört ay) önemli çalışmalarda bulundu. Hem Duma'daki Müslüman Fraksiyası'nın faaliyetlerine katıldı hem de Müslüman İttifakı'nın genel işleri ile meşgul oldu. Müslüman İttifakı merkezî idaresine yönelik hazırlanan rapordan anlaşıldığı üzere Muvakkat Komite'nin üyeleri, başkanlığın Duma'ya göndermiş olduğu “Dinî Cemiyetler Teşkili”, “Hükümetin Hürriyet-i Vicdana Nazar ve Alakası”, “Bir Dinden İkinci Dine Çıkmak” gibi layihalar üzerinde ayrıntılı raporlar hazırladılar. Yine Ali Merdan Topçubaşı'nın “31 Mart Kanunları ve İnarodets Mektepleri” ve Mirza Seyid Giray Alkin'in “Ticaret Erbabının İstirahat Vakitleri” teklifleri hakkında raporlar düzenlediler. Bu raporlar Müslüman Fraksiyası

---

²⁹³ “Müslüman İttifakı”, **Vakit**, S. 157, 1907, s.1.; “İttifak İdare-i Merkezîyesinin Birinci Celsesi”, **Ülfet**, S. 48, 1906, s.2.; **TMA** F 1370, op.1, d.14, 1.14.; Sadreddin Maksudî, “Dumada Müslümanlar Fraksiyası”, **Yıldız**, S. 110, 1907, s.2.

²⁹⁴ F.K., “Müslüman İttifakı: Petersburg'da Müslümanlar Nişliler”, **Vakit**, S. 158, 1907, s.2.

tarafından Duma'da takdim edildi. Ayrıca Kerimî, Abdürreşid İbrahim ve Yusuf Akçura ile birlikte "Hürriyet-i Dinîye" hakkındaki layihaları Tatarca'ya tercüme etti.²⁹⁵

Muvakkat Komite, Petersburg'da Müslüman İttifakı'nın bir siyasi partiye dönüştürülmesi üzerinde de mesai harcadı. Hâlihazırda Müslümanların siyasi hayatlarında büyük yeri olan, seçimlerde propaganda yapan ve toplantılar düzenleyen bir İttifak mevcuttu. Fakat hükümet makamları nezdinde bunun resmî bir karşılığı bulunmuyordu. Muvakkat Komite, üzerinde önemle durdukları bu konuyu halletmek amacıyla bir tasarı hazırlayarak Rusça ve Tatarca olarak bastırdı. Daha öncesinde bu yönde bir girişim olmuştu fakat bir başarı sağlanamamıştı. Kerimî bu kabul edilmeyişleri art niyet olarak yorumluyordu. Çıkacak kabul kararı hükümetin uğraşmak zorunda kalacağı yeni bir parti, daha güçlü ve resmî bir muhalefet anlamı taşıyordu.²⁹⁶ Ancak bir parti olarak Rusya Müslümanları millî, dinî ve siyasi taleplerini ilgili makamlara iletebilirlerdi. Aksi halde partisiz olarak yapılan çalışmaların ilgililer karşısında çok fazla bir değeri yoktu. Diğer taraftan parti olmaksızın Müslüman vekillerin ayrılarak başka partilere gitme ihtimalleri vardı ki bu da Müslüman İttifakı'nı zayıflatacaktı. Bu sebeple acilen Müslüman İttifakı'nın partileşmesi gerekiyordu. Yoksa Kadetler, Sosyal Demokratlar ya da Oktabristlerin hiçbiri için Müslümanlar çok da önemli değildi.²⁹⁷ Maalesef partileşme yönünde yapılan yeni girişimler de sonuçsuz kaldı. II. Duma'nın kapatılma kararı da bu sonuçta önemli rol oynadı.²⁹⁸

---

²⁹⁵ TMA F 1370, op.1, d.14, l.15.

²⁹⁶ F.K., "Ni Kütemiz", **Vakit**, S. 24, 1906, s.1.

²⁹⁷ [F.K.], "Müslümanlar İttifakı", **Vakit**, S. 72, 1906, s.1.

²⁹⁸ TMA F 1370, op.1, d.14, l.15ob; F.K., "Petersburg'da Müslümanlar", **Vakit**, S. 174, 1907, s.1; Muhammed Fatih Kerimof, "Müslüman İttifakı", **Vakit**, S. 191, 1907, s.2.

Muvakkat Komite'nin bir diğerk çalışması da Rusça olarak basılacak Müslüman gazetesinin çıkarılma meselesi oldu. Bununla ilgili olarak Muvakkat Komite tarafından Merkezî Komite'ye gönderilmek üzere bir mektup kaleme alındı. Mektupta, gazetenin çıkarılma konusu Rusya Müslümanlarının en acil ihtiyaçları arasında gösteriliyordu. Müslümanlar dışında imparatorlukta yer alan diğerk milletler bu meseleyi çoktan halletmişti. Muvakkat Komite, gazetenin çıkarılması ile Müslümanların hem kendilerini Rus halkına tanıtabileceklerini hem de ihtiyaç ve taleplerini Rusya ile birlikte dış dünyaya da daha gür bir sesle duyurabileceklerini düşünüyordu. Bu konuda aşılması gereken en büyük engeli, maddi kaynak meselesi oluşturuyordu. Bu yönüyle Tatar Baylarına büyük iş düşmekteydi. Komitenin planına göre gazetenin en kısa sürede çıkarılabilmesi için bayların her birinden biner ruble toplanılması gerekiyordu. Eğer beklenen yardımlar gelirse, ağustos ayından itibaren gazetenin sahada olabileceği öngörülüyordu. "Vakit"te yer alan bir haberde de konunun acil oluşu bir kez daha gündeme getirilmişti. "Rusya", "Moskovskii Vedomosti", "Novoye Vremya" gibi gazeteler bütün hayatlarını imparatorluk içinde yaşayan yabancı halklara, özellikle de Müslümanlara karşı durarak, düşmanlık yaparak geçirmişti. Rus ve Müslüman halkların birbirini anlaması, daha çok Rusya Müslümanlarının kendilerini anlatabilmeleri ve haklarını savunabilmeleri için acil olarak gazetenin çıkarılması gerektiği belirtiliyordu.²⁹⁹ Muvakkat Komite ayrıca ağustos ayında Nijni Novgorod'da düzenlenecek olan Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nde sunmak üzere bir rapor hazırlayacağını

---

²⁹⁹ TMA F 1370, op.1, d.14, l.13ob, 14.; "Petersburg'da Rusça Müslüman Gazetesi", **Vakit**, S. 171, 1907, s.1,2.; "Peterburg'da Rusça Gazete", **Yıldız**, S. 121, 1907, s.2,3.

1908'de "Şura"da çıkan bir habere göre Müslüman gazetesi sorunu hâlâ çözülmüş değildi. Muhtemelen Muvakkat Komite'nin finansal yönden beklediği destek gelmemişti. "Dahilî", **Şura**, S. 1, 1908, s.28.

duyurdu. Rapor, Müslüman Fraksiyası ile İttifak'ın yaptığı çalışmalarla ilgiliydi ve içerisinde yer alacak başlıklar ise şöyleydi:

1. *“II. Duma’da Müslüman Fraksiyası’nın Hizmeti*
2. *Hürriyet-i Dinîye Hakkında Dâhiliye Nezaretinin Nizam Layihaları*
3. *Umumi Talim Hakkında Maârif Nezareti’nin Layihası*
4. *Müslümanların Tesisat-ı Ruhanîyeleri Hakkında Nizam Layihası ve Gazete Meselesi*”³⁰⁰

Muhammed Fatih Kerimî'nin Muvakkat Komite içerisindeki çalışmaları sırasında karşılaştığı ilginç bir tablo vardı. 6-7 Nisan 1907'de Duma'daki Müslüman Fraksiyası ile Müslüman İttifakı'nın üyeleri arasında bir toplantı gerçekleştirilmişti. Amaç, her iki grubun ortak hareket etmesi için bir komisyonun³⁰¹ oluşturulmasıydı. Bu komisyona Kerimî de seçildi. Komisyonun görevi, genel olarak Duma'daki kanunlar ve hazırlanması gereken kanun teklifleri üzerineydi. Kerimî'nin söz konusu toplantı için yaptığı değerlendirme, onun neden II. Duma'ya seçilen vekiller konusunda karamsar olduğunu açıklıyordu. O, seçim çalışmaları sürecinde adayların kendisini yetiştirmiş, Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarına cevap verebilecek özelliklere sahip kişilerden belirlenmesini sıklıkla dile getirmişti. Onun bu konudaki hassasiyeti ve endişesi yapılan toplantıda gün yüzüne çıktı. Maalesef toplantıya katılanların birbirlerini anlamadıkları, iletişim kurmakta zorluk çektikleri görüldü. Bir dilde

---

³⁰⁰ TMA F 1370, op.1, d.14, l.16.

³⁰¹ 23 kişilik komisyon üç alt komisyona daha ayrıldı. Dinî ve millî işler komisyonuna Fatih Kerimî (aza) ile birlikte; Kutluk Muhammed Mirza Tevkilev (Reis), Azalar: Ali Merdan Topçubaşı, İlyas Alkin, Hayrullah Hazret Osmanov, Taşkent'ten Abdullah Karî, Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Sadri Maksudî, Hasan Muhammedov, Şahbel Seyfalaadinof ve Hadi Atlasî seçildi. “Petersburg’da Müslümanlar”, **Vakit**, S. 161, 1907, s.1.

anlaşmak mümkün olmayıp gerek Türkçe gerekse Rusça üzerinden anlamakta sıkıntılı anlar yaşandı. Müslüman temsilcilerin bu durumu, Kerimî tarafından hiç de hoş karşılanmadı. Onun düşüncelerine yakın olarak “Yıldız” gazetesinde de bu mesele ele alındı. Gazeteye göre; Duma’da bulunan Müslüman vekiller birbirlerini anlamakta zorluk çekmekteydiler ve ortak bir dil oluşturulamamıştı. Bu kişiler Duma kürsüsünden Rusça olarak Müslümanların haklarını savunup, ihtiyaçları hakkında talepte bulunacak kişilerdi. Fakat Rusçaya hâkim insanlar değillerdi. Muvakkat Komite ile yapılan toplantılarda da bu anlaşmazlık görülmekteydi.³⁰²

Kerimî için yaklaşık dört ay devam eden Petersburg sürecinin en önemli getirisi Müslüman İttifakı ve Duma’daki Müslüman Fraksiyası’nın çalışmalarını yakından takip etmiş olmasıdır. Bu süreçte ele alınan konuların hemen hemen tamamına yakını sonuçsuz kalsa da Kerimî komite içerisinde üzerine düşen görevi yerine getirmiştir. Desteğini sürdürmekle birlikte Petersburg’da yaşanan sürecin de bir sonucu olarak II. Duma’ya seçilen vekillerin Müslümanların taleplerine karşılık veremediklerini, yapılan ve yapılacak olanlar konusunda bilgisizliklerini görmüş, hatta biraz da alaycı bir üslup ile *“birbirlerinin dillerini, fikirlerini, maksatlarını anlıyorlar mı?”* demekten kendisini alamamıştır. Diğer taraftan Müslüman vekiller ve halk arasındaki iletişimsizlik üzerine dikkat çekerek, Polaklar üzerinden örnek veriyordu. O, Duma’da bulunan Polak vekillerin ve halkın birbirinden haberdar olduklarını belirterek onlar arasındaki partileşmenin birlikteliğe engel olmadığını ifade ediyordu. Bu anlamda Müslümanları bir araya getirmeye çalışan Müslüman İttifakı’na gençlerin “milliyetçi-dinci”, hazretlerin ve mollaların ise “dinsizler-gericiler” diyerek karşı çıktıklarını üzülmeye bile getiriyordu. 3 Haziran 1907’de II. Duma’nın dağıtıldığı haberi ile de onun için Orenburg’a dönmekten başka bir seçenek kalmadı. Kerimî, II. Duma’nın dağılmasının Müslümanlara zarar vereceğini biliyordu. Zor şartlarda ve kısıtlı imkânlar ile seslerini

---

³⁰² El-Hac Timurbay, “Dumadağı Müslüman Tilleri”, **Yıldız**, S. 116, 1907, s.2,3.

duyurmaya çalışan Müslümanlar için bu durum, siyasi idare ile aralarındaki zayıf bağların kopması demektir. Ancak Kerimî yine de umudunu yitirmedi. Bir gün Rusya’da yaşayanların haklarını ve hukuklarını elde edeceklerini, Duma kapansa dahi yeniden açılacağını düşünüyordu. Bu açıdan Müslümanlar her şeye hazırlıklı olmalıydılar. Onları eğitim ve ilim kurtaracaktı.³⁰³ Kerimî 18 Haziran 1907’de Orenburg’a dönerek gelecek Duma seçimleri için çalışmalara başladı.³⁰⁴

4.6.Rusya Müslümanlarının III. Kongresi (16-21 Ağustos 1906)

Rusya Müslümanlarının III. Kongresi Nijni Novgorod’da 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında yapıldı. Söz konusu kongrenin özelliği, kendisinden önce yapılan iki toplantıya kıyasla resmî bir hüviyet taşımasıydı. İzin alınmasında Abdürreşid İbrahim, Ayaz İshakî ve Hadi Maksudî önemli rol oynadı. İzin, kongrenin basına kapalı, programının idareye verilmesi ve sadece fuar alanında yapılması şartıyla verildi.³⁰⁵ Diğer yandan “Yıldız” gazetesinde çıkan haberlere bakılırsa izin konusunun halledilmesi için ilgili makama verilen dilekçede, Rusya Müslümanları arasında İttihad-ı İslâm ve sosyalizm fikirlerinin yayıldığı, buna dur demek amacıyla kongrenin düzenlendiği belirtilmekteydi. Dolayısıyla kongre başladığında bu izin meselesinde tutulan yol, özellikle İsmail Bey Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı ve Seyit Giray Alkin gibi isimler tarafından hoş karşılanmadı. Devamında mesuliyeti kabul eden Abdürreşid

---

³⁰³ F. K., “Petersburg’da Müslümanlar”, **Vakit**, S. 174, 1907, s.2.; F.K., “Duma’nın Son Günleri”, **Vakit**, S. 181, 1907, s. 2.; F. K., “Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1938, 1915, s.1.; [F.K.], “Petersburg’da Müslümanlar”, **Vakit**, S. 169, 1907, s.2.

³⁰⁴ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 184, 1907, s.3.

³⁰⁵ Dilyara Usmanova, 2013, s.80,81.

İbrahim özür dilemek zorunda kaldı.³⁰⁶ Diğer taraftan “Ülfet” gazetesi sayfalarında gerçekleşecek olan kongrenin amaçları, toplantı tarihinden çok önce şu şekilde duyuruldu:

1. *“Siyasî-i umumî işlerde bütün Rusya Müslümanları için İslâm talimatına uygun surette hattı harekât tayin etmek,*
2. *İptidâî mektepler ve dinî medreseler için tam teşekküllü ıslah çarelerini göstermek,*
3. *İmamlarımız, muallim ve müderrislerimizin durumu en son derecede müşkül olduğuna göre bunların durumunu ıslah, ruhanîyatımızın nizamlarını tecdit etmek hakkında bir program tertip etmek,*
4. *Mektep ve medreselerimizin, imam ve muallimlerimizin durumunu ıslah için lazım olacak paralar, hayrat hem maârif yolunda vakfedilmiş mülkler meselesini halletmek.”³⁰⁷*

Fatih Kerimî, Rusya Müslümanlarının III. Kongresi’ne katılamamakla birlikte “Vakit” gazetesinde kongre doğrultusunda yazılar yazmakta ve bir kez daha Rusya Müslümanları İttifakı üzerinde durmaktaydı. Kerimî, İttifak’ı kendilerini farklı isimler altında bölmeye çalışan, Kazak ve Kırgızları Mecusi gibi adlandırmalar ile Rusya’da sakin Müslümanlardan ayırmaya çalışan hükümet siyasetine karşı birleştirici bir unsur olarak görüyordu. Bu düşünce içerisinde yapılacak olan toplantının çok önemli olduğunu ve Orenburg Müslümanları olarak hazırlıklara başlamak gerektiğini belirtiyordu. Bu doğrultuda 30 Temmuz 1906’da Orenburg Müslüman Komisyonu’nun toplantı salonunda altmış kadar ileri gelenin katılımı ile bir toplantı düzenlendi. Doktor Cihangir Bayburin açılış konuşmasını yaptıktan sonra Fatih Kerimî, Rusya Müslümanları kongresi ve İttifak’ın gelecekleri açısından ne derece önemli

---

³⁰⁶ “İttifak-ı Müslimin Meclisi”, **Yıldız**, S. 34, 1906, s.2.; “Müslüman Syezdi”, **Vakit**, S. 63, 1906, s.1.; Nadir Devlet, 2014, s.138.; Edward James Lazzerini, 1973, s.83,84.

³⁰⁷ Musa Bigiyef, “Umum Rusya Müslümanları İttifakı İçtimai”, **Ülfet**, S. 35, 1906, s.3

olduğu hakkında bir konuşma yaptı. Toplantı devamında, sıra yaklaşan III. Rusya Müslümanları toplantısı için gönderilecek delegelerin seçilmesine geldiğinde, mecliste bulunanlar daha öncesinden Kerimî'nin böyle bir toplantıyı tecrübe ettiğini de göz önüne alarak dayısı Rızaeddin Fahreddin ile birlikte Orenburg temsilcileri olarak seçmek istediler. Fakat o, gazete ve matbaa işlerini öne sürerek bu toplantıya katılamayacağını belirtti. Kerimî'nin bu toplantıya katılmama nedenini tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Halbuki kendisi her ne kadar katıldığı ilk kongrede (Ağustos 1905) çok aktif olmasa da ikinci kongrede (13-23 Ocak 1906) oldukça etkindi. Belki de gerçekten matbaa işleri bu katılmayışın nedeniydi. Ya da bir tahminden öteye geçmeyecek şekilde onun ikinci toplantı sırasında Yusuf Akçura ile birlikte Kadetlerle iş yapmasının Musa Carullah gibi isimler tarafından eleştiriye uğraması etkili olmuş olabilir. Bu yorum az da olsa Kerimî'nin mizacı yani çekingenliği ile de örtüşmektedir. Sonuç olarak Kerimî'nin bu kararı, Rızaeddin Fahreddin'i de etkilemiş olacak ki, o da bu teklife sıcak bakmadı. Bunun üzerine mecliste bulunanlar Orenburg Müslümanları komisyon başkanı Doktor Cihangir Bayburin'i temsilci olarak seçtiler. Kerimî, meclisin teklifini reddetmesine rağmen kongrede Rusya Müslümanları İttifakı'na sunulmak üzere Orenburg Müslümanları Cemiyeti tarafından hazırlanan layiha komisyonu içerisinde yer aldı.³⁰⁸ Layihada ise aşağıdaki maddeler arz edildi:

- 1) *“Bu yıl 31 Mart'ta Maârif Nezareti tarafından tasdik edilmiş otuz yedi maddeden ibaret olan mektep kanunları, Rusya içerisinde yaşayan gayri Rus halklarının ve özellikle biz Müslümanların din ve dillerini, kavmiyet ve milletimizi mahvedip Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için uzun yıllardan beri misyonerler tarafından kurulmuş bir plandır. Bunu Müslümanlar katiyen kabul etmeyeceğinden, gelecekte hem Müslümanlar hem de devlet için dehşetli vakialara sebep olacaktır. Her ne*

---

³⁰⁸ “Üçüncü İslâm Cemiyeti”, **Vakit**, S. 56, 1906, s.1.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 56, 1906, s. 3.

kadar bu sebepten dolayı Orenburg ve Kargalı Müslümanlarından beş bin kadar halk toplanıp mitinglerinde her bir maddesini tetkik ettiklerinde, her türlü manifestolara aykırı olduğundan dolayı protesto edip Devlet Duması'na arz etmek için dilekçeler hazırlasalar da Duma'nın dağıtılma haberi duyulunca mezkûr dilekçeler bir işe yaramadı. Binaenaleyh, Orenburg Müslümanları işbu nizamın iptal ettirilmesini talep ediyorlar. Rusya Müslümanları İttifakı Cemiyeti, bütün Müslümanlar adına protesto ederek ya da başka bir yol ile mezkûr nizamı iptal ettirmelidir. İttifak-ı Müslimin meclisi mezkûr kanunu incelemek isterse 3. 6. 8. 9. 12. 13. 17. 26. 27. 32. 35. 36. maddelerine dikkatlice bakabilir.

- 2) *Umum Rusya Müslümanlarının haklarını himaye edecek surette, Avrupa dillerinden birine tercüme edilen Rusça büyük bir İslâm gazetesi tesis edilmeli ve bunun da Petersburg şehrinde neşredilmesi gerekmektedir.*
- 3) *İslâm medreselerinin ıslahı hakkında hiç olmazsa bir özet suretinde İttifak-ı Müslimin Cemiyeti tarafından bir yol gösterilmelidir.*
- 4) *Bundan sonra olacak seçimlerde Müslümanların hangi siyasî partiler ile birlikte hareket etmesinin faydalı olacağı, gerektiği zaman bu konuda nereden talimat verileceği şimdiden belirlenmelidir.*
- 5) *Rusya Müslümanlarının Petersburg'da hazırlanan program layihası teftiş edildiğinde 9. maddenin neden ibaret olduğu anlaşılmadı. 181. madde doğrultusunda umumi, doğru, eşit, yaşrun saylandığı surette Müslüman vekillerinin nüfusa uygun seçilmeleri mümkün gözükmemektedir. 24. Madde de "Bakanlar, milletvekilleri ekseriyetinden seçilirler" kaydını, 38. Madde de "Şeriat-ı İslâm'a hilaf olmaz" şartı ile 1864. yıl kanununa muvaffak kanunlar "inşa olunur" kaydını ve 49. madde de "milli harf ile" kaydını arttırmak muvaffak görülmektedir."³⁰⁹*

---

³⁰⁹ "Orenburg Haberleri: Üçüncü İslam Cemiyeti", **Vakit**, S. 60, 1906, s.3.

Orenburg Müslüman Cemiyeti'nin yukarıda verilen talepleri, o sıralarda 31 Mart Kanunları ile sıkıntıya düşmüş Müslümanlar için önemli ifadelerdi. Bu anlamda Hadi Atlasî, “Yeni Nizam ve Ulemalarımız” adlı çalışmasında, Orenburg'dan gösterilen bu tepkiyi oldukça yerinde bulmaktaydı. Müslümanlar arasında yer edindikleri konum nedeni ile ön plana çıkan din adamlarının, 31 Mart Kanunları ile Müslümanların kullandığı alfabelerin idare tarafından değiştirilmesini, tehdit edilmesini umursamaz gözüktükleri ve tepkisiz kaldıkları bir ortamda, Orenburg'dan yazılanlar dikkate değerdı. Atlasî bu doğrultuda din adamlarına şöyle bir serzenişte bulunuyordu:

“...Sizler neredesiniz? Gayretiniz ve himmetiniz nerededir? Hamiyetiniz nerenizededir? Sizin Müslümanlığınızın manası nedir? ...Nerede iman ve Kur'an gayretiniz? Nerede sizin imandan doğmuş hamiyetiniz? Nerede sizin millet kaygınız?... Din-i İslâm'a halef diyerek gerekmeyen yerlerde aç buzağı gibi böğürdüğünüz halde dinimize hakiki hilaf olan bu gibi durumlarda din ve milletimizi yok etmeye sebep olan bu gibi meselelerde nasıl bir hileye düştünüz de pustomuz? Neden protesto etmediniz?”³¹⁰

“Yıldız” gazetesinde de kongre öncesi iki konu üzerinde bir hatırlatma yapıldı. İlk olarak Müslüman İttifakı oluşumunun, mutaassıp zihniyetin ve sosyalist grupların belirttiği şekilde Kadetler'in ya da liberallerin partisi olmadığı ifade edildi. İttifak'ın amacının; Müslümanları bir arada tutarak onların sosyal, siyasi ve dinî alanda ilerlemelerine katkıda bulunmayı amaçlayan millî ve siyasi bir oluşum olduğu belirtildi. Ayrıca II. Kongre'de tam olarak halledilemeyen, Müslümanların Kadet Partisi ile birlikte hareket etme meselesine de değinildi. Bu konuda Kadetler ile birlikte olmanın Müslümanların yararına olduğu, yapılan

---

³¹⁰ Hadi Atlasof, **Yeni Nizam ve Ulemalarımız**, Naşiri. Muhammed Fatih Kerimof, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1906, s.11-14.

pek çok toplantıya Müslüman İttifakı üzerinden izin alınamayıp Kadetler şubesi adı altında izin alındığı yazıldı.³¹¹.

III. Kongre, resmî surette gerçekleştirildiğinden dolayı katılım oldukça yüksek oldu. 800 civarında delegenin iştirak ettiği kongrenin açılışında Abdürreşid İbrahim ateşli bir konuşma gerçekleştirerek, kongrenin gündemini belirleyen dört madde üzerine dikkatleri çekti. İlk madde, misyonerler ve onların hükümet destekli olarak İslâm'a ve Müslümanlara verdikleri zararları içeriyordu. İkinci maddede mektep ve medreselerin ıslahı, bir sonrakinde din adamlarının muhtaç durumları ve son maddede yapılacak ıslah çalışmaları için gerekli olan maddi kaynağın temin edilmesi konusu yer aldı. Kongrede Müslüman İttifakı için on beş kişiden oluşan bir "Merkezî Komite"³¹² tesis edildi. Delegelerinin yokluğu sebebiyle temsil edilemeyen Bakü, Erivan, Orenburg ve Türkistan'dan beş kişinin daha bu komiteye alınması kararlaştırıldı. Bu doğrultuda daha sonrasında yine Merkezî Komite'nin kararı ile Muhammed Fatih Kerimî, İsmail Han Ziyadhanov ve Mahmud Hoca Behbudi dâhil edildiler.³¹³ Kongrede; Müslüman İttifakı Programı, Müslümanların eğitim faaliyetlerine tamamen hilaf olan 31 Mart

---

³¹¹ "İttifak-ı Müslimin", **Yıldız**, S. 32, 1906, s.2.; "İttifak-ı Müslimin", **Yıldız**, S. 33, 1906, s.2.

³¹² Merkezî Komite Azaları: Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Seyit Giray Mirza Alkin, İsmail Bey Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı, Abdullah Apanayev, Alimcan Barudî, Sadri Maksudî, Şah Haydar Sırtlanov, Musa Carullah Bigiyev, Abdullah Nimetullah Bubi, Hadi Maksudî, Mustafa Davidoviç, Şahmerdan Koşçegulov, Selim Giray Canturin. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi**, C. XXIV, S. 3-4, 1966, s. 144,145., "İttifak-ı Müslimin Hizbi", **Yıldız**, S. 35, 1906, s.2.

³¹³ Musa Carullah Bigiyef, 1906, s. 6-8.; Nadir Devlet, 2014, s. 137.; **TMA** F 1370, op.1, d.14, l.13.; Akdes Nimet Kurat, 1966, s.145.

Kanunları, dinî meseleler ve Duma seçimlerinde hangi parti ile ittifak edilmesinin uygun olacağı gibi pek çok konu üzerinde duruldu. Kongre nihayetinde ise Müslüman İttifakı bir parti olarak kabul edilerek bir sonraki toplantının 1907 Ağustos ayı içerisinde yapılması kararlaştırıldı.³¹⁴

Kongrede Müslümanlar arasında birkaç eğilimin varlığı da görüldü. İlki İsmail Bey Gaspıralı tarafındaydı. Gaspıralı, daha çok ihtiyatlı tavrını devam ettirerek siyasi meselelerin bir sonraki kongreye bırakılmasına taraftardı. Buna karşın Hadi Atlasî, Fuat Tuktarov ve Ayaz İshakî gibi isimler, siyasi meselelere öncelik vermekteydiler. Ayrıca onlar, programın yetersizliğinden şikâyetçiydiler. Ayaz İshakî “Tan Yıldızı” gazetesinde sürdürdüğü Müslüman İttifakı’na yönelik eleştirilerine kongrede de devam etti ve böylesi bir kuruluşun bütün Müslümanları kapsamasının, aynı çatı altında birleştirmesinin imkânsızlığını yeniledi. Akçura’nın başını çektiği liberal kanat ise Müslüman İttifakı’nın din ve milliyet çerçevesinde ortak bir yol bularak Rusya Müslümanlarını birleştirebileceğini ve böylece ittifakın tesis edilebileceğini düşünüyordu.³¹⁵

5. III. ve IV. Duma Çalışmaları

III. Duma, 1 Kasım 1907’de açıldı ve 9 Haziran 1912’ye kadar devam etti. Kendisinden öncekilerle karşılaştırıldığında ömrü daha uzun oldu. Diğer taraftan bu dönemin önemli bir siması vardı; Başbakan Stolipin. Petersburg Üniversitesi doğa bilimleri mezunu yeni Başbakan, otokrasi yanlısı duruşu ile dikkatleri üzerine çeken bir isimdi.³¹⁶ Bu anlamda onun zamanı, tam da Çar II. Nikolay’ın istediği gibi bir dönem oldu denilebilir. Azınlıklara

---

³¹⁴ a.g.m. s.234-243.; Dilyara Usmanova, 2013, s.82.; H. D. Mahmudof, “Rusya Müslümanlarının Hattı Harekâtları”, **Vakit**, S. 2006, 1916, s.3.

³¹⁵ Azade Ayşe Rorlich, 2000, s.239-241.

³¹⁶ Catherine Evtuhov, Richard Stites, 2018, s.267.

karşı yürütülen baskı ve kısıtlamalar Stolipin döneminin dikkat çeken uygulamaları arasında yer aldı. Özellikle Ruslaştırmaya yönelik faaliyetlerin yapılması hususunda Duma, Varşova Piskoposu Nikolay'ın etkisi altında kalmaktaydı. Matbuat üzerinde baskılar artarken sansür, dönemin en normal uygulamasını oluşturdu. Baskılar ve takipler neticesinde Rusya Müslümanları arasında siyasi yönelişin önemli liderleri Rusya'yı terk etmek zorunda kaldılar. Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahim ve Ahmet Ağaoğlu bu isimlerden bazılarıydı.³¹⁷ Bununla birlikte asıl önemli değişiklik seçim kanununda yapıldı. Yeni kanunla ulaşılmak istenen hedef; muhalefet kanadının kırılması veya zayıflatılarak istenilen şekilde bir meclise sahip olmaktı. Muhalefetin olmaması, hükümetle çatışacak kimsenin olmayacağı anlamını taşıyordu. Başbakan Stolipin tarafından 3 Haziran 1907'de ilan edilen seçim kanunu, azınlıklar açısından, bu anlamda da Müslümanların nazarında büyük bir haksızlığı beraberinde getirmiş oldu. Yeni kanun, imparatorluk içerisinde yaşayan Müslümanların büyük bir kısmını tamamen yok saymakta Türkistan, Kırgız-Kazak bozkırları seçim hakkından mahrum edilmekteydi. II. Nikolay'ın konuyla ilgili manifestosunda; II. Duma'nın hükümet ve Çar karşıtı olduğu, memlekette huzursuzluğu artırdığı belirtilirken ilk iki Duma'nın başarısızlığı da seçim sistemine yüklenmekteydi. Çar, seçim sisteminin değiştirilerek Duma'nın "Rus ruhu" ile doldurulmasına dikkat çekmekteydi. Ayrıca gayri Rusların, Rusya için tesirleri olmadığı ve olmayacağı vurgulanmakta, oblastlar ve guberniyalar seçimlerden men edilmekteydi.³¹⁸ Akçura ise -ilginç ama doğru olarak- Duma'nın kapatılmasını zorbalık

---

³¹⁷ Akdes Nimet Kurat, 1966, s.151., Nadir Devlet, 2014, s.153.; Akçuraoğlu Yusuf, 2009, s.457.; Fatih Emirhan, "3. Duma" **El-İslah**, S.4, 1907, s.4.

³¹⁸ Nadir Devlet, 2014, s.150,151.; Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev. Kezban Acar, 2. Baskı, İstanbul 2015, s.515.; Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, 2016, s.428.; "Padişahın Manifesti", **Vakit**, S. 179, 1907, s.1.; Azade Ayşe Rorlich, 2000, s.248.

olarak görmüyordu. Sonuçta Çar'a böyle bir yetki verilmişti. Onun açısından problemli nokta, seçim kanununda yapılan değişiklikti ve kanun değişikliği ile 17 Ekim Manifestosu'na da aykırı olarak davranılmıştı.³¹⁹ Akçura da diğer liderlerden farksız olarak yeni seçim kanununun en çok Müslümanlara zarar verdiğini düşünüyordu. Bu nedenle de Müslüman İttifakı'nın daha önemli hale geldiğini belirtiyordu.³²⁰ Genç yazarlardan Fatih Emirhan'da söz konusu kanun konusunda Akçura ile hemfikirdi. Yeni kanun, hükümet yanlıları için önemli avantajlar getiriyordu. Bununla birlikte onun Müslüman İttifakı'na yönelik yorumu Akçura'dan farklıydı. Akçura'ya göre bütün Rusya Müslümanlarını birleştiren, temsil eden Müslüman İttifakı oluşumu, Fatih Emirhan için (bir zamanlar Ayaz İshâki için olduğu gibi) Kadet Partisi'nin peşine düşmüş bir yapılanmaydı. Ona göre İttifak'ın katılımcıları arasında fikir ayrışmaları mevcuttu ve hatta bazıları daha da kötü durumda her şeyden habersizdi.³²¹ Fatih Kerimî de hemen hemen diğer aydınlar gibi II. Duma'dan istenen faydanın sağlanamadığı görüşündeydi. Bununla birlikte onun söz konusu Duma'ya yönelik eleştirisi, daha çok Müslüman vekiller üzerindendi. Yıllar sonra Kerimî şöyle yazıyordu: *“İkinci Duma'da kırka yakın Müslüman vekil vardı. Lakin, Duma dışındaki millet azaları gibi bunlar da birbirlerinin dillerini anlamıyorlar. Birisi, diğerinin maksadını düşünmüyor, aralarında müşterek ve umumi maksatı ortaya koyacak gerekli şeyi temin edemiyorlar. Bunun üstüne resmen ikiye ayrılıp “İttifakçı” ve “Trodavikler” şeklinde devam ettiler...”*³²²

---

³¹⁹ Y. Akçurin, **3 İyun Vaka-yi Müessifesi**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907, s.5,6.

³²⁰ a.g.e., s.22,23.

³²¹ Fatih Emirhan, “3. İyun Kanunu ve Partiyalar”, **El-İslah**, S. 2, 1907, s.2,3.; Fatih Emirhan, “3. İyun Kanunu ve Partiyalar”, **El-İslah**, S. 3, 1907, s.2,3.

³²² F.K., “Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1938, 1915, s.1.

III. ve IV. Duma seçimleri sırasında Muhammed Fatih Kerimî'nin siyasi faaliyetlerinde bir gerilemenin olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Fakat bu gerileme sadece Fatih Kerimî'de değil genel olarak Müslümanların tamamında görülmektedir. Elbette bunun sebepleri vardı. Seçim sisteminde yapılan değişiklikle birlikte Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerin temsilci hakkından mahrum bırakılmaları, seçimlere yönelik faaliyetlerde büyük bir azalmaya sebep olmuştu. Böylece Müslüman halk ve liderler üzerinde gelecek için bir umutsuzluk doğarken, Duma'ya olan güven azalmış, bu yönde atılacak adımların da bir değişikliğe sebep olmayacağı düşüncesi doğmuştur. Diğer yandan artan baskılar sebebi ile çok sayıda liderin Rusya dışına çıkmak zorunda kalması, Müslümanlar açısından olumsuz bir gelişme olmalıydı. En azından seçimlere yön veren Müslüman İttifakı'nın önde gelen iki ismi; Akçura ve Abdürreşid İbrahim artık yoktu. III. Duma seçimleri öncesi Rusya Müslümanlarının hazırlıklar konusunda kafalarının karışık oluşu da buna şahitlik eder. Yeni Başbakan Stolipin'in aldığı önlemler, sansür ve sert uygulamaların da bunda payı büyüktür. Bundan dolayıdır ki hem Fatih Kerimî'de hem de genel olarak Rusya Müslümanlarında önceki Duma seçimleri dönemindeki kadar bir aktiflik görülmemektedir. Bununla birlikte elbette tutulan yollar, yapılan çalışmalar mevcuttu.

III. Duma seçimlerinin hazırlık döneminde en büyük sorun yeni seçim kanunun getirdiği değişiklikler oldu. Yukarıda da ifade edildiği üzere mevcut kanunla birlikte Müslümanların Duma'ya seçilmesi neredeyse imkânsız hale gelmişti. Bu yüzden gösterilecek adayların halk nazarında itibar gören kimselerden seçilmesi oldukça önemliydi. Müslüman İttifakı da bu düşünce içerisinde, Duma'ya seçilecek olan adayların Müslümanların millî, medeni ve siyasi isteklerini dikkate alan, Müslüman İttifakı'na mensup isimlerden olmasını istemekteydi. Aksi durumda ise Müslümanların haklarını da önemseyen uygun kişi ve partilerin desteklenmesini belirtiyordu. Aslında İttifak, bu açıklamalarıyla daha önceki

seçimlerde yaptığından farklı bir girişimde bulunmuş olmuyordu.³²³ Ama her ne olursa olsun yaptığı yönlendirme önemliydi. “Vakit” gazetesi de bu anlamda İttifak’ı desteklemeye devam etti. Müslümanların birlik olmalarını, adaylardan İttifak’ın kararları doğrultusunda hareket etmelerini istedi. Özellikle karşı propaganda ile İttifak’ı suçlayarak, İttifak’ın sosyalist bir çizgi üzerinde hareket ettiğini iddia eden bazı mollalara karşı uyarı yazılarına yer verdi. Başka bir gazete de ise Nijni Novgorod’da gerçekleştirilen toplantıya atıf yapılarak birlik içinde hareket edilmesi tavsiye edilmekte ve Müslüman İttifakı çizgisinden ayrılmamak gerektiği vurgulanmaktaydı.³²⁴

Her ne kadar getirilen yeni seçim sistemi ile çok zor olsa da Orenburg’dan iki Müslümanın Duma’ya seçilme şansı bulunuyordu. Bu yüzden İttifak’ın kararları doğrultusunda hareket etmek çok önemliydi. “Vakit” gazetesi, sonuç ne olursa olsun Müslümanların bu seçimlere katılmalarının propagandasını yapıyordu. Az da olsa Duma’da Müslüman vekil bulunmalıydı. Müslüman vekillerin azınlıkta olmalarından dolayı bir sonuca varılamayacağı açık olduğu için umulan faydanın sağlanamayacağı öngörülüyordu. Fakat en azından bu durum, daha sonrası için Müslümanlara siyasi tecrübe katacaktı. Dolayısıyla “Vakit”, tam da bu sıralar halk arasında dolaşan Duma’yı boykot etme fikrine ciddi olarak karşı çıktı. Fatih Kerimî’nin de içerisinde yer aldığı Müslüman İttifakı Muvakkat Komitesi de boykot seslerinin duyulması üzerine bir açıklama yapmak zorunda kaldı: Müslümanların böyle bir işe girmemelerini, hiçbir şey olmamış gibi çalışmalarını ve İttifak’ın adaylarının seçilmesi için mücadele etmelerini istedi. Çok az da olsa seçilecek adayların Duma’da

---

³²³ “Orenburg Gubernasında Saylav”, **Vakit**, S. 221, 1907, s.1.; “Saylavçı Müslümanlarga Hitap”, **Vakit**, S. 222, 1907, s.1,2.

³²⁴ “Müslüman Vıborşiklerin Dikkatine”, **Vakit**, S. 229, 1907, s.1,2.; “Orenburg 13 Oktyabr”, **Vakit**, S. 231, 1907, s.1,2.; Bir Hadim, “Saylav Hakkında Bir İki Söz”, **Musulmanskiy Mir**, S. 42, 1907, s.2.

terakkiperver Rus vekiller ile birlikte hareket edebileceklerini bir çözüm ve umut olarak sundu.³²⁵ Komite ayrıca iki maddelik bir karar açıkladı:

1. *“Yeni seçim nizamı hakkında galeyana gelmeyecek III. Duma’ya liyakat sahibi isimlerin seçilmesini sağlamak için Müslümanlar yönlendirilmelidir.*
2. *Seçilecek vekillere dışarıdan daimî surette yardım edilmesinin nedenleri ve yardımda bulunacak kişilerin maaşları için lazım olan maddi kaynağın gerekliliği şimdiden halka anlatılmalıdır. Bunun için yıllık olarak 15-20 bin ruble kaynak lazımdır. Vekillere yardım edecek kişilerin Dumanın durumuna göre en azından iki yıllık maddi gereksinimleri karşılanmalıdır.”³²⁶*

Muvakkat Komite bu kararından hemen sonra seçimlere yönelik daha belirgin bir yol haritası çizdi ve Müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerde “Mahallî Komite”lerin kurulması gerektiği kararını aldı. Bu komitelerin görevlerini de aşağıdaki şekilde belirleyerek Müslümanlara duyurdu:

---

³²⁵ “Üçüncü Duma ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 186, 1907, s.1.; “Müslüman İttifakı”, **Vakit**, S. 197, 1907, s.1.; “Boykot Fikri ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 198, 1907, s.2.; “Rusya Müslümanları İttifakı’nın Muvakkat Kamisiyası Tarafından”, **Kazan Muhbiri**, S. 239, 1907, s.2.; “Yıldız” gazetesinde de yeni seçim kanunu sebebiyle Müslümanların çok zor bir durumla karşı karşıya oldukları belirtilmekteydi. “Yıldız”, Müslümanların umutsuzluğa kapılmamalarını, özellikle seçimlerin boykot edilmesi fikrine asla katılmamalarını, daha önceki seçimlerde sol partilerin bunu yaptığını ancak bir faydasının olmadığını hatırlatıyordu. Boykot fikri en fazla Müslümanlara zarar verecekti. “Üçüncü Duma, Ana Boykot hem Hürriyet Halk Partisi”, **Yıldız**, S. 136, 1907, s.1

³²⁶ “Rusya Müslümanları İttifakı’nın Muvakkat Kamisiyası Tarafından”, **Kazan Muhbiri**, S.239, 1907, s.2

1. “Seçimler hakkında her türlü kanun, talimat ve tertipleri Tatarca gazeteler ve mümkünse izinli olarak basılmış risaleler ve kitapçıklar ile imamlar tarafından verilen vaaz ve nasihatler vasıtasıyla Müslüman seçmene bildirmek,
2. Seçim hakkına sahip olmasına rağmen bazı sebeplerden ötürü katılmayanlara bu hareketlerinin caiz olmadığını anlatmak,
3. Okuma-yazma bilmeyen seçmene dikkat ederek onlara uygun şekilde seçim kanunlarını bildirmek. Seçim hakkına sahip olan kadınların, eşlerine ya da oğullarına vekaletname vermeleri, dairede yaşayıp da vergi vermeyenlerin dilekçe yazmaları gerektiğini belirtmek,
4. Seçim hakkına sahip Müslümanların, seçim listelerinde isimlerinin olduğuna dikkat etmek ve listede isimleri olmayanlara kayıt konusunda yardımcı olmak,
5. Müslüman adaylar hakkında diğer Müslüman ve Müslüman olmayan komitelerle haberleşme içerisinde olmak”³²⁷

Orenburg’da III. Duma seçimlerine yönelik aday belirleme toplantısı 17 Eylül 1907 tarihinde Orenburg Müslüman Cemiyeti yönetiminde gerçekleştirildi. Kerimî bu toplantıda, 23 Eylül’de yapılacak olan aday adayı belirleme seçimlerinde nasıl hareket edilmesi gerektiği üzerine bir konuşma yaptı. Toplantı sonunda o, mecliste bulunanlar tarafından seçilmek istense de bu teklifi kabul etmedi. Muhtemelen daha önceki adaylıklarının bir şekilde başarısızlıkla sonuçlanmasında bunun tesiri vardı. Onunla birlikte Abdurrahim Habibullah ve Muhammed Han Abdullayef de kendilerine sunulan adaylık teklifini reddettiler. Bunun üzerine Abdullah Efendi Kemalof ve Doktor Cihangir Bayburin aday olarak belirlendi.³²⁸

---

³²⁷ “Rusya Müslümanları İttifakı’nın “Muvakkat Komisiya”sı Tarafından”, **Yıldız**, S. 141, 1907, s.1,2.

³²⁸ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 222, 1907, s.3.

III. Duma seçimleri sonucunda Orenburg'dan Doktor Cihangir Bayburin, Müslüman İttifakı isminden Duma'ya seçildi. Müslümanlar açısından bu bir başarı olarak görülse de Fatih Kerimî, sonuçtan hiç de memnun değildi. Duma'da hükümet yanlısı Oktabristler çoğunluğu oluştururken “Vakit” sayfalarında propagandası yapılan Kadetler, sadece elli dört vekil çıkartabilmişlerdi. Müslümanlardan ise toplamda on vekil bulunuyordu.³²⁹ Sonuç itibariyle Rus şovenizminin yüksek olduğu Duma, Başbakan Stolipin'in istediği şekilde bir dağılıma kavuşmuş oldu. Bu anlamda Ruslaştırma siyaseti gündemden düşmezken, Müslüman okullarının ve hayır cemiyetlerinin kapatılması da hükümetin planları arasında yer alıyordu.³³⁰

III. Duma seçimleri öncesinde düzenlenen seçim kanunları ile birlikte Müslüman vekillerin sayısında büyük bir düşüşün olduğu açıkça gözüküyordu. Kerimî bu duruma sebep olan kanunu eleştirerek yeni düzenlemeyi, seçim işlerini daha uygun hale getirmek yerine, kasıtlı olarak yapılmış bir hareket olarak gördüğünü belirtiyordu. Fakat bunu değiştirecek bir güce de sahip değildi, değillerdi. Şimdi az sayıdaki Müslüman vekiller ile neler yapılabileceği üzerine düşünmenin vakti gelmişti. Yirmi milyonluk Müslüman halk haksızlığa uğramıştı. Bu durum karşısında ortaya konulacak çok fazla bir şey olmasa da seçilen vekillerin yükünü hafifletmek adına onlara yardımcılarının gönderilmesi sağlanabilirdi. Çünkü hâlihazırda Duma'da Müslümanları yakından ilgilendiren eğitim-din-hukuk alanında görüşmeler olmakta,

---

³²⁹ III. Duma'ya seçilen Müslüman Vekiller: Cihangir Bayburin, İbrahimbek Haydarov, İsa Yenikeyev, Sadri Maksudî, Şerafeddin Mahmudov, İsmail Müftüzade, Ali Asgar Sırtlanov, Kutluğ Muhammed Tevkelev, Muhammed Şakir Tukayev ve Halil Hasmemmedov. Alper Alp, 2010, s.103.

³³⁰ “Duma'dan Niler Kütemiz?”, **Vakit**, S. 381, 1908, s.1,2.; Nadir Devlet, 2014, s.151.; “Kimler Saylanur”, **Vakit**, S. 228, 1907, s.1,2.; Akdes Nimet Kurat, 1966, s.149.; “Üçüncü Duma”, **Vakit**, S. 216, 1907, s.1.

mevcut vekil kadrosu bu meseleler karşısında yetersiz kalmaktaydı. Ayrıca halk ile vekiller arasında bir bağlantı da bulunmuyordu. Kerimî'ye göre bu sorunlar kurulacak bir yardımcı büro vasıtasıyla aşılabılırdi. Bu büroya seçilecek adaylar Müslümanların ihtiyaçlarını bilen eğitilmiş kişilerden oluşacaktı. Büro azaları Müslümanların yaşadığı farklı bölgelerden seçilecekti ve Petersburg'da daimî olarak kalmaları gerekiyordu. Kurulacak büro için gerekli maddi yardım ise hem halktan hem de Müslüman cemiyetlerinden toplanabilirdi. Fatih Kerimî'nin önerisinin temelini, II. Duma sırasında Müslüman vekillere yardımcı olan Muvakkat Komite oluşturuyordu. O dönemde birlikte çalışmanın sonucu olarak bir başarı kazanılmıştı. Bu nedenle Kerimî, şimdi de böyle bir girişimin uygun olabileceğini düşünüyordu. Fakat bu yönde atılan adımlardan bir sonuç çıkmadı ve bu fikir sadece bir öneri olarak kaldı. Müslüman halktan da çok fazla destek görmedi.³³¹

Müslümanların III. Duma'dan faydalandıklarını söylemek oldukça zordur. Her şeyden önce 3 Haziran 1907 tarihli yeni seçim kanunu, Müslüman vekillerin sayısal olarak azlığı ve nitelik olarak da yetersizlikleri bunun nedenleri arasındadır. Örneğin Duma azalarından Sadri Maksudî III. Duma'ya seçilen Müslüman vekillerin milletin ihtiyacından bihaber olduklarını, vekil sayısının çok az olduğunu ve Müslüman partisinin olmayışının zararlarını gördüklerini belirtiyordu. III. Duma'ya yönelik "Vakit" gazetesinin eleştirileri de Sadri Maksudî'ye yakındı. "Vakit" şöyle yazmaktaydı: "*Sadreddin Efendi Maksudof (Sadri Maksudî) istisna edildiğinde, kalan vekiller Türklük âleminde, İslâm dünyasından, Müslümanların millî maişet ve ihtiyaçlarından, maksat ve ideallerinden habersiz, ana diline, millî edebiyatına önem vermeyen ya da veremeyen kişilerdir. Her ne kadar gönülsüz bir iş olsa da maalesef bu*

---

³³¹ [F.K.], "Müslüman Fraksiyası ve Ana Muavenet", **Vakit**, S. 404, 1908, s.1.; [F.K.], "Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi I", **Vakit**, S. 657, 1910, s.1.; [F.K.], "Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi II", **Vakit**, S. 658, 1910, s.2.; [F.K.], "Müslüman İttifakına Yardım İtü Meselesi III", **Vakit**, S. 659, 1910, s.1.

açık hakikati inkâr etmek mümkün değildir...”³³² Bu eleştiride herhangi bir kişiselleştirme yoktu ve vekillerin bu yetersizliklerinde Müslümanların yıllardır yanlış şekilde devam ettirdikleri eğitim sisteminin büyük payı vardı.

Kerimî’ye göre halkın talepleri doğrultusunda iptidaî talim, Müslüman din adamlarının askerlik durumları ve bayram tatilleri gibi konularda çaba sarf eden vekiller, halkın talepte bulunmadığı ama gerçekten önemli olan konular üzerinde gerekli gayreti göstermemişlerdi. Bu anlamda Tatarların Türkistan’dan toprak almaları konusunu içeren kanun layihasında sessiz kalmışlardı. Hâlbuki bu konu Tatarlar için en önemli meselelerden birisiydi. En azından vekillerden birkaçı bu konu hakkında bir konuşma yapabilir ve kayıtlara geçmesini sağlayabilirdi. Yine Müslümanların haklarını kısıtlayan meseleler, mekteplerde okutulan din dersleri, dinî medreseler, idare-i ruhaniye ve vakıflar gibi önemli konular hakkında vekiller tarafından hazırlanmış layihalar yoktu. En önemli sorunlardan birini oluşturan Müslüman İttifakı’nın partileşmesi için de birtakım çalışmalar yapılabilirdi. Tatarların Türkistan’dan toprak satın alma meselesinde belirttiği gibi bu konuda da Duma’da konuşma yapılarak sorunun kayıtlara geçmesi sağlanabilirdi.³³³ Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki III. Duma’nın çalışmamasında vekillerin dağılımının da büyük etkisi vardı. Meclise hâkim olan Oktabristler daha çok hükümet yanlısı bir çizgideydi. Bu nedenle Terakkiperverler ve Kadetler tarafından yapılmak istenen pek çok şey bu engele takılıyordu. Muhtemelen Kerimî de bunun farkındaydı ve vekillerden Müslümanlara ait sorunların tamamını çözmelerini

---

³³² [F.K.], “Orenburg Sentyabr 18”, **Vakit**, S. 1038, 1912, s.1,2.

³³³ a.g.m. s.1,2.; “Müslüman Fraksiyası ve Deputatlar”, **Vakit**, S. 1000, 1912, s.2; F.K., “Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1938, 1915, s.2.

beklemiyordu. Fakat onun eleştirilerindeki amacı, en azından sorunlar çözülmese de Müslümanları ilgilendiren meseleler konusunda bir girişim yapılmasını sağlamaktı.³³⁴

IV. Duma seçimleri ise 1912 yılının Eylül ve Ekim aylarında yapıldı. Bu tarih, Fatih Kerimî'nin Balkan Savaşları münasebetiyle muhabir olarak İstanbul'a gitmesinden hemen öncesine denk gelmektedir. Bu nedendir ki onun IV. Duma çalışmaları öncekilerle karşılaştırıldığında daha sakin geçmiştir. Kerimî bu seçim döneminde sahada olmaktan ziyade, daha çok gazetede yazdıklarıyla bir değerlendirme ve yönlendirme içerisine girmiş bulunuyordu. Onun seçimlere yönelik ilk değerlendirmesi III. Duma'nın son günlerine rastlamaktadır. Kerimî, her ne kadar IV. Duma seçimlerine vakit varsa da Müslümanları hazırlıklar konusunda harekete geçirmeye çalışıyordu. Çünkü Orenburg'da Oktabristler çoktan çalışmalara başlamışlardı. Aynı şekilde Kadetler de sahada bulunuyordu. Bunun karşısında Müslümanlarda herhangi bir hareket belirtisi görülüyordu. Bu hareketsizliğin sadece Orenburg Müslümanlarında değil bütün Rusya Müslümanlarında olduğu açıktı. Kerimî'ye göre bu hareketsizliğin birden çok sebebi vardı. Bunlardan birincisi Müslümanların organize olmuş, resmî bir partileri yoktu. Bu, aynı zamanda seçim dönemlerinde Müslümanların miting, toplantı gibi faaliyetlerinde idareden izin almalarında zorluklar çıkaran bir durumdu. İkinci bir sebep, Müslümanlar arasında siyaset adamları sayıca yetersizdi. III. Duma'nın Müslümanlar için önemli bir getirisinin olmayışı ve son olarak seçim sisteminde yapılan değişiklikler de Kerimî'ye göre sebepler arasındaydı. Seçimleri boykot etme fikri de bu durumu desteklemektedir. Hareketsizliğin bir başka nedeni de Dumanın önemi ve varlığının Müslümanlar tarafından iyi anlaşılammış oluşudur.³³⁵ Bu değerlendirmeden de görüldüğü üzere IV. Duma seçimleri öncesinde Kerimî pek çok şeyin farkındaydı. Müslümanlar her geçen gün siyasi alanda gerilemekteydiler. Seçimler

---

³³⁴ "Halk Vekilleri ve Hükümet", **Vakit**, S. 1186, 1913, s.1.

³³⁵ F.K., "Dördüncü Duma Hazırlıkları", **Vakit**, S. 938, 1912, s.1.

yaklaşırken Müslüman İttifakı tarafından çizilen bir plan da henüz ortada gözüküyordu. Herhangi bir parti ile birleşme olacak mı olmayacak mı belli değildi. Müslümanlar için durumun bu kadar kötü olduğu bir sırada “Vakit” de çıkan bir makalede her şeyden önce 17 Ekim Manifestosu’nun uygulanmasını ve Rusya’nın tam anlamıyla meşrutiyet yönetimine geçmesinin gerektiği belirtiliyordu. Çünkü Rusya Müslümanlarının en önemli meseleleri tam olarak ortada durmaktaydı. Ana dil, millî edebiyat, millî mektep, toprak satın alma ve istenilen yere yerleşme, eğitimde hürriyet ve devlet yardımı, din adamlarının maaşları ve seçim kanunundaki büyük haksızlık... Fakat en önemlisi eşit vatandaşlık talebiydi ve önce bu olmalıydı; hükümet Müslümanları vatandaş olarak görmeliydi. Bu olursa Müslümanların diğer ihtiyaçlarının karşılanabileceği, aksi halde meşrutiyet sözlerinin bir anlamının olmadığını belirtiyordu.³³⁶

IV. Duma seçimleri yaklaşırken Kerimî, Orenburg Müslümanlarının nasıl bir yol izleyecekleri konusunda bir yazı kaleme aldı. Bu yazı aynı zamanda kendisine hapis cezası verilmesine de neden olacaktı. Yazısında; hâlihazırda Müslümanların siyasi partisinin olmadığını, daha önceki Duma seçimlerinde olduğu gibi Müslüman İttifakı’nın kararları doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini belirtti. Devamında, seçimlerden önce yazdığı gibi Müslümanların istekleri konusunda bir sıralama yaptı:

1. *“Rusya Müslümanlarının öncelikli isteği, Rusya’da meşrutiyet rejiminin tam anlamıyla uygulanmasıdır.*
2. *Rusya Müslümanları, Rusya’da yaşayan bütün halkların eşit görülmesini, ana dil, millî mektep ve edebiyatın terakki ettirilmesinde ve dinî meselelerde hürriyet istemektedirler.*
3. *17 Ekim ve 19 Nisan kanunlarında bahsi geçen hürriyetler verilmelidir.*

---

³³⁶ “Orenburg İyul 4” **Vakit**, S. 999, 1912, s.1,2.

4. 3 Haziran 1907 kanunu ile seçimlerden mahrum edilen Kırgızistan, Türkistan ve Kazakistan Müslümanlarına siyasî hakları verilmelidir.
5. Müslümanların ruhani idareleri ıslah edilmelidir.”³³⁷

Kerimî bu isteklerin Müslümanların en önemli meseleleri olduğunu, seçilecek vekillerin de bu konudaki fikirleri doğrultusunda tercih edilmesi gerektiğini belirtti. Öncelik Müslüman İttifakı'nın çizgisinde yer alan kişiler olsa da Müslümanlar dışında birisi de desteklenebilirdi. Önemli olan, din ve milliyetten ziyade Müslümanların isteklerine cevap verebilecek, sözüne itibar edilen, ahlak sahibi kişilerin seçilmesiydi. Bundan dolayıdır ki Kerimî, daha öncesinde II. Duma'ya seçilen bazı mollaların, sonrasında “Din ve Maişet” yoluna girerek ilerleme hareketine karşı durduklarını hatırlatıyordu. O, yazısının devamında adayların nasıl olması gerektiğini şöyle açıklamaktaydı: “Müslümanlardan seçilecek adamlar millî fikirde olmalı. Ana dil, millî edebiyat ve matbuatımız ile tanış olmalı. Millî gazetelerde yazdıklarımızı okuyup halkın fikrine itibar etmeli ve gerekli vakitlerde matbuatımız aracılığıyla münasebet kuralı. Müslümanların desteği ile seçilecek olan Rusların mutlaka müsavat-hukuk, terakki ve hürriyet taraftarı olmaları lazımdır...”³³⁸

Fatih Kerimî, “Dördüncü Duma ve Müslüman Fraksiyası” adlı yazısında yaptığı değerlendirme ile III. Duma döneminde Müslüman vekillere getirdiği sert eleştirilerini bir kenara bırakmış gözükmekteydi. Söz konusu yazısında daha öncesinde olduğu gibi bir kez daha Müslüman vekiller ile halk arasında kurulamayan iletişim üzerine dikkatleri çekti. Onun açısından IV. Duma'da Müslüman Fraksiyası, sayıca az vekile rağmen bir şekilde üzerine düşeni yapmış, Müslümanların taleplerini Duma kürsüsünden kendilerince dile getirmişlerdi. Bu girişimler Müslümanların sorunlarını çözme de halk nazarında önemli gelişmeler olarak

---

³³⁷ [F.K.], “Orenburg Sentyabır 16: Kimni Saylarga?”, **Vakit**, S. 1037, 1912, s.1,2.

³³⁸ a.g.m. s.1,2.

görülyordu. Çünkü IV. Duma'daki dağılım ve artan baskılar nedeniyle yüzlerce vekili olan partiler dahi çalışamaz durumdaydı. Kerimî bu durum içinde vekillerin, seçim hakkında mahrum kalan Müslümanları da hakkıyla temsil ettiklerini düşünüyordu.³³⁹ Buna karşın Müslümanları, onlara karşı görevlerini yerine getirmemekle suçluyordu. Kerimî bu durumu şöyle dile getirmekteydi;

“...Duma'daki vekillerimiz bu kadar az ve zayıf oldukları halde biz yirmi milyon Müslüman tarafından bunlara nasıl bir yardımda bulunduk? Ahval ve ihtiyaçlarımızı bildirip malumat verdik mi? Layihalar, dilekçeler verdik mi? Yanlarına giderek gösterdik mi? Ya da maddi yardımda bulunduk mu? Hiçbiri yok. Onlara Müslüman halk tarafından hiç iltifat edilmedi...”³⁴⁰

Hâlbuki Müslüman halkın vekillerden başka haklarını savunacak kimseleri de yoktu. Kerimî'nin belirttiği şekilde ne Rusça bir gazeteleri vardı ki en azından Rus halkına kendilerini anlatabilsinler ne de dış basında kalem oynatacak muharrirleri.

2 Şubat 1914'de Petersburg'da “Petersburg Müslüman Cemiyeti” faydasına düzenlenen “Şark Gecesi” adlı bir mecliste hazır bulunan Kerimî, bu vesile ile başkentte Müslüman vekiller ile bir araya gelme fırsatı yakaladı. Zaten kendisi de buraya geliş amaçlarından birisinin vekiller ile görüşmek olduğunu belirtmekteydi. Onun dışında Orenburg'dan Şerafettin Hüseyinof ve Ahmet Feyyaz Davudof gibi isimler de bu programa katılmışlardı. Kerimî yaklaşık on gün kaldığı Petersburg'da; İsmail Bey Gaspıralı ve Ali Merdan Topçubaşı, Musa Carullah Bigiyef, Ayaz İshakî gibi önemli isimlerle ve onlarla birlikte Müslüman vekillerle görüştü. Yapılan müzakerelerde Devlet Duması, Müslüman Fraksiyası, 17 Ekim Manifestosu ile verilen özgürlükler, mektep ve medrese meseleleri, dinî

---

³³⁹ F.K., “Peterburg Teessüratı V”, **Vakit**, S.1430, 1914, s.1,2.

³⁴⁰ [F.K.], “Dördüncü Duma ve Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1240, 1913, s.1,2.

ihtiyaçlar gibi konular ele alındı. Petersburg’da kaldığı sürede Kerimî’nin Duma vekillerine karşı iyimser olan daha önceki yaklaşımının biraz değiştiği görülmektedir.³⁴¹ Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Bey Gaspıralı ve Fatih Kerimî’nin başı çektiği görüşmelerde Müslüman Fraksiyası’nın bir yıllık masrafı da karşılandı. Ayrıca vekillerin halk nazarında itibarlarını artırmak açısından bir işe koyulmalarının gerektiği anlatıldı. Bu doğrultuda muallim ve muallimelerin dinî idarede sınav olmaları ve çalışma koşulları ile ilgili iki layihanın Duma’da gündeme getirilebileceği vekillere bildirildi. Toplantıya katılanların Müslüman Fraksiyası’na yönelik yaptıkları şikâyetlere karşı Gaspıralı: *“Babanızın sözünü dinleyiniz. Mayıs ayına kadar sabrediniz. Adı geçen iki layihayı da Duma’ya getirmezler ise onlara karşı ilk ben yazacağım”* şeklinde bir açıklama yaptı.³⁴²

Kerimî Petersburg görüşmeleri sırasında Müslümanların, vekillere destek olması gerektiğini bir kez daha yeniledi. Bununla birlikte iş sadece halk ile bitmiyordu. Müslüman vekillerde de önemli sorunlar vardı. Bir anlamda Duma’da yer alan Müslüman Fraksiyası, sadece isim olmaktan ibaret kalmıştı. Kafkasya’dan seçilen Doktor Muhammed Bey Müslüman Fraksiyası ile birlikte çalışmak yerine Oktabristler ya da Terakkiperverler fırkası ile birlikteydi. Kalan altı vekil, birlikte hareket etmesine rağmen Samara’dan Mengli Aliyev, Müslümanlar tarafından seçilmemişti. Müslüman Fraksiyası ile birlikte hareket etmesine rağmen siyasi işlerde yetersiz bir isimdi. Ufa vekili için de durum bundan farksız değildi.

---

³⁴¹ F.K., “Peterburgdan I”, **Vakit**, S. 1423, 1914, s.1.; F.K., “Peterburg Teessüratı I”, **Vakit**, S. 1420, 1914, s.2.; F.K., “Peterburg Teessüratı V”, **Vakit**, S.1430, 1914, s.1,2.; Gısmeti, “Peterburgda Şark Kiçesi”, **Yıldız**, S. 1124, 1914, s.3. “Şark Gecesi”nde İsmail Bey Gaspıralı ve Ali Merdan Topçubaşı ile “Yıldız” gazetesi muhabirinin yaptığı mülakat için bkz. Gısmeti, “Büyüklerimiz”, **Yıldız**, S. 1129, 1914, s.2,3.; Gısmeti, “Büyüklerimiz II”, **Yıldız**, S. 1130, 1914, s.2,3.

³⁴² F.K., “Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1938,1915, s.2.

Kutluk Mirza Tevkilev ise önemli biri olmasına rağmen sağlık sorunları ile uğraşmaktaydı. Geriye kalan Bünyamin Ahtemov, Yusuf Bey Cagarof ve Ayaz Mirza Yenikeyev ile bütün meselelere çözüm bulmak imkânsızdı. Son günlerde Müslümanlar için çok önemli olan Bubi Medresesi hadisesi, muallimlerin tutuklanması ve okulların kapatılması gibi konularda dahi Müslüman Fraksiyası'ndan hiçbir sesin çıkmaması da Müslüman vekillerin durumunu göstermekteydi. Kerimî bütün bu tabloyu şu şekilde özetliyordu: “*Hülasa iş çok, kişi az, yardım hiç yok.*”³⁴³

6. 1917 Ekim Devrimi ve Muhammed Fatih Kerimî

6.1. 1917 Şubat Devrimi

Rusya tarihinin en önemli hadiselerinden birisi olarak 1917 Ekim Devrimi gerek oluşum süreci gerekse kurduğu yeni düzen ile günümüzde de hakkında araştırmaların devam ettiği bir konudur. Ekim Devrimi, sürecinin hızlı ilerleyişi ve organizasyonu ile 1905 Devrimi'nden tecrübe kazanıldığını göstermektedir. Yeni şartlar ile birleşen ve gelişen bu tecrübe, XX. yüzyılda dünya tarihinde önemli yer edinecek bir devlet kurmayı başardı. Bununla birlikte devrimin gelişi, otokrasinin en zayıf anına rastladı. Bir hükümet memuru daha devrim öncesinde şöyle yazmıştı: “*Almanya gibi bir düşmanla mücadelede gözden kaçırılmayacak bir ihtimal olan Rusya'nın askeri yenilgisi durumunda, en aşırı biçimiyle toplumsal devrim kaçınılmazdır.*”³⁴⁴ Memurun I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yaptığı bu öngörü doğru çıktı. Almanya tarafından Rusya'ya savaş ilan edildiği zaman millî duygularda patlama yaşanmış, Petersburg'da düzenlenen bir grev de sonlandırılmıştı. Başkent, Almanca şekliyle Slav versiyonuna, Petrograd'a çevrilmişti. Çar II. Nikolay'ı

---

³⁴³ F.K., “Peterburg Teessüratı VI”, **Vakit**, S. 1431, 1914, s.1,2.; F.K., “Mülüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1938, 1915, s.2.

³⁴⁴ Catherine Evtuhov, Richard Stites, 2018, s.281.

balkondan gören halk; “*Tanrı Çarı Korusun*” marşını söylemekte, aslında memnun olmadıkları otokrasiyi karmaşık duygular içerisinde yüceltmekteydiler.³⁴⁵ Fakat savaşın başındaki bu iyimser hava çok geçmeden değişti. Savaşla birlikte gelen yeni sıkıntılar, zaten zor durumda olan halk üzerinde olumsuz etki yarattı ve bu etki otokrasiye karşı bir isyana dönüştü. İşçi grevleri, açlık ve sefalet, yükselen gıda fiyatları ve bunlar karşısında çaresiz kalmasına rağmen savaşı sürdürmeye kararlı bir yönetim daha fazla dayanamadı. Özellikle de temel ihtiyaçların giderilmesi konusunda son derece yetersiz bir durum mevcuttu. Aynı tarihlerde Petersburg’da bulunan bir Fransız gazeteci halkın küçük bir ekmek almak için dört saat sırada beklediğinden bahsetmekteydi. Bu tablo, en açık anlamıyla savaşın bir neticesi olarak başkentteki toplumsal huzursuzluğun basit bir göstergesi olarak öne çıkıyordu. Diğer taraftan yaşananlar, Bolşevikler açısından gayet önemli ve olumlu gelişmelerdi. Onlar, kapitalist güçlerin birbiri ile savaşmasını ve güçlerini tüketmelerini devrim için elzem olarak görmekteydiler. Bu nedenle savaş, Bolşeviklere istediklerini vermiş ve yeni bir devrimi doğurmuştu. Tarihler 27 Şubat 1917’yi gösterdiğinde ise artık Petersburg çoktan devrimcilerin eline geçmiş bulunuyordu. Bu gelişmeler karşısında Çar II. Nikolay, başlangıçta Duma’yı feshetmeyi düşünmüş olsa da bu girişimin mevcut durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale sokacağı tavsiyelerine uyarak kurulacak yeni bir hükümete razı oldu.³⁴⁶ Bir gün sonra, 2 Mart’ta vatanın ve milletin selameti için tahttan çekildiğini şu cümlelerle açıkladı: “*Duma*

---

³⁴⁵ Alexander Rabinowitch, **Devrime Doğru**, Çev. Serpil Pehlivan, 2. Baskı, İstanbul 2017, s.14.; George Vernadsky, 2015, s.340.

³⁴⁶ Marcael Liebman, 2017, s.108-118.; Alexander Rabinowitch, a.g.e., s. 26-31.; Nadir Devlet, **Millî ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi**, İstanbul 2011, s.38-42.; Geoffrey Hosking, 2015, s.536,537.; Claude Anet, **Günü Gününe Rus İhtilâli I**, Çev. Nusret Kuruoğlu, İstanbul 1969, s.7.; Edward Hallet Carr, **1917 Öncesi ve Sonrası**, Çev. Begüm Adalet, 3. Baskı, İstanbul 2017, s.42.

ile yaptığımız anlaşma uyarınca Rus Devleti tahtından feragat etmeyi ve mutlak gücün terkinin uygun bulduk. Kıymetli oğlumuzla ayrı düşmemek istemediğimizden, mirasımızı kardeşimiz Grandük Mihail Aleksandroviç'e bırakıyor ve onun, Rus Devleti tahtına çıkması için rıza gösteriyoruz. Tanrı Rusya'nın yanında olsun."³⁴⁷ Fakat tahta kimse geçmedi ve II. Nikolay son Çar olarak tarihteki yerini aldı. Bu büyük gelişmenin devamında George Lvov liderliğinde Kadetler ve Menşeviklerin ağır bastığı Geçici Hükümet kuruldu. Diğer yandan Geçici Hükümet'in hemen karşısında en büyük rakipleri olarak İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti yer aldı. Böylece, 1905'te başlayan çözülme, eski rejiminin resmen ortadan kaldırıldığına bir belgesi olan ve bütün Rusya üzerinde devrim dalgasını başlatan Şubat Devrimi bir anda olup bitmişti.³⁴⁸

1917 Şubat Devrimi Rusya Müslümanları tarafından nasıl karşılanmıştı? Bu soruya cevap olarak değişim kendisini hemen gösterdi. III. ve IV. Duma arasında geçirilen sakin dönem, yerini büyük bir hareketliliğe bıraktı. Müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerde toplantılar ve mitingler tertip edildi. İlk olarak 7 Mart 1917'de Petersburg Müslümanları, Bakü vekillerinden Mehmet Yusuf Caferov önderliğinde bir miting düzenlediler. Mitingde, Geçici Hükümet Başkanı Lvov ve Duma temsilcisi M.V. Rodziyanko'ya yeni hükümetin yanında olduklarını bildiren telgraflar iletildi. Ayrıca Müslüman Fraksiyası'na, Müslümanların acilen toplanması gerektiğini içeren bir dilekçe gönderdiler. Moskova'da ise içlerinde Ayaz İshakî'nin de olduğu binlerce Müslüman bir araya geldi. Yapılan mitingde on iki kişilik bir komisyon oluşturuldu. Komisyonda yer alanlar, Müslüman Fraksiyası Reisi

---

³⁴⁷ Onur İşçi, Onur Önoğlu, 2019, s.288.

³⁴⁸ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, 2016, s.489.; Geoffrey Hosking, 2015, s.537.; Sarah Badcock, **Politics and The People in Revolution Russia: A Provincial History**, UK 2007, s.30.; John Reed, **Dünyayı Sarsan On Gün**, Çev. Aycan Özüpek, Eskişehir 2018, s.170.

Kutluğ Muhammed Tevkilev'e tebrik telgrafları göndererek eski yönetimden kurtulmalarının mutluluğunu paylaştılar. Ayrıca Duma yetkilileri ile görüşerek yeni hükümeti desteklediklerini ifade ettiler.³⁴⁹ Petersburg ve Moskova'dakilere benzer şekilde Kazan, Ufa ve Kırım başta olmak üzere Müslümanların yaşadığı merkezlerde de Şubat Devrimi'nin değerlendirildiği toplantılar düzenlendi.³⁵⁰

Şubat Devrimi'ni Rusya Müslümanlarının basın organları da yakından ele aldı. Yaşanan gelişmeler yorumlandı ve bu süreçte nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda öneriler ortaya kondu. Bir Tatar gazetesi bu ilk devrimi; dört yüz yıla yakın istibdadın bitişi, hukuksuzluğun ortadan kalkışı, hayatın, yaşamın ve umudun yeniden dirilişi olarak yorumlarken bir başka gazetede; "*Çar Hükümeti devrildi, kamçı saltanatı bitti*" satırlarına yer verilmekteydi.³⁵¹ "Yıldız" gazetesinde ise Hadi Maksudî, eski rejimin haksızlıklarından bahsederek, mektep-medrese, kitap basımı ve matbuat gibi konularda uğradıkları haksızlıkları dile getiriyordu. Maksudî, bu önemli değişimden Müslümanların yararlanmaları gerektiğini; Ruslarla eşit vatandaşlık, Türk dilinin resmîyetinin kabul edilmesi, mektep-medrese ve din işlerinin Müslümanlara bırakılması konularında adımların atılabileceğini öneriyordu. Yine

---

³⁴⁹ "Ulu Almaşnu Künlerinde Müslümanlar", **Koyaş**, S. 1089, 1917, s.1,2.; "Meskev Müslümanlarının Tielekleri", **Koyaş**, S. 1089, 1917, s.2.; Salavat İshakov, **Rossiiskie Musulmane i Revolyutsiya (1917-1918)**, 2. Baskı, Moskva 2004, s.116,117.

³⁵⁰ Âlim Alaaddin Şerif, "Kazan Müslüman Muteberanının Cıyuluşu" **Koyaş**, S. 1097, 1917, s.2,3.; Âlim Alaaddin Şerif, "Kazan Müslüman Muteberanının Cıyuluşu" **Koyaş**, S. 1098, 1917, s.2,3.; "Dâhilî Haberler: Ufa Müslümanları", **Koyaş**, S. 1098, 1917, s.1.; Tamurbek Devletşin, **Sovyet Tataristan'ı**, Çev. Mehmet Emircan, (Yer ve tarih bilgisi eksik.), s.86.; Nadir Devlet, 2011, s.51-57.; A. Bennigsen, Lemercier C. Quequejay, 1997, s.111-124.

³⁵¹ Kerim Said, "İhtilal Hem İrek Künleri" **Koyaş**, S. 1091, 1917, s.2.; "Büyük Vakalar Münasebetiyle" **Vakit**, S. 2191, 1917, s.1.

aynı gazetede Şehit Ahmediyev: “*Bu mutluluğu yazmaya benim kalemimin gücü yetmiyor. Yüz milyonluk Rusya halkı azat oldu. Rus halkı kendi hapisanesinden parlak dünyaya çıktı...Biliyor musunuz dostlar, bu hapisanenin en karanlık odası, kafesinin en dar ve demirlerinin en kalın olanı Rusya Müslümanlarının üstünde idi...*” şeklinde bir değerlendirme yaparak yeni hükümetin Müslümanlar tarafından desteklenmesi gerektiğinin altını çizmekteydi.³⁵² Müslümanların önemli matbuat organlarından “Koyaş” gazetesi de yeni hükümeti kanun ve hukuk hükümeti olarak tanıtmakta, vatanını seven herkesin ona itaat etmesini ve destek olmasını belirtmekteydi. Ayrıca bu değişimi bir fırsat olarak yorumlayarak, yeni kurulacak hükümette yer almak adına Müslümanları birleşmeye, çalışmaya ve dik durmaya davet ediyordu.³⁵³ “Koyaş”, ek olarak önemli bir noktaya değinmekte ve bu önemli günlerde varlığı-yokluğu anlaşılmayan, bir zamanlar Müslümanların siyasi, millî ve dinî ihtiyaçları doğrultusunda mücadele eden Müslüman İttifakı’nın tekrar canlandırılması ve şubelerinin harekete geçirilmesi için Müslüman Fraksiyası’na çağrı yaptı. Müslüman İttifakı üzerinde zamanın şartlarına uygun olarak yapılacak değişikliklerle seçimlere hazırlanabileceklerini belirtirken, bir an önce Müslümanların toplanmasını önerdi.³⁵⁴ İdil-Ural basınının yanında Kazak millî basını da hemen hemen aynı tepkiyi vermekteydi. Önde gelen isimlerden Mustafa Çokayev, Alihan Bükeyhanov ve Miryakup Dulatov, kaleme aldıkları ortak bir makalede Geçici Hükümet hakkında şöyle yazıyorlardı; “*Artık o yavuz hükümet yok. O hükümetin kan içici, kara yürekli Çarı da yöneticileri de artık hapiste. Bugün yurdun*

---

³⁵² Hadi Maksudî, “Zur Üzgerişler”, **Yıldız**, S. 1763, 1917, s.1.; Hadi Maksudî, “Zur İnkılap”, **Yıldız**, S. 1769, 1917, s.1.; Şehid Ahmediyev, “Bizge Ni İşlerge?”, **Yıldız**, S. 1766, 1917, s.1.2.

³⁵³ “Memleketteki Almaşnular Münasebeti Bilen”, **Koyaş**, S. 1088, 1917, s.1.2.

³⁵⁴ “İnkılap ve Biz II”, **Koyaş**, S. 1090, 1917, s.1.; “İnkılap ve Biz IV”, **Koyaş**, S. 1092, 1917, s.1.; Taki Bedî, “Bugünkü Borcumuz” **Koyaş**, S. 1092, 1917, s.2.

*hepsini akrabaymış gibi eşit gören, hiç kimseyi ayırmayan yeni hükümet seçildi...*³⁵⁵ Diğer yandan gazete sayfalarında Rusya’da kurulacak yeni idarenin nasıl olması gerektiği konusunda da makaleler çıkmaktaydı. “Yıldız” gazetesinde Hadi Maksudî, Müslümanlar için ideal olanın halk cumhuriyeti olduğunu bildirmekle birlikte bunun içine sosyalizm fikirlerinin katılmasını kabul etmemekte, sosyalizmin ihtilafli bir meslek olduğunu dile getirmekteydi. “Koyaş” gazetesinde de benzer şekilde idare usulüne yönelik olarak halk cumhuriyeti vurgusu yapılıyordu. Aynı gazete, Müslümanların Rusya içerisindeki nüfusunu göz önüne alarak böylesi bir yönetimde; Müslümanların dinî, millî ve siyasi ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli avantajlar elde edebileceklerini düşünüyordu. “Vakit” gazetesinde de Cemaleddin Velidi bu doğrultuda yazılar kaleme almaktaydı.³⁵⁶ Rusya Müslümanlarının en önemli liderlerinden biri haline gelen Sadri Maksudî ise değişimi, Rusya tarihinin emsalsiz hadiselerinden biri olarak görmekte ve bu süreçte Müslümanların üzerine düşen görevleri şu şekilde ilan etmekteydi:

1. *“Rusya Müslümanları ne kadar heyecanlı olsalar da soğukkanlılıklarını korumalıdır.*
2. *Korkaklık ve gizlenmekten sakınarak millî dileklerimizi, ihtiyaçlarımızı hükümete bildirmeli, onlarla anlaşmalıyız. Hükümetin komite ve şubelerine Müslümanlar katılmalıdırlar.*

---

³⁵⁵ İbrahim Kalkan, **Kazakistan’da Siyasî Modernleşmenin Kökenleri (1822-1920)**, İstanbul 2013, s.257.

³⁵⁶ “İnkılap ve Biz IX”, **Koyaş**, S. 1097, 1917, s.1.; “İnkılap ve Biz XII”, **Koyaş**, S. 1101, 1917, s.1.; Hadî Maksudî, “Cumhuriyet Neyden İbaret”, **Yıldız**, S. 1773, 1917, s.1.; C.V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? I”, **Vakit**, S. 2196, 1917, s.1,2.; C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? II”, **Vakit**, S. 2209, 1917, s.1,2.

3. *Dileklerimizi hükümete iletmek ve onlara yardım hususunda izlenecek yolu tayin etmek amacıyla Müslüman Fraksiyası ve Müslüman Bürosu ile birlikte bir toplantı düzenlenmelidir.*
4. *Rusya Müslümanları bu önemli günlerde birlik olmalı, parti ve kabile kavgaları bırakılmalıdır.*³⁵⁷

Maksudî'ye göre zaman kaybedilmeden yapılması gereken en önemli iş, Rusya Müslümanlarının genel bir kongrede bir araya gelmelerinin sağlanmasıdır. O, kongrede alınacak kararların, millî isteklerin yeni hükümete iletilmesinin gerektiğini düşünmekteydi. Bunun üzerinde ısrar eden Maksudî, toplantı hakkında on altı maddelik bir öneri de hazırladı. Önerisinde toplantının nerede ve ne zaman yapılacağı, vekillerin nereden, kimlerden ve nasıl surette seçileceği, seçimlerin nasıl yapılacağı ve masrafların ne şekilde karşılanacağı gibi pek çok konuya değindi.³⁵⁸

6.2.Şubat Devrimi'nden Moskova Kurultayı'na

IV. Duma seçimlerinden bir müddet sonra Rusya Müslümanlarının siyasi hareketlerinde daha öncekilerine kıyasla bir düşüşün görüldüğü ifade edilmişti. Fakat bu hareketsiz dönem, 1917 Şubat Devrimi ile sona erdi ve sarsıcı gelişmeler Müslümanların siyasi hayatlarında bir canlanmaya neden oldu. 1905 Devrimi'nden tecrübe kazanan Müslüman liderler harekete geçtiler. Bu anlamda, siyasi alanda uzun bir yol kat etmiş olan Muhammed Fatih Kerimî, 1905 Devrimi sonrasında olduğu gibi yine Orenburg'daki siyasi işler içerisinde lider olarak öne çıkıyordu. Ayrıca öncesine kıyasla Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerinde daha etkin bir isim olmuştu.

---

³⁵⁷ Sadri Maksudî, "Hazırgı Siyasî Ahval İçinde Vazifemiz", **Vakit**, S. 2187, 1917, s.2.

³⁵⁸ Sadri Maksudî, "Millî Syezd Niçün Kirek", **Vakit**, S. 2192, 1917, s.1,2.; Sadri Maksudî, "Millî Syezd Ne Revişde Cıylurğa Tiyüş", **Vakit**, S. 2193, 1917, s.1,2.

Fatih Kerimî'nin Şubat Devrimi'ne bakışı genel bakıştan farklı değildi. O da devrimi, bin yıllık Rusya tarihinde bugüne kadar örneği görülmeyen bir değişim olarak yorumluyordu. Artık halk ile hükümet birleşmiş, yönetim halk vekillerinin idaresine geçmiş, terakkiperverlerin yıllardır istedikleri şey olmuştu. Kerimî, böylesi değişim zamanlarında Müslümanların soğukkanlı olmalarını ve tertipsiz faaliyetlerden uzak durmalarını, bir bütün içinde her şeye memleketin faydasına olacak şekilde bakmalarını tavsiye ediyordu.³⁵⁹ Onun açısından bu süreçte iki önemli kuruluş vardı. Bunlardan birincisi Duma'da bulunan Müslüman Fraksiyası, ikincisi ise Orenburg Dinî İdaresi. Her iki kuruluş da bu önemli zamanlarda Müslümanların yönelişleri konusunda bir girişimde bulunabilirlerdi. Fakat şimdiye kadar bir ses çıkmaması üzerine olacaktır ki, Kerimî kendince Müslümanlara bir yol çizdi:

1. “Müslümanlar bulunduğu yerlerde yaşanan gelişmeleri müzakere etmeli ve üzerinde düşünmelidirler.
2. Yeni hükümetin desteklendiği açık şekilde gösterilmeli, bürolar ve komiteler kurularak Müslümanlar yönlendirilmeli ve onların siyasi işlere katılımları sağlanmalıdır.
3. Kurulan büro ve komiteler daha sonra birleşerek Umum Rusya Müslümanlarının toplantılarının düzenlenmesi konusunda tedbirler almalıdırlar.”³⁶⁰

Orenburg'daki siyasi hareketin merkezinde başkanlığını Kerimî'nin, sekreterliğini ise Burhan Şeref'in yaptığı Orenburg Müslüman Bürosu yer almaktaydı. Orenburg Müslümanlarını başta siyasi olmak üzere diğer alanlarda da yönlendiren bu kuruluş, çevresine

---

³⁵⁹ F.K., “Zur Üzgeresş Künlerinde”, **Vakit**, S. 2187, 1917, s.1.2.

³⁶⁰ [F.K], “Müslüman Fraksiyası ve Duhovny Sabraniyamız Nişliler”, **Vakit**, S. 2189, 1917, s.1.

de etki edici bir pozisyonda bulunuyordu. Bu anlamda Kerimî'nin faaliyetleri de büro ile birlikte yürümekteydi. Söz konusu yapılanma içerisinde yer alanlar, o günlerde adı unutulmaya yüz tutmuş Müslüman İttifakı'nın mensuplarıydı ve değişen şartlar içerisinde Müslümanlara bir yön tayin etmenin uğraşı içerisindeydiler.³⁶¹

Orenburg'da ilk büyük çaplı toplantı 6 Mart 1917'de gerçekleştirildi. Orenburg'un önde gelenlerinin yanı sıra o sıralarda şehirde bulunan Kafkasya, Kazakistan ve Türkistanlılar da bu toplantıya katıldılar. Ayrıca Sadri Maksudî de katılımcılar arasında bulunuyordu. Toplantı başkanlığına Kelimullah Hüseyinov, sekreterliğe ise "Vakit" gazetesinin yazarlarından Burhan Şeref seçildi. Fatih Kerimî, Abdurrauf Niyazibayev, Sadık Kerimov, Abdullah Devletşin, Sadri Maksudî ve Mahmut Mercânî gibi isimler, son zamanlardaki değişimleri değerlendirdiler. Bu ilk toplantı sonunda aşağıdaki kararlar alındı:

1. *"Yeni hükümet tasdik ve tebrik edilmeli. Bu doğrultuda Duma Reisi Rodziyanko ile Başbakan Lvov'a toplantı adına telgraf gönderilecektir.*
2. *Toplantı kararları Orenburg Halk Komitesi Şehir Başkanı Y. N. Kaleyinatov'a bildirilecektir.*
3. *Müslüman Fraksiyası'na telgraf gönderilerek olağanüstü ahvalden dolayı ortaya çıkan meseleleri halletmek için Bütün Rusya Müslümanları toplantısı sorulmalıdır.*
4. *Geçici Hükümet Başkanı'na telgraf gönderilerek, halkın muhalefetine rağmen eski idare tarafından atanan (müftü) Sefa Bayazidov'un görevden alınması sorulacaktır.*
5. *Müslüman askerlerin istekleri göz önüne alınarak Orenburg'da bulunan askerlere mahsus bir toplantı tertip edilecektir.*
6. *Umum Müslüman Toplantısını gerçekleştirmek için hazırlık yapmak ve yeni sürecin ortaya çıkardığı meseleleri araştırıp gerekli tedbirleri almak için dokuz kişiden*

---

³⁶¹ D. Denisov,2008, s.41.

*oluşan bir heyet oluşturulmuştur. Heyete seçilenler şu şekildedir: Fatih Kerimî, Burhan Şeref, Kelimullah Hüseyinov, İbrahim Bikçinatayev, Arif Mutin, Ahmetbay Tursunov, Abdülaziz Hüseyinov, Abdulkayyum Timurbulatov, Abdulrauf Niyazbayev.*³⁶²

Kararlardan da anlaşılacağı üzere Orenburg Müslüman Bürosu'nun devrime yönelik ilk tepkisi genel bakışın da bir parçası olarak olumluydu. Yeni hükümetin yanında oldukları bildirilmiş ve henüz Bolşeviklere yönelik herhangi bir eğilim görülmemişti. Bu kapsamlı toplantının ikincisi 17 Mart tarihinde şehir tiyatrosunda düzenlendi. Toplantıda kadın katılımcıların yoğunluğu dikkat çeker nitelikteydi ve muhtemelen de kadınlara yönelik hazırlanmıştı. İlk olarak Burhan Şeref'in konuşmasıyla görüşmeler başladı. Devamında yine Burhan Şeref'in teklifi ile kadınlardan Mahire Hanım Meşteriyeva ve Rabia Hanım Fahreddinova, toplantının başkan ve sekreteri olarak seçildiler. Yapılan müzakerelerde Rusya'da meydana gelen değişimlerin dışında genel olarak kadın meseleleri üzerinde duruldu. Bu anlamda din ve dilin korunmasında kadınlar, kadın eğitimi, kadın hak ve hürriyetleri ve Kurucu Meclis seçimlerinde kadınların seçimlere katılmaları, ele alınan konular arasındaydı. Kerimî de sırası geldiği zaman "Kadınların Hayattaki Rollerini" hakkında bir konuşma yaptı. Görüşmeler sonunda ise on maddelik bir sonuç bildirisi kabul edildi.³⁶³ Bu arada toplantının devam ettiği saatlerde Petersburg'dan Orenburg Müslüman Bürosu'na bir telgraf geldi. Telgrafta, Umum Rusya Müslümanları Kongresi'nden önce Müslüman Fraksiyası ve Müslüman Bürosu ile görüşmek amacıyla Petersburg'a gelen temsilcilerin isimleri yer almaktaydı. Bu telgraf, Orenburg'dan da temsilcilerin talep edildiği anlamına geliyordu. Bu doğrultuda Orenburg Müslüman Bürosu toplantıya Fatih Kerimî, Nimetullah Hazret Timoşev ve Kelimullah Hüseyinov'un gönderilmesi üzerinde mutabık kaldı. Bununla birlikte mevcut

---

³⁶² "Orenburg Müslümanlarının Cıyuluşları", **Vakit**, S. 2190, 1917, s.2.

³⁶³ "Orenburg Müslümanlarının Cıyuluşı", **Vakit**, S. 2196, 1917, s.4.

karışıklıklar sebebiyle yol durumunda meydana gelen olumsuzluklar da Petersburg'a bildirildi. Seçilmesine rağmen Fatih Kerimî bu toplantıya katılmadı. Muhtemelen "Vakit" gazetesi ve Orenburg Müslüman Bürosu'nda aldığı görevler sebebiyle bundan vazgeçti ve yerine Burhan Şeref'in gönderilmesine karar verildi.³⁶⁴

29 Mart 1917'de Orenburg Müslüman Bürosu tarafından düzenlenen bir başka toplantı yine şehir tiyatrosunda yapıldı. Fatih Kerimî başkan, Kebir Bekir ise sekreter olarak görüşmeleri yönetmeleri için seçildiler. Kerimî ilk olarak Geçici Hükümet'in dinî ve millî kısıtlamaları bitiren fermanını okuyarak bu maddeler hakkında açıklamalarda bulundu. Sonrasında ise Orenburg Müslüman Bürosu ile Orenburg Şehir Halk Komitesi arasındaki ihtilaflara değindi. Komitenin Müslümanların talep ve düşüncelerine itibar etmediğini, şehirdeki yönetim birimlerinde Müslümanlara yeteri kadar yer verilmediğini beyan etti. Bunun dışında mecliste; yeni siyasi durum, partiler, Türkistan muhtariyeti, sosyalist Müslüman ve Hristiyanlar, şariat ve cumhuriyet konuları görüşüldü.³⁶⁵

Orenburg Müslüman Bürosu, merkezde organize ettiği toplantıların yanı sıra çevresine de kayıtsız kalmadı. Fatih Kerimî imzasıyla; Orenburg Müslümanlarının oybirliği ile yeni hükümetin tanındığı, Şehir Uyezd'inin, Guberniya Halk Komitesi'nin ve İşçi Sovyeti'nin delege seçimlerinin yapıldığı, Müftü Bayazidov'un görevinden alındığı ve acil olarak Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin yapılacağı çevre bölgelere bildirildi. Ayrıca açıklamada, Orenburg Müslüman Bürosu'nun yeni sisteme Müslümanları hazırlamak amacıyla yeniden organize edildiği ve Orenburg Bürosu ile temas için yerel komitelerin hazırlanmaları gerektiği

---

³⁶⁴ "Syezd Hazırlığı", **Vakit**, S. 2195, 1917, s.2.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 2196, 1917, s.3.

³⁶⁵ "Cıyuluş", **Vakit**, S. 2002, 1917, s.3.

belirtildi. Bu telgraf başta Troitsk, Aktübe, Tüztübe, Orsk, Bozokluk, Bügülme ve İlek'de bulunan önde gelen isimlerle birlikte Müslümanların yaşadığı diğer merkezlere gönderildi.³⁶⁶

Telgrafın üzerinden çok geçmeden Müslüman Bürosu, *“Rusya’daki yirmi beş-otuz milyon Müslüman ahalisinin başkaları kadar çalışması gerekir. Başkaları çalışsın da rahatı bize de gelsin demek siyaset dünyasında boş hayaldir”* açıklamasıyla bir bildiri yayımladı: Büro, şehirlerde ve hatta köylerde tesis edilen halk komitelerine Müslümanların katılmalarını ısrarla belirtti. Ayrıca Müslümanların yaşadığı bölgelerde, en küçük yerleşim yerleri de dâhil olmak üzere komisyonların kurulmasını ve bu komisyonların halkın her tabakasından insanı birleştirmesini istiyordu. Kerimî, telgraflar ile yapılacak toplantı için delege seçimlerinin yapılmasını talep ederken bir yandan da Burhan Şeref ile birlikte Orenburg Müslüman Bürosu’nda halkı bilgilendiriyordu. (Kerimî bu bilgilendirmeyi “Vakit” gazetesi bürosunda yapmaktaydı.)³⁶⁷ Orenburg Müslüman Bürosu, askerleri de ihmal etmedi ve onlar için bir toplantı organize etti. Altı-yedi bin civarında asker katıldığı toplantı Fatih Kerimî tarafından yönetildi. Burhan Şeref, Arif Kerimî ve Muhtar Mutin de konuşmacılar arasında yer aldılar.³⁶⁸

3 Nisan 1917, Orenburg Müslüman Bürosu için önemli bir tarihi ifade etmektedir. Söz konusu günde yaşanan olay, Orenburg’daki mutaassıp zihniyetin varlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Müslüman Bürosu’nun çalışmalarından rahatsız olan bir grup, toplantının yapılacağı binayı basmış ve büroda faaliyet gösterenlere karşı halkı ayaklandırmaya çalışmıştır. Ayaklanmanın öncülüğünü ise bir imam ve müezzin üzerine

---

³⁶⁶ “Orenburg Haberleri: Orenburg Müslüman Bürosu Tarafından Etrafga Yiberilgen Tilgram”, **Vakit**, S. 2191, 1917, s.3.

³⁶⁷ “Hitabname”, **Vakit**, S. 2193, 1917, s.3.; Muhbir, “Almaşnu Künlerinde Müslümanlar”, **Vakit**, S. 2198, 1917, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2191, 1917, s.3.

³⁶⁸ “Orenburgda 11-12 Mart Cıyuluşları ve Hürriyet Bayramı”, **Vakit**, S. 2193, 1917, s.3.

almış gözükmetedir. Olay şöyle gerçekleşmiştir; Orenburg Müslüman Bürosu'na gelen bir mektupta:

“Din ve Maişet” dergisi Müslümanların yenileşme hareketine hilaf şekilde yazmaktadır. Özellikle son iki sayısında Müslümanların hareketlerine karşı, onların seçim haklarından tam olarak yararlanmasına karşı kalem kullanmaktadır. Hâlbuki milletimizin yarısı olan Müslümanların maârif ve yenileşme yoluna girmesi umum millet menfaati gereğince. Hem de başka millet hatunlarının seçimlere katılması, bizim kadınlarımızın katılmaması ya da propaganda eseri olarak az katılması bize büyük zarar verecektir. Bu hususta büro tedbir almayı gerekli buluyor mu?” cümleleri yazılmıştı. Bu mektup ilk olarak Müslüman Bürosu yetkililerinin bir araya geldiği başkanlık meclisinde ele alınmış, hatta mecliste bulunan Orenburg merkez dışından imamlar, “Din ve Maişet”in kendi bölgelerinde de propaganda yaptıklarını ve halkı etkilediklerini belirtmişlerdir. Bununla birlikte bu soruna karşı alınacak önlem 3 Nisan toplantısına ertelendi. Toplantıdan bir gün önce ise Fatih Kerimî'ye; *“Din ve Maişet”çiler tarafından bütün şehirde büroya karşı bir ayaklanma başlatıldığı, Müslüman Bürosu'na hücum edildiği ve Müslüman Bürosu Veli Hazret'i tutuklatacak, “Din ve Maişet”i kapattırarak, imamların ukazlarını ellerinden aldıracaklar hatta minare ucundaki hilali kestirip alacaklar*” şeklinde söylemlerle halkın galeyana getirildiği ve Müslüman Bürosu'na hücum edilmesinin söylendiği bildirilmiştir. Fakat Kerimî bu haberlere önem vermediği gibi tedbir de almamıştır. Ancak 3 Nisan sabahı evine gelen birisi; *“Din ve Maişetçiler'in Müslüman Bürosu'nu basacakları, mahallelerden halkı toplayarak kendisine zarar verecekleri ya da öldürecekleri”* şeklinde tedbir alınması gereken bir haber vermişti. Maalesef Kerimî, bu uyarı üzerinde de durmamış ve Müslüman Bürosu binasına doğru yola çıkmıştır. O, toplantının yapılacağı yere geldiğinde daha önceden görmediği ve meclise hiç katılmayan insanlarla karşılaşmıştır. Şehrin önde gelen mollalarından Ahund Zahidullah Hazret, Muhammed Eyüpov ve İhsan Bikkazakov çoktan yerlerini almışlardır. Kerimî, toplantı

yapılacağını bildirerek meclisi terk etmelerini isteyince tansiyon birden yükselmiş, adı geçen Hazretler, Kerimî'den Müslüman Bürosu'na gelen mektubu kimin yazdığını sorarak kendilerine verilmesini istemişlerdir. Devamında meclis tamamen karışmış, Kerimî ve büro azaları "Din ve Maişet" dergisini kapattırmakla suçlanmışlardır. Yaşanan kargaşayı bastırmaya gelen bir Müslüman asker de meclisi basanların şiddetine maruz kalmıştır. Aynı muamele Kerimî'ye de yapılmak istenmiş olsa da diğer askerlerin gelmesiyle bu girişim büyümeden önlenmiştir. Meclisteki kargaşa bastırıldıktan sonra göstericiler, Hüseyin Donskoy liderliğinde Müslüman Bürosu'na karşı bir miting düzenlemişlerdir. Olaydan sonra bu şartlar altında çalışmanın imkânsız olduğunu bildiren büro üyelerinden bazıları da istifa ederken, Kerimî de bütün bu yaşananları, 1908 yılında İstanbul'daki "Şeriat İsteriz" partisinin³⁶⁹ faaliyetine benzetmekten kendisini alamamıştır.³⁷⁰

Orenburg Müslüman Bürosu'nun organize ettiği en önemli toplantılardan birisi 8-10 Nisan 1917 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Hem çevresinde faaliyet gösteren büroları bir araya getirmek hem de Müslümanların takip edecekleri yolu müzakere etmek maksadıyla Kazan, Ufa, Turgay, Kargalı, Samara ve Taşkent bürolarına davetname gönderildi. Bu davete

---

³⁶⁹ Muhammed Fatih Kerimî'nin bu benzetmesindeki hedef 13 Nisan 1909 yılında İstanbul'da Vahdet Dervîşi tarafından kurulan İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'dir. Sonrasında İslâmcı bir fırkaya dönüşen cemiyet, yayın organı Volkan gazetesi aracılığıyla İttihat ve Terakki'ye karşı muhalif bir siyaset izlemiştir. İttihat ve terakki tarafından gerici olarak tanımlanan cemiyet için İngiliz destekli olduğu dile getirilmektedir. Azmi Özcan, "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti", **DİA**, C. 23, 2001, s.475,476.

Kerimî, söz konusu cemiyetin çalışmalarını Yusuf Akçura aracılığıyla öğrenmiştir. Bu konuda bkz. Yusuf Akçura, **Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, 2. Baskı, İstanbul, 2018.

³⁷⁰ Fatih Kerimî, "Orenburg Bürosuna Karşı Hareket", **Vakit**, S. 2204, 1917, s.2.

icabet eden büro yetkilileri, 8 Nisan'da Fatih Kerimî başkanlığında ilk toplantılarını gerçekleştirdiler. Görüşmede; hükümet idaresi şekli, savaş, Kurucu Meclis, muhtariyet, işçiler, toprak meselesi, Müslüman askerler ve savaş mağdurlarına yardım gibi konular üzerinde duruldu. Ayrıca Taşkent'te yapılacak olan Türkistan Müslümanları Kongresi'ne vekil gönderilmesi de ele alındı. Çok geçmeden, Umum Rusya Müslümanları Kurultayı gündeme alındı. Uzaklık ve zaman kısıtlılığı sebebi ile kongrenin Kazan, Ufa, Orenburg gibi merkezlerden birinde yapılması istense de Petersburg'un kararıyla ters düşmemek için Moskova seçeneği kabul edildi. Aynı sebepten dolayı toplantı tarihinde değişikliğe gidilmesi de gerekli görülmedi.³⁷¹ İkinci gün, vekiller Abdüzaziz Hüseyinov'un evinde yeniden bir araya geldiler. Önceki günden farklı olarak Turgay Oblastı Komiseri Alihan Bükeyhanov ve Ahmet Baytursunov da katılımcılar arasında bulunuyorlardı. Yapılan müzakereler sonucunda, Taşkent'te yapılacak olan kongreye Orenburg Müslüman Bürosu adına Fatih Kerimî'nin katılması uygun görüldü. Devamında Moskova'da gerçekleştirilecek kongrenin programına bakılarak aşağıdaki kararlar alındı:

1. *“Memleketin idaresinin federasyon esasına dayalı “Halk Cumhuriyeti” olması gerekmektedir.*
2. *Dinde hürriyet ile birlikte bütün dinler eşit olmalıdır.*
3. *Din işleri devlet işlerinden ayrılmalıdır.*
4. *Mahallî idarelerde Müslümanlara nüfusları oranında gerekli yer verilmelidir.*
5. *Seçimler, milletlerin nüfusları göz önüne alınarak gerçekleştirilmelidir.*

---

³⁷¹ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2204, 1917, s.3.; “Müslüman Bürolarının Kineş Meclisi”, **Vakit**, S. 2206, 1917, s.1,2.

6. *İç Rusya’da bulunan Müslümanların dinî mektep ve medreseleri Müslümanların dinî idaresine bırakılmalıdır.*”³⁷²

Bu kararların yanı sıra işçi, asker, kadın ve Moskova’da düzenlenecek kurultay hakkında bazı konular görüşüldü. Bu doğrultuda kadınların seçimlere katılma durumları ele alındı. Fakat kadınlar meselesinde toplantıda yer alanlar farklı görüşlere sahip olarak ikiye ayrıldılar ve kararın her bölgenin kendi meclisine bırakılması şeklinde bir sonuca varıldı.³⁷³ Bu durum, her ne kadar yüz yıldan fazla bir süredir sürekli gelişme çizgisinde olsa da İdil-Ural Müslüman toplumunun bazı konularda devam eden çekincesini ve aynı zamanda geleneğin kuvvetini göstermektedir. Toplantının son günü (10 Nisan) Kerimî; Kazan, Ufa, Samara, Taşkent ve Orenburg vekilleri tarafından Orenburg’da yapılan toplantılar hakkında bilgiler verdi. Devamında, daha öncesinde Taşkent’te yapılacak Umumi Türkistan Müslümanları Kongresi’ne Orenburg Müslüman Bürosu temsilcisi olarak katılacak olan Fatih Kerimî’nin yerine, “Vakit” yazarlarından Kebir Bekir’in gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu değişiklik Kerimî’nin gazetede ki ve Müslüman Bürosu’ndaki yoğun çalışmaları nedeniyle yapılmıştı. 21 Nisan toplantısında ise Moskova’da yapılacak kurultaya gönderilecek vekiller, Orenburg Müslüman Bürosu tarafından tasdik edildi. Büro, şu isimler üzerinde mutabakata vardı: Fatih Kerimî, Mahmut Mercânî, Nimetullah Hazret Timoşev, Doktor Raziye Hanım Sülemanoğlu, Zeynep Hanım Kemaleddinova, Zeynep Hanım Adamova, Hüseyin Hacı Hüseyinov, Ebubekir Kapkayev, Şeyh Attar Abuziddin, Abdulrauf Niyazibayev, Hasan Rahimov.³⁷⁴

---

³⁷² “Müslüman Bürolarının Kineş Meclisi”, **Vakit**, S.2209, 1917, s.2.

³⁷³ a.g.m. s.2.

³⁷⁴ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2211, 1917, s.3.

6.3.Bütün Rusya Müslümanlarının I. Kurultayı (1-11 Mayıs 1917)

Çar II. Nikolay'ın tahttan çekilmesi ile sonuçlanan Şubat Devrimi'nin duyulduğu günlerde, Petersburg'da bulunan Müslüman vekiller, yaşanan gelişmelerden habersiz bir vaziyette ve belki de umursamazlık şeklinde ifade edilebilecek bir durumda bulunuyorlardı. Ya da her gün gösterilerin düzenlendiği ve kargaşanın bitmediği normal bir Petersburg izlenimi vardı onlarda.³⁷⁵ Fakat çok geçmeden bu hareketsizlik yerini büyük bir canlanmaya bıraktı. Müslüman Fraksiyası ile Müslüman Bürosu azaları Moskova, Ufa, Taşkent, Kırım bölgelerinden gelenlerle birlikte 15-17 Mart arasında toplantılar gerçekleştirdiler ve yapılacak kongrenin hazırlıklarını yürütmek amacıyla Geçici Merkezî Büro kurdular. Başkanlığına da halk nazarında itibar gören ve sosyalist olarak tanınan Kafkasyalı, Hukuk Fakültesi mezunu Ahmet Salihov seçildi.³⁷⁶ Vekiller ve azalar, yapılan görüşmeler sonucunda şu kararları aldılar:

1. *“Acil olarak Bütün Rusya Müslümanları Toplantısı yapılmalıdır.*
2. *Toplantının düzenlenmesi için Petersburg'da Geçici Merkezî Büro teşkil edilmiştir.*
3. *Toplantı Moskova'da olacaktır.*
4. *Toplantı hakkındaki gelişmeler millî basın vasıtasıyla Geçici Merkezî Büro tarafından halka duyurulacaktır.”³⁷⁷*

Geçici Merkezî Büro, Müslümanların yaşadığı bölgelere telgraflar göndererek çalışmalarına başlamaları gerektiğini bildirdi. Ayrıca Fatih Kerimî de özel olarak Petersburg'a

---

³⁷⁵ Bu konuda bkz. Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, 2. Baskı, Ankara 2012, s.122-124.

³⁷⁶ Devletşin, **Sovyet Tataristan'ı**, s.82.

³⁷⁷ “Petrograd Mektupları: Birinci Adım”, **Koyaş**, S. 1099, 1917, s.2.

çağırıldı. Fakat Kerimî bu davete icabet edemedi. Yukarıda bahsedildiği şekilde onun yerine Burhan Şeref gönderildi.³⁷⁸

Geçici Merkezî Büro, nisan sonuna kadar çok sayıda toplantı yaptı ve kurultayın programı üzerinde mesai harcadı. İlk etapta usûl-i idare, millî ve medeni bağımsızlık, Kurucu Meclis ve Rusya Müslümanları Şurası'nın seçimleri şeklinde kısa bir program ilan etse de 16-18 Nisan 1917 tarihli gazetelerde, Geçici Merkezî Büro'nun kongre için daha geniş ve son şeklini alan programı görüldü.³⁷⁹ Hazırlanan program çevre Müslüman bürolarına, komitelere ve cemiyetlere gönderildi. 1 Mayıs 1917'de Moskova'da yapılacak kurultayın programı ise şu şekilde belirlendi: Müslüman Vekillerin Beyanâtı, Memleket İdaresi Usulleri, Medeni ve Millî Muhtariyet, Mahallî İdareler, Savaş Durumu, Kurucu Meclis Seçimleri, İşçi Meselesi, Kafkasya, Kırgızistan ve Türkistan Meseleleri, Askerî Teşkilat Meselesi, Siyasî Teşkilat Meselesi, Kurucu Meclis Seçimlerinde İzlenecek Yol, Savaş Mağdurlarının Durumu, Bütün Rusya Müslümanları Millî Şurası'nın Seçilmesi³⁸⁰

Bu arada mart ayı içerisinde önemli bir gelişme yaşandı. Yakın zamana kadar birlikte hareket eden Kadet Partisi ile Müslümanların ilişkileri kopma noktasına geldi. Yeni dönemdeki tutumları ile Kadetler, Müslümanların gözünde büyük değer kaybettiler. Bunun nedeni kısa süre önce yapılan kongrelerinde İstanbul ve Boğazlar üzerinde emperyal bir tutum sergilemeleri oldu. Onların bu çıkışları üzerine Petersburg'daki Geçici Merkezî Büro, ortak bir bildiri yayımladı. Bildiride başta büro reisi Ahmet Salihov olmak üzere, Zeki Velidi Togan, Burhan Şeref, İlyas Alkin gibi önemli isimler ile Kırım, Ufa ve Finlandiya Müslüman

---

³⁷⁸ a.g.m. s.2.

³⁷⁹ "Müslüman Syezdi Hakkında", **Vakit**, S. 2204, 1917, S.2.

³⁸⁰ "Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdni Cıyu Hakkında Düstur", **Vakit**, S. 2208, 1917, s.2.

Büroları azalarının imzası bulunmaktaydı. 25-28 Mart 1917 tarihleri arasında düzenlenen Kadetler kongresinde Sadri Maksudî de yer almıştı. Kadetlerin izledikleri siyasete karşı Maksudî; İstanbul ve Boğazlar meselesinin parti programından kaldırılmasının otuz milyon Müslümanın öncelikli dileği olduğunu, Türkiye'nin dağılmasına razı olmadıklarını, bugüne kadar Müslümanların Kadet Partisi ile birlikte hareket ettiklerini ve bundan sonra da milyonlarca Müslümanın onlarla birlikte yürüyeceğini belirtmişti. Fakat Maksudî'nin bu cümleleri, Geçici Merkezî Büro azaları tarafından hiç de hoş karşılanmadı ve tepkilere neden oldu. Onlar bu sözlerin otuz milyon Müslümanın kararı olmadığını, bu yaklaşımın sadece Sadri Maksudî'nin kendi düşüncesi olduğunu belirttiler.³⁸¹

1 Mayıs 1917'de başlayacak en geniş kapsamlı toplantı için 20 Nisan'dan itibaren vekiller Moskova'ya giriş yaptılar. Kurultaya katılımın yüksek olacağı daha bu tarihlerde belli olup barınma ve iâşe konularında sıkıntı çekilmesi, aynı zamanda kongrenin yapılacağı binanın darlığı sebebiyle vekillerin az sayıda gelmesini bildiren telgraflar Müslümanların yaşadığı bölgelere gönderildi.³⁸² Muhammed Fatih Kerimî de 27 Nisan 1917'de Moskova'ya

---

³⁸¹ "Müslümanlar Protisti", **Koyaş**, S. 1103, 1917, s.2.; Hadi Maksudî, "Rusya'da Partiyeler", **Yıldız**, S. 1777, 1917, s.2.; "İnkılap ve Biz XIII", **Koyaş**, S. 1103, 1917, s.1,2.; "Kaditler Syezdinde", **Yıldız**, S. 1779, 1917, s.1,2.; Salavat İshakov, 2004, s.123.

Sadri Maksudî Arsal'ın, Müslümanların Kadet Partisini desteklediğine dair sözleri Petersburg Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nde sert eleştirilere maruz kaldı. Bunun üzerine Zeki Velidi Togan, eleştiriyi yapanlara karşı; "*Maksudî bu nutukları ancak mensubu bulunduğu Kadet Partisi'nin Rusya'da yegâne hâkim parti olacağına dair yanlış tahminleri neticesinde söylemiştir. Yoksa otuz milyon Müslümanı, Kadet Partisi'ne sadakat ilan etmediğini ve Sadri Bey'e de böyle söz söylemek için vekâlet vermediğini ve Rusya için harbe devam etmek istemediğini o da biliyor.*" şeklinde bir konuşma yaptı. Zeki Velidi Togan, 2012, s.124.

³⁸² "Meskevde Müslüman Syezdi Aldından", **Koyaş**, S.1115, 1917, s.2.

ulaşmış bulunuyordu. Daha öncesinde, Geçici Komite tarafından kongreye gelecek olan vekillerin dilek defteri hazırlayarak yanlarında getirmeleri istenmişti. Buna uygun olarak getirilen defterlerin toplanması ve düzenlenmesi Fatih Kerimî, Musa Carullah Bigiyev ve Bahatcan Karatayev'in sorumluluğuna verildi. Bu anlamda Kerimî çok iyi bir iş çıkarmıştı ve yirmi yedi bölgeden yirmi yedi adet dilekçe defteri Orenburg Müslüman Bürosu tarafından düzenlenerek Kerimî ile birlikte kurultaya gönderilmişti. Toplam yüz dokuz maddelik dilek defteri içerisinde başlıca yer alan konular şunlardı: Rusya'nın yönetim şekli, Türk dilinin Rusça karşısındaki eşitliği, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, misyonerler, Mahkeme-i Şeriye, mektep ve medreseler, imamlar meselesi, Müslüman öğretmenler, Müslüman askerler, sansür, dinî ve millî bayramlar...³⁸³

Kongrenin yapıldığı bina, Bakülü petrol milyarderi A. Ş. Esedullayev tarafından inşa ettirilmişti. Bir kültür merkezi tarzında olup bünyesinde okul, müzik salonu, kütüphane bulundurmakta ve çok sayıda öğrencisi vardı.³⁸⁴ Kongre bu binada 1 Mayıs 1917 tarihinde öğleden sonra saat 15.00'da Geçici Merkezî Büro Başkanı Ahmed Salihov tarafından açıldı ve ilk konuşmacı Musa Carullah oldu. "*Yaşasın adalet, Yaşasın Müsavat, Yaşasın Halkların Dostluğu*" yazılı kırmızı ve yeşil âlemlerin yer aldığı salonda Carullah, kongrenin Kur'an-ı Kerim okunarak açılmasını teklif etti. Bu teklif, İbrahim Hazret Osmanov tarafından yerine getirildi. Konuşmasına başlayan Carullah, kurultayın Rusya Müslümanlarının beşinci toplantısı olduğunu, elde edilen hürriyette Müslümanların da canları ve kanları bulunduğunu ve bunu korumak için ellerinden geleni yapmaları gerektiğini belirtti. Sonrasında kongre adına Geçici Hükümet'e ve Rusya'da Müslümanlar gibi hürriyetlerini korumaya çalışan diğer milletlere telgraflar çekilmesinin zorunluluğunu ifade etti. Carullah'ın peşinden Geçici

---

³⁸³ Devletşin, **Sovyet Tataristan'ı**, s.86.; "Umumi Müslüman Syezdi", **Vakit**, S. 2218, 1917, s.2.; Burhan Şeref, "Talekler", **Şura**, S. 10, 1917, s.236-239.

³⁸⁴ Salavat İshakov, 2004, s.168.

Merkezî Büro Başkanı Ahmet Salihov; kurultayın özgür Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen ilk özgür toplantı olduğunu belirttikten sonra düzenleme çalışmaları hakkında bilgi verdi. Ardından gelen tebrik mesajları okundu.³⁸⁵ Geçici hükümet adına salonda bulunan Prof. Serge Andreyoviç Kotlayarski, kongreyi tebrik etti ve “*Yaşasın hür Rusya'nın bütün milletleri*” sözleriyle konuşmasını bitirdi.³⁸⁶ Aynı gün kongrenin Başkanlık Divanı'na şu isimler seçildi: İbrahim Efendi Ahtemov, Ahmet Bey Salihov, Ayaz İshakî, Cafer Seydahmet, Halil Dostmuhammedov, Abdullah Hocayev, İlyas Alkin, Selime Hanım Yakubova, Ali Merdan Topçubaşı, Fatih Kerimî, Hasan Atâ Gabaşı ve Musa Carullah Bigiyev.³⁸⁷ Müslüman matbuatı da kurultay ile yakından ilgilendi.³⁸⁸

---

³⁸⁵ “Umum Rusya Müslümanlarının Birinci Syezdi”, **Vakit**, S.2219, 1917, s.1,2.; “Meskevde Müslüman Syezdi Aldından”, **Koyaş**, S. 1115, 1917, s.2.; “Meskevde Bütün Rusya Müslümanları Syezdi”, **Koyaş**, S. 1116, 1917, s.1.

³⁸⁶ “Meskevde Müslüman Syezdi Aldından”, **Koyaş**, S. 1115, 1917, s.2,3.

³⁸⁷ “Umum Rusya Müslümanlarının Birinci Syezdi”, **Vakit**, S. 2219, 1917, s.2.

³⁸⁸ Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı “**Vakit**”, “**Koyaş**”, “**Yıldız**” ve “**Turmuş**” gibi Müslüman matbuatının en önemli yayın organları tarafından günü gününe takip edildi ve vekillerin konuşmaları halka duyuruldu. Bununla birlikte bu konuşmalar tamamen yayımlanmadı. Genelde özet şeklinde yer aldı. bkz. “**Vakit**”, S. 2218-2223, 1917.; “**Koyaş**”, S. 1114-1121, 1917.; “**Yıldız**”, S. 1789-1807, 1917.; “**Turmuş**”, S. 644-653, 1917. Bununla birlikte kongre konuşmaları “Bütün Rusya Müslümanlarının 1917 Yılıının 1-11 Mayıs'ında Moskova'da Yaptıkları Genel Toplantının Protokolleri” adıyla 1917 yılında basılmıştır. Tutanakların orijinallerine ulaşamadığından İhsan Ilgar tarafından Türkçeye yapılan çeviri kullanılmıştır.

Kongrenin ilk gününde (1 Mayıs 1917) Muhammed Fatih Kerimî, Müslüman matbuatı adına Tatarca olarak bir konuşma yaptı.³⁸⁹ Konuşmasının özünü, izinden gitmeye devam ettiği üstadı Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinin başına koyduğu “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarı oluşturdu ve “*Kardeşler! Size gazeteci sıfatıyla birkaç söz söylemek istiyorum. Bizim küçük bir gazetemiz var. Onun başına “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sözü konulmuş. Biz bunları bugüne kadar yürürlüğe geçiremedik.*” cümleleriyle başladı.³⁹⁰ Kerimî, kongreye kadın vekillerin de katılmasından büyük mutluluk duyduğunu belirterek her kesimden temsilcinin bir araya gelmesini “İşte Birlik” idealinin başlangıcının gerçekleştiği şeklinde yorumladı. Eski idarenin sonu ile birlikte matbuat alanında baskıların artık bittiğini, fikirlerin özgürce yazıldığını, sansür idaresinin yok olduğunu dile getirdi ve artık “Fikirde Birlik” kısmının hayat bulduğunu ifade etti. Otuz milyon Müslümanın çok az bir kısmı istisna edilirse “Dilde Birlik” meselesinin de halledildiğini düşünüyordu. O, kongrede kendisinden önce yapılan konuşmalara dikkat çekerek Müslüman temsilcilerin birbirlerini anladığını dile getirdi ve konuşmasına şu sözlerle devam etti:

“...Bizim tarihimiz var. Rusya'nın neresini kazsanız, neresini aktarsanız babalarımızın kemikleri çıkar. Bizim Türkistan'da, Volga boylarında, Kırım'da millî, eski eserlerimiz var. Bahçesaray'da, Kasım'da han, camilerimiz Kazan'da Süyümbike minaremiz var. Bunlar babalarımızın eserleridir. Bunlar da bizim tarihimiz, vatanımızın menkibeleri yazılmıştır. Eski zalim hükümet bunları unutturmaya çalışıyordu... Şimdi dilde, fikirde, işte birlik imkânı doğdu. Kazanılan hürriyeti korumak için Müslümanların diğer milletlerden daha az gayret etmeyeceklerine ben inanıyorum. Biz artık vatanımızın

---

³⁸⁹ Fatih Kerimî, Umum Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı'na Orenburg'dan “Muharrirler” isminden katıldı. **1917 Yıl 1-11 May'da Meskev Şhrinde Umum Rusya Müslüman Syezdi Hakkında Kısaca Malumat**, Karimovlar, Kazan, 1917, s.3.

³⁹⁰ İhsan Ilgar, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, İstanbul 1988, s.75,76.

kadrini bileceğiz, vatanımız için çalışacağız. Konuşmamın sonunda sizden dilde-fikirde- işte birlik şiarını söyleyip bırakmış olan merhum babamız İsmail Gaspirinski'nin adını saygı ile anacağınızı umuyorum. Bakü'de ilk Türk-Tatar dilinde ilk gazeteyi çıkarmış olan Hasan Bey Melikof cenaplarına saygı göstereceğinizi de umuyorum. Onların bize bıraktıkları idealler kanatlınsınlar, toplandığımız bu binanın önündeki bayraklar yanında yer alsınlar."³⁹¹

Kerimî konuşmasında, yapılan toplantının işçilerin ve askerlerin fedakârlıkları sayesinde izin alınmadan gerçekleştirildiğini de belirterek “*Kızıl kardeşlerimiz sonsuzluğa kadar gitsinler ve dönmesinler*” ifadelerini kullandı.³⁹² Bu, rejimin devrilmesinde sosyalist kanadın hakkını temsil etmek anlamına geliyordu. Bununla birlikte Rusya Müslümanlarının içerisinde bulunduğu şartlar düşünüldüğünde, rejimi yıkan hangi taraf olursa olsun, onlar tarafından destek görecekları de açıktı. Diğer yandan kongrede sosyalizm esintilerinin esmediğini söylemek de yanlış olur. Özellikle yukarıda da ifade edildiği şekilde kongrenin hazırlık döneminde Müslümanların eski müttefikleri Kadet Partisi ile ilişkilerin kopuşu, onların Türkiye hakkındaki emperyal isteklerle eski rejimin bazı hayallerini devam ettirme girişimlerinin bunda payı vardı. (Hatta kongrenin 5 Mayıs'ta yapılan oturumuna, kongreyi tebrik maksadıyla gelen Kadet temsilcisi Dalgarakof'a büyük tepki gösterilmiş ve kendisi salonu terk etmek zorunda kalmıştı.) Ek olarak devrin siyasi yönelişi de bunun bir parçasıydı.³⁹³

---

³⁹¹ a.g.e., s.76,77.

³⁹² a.g.e., s.76.

³⁹³ A. Benningsen, Lemercier C. Quequejay, 1997, s.121.; Alexandre A. Benningsen, S. Enders Wimbush, **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm**, Çev. Bülent Tanatar,

Kongrede üzerinde en çok durulan, şiddetli tartışmaların yaşandığı ve vekilleri birbirinden ayıran mesele, Rusya'nın gelecekteki idare usulünün ne olacağını sorusuydu. Vekillerin her birinin Rusya Müslümanlarının menfaatlerini düşündüğü ortada olmakla birlikte bu konuda farklı düşüncelere sahiptiler. Farklı oturumlarda hararetle tartışılan idare usulü meselesi “ünitarizm” ve “federalizm” yanlıları şeklinde vekilleri ikiye ayırmaktaydı. 3 ve 7 Mayıs'ta yapılan görüşmelerde tartışılan meselede Ahmet Salihov ünitarizm, Mehmet Emin Resulzâde ise federalizm savunucularının liderleri olarak öne çıktılar. İlk rapor, ünitarizmi ideal gören Ahmet Salihov'dan geldi. Salihov'un cümlelerinde belirgin olarak seçilen birkaç husus mevcuttu. Her şeyden önce o, yıkılmış olanın yerine kurulacak yeni idareye iyimser şekilde bakmakta ve ona güven duymaktaydı. Bu, onun açısından Rusya'da yaşayan Müslümanların daha önce talep ettikleri hakları eksiksiz olarak alabilecekleri, meclislerde temsil edilebilecekleri anlamına geliyordu. Bu sebeple Salihov'a göre bölünmeye gerek yoktu. Adaletli yönetim siteminde bir vücut olacak Rusya'daki Müslümanlar, Rus parlamentosu içerisinde temsil edilebilecek ve böylece Rusya siyasetine etki edebileceklerdi. Ahmet Salihov, Müslümanların millî bir devlet kurmasını gerekli görmemekte, Rusya'dan ayrılmayı kimsenin düşünmediğini dile getirmekteydi. Raporunda, Rusya'da yaşayan Müslümanların nüfus ve coğrafyalarına da dikkat çekerek, federasyon usulünün Rusya'yı bölmek olduğunu düşünüyordu ki bu durumun Müslümanlara büyük zararlar vereceğine inanıyordu. Ona göre eğer federasyon olursa; iktisadi kalkınma yavaşlayacak, yenileşme yolunda geriye gidilecek, Müslümanlarının siyasi gücü zayıflayacak ve birbirlerine olan yakınlığı kaybolacak; birlik yerine Kazanlık, Türkmenlik, Kazaklık, Kırımhlık, Başkurtluk ve Azerbaycanlılık gibi hisler doğacaktı. Bu sebeple Müslümanlar için uygun olan, ünitarizm esasına dayalı millî-medeni muhtariyettir. Bu sistemde toprak sahibi olmak da önemli

---

İstanbul 1995, s.36.; “Meskevde Bütün Rusya Müslümanlarının Syezdi”, **Koyaş**, S. 1120, 1917, s.1.

değildir. Ayrıca Salihov, milliyet meselesinin ırk ve dil ile alakalı olmadığını, Rusya Müslümanlarının İslâm çatısı altında bir milliyet oluşturduğunu dile getirerek, bu anlamda millî-medeni muhtariyet almalarının mümkün olduğunu düşünüyordu.³⁹⁴

Ahmet Salihov'un ünitarizm raporuna federalizm blokunun lideri Mehmet Emin Resulzade cevap verdi. Resulzade, egemenlikleri altına aldıkları milletlerin özelliklerine bakmadan merkezîyet usulü ile yönetilen devletlerin birbiri ardına dağıldıklarını belirterek konuşmasına başladı. Resulzade medeni devleti, millî devlet esasına göre kurulmuş devlet olarak görüyordu. Rusya halk cumhuriyeti tarzında idare edilmeliydi. Fakat bu federalizm çerçevesinde olmalıydı. Ona göre coğrafi olarak uçsuz bucaksız bu devletin tek bir merkezden yönetilmesinin imkânı yoktu. Bu nedenle de Rusya'da millî-mahallî muhtariyet prensibi içerisinde her milletin ayrı bir devleti olmalıydı. Salihov'un aksine İslâm'ı bir milliyet olarak görmeyen Resulzade; Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan şeklinde muhtariyetlerin kurulmasında herhangi bir zarar görmemekte ve bunu ayrılma olarak da kabul etmemekteydi. O, kurulacak muhtariyetlerin her birinin birer Türk ırmağı olduğunu ve nihayetinde Türk denizine döküldüklerini belirtiyordu. Belirli bir toprağa sahip olacak Türk halklarının farklı şubeleri, bugüne kadar kendi içlerinde oluşturdukları kültürleriyle, dilleriyle bir devlete sahip olacaklardı. Resulzade'nin programına göre bütün bu muhtariyetlerin üzerinde bütün Rusya Türklerinin genel ve ortak millî-medeni işleriyle ilgilenen Millî Şura bulunacaktı. Salihov'un konuşmasında Rusya Müslümanlarının ayrı devlet kurma potansiyelinin olmadığı yönündeki sözlerine de şiddetle karşı çıkan Resulzade, Türk milletinin kendisini ispatlamış bir millet olduğunu ve hazır olmamaktan korkmamaları gerektiğini belirtti. İdil ve Kırım bölgesinde

---

³⁹⁴ İhsan Ilgar, 1988, s.130-155.

sakin Müslümanlar için millî-mahallî muhtariyet mümkün olmasa da Millî Şura'da bu bölgeler de yer alacak ve millettaşlarıyla birlikte hareket edeceklerdi.³⁹⁵

6 Mayıs'ta gerçekleştirilen beşinci oturumda muhtariyet taraftarı Zeki Velidi Togan ayrıntılı bir rapor sunarak Rusya'da yaşayan Türkleri, nüfusları ve yaşadıkları bölgeler üzerinden değerlendirdi. Azınlıkta ve çoğunlukta oldukları yerler hakkında bilgi verdi. Böylece Togan, Türklerin çoğunluk olduğu bölgelerde toprağa bağlı millî-mahallî muhtariyet kurulabileceğini düşünüyordu. Bununla birlikte iç kısımlarda azınlık teşkil edenlerin kendilerine en yakın kardeş muhtariyete katılmalarını bir çıkış olarak sunmaktaydı.³⁹⁶

7 Mayıs'ta idare usulü konusundaki tartışmalar tüm şiddeti ile devam etti. Ali Merdan Topçubaşı, Fuat Tuktarov, Abdullah Hocayev gibi isimler de federalizmi savunan konuşmalar yaptılar. İdare usulü konusunda rapor sunan iki isim; Ahmet Salihov ve Mehmet Emin Resulzade bir kez daha kürsüye çıkmadan önce Fatih Kerimî de fikrini beyan etti. Kerimî, federalizm taraftarı olarak Resulzade ve Togan gibi kongrede etkili konuşma yapan isimlerden birisiydi. Kerimî:

“Ben, şahsen federasyon taraftarıyım. Ben bu meseleye Türkistan'da on milyon, Kırgızistan'da sekiz milyon, Kafkasya'da beş-altı milyon ve İç Rusya'da yedi milyon Türk-Tatar'ın hür ve müstakil yaşayacağını düşünerek bakıyorum. Her millet kendi işini kendi eline ancak hür ve müstakil olduğu taktirde alabilir. Millet, çoğunluğu sayesinde yaşar. Millî musiki, tiyatro, edebiyat, hürriyet ve istiklaliyet sayesinde korunur, gelişir ve yaşar. Bunlar olmazsa, Tambof vilayetindeki azınlığımız gibi millî bayramlarımızı bile yapamayız. Hatta mezar yeri sorulduğunda vilayet meclisine başvurulması istenir. Yerin altına girip yatmak için bile başkalarının müsaadesine muhtaç oluruz. Çoğunluk

---

³⁹⁵ a.g.e., s.160-169.

³⁹⁶ a.g.e., s.203-209.

olan Türkistan, Kırgızistan ve Kafkasya'daki kardeşlerimizi benim İdil Tatarları gibi dağınık milletlerle karıştırırsam gelmiyor. Buralarda millî eğitimin ve dilin ancak federasyon sayesinde koruna ve yürüeyebileceğini sanıyorum... ”³⁹⁷

cümleleriyle konuşmasına başladı. Finlandiya'yı örnek vererek, Çarlık zamanında ileri bir seviyede olan bu ülkenin, Çarlık idaresi yıkıldıktan sonra birleşmeye yanaşmadığını, bu ülkede başkalarının dediği gibi federasyonun burjuva eline düşmediğini belirtti. Konuşmasının devamında, Ahmet Salihov'un dediği şekilde İslâm'ın bütün Müslümanları bir araya getirme gücü olmadığını, bir araya gelmek için dil ve kan bağının olması gerektiğini ifade etti. Ayrıca federasyon usulü olmadığı müddetçe Rusların Türkistan'a yerleştirileceklerini, Türkistan'ın zamanla Türklerin azınlıkta kaldıkları Tambof şehrine döneceğini düşündüğünü yeniledi. Kerimî konuşmasını şu sözlerle sonlandırdı:

“Mukadderatımızı elli-yüz yıl sonraki zamanları düşünerek halletmeliyiz. Millet kendi yolunda yürümektedir. Rusya Müslümanları acizdirler ama birliklerini kaybetmediler. Milletlerini başkalarıyla karıştırmaya razı olmadılar. Bunlar üç yüz yıldan beri milliyetlerini ve dinlerini korudular. Bu da çoğunluğu muhafaza etmekle oldu. İç Rusya'da çoğunluğu kaybetmiş olsalardı belki büsbütün kayıp olurlardı. Böylece çoğunluğu hiçbir zaman kaybetmemeliyiz. Türklüğün vatanı Türkistan'dır. Türklüğün bu beşiği baki kalmalıdır. Bunun için bu toprakların kendi ellerimizde olması gerekir. Milliyetimizi, örf ve âdetlerimizi selamle korumak istiyorsak, federasyon idaresinin kurulmasını istemeliyiz.”³⁹⁸

Kerimî'nin konuşmasının ardından Ayaz İshakî ünitarizm savunması yaptı. Daha sonra da rapor sahipleri olan Ahmet Salihov ve Mehmet Emin Resulzade son kez kürsüye çıktılar ve fikirlerini beyan ettiler. Sonrada oylama faslına geçildi. Kongre delegelerinin

---

³⁹⁷ a.g.e., s.276.

³⁹⁸ a.g.e., s.276-280.

yaptıkları oylama sonucunda Mehmet Emin Resulzade'nin federasyon raporu, 271 aleyhte, 446 lehte oy ile kabul edildi. Ünitarizm raporu ise 291 leh, 422 aleyhte oy alarak çoğunluğu sağlayamadı. Böylece federasyon usulünde topraklı millî muhtariyet esası kabul edildi.³⁹⁹ Oylamada Rusya'nın bir merkezden yönetilmesi yani ünitarizm fikrine işçi vekilleri, sosyal-demokratlar, kadın vekillerin çoğunluğu ve askerlerin bir kısmı destek verirken, federasyon fikrine köylüler, muallimler ve mollalar destek vermişlerdir. Özellikle mollalar konusunda Devletşin'in görüşü dikkat çekicidir. O, sadece Tatar kadınlarının ileri durumlarını hazmedemeyen feodalizm ve gerici din adamlarının-mollaların sırf bu yüzden; eski hayat tarzlarını devam ettirebilmek ve imtiyazlarını korumak adına bir garanti olarak gördükleri federalizm usulünü desteklediklerini belirtmektedir. Devletşin, delegelerde görülen bu ayrışmayı dil ve kültür birliğini isteyenler ve istemeyenler şeklinde de yorumlamaktadır.⁴⁰⁰ Fakat Devletşin'in bu yorumuna karşılık her iki taraf da aslında kendi bölgelerinde ve genelde Rusya Müslümanları içerisinde yenileşmeyi sürdüren, bu anlamda iyi yetişmiş bir kesimdi. Ortak dil ve kültür oluşturma çabasını inkâr etmemekle birlikte kendi yerel özelliklerini de korumanın çabasındaydılar. Bu noktada dikkat edilirse, Rus hâkimiyeti altına İdil-Ural ile kıyaslandığında çok sonradan girmiş Türkistan, Kafkasya ve Kırgız bölgelerinin muhtariyeti kurtuluş olarak gördükleri hemen anlaşılmaktadır. Onların muhtariyet arzularında, topraklarının Rus göçmenler tarafından gasp edilmesinin büyük payı vardı. Buna karşın İdil havzası, millettaşlarına göre Rusya ile uzun yıllardır birlikte yaşamaktaydılar ve kurulacak adaletli bir yönetim onların ilk öncelikleriydi. Böylece ayrılmadan, federasyona gerek duymadan birlikte yaşama istekleri daha güçlüydü.

---

³⁹⁹ a.g.e., s.299.

⁴⁰⁰ “Meskevde Bütün Rusya Müslümanları Syezdi”, **Koyaş**, S. 1120, 1917, s.1.; Devletşin, **Sovyet Tataristan'ı**, s.106,107.

Rusya Müslümanlarının en önemli kurultayı sonlanırken Bütün Rusya Müslümanlarının Millî Şurası'na şu isimler seçildi: Ahmet Salihov, Fatih Kerimî, İbrahim Ahtemov, Zahid Şamil, Musa Carullah Bigiyev, İlyas Alkin, Mustafa Tuminov, Sadri Maksudî, Şakir Muhammedyarov ve Ayaz İshakî. Kerimî, 59 aleyhte, 353 lehte oy ile en az muhalif oy alanların ikincisi oldu. Millî Şura'nın görevi, genel olarak Rusya Müslümanlarının siyasi, dinî ve millî ihtiyaçlarıyla ilgilenmek ve bunları hayata geçirmek olarak belirlendi. Ayrıca hükümet ile Müslümanlar arasında aracılık görevini de üstlendi.⁴⁰¹

Kurultayın bitiş tarihinden bir gün sonra, 11 Mayıs 1917'de Millî Şura üyeleri bir araya gelerek ilk toplantılarını gerçekleştirdiler. Kerimî'nin de hazır bulunduğu toplantıda, bir yönetim kurulu oluşturuldu. Sonraki gün yapılan ikinci toplantıda ise Ahmet Salihov Şura Başkanı, Cihanşah Dostmuhammedov sekreter, Sadri Maksudî sekreter yardımcısı, İsmail Lemanov ise mali işlerden sorumlu kişiler olarak seçildiler. Ayrıca Kerimî'nin önerisi ile Buhara Emiri'ne bir telgraf çekilerek, Millî Şura'ya Petersburg'da bulunan sarayında bir yer tahsis etmesi rica edildi.⁴⁰² Fakat daha sonrasında böyle bir yere yerleşmek uygun görülmemiş ve Millî Şura heyeti için bir daire kiralanmıştır.⁴⁰³

6.4.Moskova Kongresi'nden Ekim Devrimi'ne

1917 yılının 1-11 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen kurultay, Rusya Müslümanlarının siyasi hayatlarında önemli kararların verildiği bir toplantı olarak tarihteki yerini aldı. Ceditçi hareketin tecrübeli kuşağı ile genç isimlerini buluşturan kurultay, temsil

---

⁴⁰¹ Alimşah, "Müslüman Syezdi", **Vakit**, S. 2227, 1917, s.1,2. Kongrede alınan bazı kararlar için bkz. Nadir Devlet, 2014, s.321-333.

⁴⁰² Salavat İshakov, 2004, s.182,183.

⁴⁰³ Habibullah Ahtemov, "Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdi", **Vakit**, S. 2264, 1917, s.1.

bakımından da en geniş sınırlara ulaşmış görünüyordu. Bu anlamda hem ideolojik olarak farklı grupları içerisinde barındırıyor hem de katılımın gerçekleştiği coğrafi sınırlar itibariyle Müslümanların yaşadıkları bölgelerin hemen hemen tamamını içine alıyordu. Kurultayda en önemli konu, hiç şüphesiz Rusya'nın gelecekteki idare usulünün ne olacağına belirlenmesi olmuştu. Dış bölgelerde yaşayanların aldıkları karar, yeni kurulacak Rusya'da daha rahat ve özgür şekilde kendi öz toprakları üzerinde yaşama isteğinin bir sonucuydu. Onlar için Rusya ile ne kadar az ilişkide olunursa o kadar iyiydi. Diğer yandan iç bölgedeki Müslümanlar açısından federal sistemin kurulması düşünülemezdi. Böylesi bir durumda, Rus nüfusu ve nüfuzunun daha etkili olduğu bu bölgelerde Müslümanlar zaten azınlık olarak daha büyük sorunlarla yüz yüze gelmek zorunda kalacaklardı. Bu sebeple federal sistem yerine üniter bir sistemi savunuyorlardı ki, bu aynı zamanda azınlık olma problemini ortadan kaldıracak, genel Rus parlamentosu içerisinde de bütün halinde güçlü bir Müslüman siyasi örgütlenmesini sağlayacaktı.

Kurultayda federasyon usulünü savunan ve oy veren Fatih Kerimî, Petersburg'da zaman kaybetmeden Orenburg'a döndü. Bu dönüş aynı zamanda onun için yeni ve hareketli bir siyasi dönemin başlangıcını oluşturacaktı. Yeni dönem, 1905 sonrası ile kıyaslandığında daha farklıydı ve sürekli değişen koşullarla mücadele etmeyi gerektiriyordu. Yaşanan süreçte bazı keskin değişimler ve yönelişler dönemin diğer Tatar aydınlarında olduğu gibi onda da görüldü. Bu anlamda Kerimî, Ceditçi hareketin siyasi arenadaki farklı bakışlarından birini temsil etmekteydi.

Fatih Kerimî, kurultay sonrası Orenburg dönüşünde Müslümanların düzenlediği bir gösteriyle karşılaştı. Yaklaşık on bin kişilik bir grup, “Yaşasın Cuma”, “Yaşasın Millî Bayramlar” şeklinde sloganlar atmaktaydılar. Bu sloganların sebebi, Orenburg şehir idaresinin Müslümanların dinî günlerini bayram-tatil olarak kabul etmemesinden kaynaklanıyordu. Başlarında Burhan Şeref, Kâmil Kerimî ve Muhtar Mutin'in olduğu protestocular, şehirdeki

sosyalistler tarafından da destek gördüler. İşçi ve asker vekillerinin de içlerinde olduğu grup, Kervansaray cami etrafında toplanarak Moskova'daki kongreden yeni dönmüş olan Fatih Kerimî ile karşılaştılar ve onu burada düzenleyecekleri toplantının başkanı seçtiler. Kerimî hazır bulunanlara, Müslümanların dinî günlerinin bayram sayılması-tatil edilmesi meselesinin kurultayda görüşüldüğünü ve istekleri doğrultusunda karara varıldığını açıkladı. Toplantının devamında şehrin Rus askerî meclis başkanı da bir konuşma yaparak kendilerinin de federasyon taraftarı olduklarını belirttiler.⁴⁰⁴

6.5.Bütün Rusya Müslümanlarının II. Kurultayı (21-31 Temmuz 1917)

Moskova Kongresi'nden sonra Orenburg'da Fatih Kerimî'yi meşgul eden iki önemli konu bulunuyordu. Bunlardan birincisi Orenburg Şehir Duması'na yapılacak olan seçimler, ikincisi ise kısa süre sonra başlayacak olan Umum Rusya Müslümanlarının II. Kurultayı. 2 Haziran 1917'de Orenburg Müslüman Bürosu Başkanı Fatih Kerimî'nin liderlik ettiği toplantıda; Taşkent'te yapılacak olan Öğretmenler Kurultayı ve Orenburg Şehir Duması seçimlerine hazırlık konuları üzerinde görüşmeler yapıldı. Özellikle seçimler hakkında çok geçmeden "Vakit" gazetesinde de haberler, yönlendirmeler ve uyarılar yerlerini aldı. Bu anlamda gazete, Müslüman Bürosu tarafından hazırlanan "5" numaralı listenin Müslümanlar tarafından desteklenmesini istiyordu. Bununla birlikte "Din ve Maişet" taraftarlarının listeleri için de uyarı yapıldı. "Vakit", bu kesimin Müslüman Bürosu'ndan ayrıldığını ve onlar arasında bölünmelere sebep olduklarını, yeni kurulacak olan Şehir Duması'nın sosyalist bir çizgide olacağını ve bu nedenle "Din ve Maişet" grubunun mecliste etkin olamayacağını belirtmekte ve onların listesine destek verilmemesini talep etmekteydi. Hatta bu konuda "Vakit", bir protesto da yayımladı. Orenburg Müslüman Bürosu tarafından hazırlanan listenin

---

⁴⁰⁴ "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 2226, 1917, s.3; "Orenburg'da Zur Cıyuluş Hem Nümayiş", **Vakit**, S. 2226, 1917, s.3.

ilk sırasında Büro Başkanı sıfatıyla Muhammed Fatih Kerimî bulunuyordu. Burhan Şeref, Kâmil Kerimî, Arif Mutin, Alihan Bükeyhanov ve Abdurrahman Fahreddinov da listede yer alan isimlerdendi. Seçimler sonucunda, otuz sekiz kişinin yer aldığı listeden Fatih Kerimî, Burhan Şeref, Arif Mutin ve Kâmil Kerimî başta olmak üzere Orenburg Müslüman Bürosu'nun pek çok adayı Şehir Duması'na seçildi.⁴⁰⁵

II. Umum Rusya Müslümanları Kurultayı için ilk duyuru, “Vakit” gazetesinin 5 Haziran 1917 tarihli sayısında görüldü. Ayrıca Ahmet Salihov imzalı Rusya Müslümanları Şurası telgrafı ile kurultayın 20 Temmuz'da Kazan'da olacağı duyuruldu. Vekillerin belirlenmesinde ise her yüz bin kişiden bir vekilin seçilmesi gerektiği ifade edildi. Kurultayın amacı da kısaca; Kurucu Meclis seçimlerinde Müslümanların izlemeleri gereken yolun belirlenmesi olarak açıklandı.⁴⁰⁶ Bu önemli organizasyona katılacakların tayin edilmesini Orenburg Müslüman Bürosu üstlendi. Bununla ilgili kendi idare bölgesine haberler göndererek yapılması gerekenler konusunda bilgilendirmelerde bulundu. Orenburg merkezde de 8 Temmuz günü bir toplantı gerçekleştirdi. İşçi ve asker temsilcileri ile şehirde bulunan bazı komite temsilcilerinin katıldığı bu toplantıda Fatih Kerimî ve Burhan Şeref, Rusya'da son zamanlarda yaşanan gelişmeler hakkında bilgiler verdiler. Toplantı devamında Kazan'da

---

⁴⁰⁵ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2232, 1917, s.3.; M. Refik, “Miting-Zur Cıyuluş”, **Vakit**, S. 2233, 1917, s.3.; “Kimlerini Saylarga”, **Vakit**, S. 2248, 1917, s.2.; Ahmed Almayev, “10. Numir Spiskaga Protist”, **Vakit**, S. 2248, 1917, s.2.; “Beşinci Numir Spiskada Golosniylikga Koyulgan Kandidatlar”, **Vakit**, S. 2248, 1917, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2249, 1917, s.3.

⁴⁰⁶ “İkinci Müslüman Syezdi”, **Vakit**, S. 2247, 1917, s.3.;

yapılacak kurultay için Müslüman Bürosu adına Fatih Kerimî'nin gönderilmesi kararlaştırıldı.⁴⁰⁷

II. Umum Rusya Müslümanlarının Kurultayı, 20-31 Temmuz 1917'de Kazan'da gerçekleştirildi ve kurultay Rusya Müslümanlarının siyasi tarihinde önemli bir yer edindi. Açılış Sadri Maksudî tarafından yapıldı. Konuşmasında, kısaca Rusya Müslümanlarının tarihini özetleyen Maksudî, Korkunç İvan döneminde horlanan ve Kazan'a yaklaşımları dahi yasak olan Müslümanların, bugün toplantılar düzenlemesini büyük bir bahtiyarlık olarak kabul ediyordu. Rusya'daki gelişmeleri işaret ederek değişimler karşısında milletlerin harekete geçtiğini, bu anlamda Rusya Müslümanlarının da korkmadan, birlik içinde hareket etmelerini, eski idarenin ve kanunların artık son bulduğunu, yeni düzenin ise kendileri tarafından oluşturulacağını belirtti. Maksudî, en önemli meselelerinin millî muhtariyet ve Müslümanların dileklerinin idareye bildirilmesi olduğunu açıkladı. Devamında birkaç vekil daha konuşmasında millî-medeni muhtariyet üzerinde durdu.⁴⁰⁸

21 Temmuz günü Milli Şura azası Ayaz İshakî'nin Kuran'ı-Kerim okunması talebiyle kurultayın ilk oturumu açıldı. Müftü Alimcan Barudî tarafından Fatiha suresi okunup dua edildi. Devamında Ayaz İshakî, kurultayın toplanma nedeni hakkında bir konuşma yaptı ve gündemi açıkladı: “Kurucu Meclis Seçimleri, Millî-Medeni Muhtariyet, Kurucu Meclis'te Müslüman Fraksiyası'nın Tesisi, Müslümanların Seçim Hazırlıkları ve Taktikleri, Bütün Rusya Müslümanları Şurası'nın Faaliyetleri, Maliye ve Neşriyat İşleri.”⁴⁰⁹ Gündem

---

⁴⁰⁷ “İkinci Umumi Müslüman Syezdi Hakkında”, **Vakit**, S. 2247, 1917, s.2.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2249, 1917, s.3.

⁴⁰⁸ “Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1817, 1917, s.2.

⁴⁰⁹ “Habibullah Ahtemov, “Rusya Müslümanlarının İkinci Umumi Kurultayı”, **Vakit**, S. 2260, 1917, s.1.

maddelerinden sonra başkanlık divanına; Molla Abdullah Süleymanov, Osman Takombayetov, Roza Sultangaliyeva, Semiullah Salihov, Ahmet Salihov, Aziz Ubeydullin, Fatih Kerimî, Sadri Maksudî ve Ayaz İshakî seçildi. İsimlerin her biri farklı bir sınıfı temsil etmekteydi. Kerimî, Maksudî ve İshakî, Millî Şura temsilcileri olarak başkanlık divanına seçildiler.⁴¹⁰

Kurultayın en önemli oturumu, hiç şüphesiz millî-medeni muhtariyetin ilan edildiği 22 Temmuz günü gerçekleştirildi. Meclis saat 11’de Fatih Kerimî başkanlığında şehir tiyatrosu binasında açıldı. Fakat öncekilerinden farklı olarak ortak bir oturum düzenlendi. Aynı günlerde Kazan’da devam etmekte olan Müslüman Askerler Kurultayı ve Bütün Rusya Müslümanları Ulema Kurultayı⁴¹¹ ile ortak bir toplantıda; millî-medeni muhtariyet, mevcut siyasi durum, Moskova’da düzenlenecek Devlet Meclisi toplantısı, Müslüman askerî birliklerinin oluşturulması ve Stockholm’de yapılacak sosyalistlerin konferansı ele alındı. Her konu hakkında bir-iki isme müracaat edildi. Bu doğrultuda Mollanur Vahidov ve Fatih Kerimî, Stockholm Konferansı üzerinde konuşma yapacak isimler olarak belirlendi.⁴¹² İlk olarak Sadri Maksudî Arsal millî-medeni muhtariyet üzerine bir konuşma yaptı ve “İç Rusya Müslümanları millî-medeni muhtariyetini ilan ederek yetmiş dört maddeden oluşan layihasını okudu.⁴¹³ Devamında Ahmet Salihov Kurucu Meclis ve Müslüman Fraksiyası üzerinde durdu.

---

⁴¹⁰ a.g.m. s.1.; “Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1817, 1917, s.2.

⁴¹¹ Her iki kurultay için bkz. Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, İstanbul 1998, s.113-120.

⁴¹² G. L. “Üç Syezdnin Umumi Meclisi” **Yıldız**, S. 1817, 1917, s.1,2.; “Müslüman Syezdindeki Teessürat”, **Vakit**, S.2261, 1917, s.1.; Hadi Maksudî, “Medeni Muhtariyatımız” **Yıldız**, S. 1817, 1917, s.1.

⁴¹³ Millî-Medeni Muhtariyetin Esasları için bkz. Nadir Devlet, 1998, s.127-136.; Galimcan İbrahimov ilan edilen muhtariyetten memnun değildi ve tepkisini, “*Göz önümüzde işlenen bu*

Sonra da Musa Carullah, İlyas Alkin, Şakir Muhammedyarov ve Hasan Ata Abaşı gibi isimler konuşmalarını yaptılar.⁴¹⁴ Ortak oturumun son konuşmalarından birisini de Fatih Kerimî gerçekleştirdi. Dünyanın farklı yerlerinden Müslüman sosyalistlerin de geldiği Stockholm Konferansı katılımcılarını, “dünyada adalet, eşitlik, dostluk yerleştirip, kan dökülmesini durdurmaya, cebir ve zulmü bitirmeye çalışacaklar...” şeklinde tanımladı. Yıllardır Batı tahakkümü ve emperyalizmine karşı toplanan Müslüman kardeşlerinin dostluk ve adalet tohumları saçacaklarını ifade ederek, bu kongreye katılan Müslümanlara, tebriklerinin gönderilmesi gerektiği üzerinde durdu. Kerimî ayrıca Geçici Hükümet’e, sadece Avrupa milletlerinin değil Asya ve Afrika milletlerinin de millî muhtariyetlerini alması konusunda haricî siyasette adım atması gerektiğinin bildirilmesini istedi.⁴¹⁵

Kongrede en şiddetli tartışmalar, 29 ve 30 Temmuz’da Kurucu Meclis seçimlerinde Müslümanların izleyecekleri yolun belirlenmesi konusunda yapılan görüşmeler sırasında yaşandı. Sosyalist temsilciler 29 Temmuz’da saat sekizde Ayaz İshakî başkanlığında başlayan oturumda, mecliste eksiklerin olduğunu ve bu nedenle konunun bir sonraki gün görüşülmesi talebinde bulundular. Bu talep etrafında çıkan tartışmalar sonrasında da bazıları meclisi terk ettiler. Bunun üzerine Kerimî, meselenin bugün çözülmesini, çekip gidenler olsa da meclisin bu konuda karar alma yetkisinin olduğunu ifade ederek sosyalistler tarafından yapılan protestonun geçersiz olduğunu dile getirdi. Milliyetçiler ve Sosyalistler arasında bu şekilde başlayan tartışma bir sonraki gün de devam etti. Sosyal-Revolutioner Partisi’nden Galimcan İbrahimov, seçimlerde Sosyal Revolutioner programının Müslümanlar tarafından *ictimai cinayeti protesto etmeyi kendime borç sayıyorum*” cümleleriyle ifade ediyordu. F. Yu. Gaffarova, **Sadri Maksudi (1906-1924 Yıllar)**, Kazan 2001, s.118.

⁴¹⁴ Habibullah Ahtemov, “Rusya Müslümanları Umumi Syezdi”, **Vakit**, S. 2262, 1917, s.2.;

⁴¹⁵ Habibullah Ahtemov, “Üç Syezdnin Birleşken Meclisi Hakkında Tafsilat” **Vakit**, S. 2263, 1917, s.2; G. L., “Üç Syezdnin Umumi Meclisi”, **Yıldız**, S. 1818, 1917, s.2.

desteklenmesinin ve Müslümanların bu listesinden seçimlere katılmasının uygun olacağını hatta gerekliliğini ifade etti. Bu konuda ona en sert çıkış Fatih Kerimî tarafından geldi. O, bu meselede milliyetçilere uyan ve Müslümanların birlikte hareket etmelerini öngören Ömer Tirigulov'un teklif ettiği programı savunmaktaydı. Kerimî konuşmasının devamında; bugüne kadar Rusya Müslümanlarının çok ağır zamanlar geçirdiğini ama buna rağmen seslerini duyurduklarını ve varlıklarını koruduklarını belirtti. Rusya'da sakin diğer milletlerin faaliyetlerine dikkat çekerek Finlilerin, Ukraynalıların ve Litvanyalıların kendi aralarında fırkalara bölündükleri halde her birinin millî istekler konusunda birlikte hareket ettiklerine vurgu yaptı. Bu halkların birlikte hareket etmelerinin, kişisel ve parti menfaatlerini bıraktıkları anlamına gelmediğini, Müslümanların da bu örnekteki gibi sınıflara ayrılışları dahi millî menfaatler çevresinde birleşebileceklerini, birleşmeleri gerektiğini söyledi. Kendisinin çoğunluğun kararına uyacağını, uymayanların ise kendi programları çerçevesinde yürüyebileceğini ama milletin buna bakarak küçük gruplara-fırkalara ayrılmasının da birlik siyasetinin vereceği menfaatleri kaçırmak anlamına gelebileceğini yeniledi. Kerimî diğer taraftan Rusya Müslümanlarının sadece sosyalist devrimci ve sosyal demokratlardan ibaret olmadığını iyi biliyordu. Bu nedenle sosyalistler için en can alıcı noktaya değinerek Müslümanlar arasında bir de burjuva sınıfının olduğunu onlara hatırlattı. O, burjuvanın bazılarının istediği gibi dışarda bırakılmasının yanlış olduğunu düşünüyordu. Kerimî'ye göre Avrupa'nın halktan kopuk burjuvası ile Rusya Müslümanları arasında yer alan burjuva aynı değildi. Rusya'daki Müslüman burjuvası millet ile yakından ilgilenen ve millî vasfı olan bir sınıftı. Köylerden büyük merkezlere kadar millet için yapılan pek çok eğitim kurumunda bu insanların emeği olduğunu kimse inkâr edemezdi. Bu yüzden Kerimî açısından yapılacak programda Müslüman millî burjuvazisinin dışarda kalması asla kabul edilemez ve düşünülemezdi.⁴¹⁶

---

⁴¹⁶ G. L. "Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi", **Yıldız**, S. 1822, 1917, s.2.; Ziya,

Kerimî'nin Rusya Müslümanları arasında sınıf farkı gözetmeksizin birleşme önerisi ve bunun zorunlu olduğunu ifade etmesi sosyalist katılımcılardan Osman Takombayetov tarafından eleştirildi. Takombayetov, Kerimî'nin işçi ve burjuva sınıfını birleştirme teklifinin gerçekçi olmadığını, her iki sınıfın menfaatlerinin farklı olduğunu ve bu nedenle Rus işçileriyle birlikte hareket edeceklerini beyan etti. Galimcan İbrahimov da bu konuda Takombayetov ile aynı görüşleri paylaşıyordu. Devamında konuşan Sadri Maksudî ise Kerimî'nin konuşmasını destekledi ve Rusya'da yaşayan otuz milyon Müslümanın birlikte olabileceğini, sosyalistlerin sınıf menfaatleri fikirlerine katılmadığını belirtti.⁴¹⁷

Sosyalistler ve milliyetçiler arasındaki uzayan tartışmada son olarak her iki gruptan dört kişiye onar dakikalık konuşma süresi verilmesi konusunda meclis mutabık kaldı. Sosyal-Revolyutsioner'ler adına; Mollanur Vahidov, Mustafa Tüminof, Nesip Bey Yusufbekov ve Şehid Ahmediyev, Sosyal-Demokrat ve milliyetçiler tarafından ise Fatih Kerimî, Bünyamin Ahtemov, Ahmet Salihov, Ömer Tirigulov, Sadri Maksudî ve Ayaz İshakî söz aldı. Sosyalistlerin eleştirilerinde ortak nokta Moskova Kongresi'nde alınan federasyon kararının

---

“Müslüman Syezdindeki Teessürat”, **Vakit**, S. 2269, 1917, s.2.

⁴¹⁷ G. L. “Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1823, 1917, s.1,2. Diğer taraftan Tatar aydınların tartışmasını yaptığı, hararetle savundukları “burjuva” ve “işçi sınıfı” gibi sınıfsal katmalar, gerçekten de onlar arasında mevcut muydu? Elbette Avrupa'daki gibi bir burjuva ve işçi sınıfından bahsetmek mümkün değil. Hatta bahsi geçen şey, bütün Rusya içinde dahi yoktu. Aslında bu sınıf tartışmalarının üzerinden çok geçmeden İttifak gazetesinde yazılanlar oldukça açıklayıcı görünmektedir. Yazar, Tatarlar arasında burjuva ve proleterya sınıfının olup olmadığını sorgulamaktaydı ve ona göre iki sınıf da Tatarlar arasında mevcut değildi. Avrupa ile de bu konuda uzaktan yakından bir bağ bulunmuyordu ve burjuva diye nitelendirilen Tatar zenginlerinin çok da büyük servetleri yoktu. S. Ay, “Bizde Burjuvaziya ve Proliterya Yok”, **İttifak**, S. 10, 1918, s.1,2.

neden gündeme getirilmediğinin sorusuydu. Bunun cevabı kongre sonu kabul edilen kararda bulunuyordu. Sosyalistlerin bir diğer eleştirisi ise, Rusya’da yaşayan bütün Müslümanların zorla bir araya toplanmaya ve yine zorla aynı listeden seçimlere sokulmaya çalışıldığı üzerine oldu. Ayrıca yer meselesi ve sınıfların menfaatleri arasında farklılıkların bulunması konuşmalarının içeriğini oluşturdu. Karşılıklı nutuklardan sonra kırk dört aleyhte oya rağmen kırk dokuz lehte oy ile aşağıdaki kararlar kabul edildi:

1. *“İç Rusya ve Sibiry Müslümanları için geniş hürriyet olmalıdır. Kafkasya, Kırım, Türkistan ve Kırgızistan için idare meselesi kendilerine bırakılmış, alacakları kararlar İç Rusya ve Sibiry vekilleri tarafından desteklenmelidir.*
2. *Kilise ve manastır toprakları ile özel topraklar halka dağıtılmalıdır.*
3. *İş saati sekiz saat olmalıdır. İşçiler devlet hesabına sigorta edilmelidir. Bu konuda sosyalistlerin programı kabul edilmelidir.*
4. *Bu programı kabul eden ve Kurucu Meclise seçilen vekiller, Müslüman Fraksiya’sı tesis ederler ve orada çalışırlar.*
5. *Bu programı kabul edenler, seçimlere tek listeden girerler. Eğer Müslümanlar için faydalı ise sosyalistlerle de birleşebilirler.*
6. *Aday listelerinin hazırlanması işini, millî şuralar ya da millî şura yerine geçen müesseseler yapar. Vekillerin sırası onlar tarafından belirlenir.”⁴¹⁸*

Kongrede alınan kararlar incelenirse eski Müslüman İttifakı’nın liderleri ile sosyalistler arasında başa baş bir mücadelenin geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte sosyalistlerin bazı programları da kabul edilmiştir. Diğer taraftan kurultay, bütün Rusya Müslümanları adına toplanmış olsa da gerçekte Kazan ve çevresinden gelen katılımcıları içeriyordu. Bu anlamda Moskova Kurultayı’na katılan Kazak, Kırgız, Türkistan ve Kafkasya delegelerinin

---

⁴¹⁸ Habibullah Ahtemov, “Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdi” **Vakit**, S. 2266, 1917, s.2.

bazılarından hiç kimse bazılarından da çok az sayıda vekil gelmişti. Maksimum iki yüz kişi ile gerçekleştirilen kurultay, bir anlamda İç Rusya’da yaşayan Müslümanlar ile daha dış bölgelerde yaşayanlar arasındaki ayrılık çizgilerinin biraz daha belirgin hale geldiğini göstermekteydi. Ayrıca sosyalistlerin federalizm konusunun gündeme gelmemesine yönelik eleştirilerinin bir mantığı da artık görünmüyordu. Çünkü kurultay, Moskova’da alınan kararlara sadık kalmış İç Rusya Müslümanlarının millî-medeni muhtariyet fikrine hizmet etmişti. Dolayısıyla dış bölgelerde yaşayan ve federalizm arzulayanlara karşı ünitarizm usulünün tek seçenek olduğunu haykırmıyorlar ve bu anlamda kendi yollarını çizmiş gözüküyorlardı.

Kurultay sonunda (31 Temmuz 1917) Millî-Medeni Muhtariyeti Gerçekleştirme Heyeti’ne şu isimler seçildi: Bünyamin Ahtemov, Fatih Kerimî, Sadri Maksudî, Hadi Atlasî, Kemal Kerimî, Alimcan Şeref, Emine Muhuddinova, Necip Halfin ve Necip Kurbangaliyev. Ayrıca maârif ve maliye şubeleri de belirlendi. Heyet Ufa’da olacağı için Fatih Kerimî, Kâmil Kerimî ve Necip Halfin heyetten ayrıldılar. Onların yerlerine Ayaz İshakî ve Abdullah Abizov davet edildi.⁴¹⁹

Kongre sonunda Fatih Kerimî, muhtariyet heyetini tebrik ederek konuşulmayan bir mesele üzerine dikkatleri çekti. Muhtariyetin maddi kaynaklarının nasıl temin edileceği konusunda herhangi bir öneri henüz ortada yoktu. Bu anlamda heyetin masraflarını karşılamak adına neler yapılabileceği sorusunu meclise yönetti. Meclis yine Tatar baylarına

---

⁴¹⁹ Habibullah Ahtemov, “Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdi” **Vakit**, S. 2267, 1917, s.2.; Nadir Devlet, 1998, s.137.; Ziya, “Müslüman Syezdindeki Teessürat”, **Vakit**, S. 2267, 1917, s.2.

gidilmesi yönünde seçenek sunarken kendi aralarında para toplama işine de girişti.⁴²⁰ Ayrıca Kerimî bir teşekkür konuşması gerçekleştirdi:

“Bu Kazan bir zamanlar bizim payitahtımızdı. Bütün dünyayı titreten gayretli babalarımızın kemikleri burada yattıyor. Süyümbike minaresi, Kazan’ın bizim eski şehrimiz olduğunu ispat etmektedir. Biz bu şehirde toplanıp konuştuk. Millî-medeni muhtariyet ilan ettik. Üç yüz yıldır biz Tatarlar kelepüş medeniyetinden ileri olmayan mutaassıp halk olarak sayılıyorduk. Şimdi o kara günler geçti. Biz de terakki ve maârife yönelmeye başladık. Bu toplantıda çok sayıda tartışmalar oldu. Bu doğal bir durum. Çünkü bu tartışmalardan hakikat meydana çıkar. Burada biz milletimizin faydası için tartıştık, fikirlerimizi beyan ettik. Evrimize döndüğümüzde milletimizin bütünlüğüne hizmet edeceğiz.”⁴²¹

Kongrenin son günü İlyas Alkin ve Fatih Kerimî’den ilginç bir öneri geldi. Öneride, Müslümanların Dinî İdaresi’nin ve muhtariyetin merkezinin Ufa’dan Kazan’a taşınması yer alıyordu. Aslında toplantıda bulunan pek çok kişi bunun gerçekleşmesini istiyor olsa da bazı vekillerin kabul etmemesi ve tartışmaya sebep olmaması için her iki isim tarafından bu öneri geri çekildi.⁴²² Ağustos 1917’de Moskova’da toplanacak olan Devlet Meclisi de kongrenin gündeminde yer alan konular arasındaydı. Kongre, Müslüman teşkilatlarından vekillerin de katılması için ilgili makama başvuru yaptı. Cevap gelmemesine rağmen Millî Şura ve Kurucu Komite azalarından Fatih Kerimî, Ayaz İshakî ve Zeki Velidi’nin 16 Ağustos’ta Moskova’da olmaları gerektiği konusunda mutabakata varıldı.⁴²³

---

⁴²⁰ Ziya, a.g.m. s.2.

⁴²¹ G. L., “Bütün Rusya Müslümanlarını İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1825, 1917, s.2.

⁴²² a.g.m. s.2.

⁴²³ “Hususi Telegram”, **Vakit**, S. 2264, 1917, s.3.

II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde milliyetçiler tarafında yer alan Fatih Kerimî, Müslüman sosyalistlere de aykırı gözle bakmıyordu. Onun için önemli olan Müslümanların birlikte hareket etmesiydi. Bu anlamda aslında o, yıllar önce alınan Müslüman İttifakı'nın kararlarına hâlâ uyuyor ve Müslümanlar arası parçalanmaya sıcak gözle bakmıyordu. Yani onun için sınıfsal anlamda Müslümanlar arasında bir ayrılık olmazdı. O yüzden sosyalistlerin burjuva-işçi sınıfı menfaat uyuşmazlığı söylemlerine karşı durmakta, bir çatı altında olabilmenin mümkün olabileceğini savunmaktaydı. Kerimî, bu yöndeki düşüncelerini kongre sırasında Kazan Yusupov meydanında yapılan Müslüman sosyal-demokratların mitingine katılarak da dile getirdi. Mitingdeki konuşması onun, Rusya Müslümanları arasındaki sınıfsal farklılıkları kabul etmediğini ve birleşmeyi tercih ettiğini ispat ediyordu. O şöyle sesleniyordu:

“22 Temmuz'da millî-medeni muhtariyetimiz ilan edildiğinde kırmızı ve yeşil bayraklar birlikte havaya kaldırıldı. Şimdiki sosyalistlerimiz, halkımızın menfaatini gözetmekle birlikte bir millet olarak yaşamayı inkâr etmeyecekler ve hatta bu konuda yardımlaşma gereği doğrultusundadırlar. Bunun için milliyetçiler de size muvaffakiyetler diliyor. Büyük ve küçüklerimizin kırmızı ve yeşil bayrakları birlikte havaya kaldırdıkları gibi sosyalist ve milliyetçiler de birlikte, kol kola halkın selamet ve saadetine sebep olurlar.”⁴²⁴

Fatih Kerimî kongre sonrasında Orenburg'a geçmedi ve Devlet Meclisi toplantısına katılmak amacıyla Moskova'ya hareket etti. Onun dışında Moskova'da; Ali Merdan Topçubaşı, Ayaz Mirza Yenikev, İsmail Osmanov, Abdullah Hocayev, Zeki Velidi, Burhan Şeref, İlyas Alkin, Şakir Muhammedyarov ve Mustafa Çokay gibi çok sayıda önemli isim bulunuyordu. 11 Ağustos tarihinde vekiller ilk olarak bir komisyon tesis ettiler ve bütün

---

⁴²⁴ Ziya, “Müslüman Syezdindeki Teessürat, **Vakit**, S. 2273, 1917, s.2.

Rusya Müslümanları adına bir layiha hazırlama kararı aldılar. 14 Ağustos'ta yaptıkları toplantıda ise hangi konulara değinileceği ve kimin bu konuşmayı yapacağı üzerinde durdular. 15 Ağustos'ta Devlet Meclisi'nin açıldığı gün bütün bu konular çözülmüş olarak Müslüman vekiller Devlet Meclisi'nde yerlerini aldılar. Müslümanlar adına Ali Merdan Topçubaşı tarafından meclise bir beyanname verildi. Beyannamede Müslümanların Geçici Hükümete bakışı ve istekleri yer alıyordu. Özetle yazılanlar şöyleydi:

“Rusya Müslümanları ilk günden itibaren inkılap taraftarıdır. Alınan hukuk ve hakları himaye ederler. Başına buyruk hareketlere karşı Rusya Müslümanları hükümetin yanındadır. Bugüne kadar Müslümanlar her alanda ikinci sınıf görülseler de vatandaşlık vazifesinden dışarı çıkmamış ve çıkmayacaklardır. Savaş meselesinde biz Müslümanlar inkılapçı demokratlar ile aynı fikirdedir. Müslümanlar barış yapılması taraftarıdır. Kurucu Meclis'te dışarıda kalan Müslümanlar federalizm talep edeceklerdir. Millî-medeni muhtariyet konusunun ise hemen icra edilmesini makul görmektedirler. Rusya Müslümanları milletlerin istibdattan kurtulmaları yolunda Rusya'yı bütün dünyada örnek olarak görmeyi dilemektedirler.”⁴²⁵

7. Siyasette Son Yıl: Ekim Devrimî

1917 Ekim Devrimi'nin Rusya içerisinde yaşayan Müslümanlar üzerinde büyük değişimleri başlatan bir etkisi oldu. Bununla birlikte Şubat Devrimi'nden Ekim Devrimi'ne giden süreç içerisinde Bolşeviklerin, Müslüman liderlerin dikkatlerini tam manasıyla çektiklerini söylemek biraz zordur. Elbette yaşanan gelişmeler Müslümanları etkilemişti.

---

⁴²⁵ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2267, 1917, s.3.; F., “Meskev Kineş Meclisinde”, **Vakit**, S. 2271, 1917, s.1,2.; Burhan Şeref, “Meskev Kineş Meclisinde”, **Vakit**, S. 2272, 1917, s.1,2.; Burhan Şeref, “Meskev Kineş Meclisinde”, **Vakit**, S. 2273, 1917, s.1,2.; “Müslümanların Beyanatu”, **Vakit**, S. 2273, 1917, s.1.

Fakat onların zihinlerinde belki de Bolşeviklerin argümanları en son dikkate alınacak şeylerdendi. Bu durum Bolşeviklerin yükselmeleri-tanınmaları ile ilgili değildi. Aksi halde Şubat-Ekim 1917 arasında kendilerinden fazlasıyla söz ettirmişlerdi. Fakat ortada var olan bir Geçici Hükümet söz konusuydu ve bu anlamda Müslümanlar için öncelikli yerini korumaktaydı. 1917 Ağustos ayı içerisinde Moskova’da “Devlet Meclisi”ne katılan Müslüman liderler de ortak beyannamelerinde geçici hükümete destek verdiklerini ve karşı hareketlerde hükümetin yanında olduklarını belirtmişlerdi. Bu açıklamanın Bolşeviklerin temmuz ayındaki ayaklanması ve Geçici Hükümet karşıtı hareketlerinden sonra yapıldığı düşünülürse, Müslüman liderlerin henüz onlara dikkatlerini çevirmediği söylenebilir. Müslüman matbuatında da bu açıkça görülmekteydi. “Vakit” gazetesi, iktidarın Geçici Hükümet’ten İşçi ve Asker Sovyeti’ne devredilmesini facia olarak nitelendirmekteydi. Bunun yanında, özellikle General Kornilov’un Geçici Hükümet’e darbe girişimini de sert şekilde eleştiriyor ve yaşananları “*Dahilî Fitne*” olarak adlandırıyordu. Kasım ayında çıkan bir makalede ise Cemaleddin Velidi, sosyalizmi ele almakta, onun eşitlik söyleminin iyi bir şey olduğunu fakat milliyet fikrini ikinci plana atması ve sürekli olarak sınıf çatışmasını gündemde tutması nedeniyle eleştirmekteydi. Ayrıca Velidî, Sosyalizmin Tatarlar gibi nüfusu az milletler için zararlı olduğunu düşünüyordu.⁴²⁶ Yine Bolşeviklerin Petersburg’dan başlayarak hâkimiyeti ele aldığı günlerde dahi “Vakit” gazetesinde “*Kızıl İstibdat*” başlıklı makale çıkıyordu. Bolşeviklerin eleştirildiği makalede, Romanovlar döneminde iktidarın orta sınıfın elinde bulunduğu, Bolşeviklerin iktidarında ise belirli bir sınıfa, yani işçi ve askerlere verileceği belirtiliyordu. Bu anlamda ikisi arasında bir fark görülüyordu ve Bolşeviklerin demokrasi anlayışında bütün sınıfların itibara alınmamasına iyi gözle bakılmıyordu. Bolşevik

---

⁴²⁶ “Dahilî Fitne Kuzgalu”, **Vakit**, S. 2278, 1917, s.1.; “Fitne Basıldı mı?”, **Vakit**, S. 2280, 1917, s.1.; “Orenburg Sentyabr 10”, **Vakit**, S. 2283, 1917, s.1.; C.V., “Sosyalizm ve Millet”, **Vakit**, S. 2291, 1917, s.2.

Parti dışındaki oluşumların yok sayıldığı bu sistemde halka umut verilirken iktidar verilmiyordu. Makale, “*Kara istibattan kurtulduk, Kızıl istibdata girmek istemiyoruz*” şeklinde sonlanıyordu.⁴²⁷ Aynı şekilde Orenburg’da Müslüman askerin Bolşeviklerin gösterilerine karışmamaları “Vakit” gazetesi tarafından memnuniyetle karşılanıyordu.⁴²⁸

Muhammed Fatih Kerimî, Moskova’daki Devlet Meclisi çalışmalarından sonra Orenburg’a döndü. Gündeminde iki önemli mesele bulunuyordu. Bunlardan birincisi Kurucu Meclis seçimleriydi. Daha önceki Duma seçimlerinde aday olarak görünen Kerimî, belki de seçimlerde yaşadığı başarısızlıklar nedeniyle Kurucu Meclis seçimlerinde aday olmayı düşünmedi. Samara, Bügülme ve Orenburg halkı tarafından aday olması için yapılan teklifleri de reddetti. Hatta onun adaylığı Bügülme’de listelere dahi çıkmış olmasına rağmen bir teşekkür yazısıyla Kurucu Meclis seçimlerinde aday olmayacağını belirtti.⁴²⁹ Bununla birlikte gündemindeki diğer konuda büyük bir faaliyet içerisine girdi. Kazan’da gerçekleştirilen II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı’nda alınan muhtariyet kararına sıkıca sarıldı. Fakat onun muhtariyet konusundaki fikrinde bir değişme olmuştu. 1-11 Mayıs 1917’de Moskova’da I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı’nda şiddetle savunduğu topraklı muhtariyet, federalizm taraftarlığının yerini millî-medeni muhtariyet almıştı. Aslında Kazan’da gerçekleştirilen kurultay, “Moskova kurultayında federalizm kabul edilmesine rağmen, federalizmin hiç ağıza alınmayışının” sebebini soran sosyalistlere karşı aldığı kararlar ile cevap vermişti. Bu anlamda İç Rusya Müslümanları dışında kalan yerlerde federalizm yani topraklı muhtariyet kararı, Kerimî ve diğer liderler tarafından kabul edilmişti. Ama nedense Kerimî, Başkurtların topraklı muhtariyet yönünde aldıkları karara sıcak bakmıyordu.

---

⁴²⁷ “Kızıl İstibdat”, **Vakit**, S. 2292, 1917, s.1.

⁴²⁸ “Bolşevik Hareketi ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 2287, 1917, s.2.

⁴²⁹ “Songı Vakıalar”, **Vakit**, S. 2286, 1917, s.3.; Fatih Kerimof, “Bügülme Uyezi Müslümanlarına”, **Vakit**, S. 2280, 1917, s.3.

Eylül 1917 başlarında Orenburg Müslüman Bürosu bir toplantı gerçekleştirdi ve Orenburg sınırları içerisindeki Müslümanları bir araya getirme kararı aldı. Toplantının 27 Eylül'de başlayacağı ve her beş bin kişiye bir vekil düşecek şekilde katılımın olacağı duyuruldu. Toplantıda ele alınacak konular ise şunlardı: Vilayet Şurası oluşturulması, millî-medeni muhtariyetin Orenburg Guberniyası'nda tesis edilmesi, Kurucu Meclis seçimlerine hazırlık ve Müslüman adayların belirlenmesi.⁴³⁰ Bu sıralarda Petersburg'da bulunan Rusya Müslümanları Millî Şura Başkanı Ahmet Salihov tarafından Kerimî'ye bir telgraf gönderildi. Telgrafta, Petersburg'da gerçekleştirilecek olan "Demokratik Toplantı"ya Millî Şura azası olması sebebiyle katılması gerektiği belirtiliyordu. Ancak o, Orenburg Vilayet Müslümanlarının toplantısının olacağı gerekçesiyle katılmayacağını cevabi telgrafında ifade etti. Ayrıca millî-medeni muhtariyeti Orenburg'da tesis etmek için geç kaldıklarını, Kurucu Meclis seçim çalışmalarının olduğunu da katılmama gerekçesi olarak gösterdi.⁴³¹

Orenburg Vilayet Müslümanlarının toplantısı 27 Eylül-5 Kasım 1917 tarihleri arasında Orenburg'da gerçekleştirildi. Müslüman Bürosu tarafından doksan iki kişinin katılacağı hesaplanmasına rağmen yol şartları sebebiyle ancak yetmiş kişi katılabildi. Dokuz gün süren toplantıya Fatih Kerimî, millî-medeni muhtariyet üzerine hazırlamış olduğu bir raporla katıldı. Burhan Şeref ise bu raporun Orenburg'da nasıl uygulanacağı konusunda bir sunum yaptı. Katılanlar arasında Zeki Velidi de bulunuyordu ve onun topraklı muhtariyet tezi, Fatih Kerimî'nin öne sürdüğünün tam karşısında yer almaktaydı. Ufa merkezli çıkan "Başkurt" adlı gazete de oturumları yakından takip etmekteydi ve Kerimî'nin topraksız muhtariyet fikrine şiddetle karşı çıkmaktaydı. Gazete, Kerimî'nin Burhan Şeref ile birlikte Kazan Kurultayı'ndan topraksız, yersiz-yurtsuz muhtariyeti alıp getirdiğini ve Orenburg'da bulunan Müslümanlara da bunu kabul ettirmeye çalıştığını yazıyordu. Bu karşı duruş toplantıya da

---

⁴³⁰ "Mahallî Haberler", **Vakit**, S. 2282, 1917, s.3.

⁴³¹ "Mahallî Haberler", **Vakit**, S. 2283, 1917, s.3.

yansıdı ve on yedi Başkurt vekil, Kerimî'nin millî-medeni muhtariyet tezini kabul etmeyerek salonu terk etti. Bir gün sonraki oturumda ise Kurucu Meclis seçimleri için Orenburg'dan listeye giren, Kerimî'nin desteklediği Burhan Şeref, Başkurtların büyük muhalefet ve şikâyetleri neticesinde adaylıktan çektirildi. "Başkurt" gazetesi, bunu bir muvaffakiyet olarak görüyordu. Ayrıca Fatih Kerimî ve onun etrafındakilerin muhtariyet meselesi dolayısıyla gerçek yüzlerinin ortaya çıktığını yazıyordu.⁴³² Zeki Velidi ise hatıralarında yaşananları şu şekilde ifade ediyordu:

*"Tatarların Vakit gazetesi yazar-sahibi Fatih Kerimî Başkurdistan muhtariyet hareketini baltalamak için çok uğraştı ve bu kongrede de çok konuştu. Benim bu mevzuu Orenburg vilayeti Tatarlarına izah ederek ve ithamlara cevap vererek söylediğim nutkum dört saat sürdü. Hayatımda söylediğim en uzun nutuk bu olmuştur. Tatar ünitaristlerinin maksadı; Orenburg vilayeti Başkurtlarına Kurucular Meclisi seçimlerinde Başkurdistan listesine rey verdirmeyip ünitaristlerin listesine verdirmektir. Fakat seçimde Tatarların çoğu dahi bizim listeye rey verdiler. Bize bu mücadelede en zehirli muhalif olanlar Fatih Kerimov, Burhan Şeref adındaki muharrirlerle eski Duma azalarından Kelimullah Hasanov idi."*⁴³³

Bununla birlikte 15 Kasım 1917 tarihinde Başkurdistan muhtariyeti ilan edilince Kerimî bu oluşumu tebrik ederek Başkurt muhtariyeti için elinden geleni yapacağını ifade etti. Hatta sonrasında Başkurt Millî Şurası ile temasa dahi geçti. Bu temasta Millî Şura,

---

⁴³² D. N. Denisov, 2008, s.41,42.; "Orenburg Guberna Tatarlarının Syezdi" **Başkurd**, S. 10, 1917, s.2,3.

⁴³³ Zeki Velidi Togan, 2012, s.155.; İ. M. Kulşaripova, "Perviy Vserossiiskii Syezd Musulman n Vserossiiskiye Kurultay 1917 g.", **İstoriya Başkirskogo Haroda v Semi Tomah**, T. V, Ufa 2010, s.122,123.

Kerimî'den başkanı olduğu Orenburg Vilayet Millî Şurası'nın gerekli olmadığını belirterek kaldırılmasını rica etti. Bu, muhtemelen iki başlılığın ortadan kaldırılması adına istenmiş olmalı. Çünkü hâlihazırda Başkurt Millî Şurası bulunuyordu. Devamında gazete ve eğitim konularında bir birleşmeye gidilebileceği de bildirildi. Bu gelişmeler yaşanırken Kerimî, “Vakit” gazetesinden ayrılmış ve “Yana Vakit” (Yeni Vakit) adında bir gazete kurmuştu. Başkurt Millî Şurası, Kerimî'den topraklı muhtariyetin bu gazetede desteklenmesini de istiyordu. Ayrıca 17 Kasım'da düzenlenecek olan muhtariyet bayramında, millî-medeni muhtariyet yerine topraklı muhtariyet kutlamalarının yapılabileceğini belirtiyordu. Kerimî ise bu istekler konusunda gazetede çalışanlar ve Orenburg halkı ile konuşacağını ifade ederek kararını sonra bildirmek üzere görüşmeyi sonlandırdı.⁴³⁴

Muhtariyet bayramının yaklaştığı günlerde Fatih Kerimî, Orenburg Vilayet Şurası Başkanı sıfatıyla Müslümanlara bir çağrıda bulundu ve 17 Kasım'da bütün İç Rusya Müslümanlarının muhtariyet bayramının kutlanacağını ifade etti. Böylece, Başkurt Şurası'nın bu bayramın topraklı muhtariyet şeklinde kutlanma isteği yerine getirilmemiş oluyordu. Kerimî, Orenburg Müslümanlarına şöyle sesleniyordu: *“Nice yüzyıllardır zulüm ve istibdat altında ezilen biz Rusya Müslümanları, dinî ve millî işlerimizi elimize alıyoruz. Bundan sonra biz hukuklu bir millet olacağız. Bütün Rusya Müslümanlarının Kazan'da gerçekleştirilen ikinci kongresinde ilan edilen muhtariyetimizi gerçekleştirmek için çalışıyoruz. Bugün bütün İç Rusya Müslümanlarının millet meclisi açılıyor. Bugün bütün İç Rusya Türk-Tatarları için tarihi bir gündür...”* Ayrıca Kerimî millî-medeni muhtariyet faydasına kullanılmak üzere oluşturulan “millet sandığı” için yardımların Orenburg Vilayet Şurası'na gönderilmesini talep etti. 17 Kasım'da Orenburg'da yapılan kutlamalara şehirde bulunan her sınıftan Müslüman katıldı. Millî Şura Başkanı Fatih Kerimî tarafından muhtariyeti korumak adına oluşturulan

---

⁴³⁴ “Başkurdistan Topraklı Muhtariyeti Hem Burhan Şeref, Fatih Kerimoflar”, **Başkurd**, S. 13, 1917, s.4.

Müslüman Askerler taburuna da kızıl bayrak hediye edildi.⁴³⁵ Bu şekilde Başkurtlar ile yollarını ayıran Kerimî, II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi kararlarına sadık kalıyor, bu anlamda Sadri Maksudî, Ayaz İshakî ve Alimcan Barudî gibi isimlerle birlikte hareket etmiş oluyordu.

O dönemde yaşanan sorunlardan birisi de Lenin ile Başkurt ileri gelenlerinin ilişkileri nedeniyle çıkmıştı. Kerimî ve çevresi, Başkurtların Lenin ile görüşmelerinden rahatsız olmaktaydılar. Bu anlamda Orenburg'da bulunan Geçici Hükümet Gubernatörü Arhangelskiy ile birlikte hareket etmekteydiler ki, bu da onların Geçici Hükümet yanında Bolşevikler karşısında olduklarını göstermektedir. Orenburg Gubernatörlüğünden yapılan açıklamada; Orenburg Müslümanlarının Başkurtların topraklı muhtariyetleri ile alakaları olmadığı, Başkurtların bu girişimlerine ve Lenin ile görüşmelerine karşı oldukları belirtildi. Bu ilan, Kerimî ve Burhan Şeref'in girişimleriyle yaptırılmıştı. Başkurtlar ise Lenin ile görüşmenin bir iç mesele olduğunu, bunun Kerimî ve çevresini ilgilendirmediğini dile getirmekteydiler.⁴³⁶ Aslında Lenin ile yapılan görüşme, bir anlaşma görüşmesi de değildi. Muhtariyetin ilanı ile ilgili bir meseleydi ve zaten bu tarihlerde Zeki Velidi ve Bolşevikler (Kızıllar) arasında bir mücadele söz konuydu. İki taraf arasındaki yakınlaşmaya biraz daha vakit vardı. Zaten çok geçmeden 3 Şubat 1918'de Velidi Bolşevikler tarafından tutuklandı.⁴³⁷

Fatih Kerimî'nin Zeki Velidi ile karşı karşıya geldiği bir diğer konu da 1917 yılında Kazak ve Başkurt önde gelenlerinin Orenburg'da bir araya gelerek tesis ettikleri "Şarki Rusya

---

⁴³⁵ Fatih Kerimof, "Orenburg Müslümanlarına", **Yana Vakit**, S. 5, 1917, s.3.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 2289, 1917, s.3.; Z. Şarkıy, 1926, s.40.

⁴³⁶ "Başkurdistan Topraklı Muhtariyeti Hem Burhan Şeref, Fatih Kerimoflar", **Başkurd**, S. 13, 1917, s.4.; Zeki Velidi Togan, 2012, s.155.

⁴³⁷ A. Bennigsen, Lemercier C. Quequejay, 1997, s.131; Zeki Velidi Togan, 2012, s.160.

Muhtar Ülkeler Birliği”⁴³⁸ oluşumuna destek vermesi olmuştur. Bahsedilen yapılanmada Müslümanların dışında Rus Kozakları da yer almaktaydı. Kerimî’ye göre bu proje Kozaklar tarafından tasarlanmıştı. Dolayısıyla projenin Müslümanlar arasında konuşulması ve Zeki Velidi tarafından destek görmesi, onun tepkisine neden olmaktaydı. Kerimî’nin tepkisi bir tarafa, Togan kurulacak bu idareye harita dahi çizmişti. Buna göre Orenburg merkez olurken Başkurdistan, Batı Kazakistan ile birleşmekte Rus Kozaklar da bu birliğe dâhil edilmekteydi. Kerimî, Türkistan muhtariyetinin ilan edildiği bu günlerde böyle bir düşüncenin ortaya atılmasını doğru bulmuyordu. O, siyasi ittifakın birbirine pek çok yönden yakın, eşit olan devlet ve milletler arasında yapıldığını-yapılabileceğini, Rus Kozaklarının askerî açıdan güçlü olmaları sebebiyle onlara yaklaşmanın doğru olmadığını ve Hristiyanlaşan bu halkın Rusya’nın en sadık çocuklarından biri olduğunu belirtiyordu. Kerimî’ye göre Rus Kozaklarının şartlar değişince ne yapacağı belli değildi ve karşı durma ihtimalleri vardı. Bu nedenle bu birleşme, ittifaktan ziyade Rus Kozaklarının himayesine girmek anlamına geliyordu. Hâlbuki Müslümanlar demokrat olmalıydılar. Rus Kozakları bu anlamda düşünüldüğünde yetersiz bir halktı. Ayrıca onlar, Rusya’nın federalizm şeklinde yönetilmesi konusunda kesin bir şey de söylemiş değillerdi. Yani bu doğrultuda Zeki Velidi ile tam bir uyulma söz konusu değildi. Kerimî’ye garip gelen veya onu en çok rahatsız eden durum ise söz konusu projede Başkurtların Türkistan ve Kazakistan ile birleşmek yerine Rus Kozaklarını işe dâhil etmeleriydi. O, bu oluşumdan Başkurdistan ve Müslümanlar için bir

---

⁴³⁸ Yusuf Akçura Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Kızılay görevlisi olarak Ufa’ya geldiği vakit Zeki Velidi ve arkadaşları bu proje üzerinde onunla fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Fransızca bildiğinden dolayı, kurulacak federatif devletin haricîye işleri ile ilgilenmesi teklif edilmesine rağmen Akçura, Türkiye vatandaşı olmasından dolayı bu konuda yardımcı olamayacağını dile getirmiştir. Ayrıca devletin adı konusunda “şark Türkleri Federasyonu” kabul edilmesini önermiştir. Zeki Velidi Togan, 2012, s.195.

fayda görmüyor ve ilginç bir örnekle Başkurtların hareketlerinin anlamsızlığını dile getiriyordu. Nasıl ki Osmanlı devletinden İtalya ve Avusturya destekli olarak Arnavutları ayırmaya çalışan İsmail Kemal Bey⁴³⁹ ve Esad Paşa⁴⁴⁰ (Toptani)'dan Arnavutlara bir fayda gelmediyse, Zeki Velidi ve Şerif Manatov'dan da Başkurlara bir fayda gelmeyecektir diye yazmaktaydı. Bu yüzden Kozaklardan destek alarak hareket etmelerini kesinlikle faydasız görüyor ve Müslümanların kendi güçleriyle muhtariyeti almaları gerektiğini, bu muhtariyette Müslüman fikri ve zenginliğinin lüzumunu ifade ediyordu. Bu konunun halledilmesi için de

---

⁴³⁹ İsmail Kemal Bey (1844-1919): Arnavut kökenli olup ünlü Vlora ailesindedir. Osmanlı bürokratlarından olan Kemal Bey, Kânûn-ı Esâsî sonrasında Mithat Paşa ile mesai etmiş bir isimdir. Şam ve Beyrut Valiliği görevlerinde bulundu ve 1901 yılında Trablus'a gönderilmeyi bir sürgün olarak değerlendirdi. Bu nedenle kaçarak Atina-Bürüksel ve Londra'da Arnavut ayrılıkçılığına hizmet etmeye başladı Bürüksel'de "Albania" ve "Le Salut de Albania" gazetelerini çıkarttı. Arnavut isyanlarında önemli rol oynayarak 28 Ekim 1912'de Avlonya'da Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etti. Avusturyadan büyük destek aldı. Cahit Telci, "İsmail Kemal Bey Hakkında Avusturya Devlet Arşivi'nde Bulunan Bir Mektup", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 1, 1996, s.185-189.

⁴⁴⁰ Esad Paşa (Toptani) (1862-1920): Arnavut ayrılıkçısı, İşkodra Osmanlı redif kuvvetleri komutanı. Yukarıda adı geçen diğer Arnavut ayrılıkçısı İsmail Kemal Bey bağımsızlık ilan edince, Esad Paşa'yı Dâhiliye nazırlığına ikna etti. Fakat Esad Paşa Draç'ta kendi hükümetini kurdu. Arnavutluk tahtına İttihat ve Terakki'nin Şehzade Burhanettin'i çıkarma isteğine karşı çıktı. Büyük devletlerin müdahalesi sonucunda bir kenara çekilmek zorunda kaldı. İhsan Burak Birecikli, "Arnavutluk Tahtı İçin Mücadele: Arnavutluk Prensi Kim Olacak?", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. VI, S. 11, 2016, s.124-135.

Müslüman liderlerin acilen bir araya gelmelerini istiyordu.⁴⁴¹ Diğer taraftan bir müddet sonra Kerimî'nin bu muhalif tutumundan vazgeçtiği görülmektedir. Zeki Velidi'nin ifadelerine bakılırsa Kerimî, Başkurdistan muhtariyetinin eğitim çalışmaları içerisinde bulunmuş, Orenburg'da kurulan öğretmen okulunda da görev almıştır.⁴⁴²

Peki, neden Kerimî Başkurt muhtariyetine karşı çıkmıştı? Zeki Velidi ile girdikleri mücadele, gerçekte bir Tatar-Başkurt mücadelesinin örneği sayılabilir mi? Aslında Kazan'da gerçekleşen Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Kurultayı'na kadar Fatih Kerimî'nin düşüncesinde bir değişiklik görülüyordu. 1917 Moskova Kurultayı'nda federalizm kararının, yani topraklı muhtariyetin savunucusu olarak öne çıkmış ve böylece Zeki Velidi ile aynı safta yer almıştı. Fakat Kazan Kurultayı'ndan sonra onun millî-medeni muhtariyet fikrine dönüşü, bu fikrin en şiddetli savunucularından Sadri Maksudi ve Ayaz İshâki'nin tesirinde kalmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Hatta kurultayda ilan edilen millî-medeni muhtariyet kararı sonrası millet meclisine seçilecek aday listesinde Kerimî de milliyetçiler blokunda yer alıyordu. O sıralarda henüz Başkurt muhtariyeti ilan edilmediği için Zeki Velidi de sosyalist listeden seçime girecek isimler arasındaydı. Bu durumda millî-medeni muhtariyet için Kerimî ikna edilmiş olabilirdi. Muhtemelen de öyle oldu. Kazan Kurultayı'nda millî-medeni muhtariyetin ilan edildiği günlerde Zeki Velidi de tamamen bağımsız olarak I. Başkurt Kurultayını toplamaktaydı.⁴⁴³

---

⁴⁴¹ F.K., "Cenub Şarki İttifak ve Müslümanlar", **Yana Vakit**, S. 17, 1917, s.1.; Osman Yorulmaz, "Alaş Orda Hareketi", **Bellekten**, C. LXXX, S. 289, 2016, s.950.; A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, 2. Baskı, C. I (Batı ve Kuzey Türkistan), İstanbul 1981, s.370,371.

⁴⁴² Zeki Velidi Togan, 2012, s.192.

⁴⁴³ Nadir Devlet, 1998, s.168,152.; İ. M. Kulşaripova, 2010, s.117.

Fatih Kerimî Kazan Kurultayı'ndan Orenburg'a dönünce doğrudan millî-medeni muhtariyet çalışmalarına girdi ve hem Maksudî hem de İshakî tarafından desteklendi. Orenburg'daki mücadelede, Zeki Velidî Başkurtları temsil ederken Kerimî de Tatarları temsil etmekte ve bu mücadele halk tarafından da şahsi anlaşmazlıkların bir yansıması olarak görülmekteydi. Hatta Zeki Velidi Togan'ın Bolşevikler tarafından hapse atılmasına sebep olan ismin Kerimî olduğu ifade edilmiş ise de bunu yapan o olmayıp Orenburg Müslüman Harp İnkılap Komitesi'dir. Velidi, komite reisi Ali Samigolov'un ifadesiyle; askerî hareketleri sebebiyle böyle bir girişim yapılmıştır. Ayrıca Samigulov Başkurtların Rusya'dan ayrılmasına taraftar olmayan Tatar komünistlerindendi.⁴⁴⁴ Diğer taraftan Tatarlar ile Başkurtlar arasında 1917 yılına kadar keskin bir ayrılığın olmadığı, her iki Türk kavminin de yıllardır birlikte yaşadığı ve sadece ırk cihetinden değil dil ve din cihetinden de aynı oldukları bir gerçektir. Bu nedenle Zeki Velidi ile birlikte bu sorunun ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁴⁴⁵ Aslında mücadelenin kırılma noktası çok uzaklara gitmemekte, Şubat İhtilali dönemine denk gelmektedir. Gündoğdu'nun ifade ettiği şekilde Velidi'nin Kazan merkezli hareketten kopuşu, 1917 Şubat İhtilali'ne uzanır ve gerek Moskova Kurultayı'ndaki çıkışı ve gerekse devamındaki bağımsız Başkurt Kurultayları serisi bu kopuşu-ayrılığı derinleştirir.⁴⁴⁶ Henüz Moskova Kurultayı'nın hazırlık safhasında Ayaz İshakî, Ahmet Salihov gibi isimlerle Velidi

---

⁴⁴⁴ S. G, "Başkurt Harekâtı", **Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Komiseriyatı Muhbiri**, S. 12, 1918, s.2,3.; S. G, "Başkurt Harekâtı", **Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Komiseriyatı Muhbiri**", S. 13, 1918, s.2,3.; Zeki Velidi Togan, **Başkurtların Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.156.; Emel Akal, **Müslüman Komünistler; Petrograd-Kazan (1917-1918)**, İstanbul 2020, s.205.

⁴⁴⁵ Nadir Devlet, 2011, s.147-153.

⁴⁴⁶ Abdullah Gündoğdu, "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci", **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, Yunus Koç-Mikail Cengiz (ed.) içinde, Ankara 2018, s.35.

arasında gerginlik mevcuttu ve Velidi'ye göre Kazan Tatarları dışında kalanlar, bu isimler tarafından "cahil ve gafil insanlar" şeklinde görülmekteydi ve bu yüzden de onların kurultayda sayıca fazla olmalarının bir anlamı yoktu. Togan bunun Kazan çevresi tarafından federalizm kabul edilecek endişesiyle dile getirildiğini belirtmektedir.⁴⁴⁷ Diğer taraftan her ne kadar Velidi'nin Kazan merkezli hareketten kopuşu 1917 yılı içerisinde gerçekleşmiş olsa da Velidi'nin Tatar çevresine yönelik tutumunun izlerini daha erken tarihlerde görmek mümkündür. Bu anlamda kendisinin 1913 yılında "İl" gazetesinde yayımlanan makalesi bir ipucu niteliğindedir ve bazı tahminlerin yapılmasına müsaade etmektedir. "*Kazanın Hazırgı Mevki*" adlı bu yazısında Velidi, Kazan şehrinin, Rusya Türklerinin millî ve medenî merkezleri olduğunu kabul etmemekte ve adeta şehrin bir yozlaşma içerisine girdiğini dile getirmektedir. Bu satırları, Velidi'nin sonraki yıllarda Kazan çevresine yönelik davranışının veya mücadelesinin altında yatan rekabetin belki de ilk izleri olarak değerlendirmek neden mümkün olmasın?⁴⁴⁸

Zeki Velidi ve Kazan çevresinin mücadelesi Rusya sınırlarını aşarak Türkiye'de de devam etti. Özellikle Maksudî ve Velidî arasında yaşananlar gayet ses getiren türdendi. Bu anlamda Birinci Türk Tarih Kongresi ayrı bir yer işgal etti ve Maksudî ile Velidî'yi tekrar karşılaştırdı. Türk Tarihi Tetkik Heyeti azalarının çıkarmış olduğu "Türk Tarihinin Ana Hatları"⁴⁴⁹ adlı eser üzerine Togan'ın eleştirileri kongrede gündeme geldi. Özellikle Türklerin muhacereti meselesindeki sebepler ve Maksudî'nin Velidi'ye yönelik bazı ithamları, Tatar-

---

⁴⁴⁷ Zeki Velidi Togan, 2012, s.125.

⁴⁴⁸ Zeki Velidi, "Kazanın Hazırgı Mevki", *İl*, S. 1, 1913, s.1,2.

⁴⁴⁹ Bu çalışma için bkz. **Türk Tarihinin Ana Hatları**, Haz. Afet İnan...(vd), Ankara 2014.

Çalışmanın ilk baskısı 1930 yılında yapılmıştır.

Başkurt mücadelesini yeniden ortaya çıkardı.⁴⁵⁰ 1934 yılında Velidi, kaleme aldığı “On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey” adlı çalışmasında hem kongrede tartışılan konular üzerinde durdu hem de kendisine yönelik suçlamalara cevap verdi. Bununla da kalmayarak “Üç Tatarın”⁴⁵¹ meşhur mücadelesine büyük bir yer ayırdı. Velidi açıklamasına; “*Sadri ve Ayaz Beylerin temsil eyledikleri bu cereyana göre Rusya Türk ve İslâm âleminde hayat istidadına malik olan yegâne medeni unsur Kazan Türkleridir. Yegâne medeni merkez Kazan şehridir. Rusya Türkleri arasında siyasî, içtimaî ve medeni hayatta merkezlik Kazan Tatar münevverlerine ait bir haktır*” ifadeleriyle başladı. O, bu meselede Maksudî’yi “eski bir düşman” olarak görmekteydi. Velidi’ye göre Maksudî ve İshakî; Kazan Tatarları ve diğer Türk zümrelerinden daha ileri seviyede olmalarına rağmen istiklalini kazanamamış olduklarından, diğerlerinin böyle bir girişimde bulunmalarının boş olacağını, artık pek çok meselenin Rusya’ya bırakılmasını, sadece dil ve dinlerini korumaya mecbur olduklarını dile getirdiklerini ifade ediyorlardı. Bu yüzden de her iki isim, Başkurt ve diğer Türk halklarının muhtariyetlerine karşı çıkmaktaydılar.⁴⁵² Velidi’nin cümleleri, eserin yazıldığı 1934 yılına kadar aralarında geçen mücadeleyle devam ediyor. Bir başka açıdan her iki tarafın da kendilerine göre haklı oldukları noktalar vardı. Bir tarafta diğer Türk halklarına göre daha önce Rus hâkimiyetine girmiş ve asimilasyon siyasetini yakından hissetmiş Kazan Tatarları, ayrılmanın-federasyonun kendilerini yok edeceklerini düşünüyorlardı. İç Rusya’da ayrılma ile azalacak olan Türk-Tatar nüfusu, onların yüzyıllardır korumaya çalıştıkları değerlerine

---

⁴⁵⁰ Nadir Özbek, “Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi”, **Toplumsal Tarih**, S. 45, 1997, s.22.

⁴⁵¹ Togan, bu tabirin Sadri Maksudî ve Ayaz İshakî’nin söylemi olduğunu ve kendisinin de içinde olduğu üç ismin mücadelesini ifade ettiğini belirtmektedir. Zeki Velidi Togan, **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey**, İstanbul 1934, s.7.

⁴⁵² Zeki Velidi Toğan, 1934, s.7-9.

vurulmuş bir darbe olarak görülüyordu. Bu anlamda Zeki Velidi, onların gözünde uzun yıllar birlikte yaşamış ve kaynaşmış olan iki Türk zümresini ayıran bir ayrılıkçı durumuna düşmekteydi. Diğer tarafta ise Zeki Velidi, Başkurt topraklarının Rus sömürge siyasetinin bir parçası olarak Ruslarla doldurulmasının zararlarına yakından şahit olmuş biri olarak topraklı muhtariyet, yani federalizm esasına sarılmış ve devrim fırsatı ile bunu gerçekleştirmenin peşinde olmuştur. (Bu arada belirtmelidir ki, Zeki Velidi Togan'ın ısrarla bahsettiği Çarlık Rusya'nın bir sömürge aracı olarak kullandığı Rus göçmenleri meselesi, SSCB döneminde de son bulmayarak devam etmiştir. Türk topraklarının Ruslarla doldurulması, SSCB'nin bu topraklarda sağlam bir şekilde kurmak istediği iktidarın temelini oluşturmaktaydı.) Sonuç olarak bu mücadelede Fatih Kerimî, Sadri Maksudî ve Ayaz İshakî tarafında belki de bu anlamda onların Orenburg'daki Zeki Velidi'ye karşı silahlı olmuştur.

Fatih Kerimî'nin Bolşevik İhtilali'ne bakışına gelinecek olursa, onun ihtilalin ilk yıllarında böylesi bir idareye karşı olduğu görülmektedir. Zeki Velidi ile düştüğü fikir ayrılığı da bunu desteklemektedir. O, Rusya Müslümanları arasında demokratlığı ile öne çıkmış bir isimdi ve siyasi çizgisinde bu anlamda bir sapma görülüyordu. Yeni kurulacak düzende adil bir seçim sistemi ile Rusya'da yaşayan bütün halkların eşit şekilde temsil edildiği bir meclis ve bu meclisin oluşturacağı bir hükümet istemekteydi. Rusya'da mevcut siyasi hareketlere saygı duymakla birlikte iktidarın sadece işçi ve asker gruplarına devredilmesine de karşı çıkmaktaydı. Kerimî, "Vakit" gazetesinden ayrıldıktan sonra kurmuş olduğu "Yana Vakit" gazetesinde bir cevabi yazısında gerçekleşen siyasi gelişmelere bakışını şöyle ifade ediyordu:

"Malum olsun ki "Yana Vakit" ve onun muharriri Bolşevik değil. Hatta bir partiye mensup sosyalist de değil. O, hür fikirli, terakki ve temeddün taraftarı bir milliyetçidir. Onun idaresinde bulunan "Yana Vakit" de bir partiye mensup olmayıp hür ve müstakil, terakkiperver bir gazetedir. "Yana Vakit" tamamen hürriyet fikriyle vatan ve millet

menfaatini gözetmeye çalışmaktadır... Umum Müslümanlara gelince, onlarda Bolşevik, Menşevik, Sosyalist değildir. Onlar müstakil fikirli bir millettir."⁴⁵³

“Yana Vakit” gazetesinde yazılan makaleler incelendiği takdirde Bolşeviklere karşı negatif bir tutumun olduğu görülmektedir. Nitekim Bolşeviklerin Orenburg işgalinin geçici olduğu düşünülmekte, onların diğer şehirleri ele geçirmesi işgal, Bolşevikler ise işgalci olarak nitelendirilmekteydi. Yine Orenburg’un Bolşevikler tarafından ele geçirilmesinden sonra anarşi ve kargaşanın bitmediği yazılıyordu. Hatta Lenin’in şehirlerde çıkan kargaşalara Bolşeviklerin sebep olmadığı, bazı grupların Bolşeviklerin ismini kullanarak kargaşa çıkardıkları yönündeki beyanlarına karşı, Orenburg’daki huzursuzluklar örnek gösterilerek, burada Bolşevik iktidarının egemen olduğu ama düzensizliğin devam ettiği, hürriyet adı altında bir “Kızıl istibdadın” sürdüğü dile getiriliyordu.⁴⁵⁴

18 Ocak 1918’de Orenburg Kızıl Ordu tarafından işgal edildi ve Bolşevik idare kontrolü ele aldı. Fakat Beyaz Ordu karşısında yaşanan yenilgiden sonra şehri boşaltmak zorunda kaldılar. Böylece Orenburg’da hâkimiyet yeniden Rus Kozakları lideri Ataman Dutov’a geçmiş oldu. Şubat ve Haziran 1918 arasında “Yana Vakit” gazetesi nüsahalarının neredeyse tamamı günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle Bolşeviklerin Orenburg’daki hâkimiyetlerini kaybettikten sonraki süreçte gazetenin olayları nasıl yorumladığı, Beyazlara ve Bolşeviklere nasıl baktığını ortaya koymak oldukça zor görünmektedir. Fakat Haziran 1918’de çıkan “Yana Vakit” sayılarına bakılırsa, gazetenin Orenburg’tan Bolşevik güçlerin

---

⁴⁵³ İ. Remiyev, 1926, s.67.; M. H. Gaynullin, **Tatarskaya Literatura XIX. Veka**, Kazan 1975, s.248.

⁴⁵⁴ “Orenburg-Bozokluk Frontunda”, **Yana Vakit**, S. 18, 1917, s.1,2.; “Türkistan Millî Hükümeti Taralu”, **Yana Vakit**, S. 37, 1918, s.1.; “Kırım Faciası” **Yana Vakit**, S. 37, 1918, s.1.; “Bayram Mı Bu?”, **Yana Vakit**, S. 82, 1918, s.1.

çıkarılmasını bir fırsat olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Öyleki “Yana Vakit” Müslümanların bir araya gelerek bu boşluktan faydalanabileceklerini yazmaktaydı. Ayrıca Bolşeviklerin gitmesi ile şehrin Kızıl istibdattan kurtulduğunu belirtmekte, belki tasarlanan Sakmar Vilayeti’nin kurulması mümkün olmasa da Başkurt ya da Kazak muhtariyetlerine katılabileceklerini ifade etmekteydi.⁴⁵⁵

1917 Ekim Devrimi’nin ilk yıllarında, Bolşevik harekete yönelik Kerimî’deki bu karşı duruş hareketi çok uzun sürmedi. Yeni düzenin bir parçası olarak o da bir dönüşüm içerisine girmek zorunda kaldı. “Yana Vakit” gazetesinde de bu dönüşümün izlerini görmek mümkündür. Çok değil daha birkaç ay öncesinde Orenburg’un Bolşevikler tarafından işgal edilmesini “Kızıl İstibdat” olarak değerlendiren gazete, artık yeni yönetimi “Halk idaresi” olarak tanımlıyordu. Gazetenin çizgisindeki bu değişim ne kadar samimi idi bilinmez ama devrimden sonra Orenburg matbuat komiseri Şamil Osmanov yönetiminde Bolşevik idare için çıkarılacak gazete hakkında yapılan toplantıda Kerimî’nin duruşu açıktı. Toplantıda bulunanlar, çıkarılacak gazetenin başmuharririnin, bu konudaki tecrübesini de göz önüne alarak Fatih Kerimî’nin olmasını istemişlerdi. Fakat Kerimî, gazetede başmuharrir olmak istemediğini, çünkü gazetenin Bolşevik idaresi adına çıkacağını, kendisinin ise Bolşevikler dâhil hiçbir partiye mensup olmadığını, sadece çalışabileceğini ama böyle bir işe girmeyeceğini belirterek bu teklifi kabul etmemişti.⁴⁵⁶ Böylece Kerimî, Bolşevik idarede öne çıkan ve onların çizgisinde yer alan bir gazeteci yerine, sıradan bir isim olarak kalmayı tercih ediyordu. Fakat o, ilk yıllardaki karşıtlığını yazılarına yansıtmadı. Aksine söylemlerinde bir destek vardı. “İşçiler Dünyası” gazetesinde “Kart İşçi” imzasıyla kaleme aldığı yazısında, Bolşeviklere destek çıkmakta ve sosyalizmin parlak geleceğinden bahsetmekteydi. İşçi ve

---

⁴⁵⁵ Osman Yorulmaz, 2016, s.959.; “Orenburg Müslümanların Uyuşdıru Meselesi”, **Yana Vakit**, S. 82, 1918, s.1,2.

⁴⁵⁶ İ. Remiyev, 1926, s.67.; **Fatıyh Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık**, 2000, s.103,104.

köylü idaresini burjuva karşısında desteklemekte, iç savaşın devam ettiği günlerde General Kolçak ve Rus Kozakları lideri Ataman Dutov'u devrimin düşmanı ilan etmekteydi. Kerimî bu şekilde daha önceki Bolşevik karşıtı söylemlerinin tam aksi yönünde, tarafsızlık eseri görülmeyen bir şekilde Bolşevikleri destekleyen yazılar yazmaktaydı. Özellikle devrime yönelik şu cümleleri oldukça dikkat çekiciydi: “...*Din, millet, yer, muhtariyet hayaline aldanıp deliren, sana karşı koyan bıçare aç Başkurt'u akıllandırıp, Zeki Velidi'yi proleterya karşısında diz çökmeye ve proleteryanın hizmetine secde etmeye mecbur ettin...*” Bütün bu ifadeler değişimin kendisiydi. Yine devrimden on üç yıl sonra kaleme aldığı bir makalesinde; Ekim Devrimi'nden önce, kendisinin din ve milliyetçilik taraftarı olduğunu, o dönemin şartlarının ve aldıkları eğitimin bunu gerektirdiğini ifade ediyordu. Bununla birlikte Sovyet iktidarı tam olarak kurulup, burjuva kalıntıları tamamen ortadan kaldırıldıktan sonra kendisinin bütün gücüyle sosyalizm taraflısı olarak işçilerin yanında yer aldığını ve bu çizgide hizmet ettiğini belirtiyordu.⁴⁵⁷ Ne var ki bütün bu söylemlerin samimiyetinin ne derece olduğunu tahmin etmek çok zor. Belki Kerimî de Zeki Velidi, Abdullah Battal Taymas, Ayaz İshakî ve Sadri Maksudî gibi Sovyet sınırları dışında olsaydı bu cümlelerin seyri çok farklı olabilirdi. Bunu tam olarak netleştirmek mümkün olmasa da onun Sovyet idaresinde “Burjuva milliyetçisi” olarak tanınması/tanımlanması değişmeyecektir. Kerimî, çalışma arkadaşı Abdullah Battal Taymas'ın da belirttiği gibi, Rusya'dan ayrılamadığından Sovyet idaresini kabul etmiş bir aydın olarak kalmıştı.⁴⁵⁸

Muhammed Fatih Kerimî'nin Bolşevik saflarına katılımı her ne kadar Ekim Devrimi sonrasında görülse de önde gelen Tatar matbuat tarihçisi Ebrar Kerimullin, Kerimî'nin daha öncesinde bu harekete karşı bir sempatisinin olduğunu dile getirmekte ve onun matbaasından çıkan yayınlara dikkat çekmektedir. 1906 yılında Tatarlar arasında ilk sosyal-demokrat,

⁴⁵⁷ Muhammed Gaynullin, 1978, s.77,78.; **GİA** F 25, 1.21-26.

⁴⁵⁸ Abdullah Battal Taymas, 2000, s.28.

Bolşevik gazete “Ural”ın⁴⁵⁹ kurucusu Hüseyin Yamaşev’in tercüme ettiği “İşçilerin Özgürlüğü İşçilerin Kendi Meselesi Olmalıdır” ve yine başka bir Bolşevik G. Seyfedinov’un tercüme ettiği “Umumi Seçim Kanunları Hakkında” adlı sosyal-demokrat broşürler Kerimî’nin matbaasında basılmıştır. Ayrıca “Ural” gazetesi de aynı matbaadan çıkmaktaydı. “Vakit” sütunlarında ise adı geçen gazete ile ilgili reklam ve ilanlar yer alıyordu. 17 Mayıs 1908 yılında matbaanın kitap mağazasına yapılan baskında ise çok sayıda sosyal demokrat parti, Fransız Devrimi ve işçi sınıfı üzerine eserler ele geçirilmişti. Bunların neticesinde ise para cezası ve kapatmalar olmuştu.⁴⁶⁰ Kerimî’nin bu dönemdeki faaliyetleri, Müslüman İttifakı içerisindeki görevi ve Ayaz İshakî ile girdiği sosyalizm konulu tartışmalar incelenirse, Kerimî’nin sempati beslemekten ziyade pragmatist olarak bu işlere yaklaştığını söylemek daha uygundur. O, bu tür işleri maddi açıdan düşünmüş olmalıydı. Zira yukarıda bahsi geçen “Ural” gazetesi, Kerimî’nin “Vakit” gazetesinde yazdıklarıyla, desteklediği fikirle tamamen zıt bir görüş içerisinde bulunuyordu. “Ural”, Kerimî’nin şiddetle desteklediği Müslüman İttifakı’nı burjuva menfaatlerini savunan bir oluşum olarak görmekte, II. Duma’da Rus liberal kanadını temsil eden Kadetlerle iş birliğini de eleştirmekteydi. Aynı gazete, İttifak’ın işçi ve

---

⁴⁵⁹ Ural Gazetesi: 4 Ocak 1907 yılında yayın hayatına başladı. Tatar matbuat tarihinin ilk sosyal-demokrat, Bolşevik gazetesi oldu. Toplamda 29 sayı çıkan gazete, aynı yılın mart ayında kapatıldı. Ural, Orenburg’da Kerimof-Hüseyinof Matbaasında basıldı ve haftada 2-3 sayı çıktı. Redaktörlüğünü Hatice Yamaşeva yapmasına rağmen asıl önemli ismi Hüseyin Yamaşeva oldu. Naşirliğini ise Timerşah Solovyev üstlendi. İ. Remiyev, Vakıtlı Tatar Matbuatı, s.20-22.; Ayrıntılı olarak bkz. H. Hasanov, **Bolşevistskaya Gazeta Ural**, Kazan 1967.

⁴⁶⁰ Ebrar Kerimullin, 1979, s.75-80.; İ. Remiyev, 1926, s.20-22.; M. H. Gaynullin, 1975, s.246-248.; “Yeni Eserler”, **Vakit**, S. 101, 1906, s.2., “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 121, 1907, s.3.; H. Hasanov, 1967, s.156,157.

köylü sınıfını temsil etmediğini belirtmekte ve bu yönüyle “Tan Yıldızı” ile aynı çizgide yer almaktaydı. Yine gazete, Rusya Müslümanları arasında sınıf farklılıklarını sürekli olarak vurgulayan bir yayındı ve Marksist bir çizgide sınıf mücadelesini desteklemekteydi. Bu nedenle Müslüman İttifakı’nın bütün Rusya Müslümanlarını birleştirebileceğine inanmamakta ve onun temsil anlamında savunduğu kapsayıcılığı kabul etmemekteydi.⁴⁶¹ Diğer taraftan bu meseleye bir de Timerşah Solovyev üzerinden bakmak gerekmektedir. Solovyev, “Ural” gazetesinin naşirlerinden biri olarak gazetede önemli bir yer işgal ediyordu. Gazetenin basıldığı matbaanın müdürüydü ve Kerimî’nin kız kardeşi Gasıme’nin de eşi oluyordu. Kerimî sayesinde bu göreve getirilmişti. Onun sosyal-demokrat fikirleri nedeniyle matbaada yukarıda bahsedilen yayınların çıkartılmasına izin vermiş olabileceği ihtimaller arasındadır. “Vakit” gazetesinde çalışan isimlerden Zarif Beşiri’nin hatıralarına bakılırsa Solovyev, bütün şirketin yöneticisidir. Matbaa ve kitap basımı başta olmak üzere bütün işleri onun kontrol ettiği belirtilmektedir. Kerimî sayesinde bu göreve gelen birisinin, Kerimî’nin baskın olduğu bir matbaada ne kadar güçlü olabileceği bir soru işareti olarak durmakla birlikte Solovyev’in adı geçen sosyal-demokrat broşürlerin basılmasında etkisinin olabileceği her zaman bir ihtimal olarak durmaktadır.⁴⁶²

8. Sosyalizm Üzerine Bir Tartışma

Muhammed Fatih Kerimî’nin uzun süren yazım hayatı incelendiği zaman sosyalizm konusuna çok fazla girmediğini söylemek mümkündür. Zaten kendisi bu konuda zamandaşları arasında da sivrilmiş bir isim değildi. Örneğin onda Ayaz İshâkî ya da Fuat Tuktarov gibi sosyalizmi savunan bir duruş yoktu. Kendisi milliyetçi bir isim olmasına rağmen Mehmet

---

⁴⁶¹ H. Hasanov, a.g.e., s.72-75.

⁴⁶² İ. Remiyev, 1926, s.22.; Zarif Beşiri, **Saylanma Eserler**, Haz. R. Zeydulla, Kazan 2014, s.81-84.

Emin Resulzade, Abdullah Battal Taymas, Ayaz İshâkî ve Fuat Tuktarov gibi sosyalist düşüncelerle millî yönelişlerini birleştirmiş isimler arasında da görülmemektedir.⁴⁶³ Aynı şekilde Tatar yenilikçiler arasında bu düşüncelerin ortaya çıktığı dönemlerde Kerimî’de bu yönde belirtiler yoktu. Elbette bunun sebepleri vardı. Belki de bu sebeplerden en önemlisi Kerimî’nin sınıfsal olarak bulunduğu konumdu. Aslında ekonomik durumu çok iyi olmayan orta sınıf bir ailede doğmuş ve bir din adamı otoritesi altında büyümüş olmasına rağmen kendisinin ve ailesinin sonradan edindiği muhit, onu sınıfsal olarak millî burjuvazi çizgisine oturtmuş gözükmektedir. Özellikle Kerimîler ailesinin Orenburg’a taşınması ve devamında buradaki Tatar Bayları ile olan yakınlaşması ve birlikte çalışmaları onun sınıfsal konumuna doğrudan etki yapmıştır. Örneğin 1917 yılında Kazan’da yapılan II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi’nde Galimcan İbrahimov karşısında Tatar burjuvazisini savunması ve İbrahimov’un Tatar millî burjuvasını dışarda bırakan söylemlerine karşı duruşu, onun ait olduğu sınıfsal konumu konusunda bir ipucu olarak görülebilir.⁴⁶⁴ Yani Kerimî’de diğerleri gibi burjuva düşmanlığı yoktu ve bu anlamda o, sosyalizmin sınıfsal ayırımına ve çatışmasına sıcak bakmıyordu. Onun eşitlik düşüncesinin kaynağı, sosyalizmden ziyade halkçılığı üzerinden geliyordu. Bu yüzden ki 1917 Ekim Devrimi’ne kadar Müslüman İttifakı prensiplerini benimsemesi tesadüf değildi. Kendisi toplumsal sınıfları inkâr etmemekle birlikte bunların çatışmasına karşı olan ve özellikle Müslümanların menfaatleri etrafında birleşebileceğini savunan bir isimdi. Nitekim 1906 yılında bu konudaki düşüncesi oldukça açıktı ve şöyle diyordu:

---

⁴⁶³ Abdullah Gündoğdu, “Türkiye’de Sol Düşüncenin Gelişiminde Rusya Türklerinin Katkısı”, **Historia** 1923, S. 4, Kış 2018, s.201.

⁴⁶⁴ G. L. “Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1822, 1917, s.2.; Ziya, “Müslüman Syezdindeki Teessürat”, **Vakit**, S. 2269, 1917, s.2.

“Milletler farklı sınıflara ayrılıyorlar ve farklı ekonomik ilgilere sahipler. Aynı fikirde ve aynı inançta olanlar arasındaki yakınlık ne kadar güçlü olursa dünyadaki bütün maddi ilgiler onları yıkmaya muktedir değildir. Doğru, sınıf ilgisi tamamen doğal. Fakat Rusya Müslümanları arasındaki bu birlik göz ardı edilemez ve sadece sınıf ilgisine yönlendirilemez. Bağımsız bir ulusun oluşumu ve tamamlanması durumunda onların sınıfsal çıkarlara yönelik tutumlarını belirleme zamanları gelecektir. Fakat henüz bunu yapmak mümkün değil.”⁴⁶⁵

Dolayısıyla Kerimî, 1905 Devrimi döneminde de 1917 Ekim Devrimi arifesinde de aynı fikir üzerinde sabitti. Rusya Müslümanları için sınıf bilinci üzerinden bir tartışma yapılması gereksizdi ve onları birbirine bağlayan çok daha önemli ve gözle görülür şeyler vardı. Bunlar; dil, din, kültür ve müşterek menfaatlerdi. Yani bu anlamda eski İttifak geleneğini devam ettiriyordu. Bu nedendir ki Kerimî'nin devrim sonrasındaki burjuva karşıtı söylemleri, yeni düzene uyum sağlama şeklinde görülmelidir.⁴⁶⁶ Ayrıca o, “Yana Vakit” gazetesinde sosyalizm ile ilgisinin olmadığını dile getirmişti.⁴⁶⁷ Devrim sonrasında Sovyet gazetelerinde yazmaya devam eden Kerimî'nin sosyalizm konularına çok az temas edişi de bu çerçevede yorumlanabilir.

Fatih Kerimî'nin 1906 yılında devrin önemli sosyalistlerinden Ayaz İshâki ile girdiği sosyalizm tartışması da ilginçtir ve Tatar matbuatında gündem olmuş bir olaydır. Sosyalizm fikrinin Tatarlar arasında yayılmasına hizmet eden “Tan Yıldızı” ve millî burjuvazinin, Müslüman İttifakı'nın temsilcisi “Vakit” gazetesi arasında yaşanmış bir tartışmaydı bu.

---

⁴⁶⁵ Rafik Muhametşin, “İdeologiçeskaya Borba Sredi Rossiiskih Musulman”, **İstoriya Tatar**, T. VII, Kazan 2013, s.135.

⁴⁶⁶ **GİA** F 25, 1.21-26.

⁴⁶⁷ İ. Remiyev, 1926, s.67.

Kerimî'nin sosyalizm konusundaki ilk cümleleri de bu tartışma vesilesiyle “Vakit” sayfalarında görüldü. İlk olarak işçi sorunlarından ve proleteriyadan bahseden İshakî, “Korsak” başlıklı bir makale kaleme aldı ve “Fazıl Efendi” ismi ile de Kerimî'yi hedefe koydu. İshakî; doğruları yazmayan, halkı kandıran, onlar için faydasız yazılar kaleme alan ve kalemini zenginleri memnun etmek için kullanan bir isim olarak tanımladı Kerimî'yi. İshakî'ye göre Kerimî, Müslüman İttifakı'nı kullanarak ondan fayda sağlayan bir isimdi.⁴⁶⁸ Kerimî'nin, hakkında yazılanlara karşı cevabı da en az İshakî'nin sözleri kadar sert oldu. O, İshakî'yi mesleksiz ve sebatsız olarak tanımladı. Eskiden Hüseyiniye Medresesi'nde öğretmenlik yapan, milletin faydası için çalışan ve yenileşme yolunda mücadele eden İshakî'nin çizgisinden ayrılmış olduğunu belirtti. Onun açısından İshakî, Rusya Müslümanları arasında yeni oluşmaya başlayan Müslüman İttifakı'na, ittihadı, cemiyet-i millîyeye ve dinîyeye zarar veren bir isimdi. Başkaları vasıtasıyla zenginlerden para toplamakta, yazdıklarıyla da halkı yanlış yönlendirmekteydi.⁴⁶⁹ Kerimî cevabi yazısının devamında “Tan Yıldızı” gazetesine de değinerek, bu gazeteyi sosyalizm fikrini yaymaya çalışan, Kazan, Kırım, Kafkasya ve Osmanlı Türkleri arasında dil birliğinin oluşmasına karşı çıkan, Rusya Müslümanları arasında mevcut olan sınıfları birbirine düşüren, milliyet fikrine karşı gelen, köylü ve işçileri toprak ve çalışma saatleri üzerinden aldatarak para toplayan bir gazete olarak tanımladı.⁴⁷⁰ Bu arada devrin önde gelen isimlerinden ve daha çok İshakî'ye yakın olarak

---

⁴⁶⁸ Korsaksız, “Korsak”, **Tan Yıldızı**, S. 3, 1906, s.3.

⁴⁶⁹ Fatih Kerimî, Ayaz İshakî'nin Abdurrahman adlı bir kişi aracılığıyla para topladığını iddia etmektedir. Bununla birlikte bahsi geçen bu kişi “Tan Yıldızı”nda kaleme aldığı bir yazıda bu iddiaya cevap vermiştir. Kerimî'den özür beklediğini, bahsedilen şekilde para için aracılık etmediğini ve yazılanların doğru olmadığını ifade etmiştir. Abdurrahman, “Vakit Muharriri Fatih Kerimofga Açık Hat”, **Tan Yıldızı**, S. 9, 1906, s.4.

⁴⁷⁰ Korsaklı, “Korsak”, **Vakit**, S. 31, 1906, s. 2,3;

Fatih Emirhan da “Vakit” gazetesini sosyalizm ile savaşan yayın organı şeklinde tanımlamaktaydı.⁴⁷¹

Kerimî, sosyalizm fikrini inkâr etmiyordu. Fakat onun Müslümanlar arasında bir parçalanmaya neden olacağını düşünüyordu. Kendisi bu yıllarda Müslüman İttifakı’nın en güçlü temsilcilerinden birisiydi. İttifak da Rusya Müslümanları arasında itibar gören bir yapıydı ve siyasi yönelişi belirlemenin yanı sıra Müslümanların diğer ihtiyaçlarını karşılamanın uğraşı içerisindeydi. Bu anlamda sınıf menfaatlerini önde tutan sosyalizm fikri, Kerimî’nin nazarında rağbet görmüyordu. Zaten bu dönemde İşhakî, Müslüman İttifakı’nın tam karşısındaydı ve “Tan Yıldızı” gazetesinde sert yazılar kaleme alarak, sınıf menfaatlerini hiçe sayan ve kendilerinin Rusya’daki bütün Müslümanları temsil ettiklerine inanan Müslüman İttifakı’nı eleştiriyordu.⁴⁷²

Kerimî başka bir makalesinde sosyalizmi; maddi kaynakların çoğunluğunu elinde tutan, paranın sadece birtakım ellerde ve sınıflarda toplanmasına karşı çıkan bir hareket olarak tanımlamakta ve Rusya Müslümanları arasında da bu fikrin yayıldığını belirtmektedir. O, sosyalizmin zararları ve faydaları üzerinde durmaktan kaçınmakla birlikte, bu fikrin millî burjuvayı dışarda bırakmasına karşı olduğunu ve olası bir sosyalizm iktidarında burjuvanın yer almayacağını düşünmektedir. Bu düşünce aslında Kerimî’nin yukarıda belirtilen sınıfsal konumuyla da örtüşmektedir. O, sosyalizm fikrinin insanlar arasında çok kan dökeceğine inanmakta ve farklı bir yoldan bu meseleyi ifade etmeye girişmektedir. Bu anlamda Kerimî, Sosyalizm ve İşlâm’ı birlikte yorumlayarak dikkatleri üzerine çekmektedir. İşlâmiyet’in

---

⁴⁷¹ Fatih Emirhan, **Saylanma Eserler İki Tomda**, Kazan 1958, s.20.

⁴⁷² “Rusya Müslümanları İttifakı”, **Tan Yıldızı**, S. 3, 1906, s.1.; Çingiz, “Müslüman İttifakı”, **Tan Yıldızı**, S. 29, 1906, s.2,3.; “Müslüman İttifakı’na Biznin Karaşımız”, **Tan Yıldızı**, S. 36, 1906, s.2

temelinde yer alan adalet ve eşitliğin sosyalizm ve demokratlığı temsil ettiğini öne sürmekte ve öşür ile zekâta vurgu yaparak burjuva sınıfına karşı gelmenin anlamsız olduğunu belirtmektedir. Ona göre İslâm'ın doğru şekilde anlaşılması ve yaşanması halinde sosyal ve ekonomik denge kurulabilirdi. Bu nedenle “Tan Yıldızı” gazetesini çıkaran Ayaz İshakî, Fuat Tuktarov ve Şakir Muhammedyar gibi isimlerin sosyalizm ve İslâm'dan bihaber olduklarını, adı geçen gazete ile sosyalizm fikrini yaymalarının gülünç bir iş olduğunu dile getirmektedir.⁴⁷³ Kerimî bu çıkışı ile doğrudan sosyalizmi kenara atmaktan ziyade, toplum üzerinde daha etkili olan din üzerinden bir yol çizerek, bir nevi İslâm'ın adalet ve eşitlik vurgusunu yaparak sosyalizme ne gerek var diyordu. Diğer bir deyişle, doğrudan sosyalizme çatismaktan ziyade Müslümanlara, birlik olunursa bu tür fikirlere yönelmenin gereksizliğini işaret ediyordu. İslâm vurgusu bu anlamda boşuna değildi. Dolayısıyla sosyalizmin sınıf menfaatlerini öne çıkararak, burjuvayı reddeden yapısı, her şekilde bütün sınıfsal farklılıklara rağmen Rusya Müslümanlarının ortak değerler üzerinde birleşebileceğini savunan ve bunun için çalışan Kerimî için uygun bir platform değildi. Özellikle millî burjuvanın yenileşme hareketi içerisindeki önemini iyi bilen ve katkılarını asla inkâr etmeyen biri için sosyalizm dışarda kalmaktaydı. O, millî burjuvazi konusunda Akçura ile birlikte hareket ediyordu.

Kerimî'nin bu çıkışına karşı Ayaz İshakî'nin ifadeleri öncekilerden farklı olmadı. Hatta üslubunu biraz daha sertleştirerek onu zenginlerin tabağını yalayan, sosyalist düşmanı, satılık muharrir, İslâm'ı kullanan, matbaasında işçileri on altı saat çalıştıran ve sosyalizmden haberdar olmayan birisi olarak ağır şekilde eleştirdi. Özellikle hem İslâm'ın adalet söylemine yer vermesi hem de işçileri uzun süre çalıştırması konusunda sert ifadeler kullandı.⁴⁷⁴ Kerimî

---

⁴⁷³ Uzun Kulak, “Sosyalizm ve İslâm”, **Vakit**, S. 31, 1906, s.1.

⁴⁷⁴ Çingiz, “Vakit’ga Cevab”, **Tan Yıldızı**, S. 7, 1906, s. 2,3.; “Orenburg’dan: İyun 5’inde Arenburg’dagi İşçiler Cemiyetinden Fatih Kerimog’ga Açık Hat”, **Tan Yıldızı**, S. 8, 1906, s.2.

elbette bu eleştirileri kabul etmedi. Matbaada üç vardiya şeklinde sekiz saat çalışıldığını açıkladı. Ayrıca sosyalistlere bir düşmanlığının bulunmadığını ifade ederek, seçim döneminde Orenburg'da Müslüman İttifakı'na karşı duran ve İttifak'ı parçalamaya çalışan sosyalist "Tançılar"a karşı hareket etmediklerini hatırlattı.⁴⁷⁵ "Tan Yıldızı"nda Ayaz İshâkî dışında kaleme alınan yazılarda da Kerimî ve "Vakit" gazetesi hedefe konmaktaydı. "Avıl Kişisi" müstear ismi ile kaleme alınan bir yazıda; Kerimî, daha öncesinden de tekrar edildiği şekilde din ve milleti kullanarak halkı kandıran, zenginler üzerinden cebini dolduran ve başkalarının eserlerine kendi ismini vererek yayımlayan bir kişi olarak suçlanmıştır. Bununla kalmayan yazar, Tercüman'a, Kerimî'ye ve Akçura'ya milletin inanmayacağını ifade etmiştir.⁴⁷⁶ Başka bir makalede ise "*Yaş Tatar matbuatına ispiyonluk, provokatörlük ismini ilk evvel Vakitçiler aldılar*" şeklinde oldukça sert bir söylemde bulunulmuştur.⁴⁷⁷

İkili arasındaki bu tartışmayı yıllar sonra Galimcan İbrahimov şöyle özetliyordu: "*Fuat Tuktarov ve Ayaz İshakî burjuva muharrirlerine satılık, dinci, milliyetçi, baylar tabağını yalayıcılar, provokatör deseler; milliyetçiler Fuat ve Ayaz'a; siz mezhepsiz, işlevsiz, vicdansız, cahil ve yalancı sosyalistler diyor.*"⁴⁷⁸ Elbetteki bütün bu tartışmalar ilerleyen yıllarda geride bırakıldı. 1915 gibi tartışmaların unutulduğu bir yılda Ayaz İshâkî'nin fikirlerinde değişimler olmuş ve "Vakit" gazetesi çevresi ile girdiği münakaşaların yerini dostane münasebetler almıştı. Öyle ki İshâkî, 5 Ocak 1915'de Moskova'da Tatar matbuatının onuncu yıldönümü münasebetiyle toplanan bir mecliste ilk konuşmacı olarak, Fatih Kerimî ve Rızaeddin Fahreddin'in matbuat alanındaki hizmetlerini dile getiriyor ve onların şerefine kadeh kaldırıyor. Yine idaresinde yer aldığı "Söz" gazetesi, "Vakit"ın onuncu yıl

---

⁴⁷⁵ Muhammed Fatih, "Tançılara Cevab", **Vakit**, S. 37, 1906, s.2.

⁴⁷⁶ Avıl Kişisi, "Avıldan", **Tan Yıldızı**, S. 8, 1906, s.2.

⁴⁷⁷ "Kazan 19 İyun", **Tan Yıldızı**, S. 10, 1906, s.1.

⁴⁷⁸ Galimcan İbrahimov, 1925, s.214.

dönümünü kutlamış ve “Ayaz” imzalı bir kutlama telgrafı Kerimî’ye gönderilmişti: “*Kıymetli Fatih Efendi! On yıl süresince Avrupa medeniyetini millileştirme mesleğine riyasız hizmetiniz ile siz, genç milletin büyüklüğüne münasip gazete çıkarttınız. Kutluyorum. Bütün ömrünüzü sağlıklı bir şekilde geçirmenizi diliyorum.*”⁴⁷⁹ Bir müddet sonra her iki isim de millî-medeni muhtariyet için çalıştılar ve Sadri Maksudî ile birlikte bu mücadelenin lideri oldular.

---

⁴⁷⁹ K., “Meskev’de Matbuat Bayramı Münasebetiyle Birilgen Ziyafet Meclisi”, **Söz**, S. 9, 1915, s.3.; “Meskev Haberleri: “Vakit” Gazitesinin On Yıllığı”, **Söz**, S. 27, 1916, s.3.

III.BÖLÜM

YENİLEŞME ÇABASI: SORUNLAR-ELEŞTİRİLER-ÇÖZÜMLER

Genel bir tanımlama ile Ceditçilik hareketi, Rusya’da sakin Müslümanların XIX. yüzyılın başları ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönemdeki yenileşme hareketini- çabasını ifade etmektedir. Kazan merkezli olarak başlayan hareket, birbiri ile eş zamanlı olmasa da Müslümanların yaşadığı hemen hemen her bölgede bir karşılık buldu. Ortaya çıkış tarihinden itibaren bir dizi değişim geçirerek toplumsal hayatın pek çok noktasında kendisini gösterdi. Ceditçilik, siyasi alanda da görülmekle birlikte bu biraz daha ileri zamana denk geliyordu ve XX. yüzyılın hemen başında Rusya’da yaşanan sosyal, siyasi, ekonomik ve askerî gelişmelerle doğrudan ilişkiliydi. Bununla birlikte Ceditçilik, siyasi değişim taleplerinden önce toplumsal alanda modern zamanın gerekleri doğrultusunda yapılması gereken bir değişimi talep etmekteydi. Dinde ıslah çalışmaları, mektep-medrese meseleleri, kadının sosyal ve siyasi konumu ve ortak Türk dili oluşturma çabası, talep edilen değişimin uygulanma alanlarından en önemlilerini oluşturuyordu. Bu anlamda Muhammed Fatih Kerimî de Ceditçi hareketin en önemli temsilcilerinden biri olarak ortaya çıktı. Kendi toplumunu çok iyi çözmüş bir aydın olarak sorunlar üzerine eleştiriler yaptı, öneriler sundu ve çözümler getirdi.

1. Eğitim Faaliyetleri

Muhammed Fatih Kerimî’nin eğitim faaliyetlerini iki döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem, Yalta’da (Kırım) başlamıştı ve ilk tecrübelerini kazandığı bu yılların en büyük getirisi, Usûl-i Cedit sistemini yerinde tatbik etmesiydi. Bir taraftan bu tecrübeyi kazanırken diğer taraftan da Usûl-i Cedit mekteplerinde okutulması için hazırladığı çalışmalarla yenileşme hareketine en büyük katkıyı yapanlardan birisi oldu. Aynı zamanda Rusya Müslümanları arasında tanınan bir isim olma yolunda ilerledi ve kendinden söz ettirmeye

başladı. Kargalı'daki Usûl-i Cedit mekteplerine öğretmen yetiştirme kurslarında çalıştı ve bölgede yeni sistemi tatbik eden ilk isimlerden oldu.⁴⁸⁰

Kerimî'nin eğitim çalışmalarındaki ikinci dönemi 1904-1905 sonrasında başlamıştır denilebilir. Artık o, sadece Orenburg özelinde tanınan bir isim olmasının ötesinde bütün Rusya Müslümanları arasında önemli birisiydi. Onun bu yükselişi ilerleyen yıllarda devam etmekle birlikte, özellikle Orenburg içerisinde Tatar bayları ile olan yakın ilişkisi, Kerimî'nin eğitim faaliyetleri içerisinde biraz daha sivrilmesine neden oldu. 1904-1905 sonrasında başlayan bu yeni dönemi, bir öncekinden ayıran nokta; Kerimî'nin profesyonelleşmiş olmasıdır. Artık o, daha çok yönlendiren ve yöneticilik yapan bir isimdir.

Kerimî'nin eğitim faaliyetlerinin ikinci döneminde cemiyetlerin ve vakıfların önemli bir yer edindiği görülmektedir. 19 Haziran 1906'da kurulan Orenburg Müslüman Cemiyeti, bu anlamda önemli bir kuruluştur. Cemiyetin kurulma kararı, 17 Mayıs 1906'da Orenburg Müslümanlarının önde gelenlerinin tertip ettiği bir toplantıda alındı. Kuruluş raporunda cemiyetin amacı; Orenburg Müslümanlarına siyasi haberler ulaştırmak, onlara eğitim alanında hizmet vermek ve her türlü okullarda okuyan Müslüman çocuklarına yardım etmek şeklinde açıklandı. Çok geçmeden de 4 Haziran'da resmî olarak Orenburg Gubernatörlüğüne başvuru yapıldı. Cemiyet, Fatih Kerimî'nin girişimi ile kurulmuştu ve kuruluşunun üzerinden çok geçmeden aynı yıl içerisinde cemiyete bağlı olarak kıraathane ve kütüphane tesis edildi. Bir dönem cemiyetin başkanlığını da yapan Kerimî, yönetim kurulu üyeleri içerisinde yer almaktaydı.⁴⁸¹

---

⁴⁸⁰ Kerimî'nin bu dönemdeki eğitim faaliyetleri için birinci bölüme bakınız.

⁴⁸¹ D. H. Denisov, 2008, s.39.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 27, 1906, s.3.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 32, 1906, s.3.; "Orenburg Şehrinde Kitaphane ve Kıraathane", **Vakit**, S. 83, 1906, s.2.; "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 904, 1912, s.3.; **Ustav Musulmanskogo**

Orenburg Müslüman Cemiyeti'nin pek çok fonksiyonu bulunuyordu. Bir taraftan siyasi konularda Müslüman İttifakı'nın bürosu şeklinde çalışırken diğer taraftan eğitim işleriyle daha çok ilgilenmekteydi. Kız ve erkek çocukları için mektepler açmakta ve (Cemiyet Orenburg'un farklı bölgelerinde ikisi kız, üçü erkek çocukları için toplam beş iptidai mektep açtı. Okulların önceliğini maddi durumları yetersiz ve kimsesiz çocuklar oluşturuyordu) muhtaç öğrenciler için yardım toplamaktaydı. Cemiyetin eğitim alanında yürüttüğü faaliyetlerden birisi de farklı konularda alanında uzmanlaşmış isimler tarafından dersler ve konferanslar verilmesini sağlamış olmasıdır. Özellikle Hüseyiniye Medresesi'nin Orenburg'da olması, cemiyete bu açıdan avantaj kazandırmaktaydı. Kerimî de bu faaliyetlere katılanlar arasında yer alıyordu. Rusça kursları da düzenleyen cemiyetin Müslüman mektepleri için öğretmen yetiştirmek amacıyla dârümuallimîn ve dârümuallimât açma projesi de bulunuyordu. Hatta cemiyet, Tercüman gazetesinin yirmi beşinci yıl dönümü münasebetiyle Gaspıralı adına iki sınıflı dârümuallim açma kararı dahi vermişti. Fakat bu proje ne yazık ki gerçekleşmeden kaldı. Bununla birlikte cemiyetin üye sayısı ve faaliyet alanı sürekli olarak genişledi. 1912 yılına gelindiğinde Orenburg Müslüman Cemiyeti, 269 üyesiyle en büyük toplumsal kuruluşlardan biri olarak hizmet etmekteydi.⁴⁸²

Orenburg Müslüman Cemiyeti bir komisyon olarak yola çıkmasına rağmen zaman içerisinde bölgedeki Müslümanların da desteğini alarak büyük bir kuruluşa dönüştü. Eğitim

---

Общество в Оренбурге, Типо-Литография Ф. Г. Каримова, Оренбург, 1906, s.3,4.; **TMA F** 199, op.1, d.906, l.47ob.

⁴⁸² D. H. Denisov, 2008, s.39,40.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 108, 1906, s.5.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 221, 1907, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 249, 1907, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 257, 1907, s.3.; “Muallimler Meselesi”, **Vakit**, S. 310, 1908, s.1.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 384, 1908, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 592, 1910, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 982, 1912, s.3.

alanındaki faaliyetlerini her geçen gün daha da ilerletti. Cemiyet 11 Mayıs 1912’de “Orenburg Okuyucu Müslümanlara Yardım Cemiyeti”ni resmî olarak kurdu. Kerimî, yeni kurulan bu cemiyetin amacını kısaca şu şekilde açıklamaktaydı: “*Hükümet mekteplerinde ya da gerekli memurlar tarafından tasdik edilen mekteplerde okuyan Müslim ve Müslimelere yardım etmekten ibarettir.*” Cemiyetin başkan vekilliğini yapan Kerimî, aynı zamanda Zakir Remiyev, Abdülaziz Hüseyinov, Muhammed Arif Mutin, Haris Feyzullin, Hüseyin Hacı Hüseyinov, Burhan Şeref, S. Bikbulatov, Abdurrahman Fahreddin ve Hacı Ahmed Remiyev gibi Orenburg’un önde gelenleri ile birlikte idare heyeti içerisinde yer almaktaydı.⁴⁸³ “Orenburg Okuyucu Müslümanlara Yardım Cemiyeti”nin en büyük özelliği, Rusya Müslümanları arasında bir ilk olmasıdır.⁴⁸⁴ Diğer taraftan bu cemiyetin bir kurs çalışmasının olduğu da görülmektedir. Bu kurslar 7-12 yaş arası Müslüman çocuklarını kapsamaktaydı. Dört sınıftan ibaretti ve her sınıf yirmi kişilik kontenjan ile sınırlandırılmıştı. Yıllık ücreti de kırk ruble olarak belirlenmişti. Din bilimleri, aritmetik, Rus dili, ana dil ve resim verilen dersler arasında yer alıyordu.⁴⁸⁵ 27 Aralık 1913’te ise cemiyetin bir başka girişimi olan “Hüner Mektebi”nin açılışı gerçekleştirildi. Aslında bu mektebin açılışı için ilk başvuru dilekçesi, 27 Haziran 1910’da Fatih Kerimî, Burhan Şeref, Abdurrahman Fahreddinov, Hüseyin Donskoy ve Süleyman Remiyev tarafından ilgili makama verilmişti. Fakat bazı nedenlerden dolayı zamanında açılması mümkün olmamıştı. Mektep, öncelikli olarak maddi

---

⁴⁸³ D. H. Denisov, 2008, s.40.; F.K., “Cemiyet ve Cemaat”, **Vakit**, S.1383, 1914, s.1.; “Orenburg Müslüman Cemiyeti”, **Vakit**, S.2127, 1916, s.2.; F.K., “Okuyuculara Yardım İşİ”, **Vakit**, S. 972, 1912, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1113, 1913, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1046, 1912, s.3.

⁴⁸⁴ “Okuçu Müslümanlara Yardım İçin Orenburg Cemiyeti”, **Mektep**, 1912, s.181-183.

⁴⁸⁵ **Uçebnyı Plan, Programma i Tablitsa Orenburgskogo Obşestva Popeçeniya ob Uçaşihnya Musulmanah**, Tipografiya Gazeti Vakt, Orenburg, 1913, s.3-9.

durumu yerinde olmayan öğrenciler ile ilgileniyordu. İsmail Bey Gaspıralı da fahri aza olarak bu projede yer almaktaydı.⁴⁸⁶ Cemiyet aynı yıl “Hazırlık Mektebi” kurarak eğitim alanındaki faaliyetlerine bir yenisini daha ekledi. Ayrıca Orenburg’da Rus-Tatar okulunun açılması için de başvuruda bulundu ve başvurusu kabul edildi.⁴⁸⁷ Bunun dışında Orenburg Müslüman Cemiyeti, 1912 yılında “Orenburg Müslime Hanımlar Cemiyeti”ni kurarak kadın eğitimi konusundaki hassasiyetini bir kez daha göstermiş oldu. Cemiyetin kuruluş amacı tüzüğünde şu şekilde belirtilmiştir: “*Orenburg Müslime Hanımlar Cemiyeti’nin maksadı, İslâm dinindeki hanımlar arasında ilim yaymak ve muhtaç hatunlar ve çocuklara maddi yardım sağlamaktır. Cemiyetin hizmeti Orenburg vilayetine haizdir.*”⁴⁸⁸ Orenburg Müslüman Cemiyeti’nin bütün bu çalışmalarında Fatih Kerimî başrolde bulunuyordu. Doğrudan kurucu veya en önemli yardımcı kişi görevindeydi. Onun konumu her ne olursa olsun Orenburg’daki eğitim çalışmalarında Tatar bayları ile arasında mükemmel bir iş birliği vardı.

Kerimî, yukarıda bahsedilen çalışmalarının dışında kurslarda, Rus eğitim kurumlarında ve sergi çalışmaları içerisinde de yer aldı. 1907 yılında “Orenburg İlm-i Asar-ı Kadime Cemiyeti”nin yirminci yılı münasebetiyle hazırlanan sergide, Şark Edebiyatı bölümünü Abdurrahman Fahreddinov ve Temirşah Solovyev ile birlikte hazırladı.⁴⁸⁹ Rus eğitim kurumları bağlamında “Orenburg Ticaret Mektebi” içerisinde de gördüğümüz Kerimî, buradaki toplantılara katılarak özellikle öğrenim gören Müslüman öğrencilerin durumlarıyla yakından ilgilendi ve Rus hocalarla birlikte Tatarca öğretimi konusunda müzakerelerde

---

⁴⁸⁶ “Hüner Mektebi Açuga Fatiha Meclisi”, **Vakit**, S. 1378, 1913, s.2.

⁴⁸⁷ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1261, 1913, s.3., “Orenburg Haberleri: Hazırlık Mektebi”, **Vakit**, S. 1268, 1913, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1289, 1913, s.3.

⁴⁸⁸ **Orenburg Müslime Hanımlar Cemiyeti’nin Ustafı**, Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912, s.3.

⁴⁸⁹ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 225, 1907, s.3.

bulundu.⁴⁹⁰ Aynı şekilde 1916 yılı başında kurulan “Orenburg Müslüman Muzika ve Drama Cemiyeti”nin kuruluşunda önemli rol oynadı.⁴⁹¹ Ayrıca Orenburg Vilayet Zemstvo’su tarafından açılan üç yıllık eğitim-öğretim kurslarında çalıştı ve burada coğrafya dersleri verdi.⁴⁹²

Fatih Kerimî, medreseler içerisinde de kendisini gösteren bir isimdi. Hüseyiniye Medresesi ayrı bir konu olmakla birlikte onun dışında Bağbostaniye Medresesi’nde ders verenler arasında bulunuyordu. Adı geçen medrese, ilk olarak iptidai mektep şeklinde kurulmasına rağmen Orenburg’daki Tatar baylarının yardımı ile zamanla gelişerek bir medrese halini almıştı. Kerimî ile birlikte bu medresede öğretmenlik yapanlar arasında Rızaeddin Fahreddin, Burhan Şeref, İbrahim Tiregulov ve Şerif Manatov gibi isimler de yer almaktaydı. Adı geçen medrese, kadın eğitimi üzerine kurulmuştu ve 1908-1918 yılları arasında 1212 kadın burada eğitim aldı. Bu kadınların 149’u Orenburg’un farklı yerlerinde öğretmenlik yaptılar. Medrese ek olarak 1917-1925 arasında iki aylık yaz kursları ile bölgedeki Müslüman kadın öğretmenler için metodoloji ve pedagoji eğitimi verdi.⁴⁹³

Muhammed Fatih Kerimî Ekim Devrimi’nden sonra yeni rejimin eğitim çalışmaları içerisinde de yer aldı. 1918-1925 arasında Orenburg’da kaldığı süre boyunca yeni açılan Muallim ve

---

⁴⁹⁰ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1302, 1913, s.3.

⁴⁹¹ “Orenburg Müslüman Muzika ve Drama Cemiyeti”, **Vakit**, S. 2120, 1916, s.3.; “Muzika ve Drama Cemiyeti”, **Vakit**, S. 2132, 1916, s.2,3.

⁴⁹² “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2287, 1917, s.3.

⁴⁹³ Raşit İskandarov, 2009, s.37.; H. G. Abdulmeneva, “Djadıdizm: Novometodnie “Medrese Husainiya” i “Jenskaya Şkola Bagbostaniya”, **İslamskoe Obrazovanie: İstoriya, Sovremennoe Sostoyanie i Perspektivi Razvitiya**, Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Orenburg 2010, s.18,19.

Muallimeler Kurslarında, Başkurt Teknik Eğitim Kurslarında, Doğu Eğitim Enstitüsü'nde, Tatar-Başkurt Eğitim Enstitüsü'nde fen bilimleri öğretmeni olarak çalıştı.⁴⁹⁴ 1925 yılının ocak ayından itibaren ise Orenburg ile bağlarını kesip Moskova'ya taşındı. Onun eğitim faaliyetleri burada da devam etti. Muhammed Gaynullin, Kerimî'nin Moskova'da Neriman Nerimanov Şark Enstitüsü'nde Türkçe öğretmenliği yaptığını belirtmektedir. Kerimî'nin bu kurumdan başka SSSR Halkları Merkez Yayınları Tatar Bölümü'nde çalıştığı da bilinmektedir.⁴⁹⁵

Fatih Kerimî'nin eğitim faaliyetlerinin ikinci bir alanını ise Hüseyiniye Medresesi oluşturdu. Medrese, Tatar yenileşmesine en büyük maddi yardımı yapan isimlerden Ahmed Bay Hüseyinov tarafından kurulmuştu. Ahmed Bay, diğer kardeşleri Mahmut ve Gani Bay ile birlikte eğitim çalışmalarına verdikleri destekle Rusya Müslümanları arasında meşhur olmuş isimlerdi. Abdürreşid İbrahim bu üç kardeş hakkında kaleme aldığı kısa tanıtım yazısında onların önemini şu cümle ile ifade etmekteydi: *“Bu üç kahramanın bizim Rusya Tatarlarının tarih sayfalarında en parlak satırları işgal edecekleri şüphesizdir.”*⁴⁹⁶ Ahmed Bay Kargalı kasabasında 1837 yılında dünyaya geldi. Okuma-yazma bilmemesine rağmen eğitimin Müslümanlar açısından ne derecede önemli olduğunu anlamış bir isimdi. Bu nedenle nerede bir eğitim çalışması varsa, orada Ahmed Bay'ı görmek mümkündü. Vefat ettiğinde geride bir milyon altı yüz bin rublelik büyük bir servet bırakmıştı. Ticaret, Ahmed Bay'a eğitimin her şeyden önemli olduğunu, Müslümanların bu konuda ilerlemeye mecbur olduklarını

---

⁴⁹⁴ Teyfik Sabitov, “Fatih Aga Kerimov Tuuvına 100 Yıl Tulu Unae Belen”, **GIA** F 25. (Saklama birimi ve liste numarası belli değil.)

⁴⁹⁵ Muhammed Gaynullin, 1978, s.77.; D. N. Denisov, 2008, s.43.; **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentik**, 2000, s.108.

⁴⁹⁶ Abdürreşid, “Rusya'da Hüseyinof Biraderleri”, **Teârûf-i Müslimîn**, C. I, S. 14, 2 Eylül 1326, s.229.

öğretmişti.⁴⁹⁷ Rızaeddin b. Fahreddin'in onun hakkında yazdıkları, Ahmed Bay'ın sadece maddi değil manevi olarak da eğitim çalışmalarının en büyük destekçisi olduğunu gösteriyordu: *“Ahmed Bay ömrünün son yirmi yılının tamamını Müslüman çocuklarını okutmak, bu meseleyi meclislerde dile getirmekle geçirdi. Bütün para ve zenginliği ile yaptığı yardımlar sayılmasa, sadece dil ile olan bu hizmeti miktarında bir hizmeti, bugüne kadar Rusya Müslümanları arasında ne bir ahund ve kadı ne de bir müderris ve müftü yapmıştır.”*⁴⁹⁸ Ahmed Bay'ın Usûl-i Cedit sistemi ile medrese açma girişimi, 1889 yılına kadar uzanmaktadır. Aslına bakılırsa o, medresenin Kargalı kasabasında açılmasını istiyordu ve bu nedenle de ilk girişimi buraya yönelik olmuştu. Fakat bu girişim kendisi kadar bu hizmeti istemeyen, yenileşme karşıtı, Müslümanların en büyük yarası mutaassıp zihniyet tarafından engellendi. Bunun üzerine Orenburg'a yönelen Ahmed Bay, 1891 yılında Hüseyniye Medresesi'ni kurdu. Medrese iptidai, rüştiye, idadi ve âli şeklinde toplamda dört bölümden oluşmaktaydı. Din ve fen bilimleri birlikte verilmekte olup eski sitem gibi sadece dinî bilimler üzerine kurulmuş bir eğitim merkezi değildi. Bu anlamda akait, fıkıh, tefsir, siyer, hadis, tarih, coğrafya, kültür, geometri, sanat, zooloji, botanik, hukuk, pedagoji, psikoloji, sağlık ve siyaset verilen başlıca dersler arasında dikkatleri çekiyordu. Ayrıca dil konusunda da geniş bir programa sahip olan medresede, Rusça ve Tatarca'nın yanında Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça öğretimi de yapılmaktaydı. Medrese-i Hüseyniye hakkında yaptığı araştırmalarla bilinen Denisov, mübalağadan uzak olarak söz konusu eğitim kurumunun Tatar, Başkurt ve Kazak entelijansiyasını oluşturduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, 1910, s.14,15.

⁴⁹⁸ a.g.e., s.27.

⁴⁹⁹ D. N. Denisov, “Rol Orenburgskogo Medrese “Husainiya” v Razvitii Musulmanskogo Obrazovaniya”, **Uçenie Zapiski Kazanskogo Gasudarstvennogo Universiteta, Gumanitarniye Nauki**, T. 152, 2010, s.68,69.; D. N. Denisov, 2009, s.55.

Fatih Kerimî, Hüseyiniye Medresesi yönetiminde bulunmasının yanı sıra burada ders verenler arasında da yer alıyordu. Ayrıca medresede okutulan dinler tarihi, İslâm tarihi ve coğrafya derslerinde Kerimî'nin eserleri kullanılmaktaydı. Onun gibi Rızaeddin b. Fahreddin, Ayaz İshakî, Musa Carullah Bigiyef, Galimcan İbrahimov ve Burhan Şeref de öğretmen olarak medresede çalışan isimlerdi. Hatta Carullah, müdür yardımcılığı görevinde de bulunmuştu.⁵⁰⁰

Hüseyiniye Medresesi'nin kurucusu Ahmed Bay daha vefat etmeden önce bir mütevelli heyeti oluşturmuştur. Bu heyetin görevi, medresenin yönetilmesinin yanında Ahmed Bay'ın bıraktığı vakıfların eğitim yolunda kullanılmasını sağlamaktı. Bir bakıma Ahmed Bay'ın vasiyetini yerine getirmekle yükümlüydüler. Fatih Kerimî ile birlikte bu heyet, toplamda on iki kişiden oluşuyordu.⁵⁰¹

Modern zamanın gereği doğrultusunda bir program hazırlamak, Hüseyiniye Medresesi'ni bu anlamda ıslah etmek amacıyla 1906 yılında bir girişim yapıldı. Medrese yönetimi Kazan'dan Muhammediye Medresesi'nin önemli isimlerinden Alimcan Barudî ve Yusuf Akçura'yı Orenburg'a davet etti. Bu isimlere Fatih Kerimî ve Rızaeddin b. Fahreddin

---

⁵⁰⁰ D. N. Denisov, a.g.m. s.70-72.; H. G. Abdulmeneva, 2010, s.18.; "Medrese-i Hüseyiniye'nin Açılı Resmi ve Hasan Ata Kazının Nutku", **Vakit**, S. 531, 1910, s.2.; A. Batal Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından II: Musa Carullah Bigi: Kişiliği-Fikir Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1958, s.14.; Fatih Kerimî, "Medrese-i Hüseyiniye", **Vakit**, S. 385, 1908, s.1.

⁵⁰¹Mütevelli Heyetinin diğer üyeleri: Mahmud Hüseyinov, Mahdi Dişeviç, Mahmud Osmanov, Muhammed Şakir Remiyev, Muhammed Zakir Remiyev, Abdulgalim Devletşin, Ayaz Yenikev, Nasrullah Yadigarov, Nuarali Abdullin, Mirza Zakir Hayırov, Abdülhamid Hüseyinov.; Rızaeddin bin Fahreddin, **Ahmed Bay**, s.44.; "Medrese-i Hüseyiniye'nin İdaresi", **Vakit**, S. 498, 1909, s.1.; **OODA F 213**, op.1, d.63, l.1.; **OODA F 213**, op.1, d.33, l.13, 21.

de katıldı. Medrese-i Hüseyniye'nin ıslah edilmesi vesilesiyle bir araya gelen aydınlar, okutulacak dersler ve yeni bir program konusunda mesai harcadılar. Çalışmalar sonucunda din ve fen bilimlerinin birlikte yer aldığı bir program hazırlanarak uygulanması kabul edildi.⁵⁰²

Hüseyniye medresesi, idare tarafından tanınmış bir kurum değildi. Yani herhangi bir resmî statüsü yoktu ve Ahmed Bay'ın vasiyeti gereği Orenburg Dinî İdaresi'ne devredilmesi gerekiyordu. Bir dönem medresenin devredilmesi konusu, müteveli heyeti ile bazı çevrelerin tartışmalarına neden olurken, bazıları da medrese ve vakfın Ruslara teslim edilmesini, onlar tarafından yönetilmesini istemekteydiler. Özellikle bu son kısmın isteğinin sebebi, tamamen müteveli heyetine karşı olmalarından kaynaklanıyordu. Kerimî bu durumu, vaktiyle Tatar hanlarının birbirleriyle savaşıp Rusya'dan yardım almalarına ve sonrasında tekrar birbirleriyle savaşmalarına benzetiyordu. Sonuç olarak Orenburg Dinî İdaresi'ne medresenin devredilip-devredilmediği tam olarak bilinmiyor ise de Hüseyniye Medresesi, yeni rejim tarafından kapatıldığı 1919 yılına kadar hayatta kaldı. Programı, faaliyetleri ve eğitimci kadrosuyla Rusya Müslümanlarının eğitim tarihinde önemli bir yer edindi. 32 yıl içerisinde iki binden ziyade öğrenci yetiştirdi. Bunlar arasında Musa Celil ve Zeki Velidi Togan gibi isimler de bulunuyordu. Medrese kapatıldıktan sonra, bu mirasın üzerine Bolşeviklerin yeni eğitim kurumları tesis edildi. Tatar, Başkurt, Kazan ve Doğu Halk Eğitim Enstitüleri açıldı. Kerimî'nin Moskova'ya yerleşene kadarki hayatı da bu enstitülerde eğitim vermekle geçti.⁵⁰³

---

⁵⁰² "Orenburg Haberleri", **Vakit**, S. 52, 1906, s.3.; "Felyaton", **Vakit**, S. 56, 1906, s.2.; "Medrese-i Hüseyniye Programı", **Vakit**, S. 57, 1906, s.2.; Burhan Şeref, "Medrese-i Hüseyniye ve Musa Efendi", **Vakit**, S. 559, 1909, s.1.

⁵⁰³ "Medrese-i Hüseyniye Hakkında İdil Gazetesine Tashih", **Vakit**, S. 518, 1909, s.1,2.; Fatih Kerimî, "Medrese-i Hüseyniye II", **Vakit**, S. 386, 1908, s.2,3.; "Orenburg Haberleri: Ahmed

Bu kısımda ele alınması gereken konulardan birisi de yukarıda bahsedilen vakıf, medrese ve cemiyetlerin Çarlık Hükümeti tarafından nasıl görüldüğüdür. Her ne kadar 1905 Ekim Manifestosu ile Müslümanlara bir özgürlük alanı açılmış olsa da bu alan çok sınırlıydı. Ekim Manifestosu bu anlamda daha sıkı tedbir ve kontrolleri de beraberinde getirmişti. Jandarma, polis ve istihbarat raporlarından anlaşıldığına göre, Orenburg'da Fatih Kerimî ve diğer aydınlar, yenileşmeye destek veren baylar ve din adamları yakından takip ediliyordu. Güvenlik güçlerinin şüpheli gördükleri durumlar ise ilgili makamlara raporlanmaktaydı. Bu anlamda en önemli ve en büyük cemiyet olan Orenburg Müslüman Cemiyeti, faaliyetleri ve üyeleri ile üzerinde dikkatlice durulması gereken kuruluşlar arasındaydı. Çarlık ajanları gerçekten de çok gizli çalışmaktaydılar ve en ufak ayrıntıları dahi kaçırmıyorlardı. Ufa Jandarma Başkanlığı tarafından “Tamamen Gizli” şeklinde polis departmanına bildirilen bir raporda, Orenburg Müslüman Cemiyeti'nin gece toplantıları-sohbetleri yaptıkları bildirilmekteydi. Başka bir raporda ise Orenburg Jandarma Birimi, Müslüman Cemiyeti'ni gizli bir organizasyon/örgüt olarak tanımlıyordu. Raporlarda, cemiyetin Osmanlı Türkleri için yardım topladığı, gizli toplantılar organize ettiği not edilmişti. Buna benzer şekilde başka bir raporda da Ahmet Bay Vakfı ve mütevellileri heyeti konusunda uyarı yapılıyor, yıllık beş bin rubleye yakın geliri olan cemiyetin, Türkiye için yardım topladığına ve fakir Müslümanlara yardım ettiğine yer veriliyordu. Cemiyetin bütçesi, gelen yardımlar, yardımların nerelere harcandığı “Vakit” gazetesi vasıtasıyla duyurulmaktaydı. Bunlar da raporlar halinde Jandarma

---

Bay Vakfı”, **Vakit**, s. 391, 1908, s.3.; A. N. Maksyutova, “İstoriya Vozniknovedeniya Medrese “Husainiya”, **İslamskoe Obrazovanie: İstoriya, Sovremennoe Sostoyanie i Perspektivi Razvitiya**, Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Gozprompeçat, Orenburg, 2010, s.143,144. ; Teyfik Sabitov, a.g.m. **GİA** F 25. (Saklama birimi ve liste numarası belli değil).

birimine iletiliyordu. Orenburg Jandarmasının raporlarında Müslüman cemiyetlerinin yanında Usûl-i Cedit metodu ile eğitim veren, ıslah edilmiş Hüseyiniye Medresesi de Panislamizm hareketini yaymakla ilişkilendiriliyordu. Hatta bu fikrin Orenburg'daki merkezi olarak görülüyordu.⁵⁰⁴

Eğitim çalışmaları içerisinde Fatih Kerimî'yi diğer aydınlardan ayıran önemli bir nokta vardı. Bu da doğrudan bulunduğu çevre ile alakalıydı. Her şeyden önce o, Orenburg gibi Tatar ticaret hacminin yüksek olduğu bir yerde yaşıyordu. Böylece yenileşme taraftarı Müslüman Tatar Bayları ile iç içe bulunuyordu. Bu yakınlık, maddi anlamda eğitim çalışmaları sırasında kendisine büyük bir avantaj kazandırmaktaydı. Tatar Bayları ile birlikte sağlanan başarı, onu Orenburg'un çok ötesine taşımıştı. Bu doğrultuda Hüseyiniye Medresesi, Orenburg Müslüman Cemiyeti, diğer cemiyetler ve Ahmet Bay vakfı içerisinde çok önemli yer tutuyordu. Ayrıca altın madencileri Şakir ve Zakir Remiyevler tarafından kurulan "Vakit" gazetesi ve "Şura" dergisi bir bakıma Kerimî'nin kontrolü altındaydı. Kerimî, Müslüman İttifakı'nın lideri ve temsilcisi olarak da önemli bir gücü elinde bulunduruyordu. Bütün bu olanaklar sayesinde Fatih Kerimî, hem genel olarak Rusya Müslümanları içerisinde hem de kendi bölgesinde, eğitim almak isteyip de maddi imkânsızlıklardan dolayı bu isteklerini gerçekleştiremeyen veya başka ihtiyaçlarını karşılamada zorluk çeken insanların müracaat ettiği bir kişi haline geldi. Kendisinin bir dönem matbaaya sahip olması ve bu matbaanın da bir kitap satış ofisinin bulunması, kitaplarını bastırmak ve doğrudan kitap isteyenlerin talepleriyle sıklıkla karşılaşmasına neden oldu. Diğer taraftan bu istekler, sadece maddi anlamda sınırlı kalmamaktaydı. Yenileşme yolunda yapılması gerekenler konusunda manevi destek almak isteyenlerin de müracaat ettiği bir isimdi Kerimî. Dolayısıyla kendisine çok

---

⁵⁰⁴ **TMA** F 199, op.1, d.771, l.12-13.; **OODA** F 21, op.9, d.4, l.129, 130, 363.; **OODA** F 21, op.2, d.618, l.3,3ob.

sayıda mektup gelmekteydi. Alimcan İdrisî, Ağustos 1910'da yazdığı mektupta, Ufa'da yenileşme hareketi konusundaki yetersizliklerden bahsederek Kerimî'den yardımcı olmasını istemekte ve ne yapılması gerektiği konusunda fikrine müracaat etmekteydi. 13 Nisan 1910 tarihli başka bir mektupta ise Süleyman isminde bir kişi, babalarının vefatı dolayısıyla kardeşleri ile birlikte yetim kaldıklarını yazmakta, eğitimleri konusunda yardım talebinde bulunmaktaydı. Osman Nuri Akçoraklı imzalı bir diğer mektupta, Kırım'da kapatılmak zorunda kalan Rüştiye mektebinin öğrencilerinden bahsedilmekteydi. Osman Nuri, maârif nezaretinin Rus harfleri ile eğitim yapılması kararının Müslümanlar tarafından kabul edilmemesi dolayısıyla bu rüştiyenin kapatılmak zorunda kaldığını haber veriyor, bu nedenle bazı öğrencilerin Rus mekteplerine devam ettikleri halde durumu iyi olmayanların eğitimden mahrum kaldığını belirtiyordu. Bu çıkmaz içerisinde Osman Nuri, Orenburg'da Hüseyiniye Medresesi'ne en azından iki öğrencinin alınmasını Kerimî'den rica etmekteydi. Kerimî İstanbul'da eğitim gören İbrahim Akçurin ile de yakından ilgileniyordu. Anlaşıldığı kadarıyla onunla birlikte Osmanlı payitahtında eğitim alan bir kısım Tatar öğrenciye maddi olarak destek sağlıyordu. Akçurin aynı zamanda İstanbul'daki gelişmeleri Kerimî'ye bildiren bir isimdi.⁵⁰⁵

1. Rusya Müslümanları Neden Geri Kaldı?

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk yılları arasında kalan dönem içerisinde Ceditçi hareketin üzerinde en çok durduğu konuyu, Müslümanların eğitim problemleri oluşturmaktaydı. Elbette bu sorunu birdenbire ortadan kaldırmak mümkün değildi. Aydınların karşısında birden çok engel bulunmaktaydı. Her şeyden önce, eğer İdil-Ural

---

⁵⁰⁵ TMA F 1370, op.1, d.20, l.13, 13ob, 22ob.

TMA F 1370, op.1, d.21, l.16, 16ob, 26, 46-47, 51, 51ob.

TMA F 1370, op.1, d.22, l.3, 4, 9, 9ob, 43,43ob.; James H. Meyer, 2014, s.120.

coğrafyası için bir tarih verilirse, buradaki Müslümanlar hemen hemen dört asırdır Rus hâkimiyeti altında yaşamaktaydılar. Devlet, kilise ve misyonerlerin ortak çalıştığı bir ülkede, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına maruz kalmışlardı. Bu durum, onların zihinlerinde Rusya'ya ve Rusya'dan gelene karşı çekimser ve korku dolu bir duruşu da beraberinde getirmişti. Batı'ya ulaşmanın Rus kapısından geçtiği bir dönemde, Müslümanların bu hatıralarını yeniden canlandırıyor oluşları ve hâlihazırda da yaşıyor olmaları, aydınları zorlayan büyük sorunlardan birisiydi. Muhafazakâr kesim olarak tanımlanması mümkün olanlar, Rusya'dan gelenin dil ve dinleri açısından büyük bir problemi beraberinde getirdiğini, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetine yardımcı olduğunu düşünüyorlardı. Diğer taraftan muhafazakârlıktan çok daha uçta yer alan ve Kadimciler olarak adlandırılanlar ise yenileşme hareketinin önündeki engellerin bir diğer türüydü. Ayrıca maddi engeller de vardı ki Müslümanlar açısından çözülmesi çok zor olan konulardandı. Ceditçi aydınları zorlayan bir diğer şey ise toplumun İslâm'ı anlamada gösterdiği yanlış tutumun giderilme konusuydu. Uzun yıllardır İslâm içerisine sokulan bidatler nedeniyle din öz kaynağından uzaklaştırılmış, cahil ruhanilerin eliyle dar bir alana hapsedilmişti. Yüzyıllardır hem korumaya çalıştıkları hem de kendilerini korumada bir araç olarak kullandıkları İslâm, misyonundan farklı bir hale getirilmiş görünüyordu.

Yukarıda bir başlık olarak verilen “Rusya Müslümanları neden geri kaldı” sorusuna, Fatih Kerimî'nin farklı alanlardan verebileceği çok sayıda cevabı bulunuyordu. Bununla birlikte cevaplar içerisinde en önemli yeri eğitim meselesi tutmaktaydı. Kerimî'nin Rusya Müslümanlarının eğitim sorunlarına yönelik eleştirilerini iki döneme ayırabiliriz. Bu anlamda ilk dönemdeki eleştirileri ikincisine göre daha serttir. Onun bu değişimi, tecrübe kazanmasıyla ve var olan sorunların bir anda çözülmesinin imkânsız olduğunu anlamasıyla ilgilidir. Aslında onun eğitim alanında yaptığı eleştirilerindeki değişim diğer alanlar için de geçerliliğini korumaktadır.

Dönemin diğer aydınlarında olduğu gibi Kerimî açısından da eğitimde atılmış en büyük adımlardan birisini şüphesiz İsmail Bey Gaspıralı'nın Usûl-i Cedit mektepleri oluşturmaktaydı. Bu mektepler öncesinde Müslümanların sahip olduğu eğitim kurumlarına ve bu kurumların maddi (fiziksel halleri) ve manevi (metot, içerik) yönden durumlarına bakılırsa Kerimî'nin neden bu okullara büyük önem verdiği daha rahat anlaşılabilir. Cedit mektepleri, okuma ve yazmada eski siteme göre oldukça ileride olmakla birlikte aynı zamanda eski eğitim programının güncellenmesini de zorunlu görüyordu. Bu güncelleme, sistemi yeni baştan inşa edecek kadar köktenci olup, eğitimde dinî bilimlerin yanında fen bilimlerinin de yer alması gerektiğini savunuyordu. Gaspıralı'nın ısrarla üzerinde durduğu bu sistemi faaliyet sahasına taşıyan ilk isimlerden birisiydi Kerimî. O, Usûl-i Cedit mekteplerinin Rusya Müslümanlarının hayatına yapmış olduğu etkiyi şöyle açıklıyordu:

“...Hepsinden de önemlisi, Gaspıralı'nın emeği ve gayreti sayesinde Tatar mekteplerine bütün medeni mekteplerde olduğu gibi Usûl-i Savtiye geldi. (Bu sitem öğrencilere önceki gibi beş-altı yıl ömürlerini tüketmek yerine beş-altı ayda okuma ve yazmayı öğretilip, kalan sürede de fikirlerini açacak gerekli şeyler okumaya imkân sağlamıştır. Gaspıralı tarafından çıkarılan bu Usûl-i Savtiye, az zaman içerisinde o kadar büyük bir şöhret kazanmıştır ki, Rusya'nın her tarafından Kırım'a, Bahçesaray'a bu metodu görmek için hususi kişiler gelmeye başladı. Şimdi Kırım'dan başka Volga Boyları, Kafkas, Maverayı Kafkas, Türkistan ve Sibiry Müslümanlarının yaşadığı çeşitli guberniyalar ve oblastlarda binden ziyade Usûl-i Savtiye mektepleri açıldı. Hatta Kitay (Çin) hududundaki Gulca'ya ve Kitay içlerine kadar ulaştı.”⁵⁰⁶

---

⁵⁰⁶ “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., Şura, S. 4, 1908, s.113.

Kerimî, Usûl-i Cedit sisteminin getirisini, Müslümanların hayatlarında yaptığı etkiyi kabul etmekteydi. Fakat bununla birlikte o, sorunun daha temel bir noktada; Müslümanların zihinlerinde yattığına inanıyordu. Ona göre Müslümanların büyük bir problemi vardı ki, o da ekseriyeti tarafından eğitim konusunun tam olarak anlaşılması ve önemsenmemesidir. Özellikle medreselerde verilen eğitimin içeriği, Kerimî için tatmin edici değildi. Onun nazarında en önemli mesele fen bilimlerinin medreselerde yerini almasıydı. Fakat Müslüman medreseleri bu konuda çağın çok gerisindeydi. Bununla ilgili olarak o, Rusya Müslümanlarının eğitim anlayışı konusundaki düşüncesini şöyle açıklıyordu:

“Bizim nazarımızda ilim ve maârif, birtakım Arapça sözlere manalar vererek, onlara bahis ve itiraz etmekten, kelime bahislere dalarak ihtilaflar çıkarmaktan, Arap lisanının dil bilgisi ve söz dizimi kaidelerinden, abdest ile gusül, haz ve nefis bahislerindeki ihtilafları araştırmaktan vesaire, bu gibi birtakım kural mevzularından ibarettir. Bütün medeniyet âlemi nazarında öğrenilmesi ve bilinmesi lazım görülen coğrafya, tarih, aritmetik, fizik, kimya, jeoloji, kozmografya, zooloji, botanik ve geometri gibi doğal bilimlerin, matematik biliminin ve felsefenin bizim nazarlarımızda daha hiç önemi yoktur. Bunların lüzumunu asla tasdik ve itiraf etmiyoruz...”⁵⁰⁷

Kerimî, başka bir yerde ise aynı durumu benzer ifadelerle Arapça öğretimi-öğrenimi üzerinden tekrarlamaktaydı:

“Medreselerdeki öğrencilerimiz yirmişer sene Arapça eğitimi alıyor ve medreselerimizde bütün ömürleri boyunca Arapça ders veriliyor olsa da mektep ve medreselerimiz hem nizam ve intizamdan hem de gerekli ders kitaplarından yoksun

---

⁵⁰⁷ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.63,64.

olduğu için Arap dili de gayet yetersiz olup bildiklerimiz ise istinca ile istibra, abdest ile gusül, haz ile nefis gibi birkaç özel terimlerden ibarettir.”⁵⁰⁸

Usûl-i Cedit mekteplerinde yaşanan gelişmelere rağmen Kerimî, ileriki yıllarda bu sistemin yetersizliğini düşünmüştür. Aslında bu yetersizlik, Usûl-i Cedit'ten kaynaklanmaktan ziyade değişen şartlar ile ilgiliydi. Nihayetinde bu bir öğretim sistemiymi ve tek başına bütün eğitim sorunlarını çözebilecek bir olanağı yoktu. Kerimî, Müslümanlarda bir ilerlemenin, bazı yeni yapılanmaların olduğunu kabul ediyordu. Fakat eksikler çok fazlaydı ve Rusya sınırları içerisinde yaşayan diğer azınlıklara göre Müslümanların çok geride olduğunu düşünüyordu. Örneğin; Müslümanların binlerce mahalle mektebi bulunmasına rağmen bu okullarda görev yapacak öğretmenlerin hazırlanması için gerekli öğretmen okulu mevcut değildi. Yani dâru muallimînler ve dâru muallimâtlar yoktu. Kerimî, bu durumu hem hükümetin hem de Rus matbuatının gayet iyi bildiğini fakat şimdiye kadar yapılan girişimlerin sonuçsuz kaldığını dile getiriyordu. Aslında bu mesele kısır bir döngü halini almıştı denilebilir. Müslüman mekteplerinin hükümet karşısında resmî bir karşılığı yoktu. Zaten bu mektepler, merkez ve yerel idareden maddi olarak yardım da alamıyordu. Tamamen tesis edildikleri yerde mahalle halkının yapacağı yardıma muhtaç durumdaydılar. Ya da bir Tatar Bayının insafına kalmış haldeydiler. İkinci taraftan mekteplerin bağlı oldukları kurum, Orenburg Dini İdaresi olarak gösterilmesine rağmen oradan gelen bir yardım da yoktu. Dinî İdare'den yardımlar istenilse, bu sefer de mekteplerin İçişleri Bakanlığı'na bağlı olduğu belirtiliyordu ki hakikaten de durum böyleydi. Bu konuda önemli bir sorun da şehadetname meselesidir. Müslüman mektep ve medreselerinde görev yapanların öğretmen olduklarını belirten bu belge, Çarlık memurları tarafından bir tehdit aracı olarak kullanılmaktaydı. Mektepler, İçişleri Bakanlığı'na bağlı oldukları için de sık sık hükümet memurları tarafından teftiş ediliyordu. Bu teftişler, şehadetnamesi olmayan öğretmenlerin görevden alınmaları ya

---

⁵⁰⁸ a.g.e., s.74.

da mekteplerin kapatılmasıyla sonuçlanıyordu. Burada Müslümanlar için tam bir çıkmazın olduğu belirtilmelidir. Hükümet şehadetname ile bağlantılı olarak eğitim kurumlarını kapatma yetkisine sahipken, Müslüman öğretmenler için şehadetname verdiği de yoktu. Ya da bu belgenin nereden temin edileceği konusunda belirli bir talimatname ya da kural, kanun belirtilmemişti. Hükümetin bu yaklaşımından da anlaşılmaktadır ki, İdare, Müslümanları sıkıntıya sokmaktan, onlara baskı yapmaktan başka bir amaç taşımamaktaydı. Ayrıca Müslüman mekteplerinde öğretmenlik yapması için gerekli personelin yetişmesine okul açarak ya da başka şekilde destek olmamaktaydı. Dahası, Müslümanların kendi imkânları ile öğretmen yetiştirme okulları açmasına da müsaade etmemekteydi. Bu nedenle dârümuallimîn ve dârümuallimât meselesi oldukça karışıktı. Kerimî açısından bu konuda en büyük suçlu, hükümetden başkası değildi. Konuya örnek olması açısından Bugülme Uyezd’inde yaşanan bir olay, bu meselenin yeniden “Vakit” sayfalarına taşınmasına neden oldu. Adı geçen uyezddeki Terakkiyun-ı İslâm Cemiyeti, bir yıl önce muallimler için iki-üç aylık kurslar açmak maksadıyla idareye başvuru yapmış fakat cemiyetin bu isteği kabul edilmemişti. İkinci başvurusu ise doğrudan bir dârümuallimîn açmak üzerine olmuştu. Fakat bu talep de idarenin onayından geçememişti. Konuyla ilgili daire tarafından yapılan açıklama ise şöyleydi; *“Müslüman mektep ve medreselerinde sadece dinî ilimler öğretiliyor, Müslüman cemiyetinin programı uygun değil, dârümuallimîn açmak için 31 Mart Kanunları çerçevesinde hareket edilmeli.”* Kerimî bu açıklamaya anlam verememiş ve açılacak olan dârümuallimîninde fen bilimleri ve Rus dili okutulacağını, hükümetin bunu kasıtlı yaptığını belirtmiştir. Kerimî’ye göre yirmi milyon Müslümanın binlerce mektebi vardı fakat buralarda ders verecek öğretmenleri yoktu. Bu yokluk hükümet kaynaklıydı ve Müslümanların gayretleri ile yapılmak istenene de polisler vasıtasıyla engel olunuyordu. Kerimî, Müslümanlara karşı izlenen bu siyasetin hem Müslümanlar hem de idare için faydasız olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte onun açısından hükümetin yaklaşımına karşı, Müslümanların bu konudaki

gayretleri de yeterli seviyede değildir. Doğrusu meselenin çözümü konusunda hükümet gerekli yardımı sağlamıyordu. Fakat Müslümanlar gerçekten samimî olarak bu işe sarılabilmişler miydi? Kerimî'nin gözünde bu konuda da Müslümanlar sınıfta kalmışlardır. Onlardaki gayretsizlik ve bir işe başladıktan sonra devamını getirmeme durumu, kronik bir hastalık haline gelmiştir. Müslümanlar hemen pes etmektedirler. Bu yüzden o, dilekçeler ile hükümete başvuru yapmaya devam edilmesi gerektiğini belirterek eninde sonunda idarenin bu meselede Müslümanların taleplerine kayıtsız kalamayacağını düşünmüştür.⁵⁰⁹ Kerimî, yukarıda bahsi geçen bu karmaşık durumu, sade bir şekilde şöyle özetliyordu:

“Malumdur ki, hazırki halde bizim mahalle mektep ve medreselerimizin nizam karşısındaki mevkileri pek müphem. Bunların kime tabi ve hocalarının kim oldukları düzenli bir şekilde tayin edilmiyor. Genellikle bunlara hiç kimse nezaret etmiyor. Mahalle imamının kendisi isterse açıyor ve kapatıyor. Eğitim süresi(ni) ve mektebin programını kendisi düzenliyor. Mahalle imamları, “Dinî İdare” vasıtasıyla İçişleri Bakanlığı'na tabi bulunduğundan, bizim mektep ve medreseler de böyle olması gerekir. Ama kâğıt üstünde bu mektepler Eğitim Bakanlığı'na bağlı görünüyorlar. Hâlbuki Eğitim Bakanlığı'nın mektep ve medreselere hocalık eden mahalle imamları ile hiç münasebeti yoktur... Mekteplerimize bazen müfettişler, yöneticiler gibi eğitim memurları girip, üstten bir göz atıp, bakıp çıkıyorlar. Bazı köylerde polis memurları

---

⁵⁰⁹ a.g.e., s.54.; “Mektepler ve Muallimler”, **Vakit**, S. 433, 1909, s.1.; “Müslüman Dârümuallimînleri ve Rus Matbuatı”, **Vakit**, S. 473, 1909, s.1.; “Bügülme Dârümuallimîni”, **Vakit**, S. 548, 1909, s.1,2.; F.K., “Güzel Hatıralar”, **Şura**, S. 14, 1914, s.431,432.; “Muallim ve Muallimelerimizni Şehâdetnâmeli İtü Meselesi”, **Vakit**, S. 1459, 1914, s.1.

gelip muallimden şehadetname soruyorlar. Bulamayınca mektebi kapatıp gidiyorlar.”⁵¹⁰

Dârulmuallimîn ve dârulmuallimât meselesi Kerimî için en önemli konulardan birisidir ve acil olarak halledilmesi gerekenler arasındadır. Hazırda tam olarak mükemmel olmasa da Müslümanların ihtiyaçlarını bir miktar karşılamaya çalışsan din ve fen bilimlerinin bir arada öğretildiği medreseler bulunmaktadır. Fakat bunlar istenilen düzeyde değildi. Kerimî, ayrı olarak sadece bu işe, yani doğrudan öğretmen yetiştirmeye yönelik bir eğitim kurumunun gerekli olduğunu düşünüyordu. Kendisi bu konuda hükümete yönelik anlamlı göndermeler de yapıyordu. “*Biz medeni bir memlekette yaşıyoruz*” ifadesini kullanarak, hava ve su kadar gerekli olan bu meselede hükümete olan güvenini sürdürmeye devam etmekteydi. O, milyonlarca nüfusu, binlerce mektebi olan bir milletin dârulmuallimîni olmamasını; “*Akla da mantığa da hilaf bir iştir*” cümleleriyle açıklıyordu.⁵¹¹

1911 yılında müftülük tarafından da bu önemli mesele üzerinde durulmuştur. Rusya’nın farklı bölgelerden gelen çok sayıdaki Müslüman temsilcisinin ortak kararı ile dârulmuallimîn meselesi yapılan toplantıda ele alınmış ve açılması yönünde bir karara varılmıştır. Fakat aradan geçen zamana rağmen bu konuda hiçbir adım atılmamıştır. 1915 yılında yeniden bu konuya değinen Kerimî, yetkili komitenin hareketsiz kalışını sorgulamaktan başka bir şey yapamamıştır. Kerimî, bu duruma karşı tepkisini, iki milyon nüfusa sahip Ermenilerin dârülfünunlarının yirmi beşinci yıl dönümünü kutladıklarını belirterek göstermiştir. Aynı şekilde bütün dünyada on milyon nüfusa sahip Yahudilerin

---

⁵¹⁰ F.K., “Niçek Vakıf İterge”, **Vakit**, S. 975, 1912, s.2.

⁵¹¹ F.K., “Yolda ve Ufa’da”, **Vakit**, S. 764, 1911, s.3.; “Dârulmuallimîn ve Dârulmuallimât”, **Vakit**, S. 828, 1911, s.1.; F.K., “Dârulmuallimîn ve Dârulmuallimâtımız Bulacak mı?”, **Vakit**, S. 906, 1912, s.1.

Avrupa’da yaptığı eğitim çalışmalarına yönelik toplantılarını da örnek olarak vermiştir. Bu milletler eğitim yolunda milyonlar ayırırken Müslümanların maddi destek bulamamasını, bayların bu meseleyle çok fazla ilgili olmamalarını eleştirmiş ve bütün bunların en büyük sebebini; Müslümanların eğitimin değerini tam olarak anlamaması, geleceği görememesi, umumi işlere önem vermemesi şeklinde açıklamıştır.⁵¹² Kerimî, yukarıda verilen örneğe benzer şekilde Müslümanların eğitim alanındaki sebatsız tutumlarına 1895 yılında Ufa’da gerçekleştirilen Neşr-i Maârif Toplantısı’nı da örnek olarak göstermiştir. Rusya sınırları içerisinde Müslümanların yaşadıkları bölgelerden çok sayıda muharrir, din adamı, eğitimci ve bayların katıldığı toplantıda; eğitim konuları ele alınmış ve imla meselesine varıncaya kadar pek çok şey üzerinde kararlar alınarak toplantı sonlandırılmıştır. Fakat alınan kararların uygulanmasına hiçbir zaman fırsat gelmemiş ve konuşulanlar o toplantıda kalmıştır. Kerimî, Müslümanların bu meseledeki tutumlarını oldukça farklı bir şekilde dile getirmiştir:

“Günlerce konuştuk. Müşavere ve müzakere ettik. Her sene bu vakit toplanacağıımıza ve bir senelik hizmetlerimizi bu toplantıda cemiyete arz edeceğimize dair sözler verip ayrıldık. Lakin şu ayrılış son ayrılıştı. Ayrıldığımız şu beş-altı seneden beri bir daha toplandığımız yok! Ama niçin? İşte şu “niçin” sualine hiçbir esashı cevap bulamıyorum da “maymun iştahlı olduğumuz için” diyesim geliyor...”⁵¹³

O, sadece Tatarlarda ve İdil boylarında değil Kafkasya’da ve başka yerlerde de açılan pek çok cemiyetin, kıraathanenin ve fakirhanenin işlerinde, Müslümanların aynı davranışı sergilediklerini belirtmiştir. Kerimî’nin bahsettiği nokta, bir zamanlar sadece Türkistan’a değil bütün Türk dünyasının eğitim alanındaki merkezi olan Hive ve Buhara gibi merkezlerde

---

⁵¹² F.K., “Biz ve Anlar”, **Vakit**, S. 1313, 1913, s.1.; F.K., “Kurslar Hakkında”, **Vakit**, S. 1465, 1914, s.1; [F.K.], “Dâru muallimîn Kamititi Nişli?”, **Vakit**, S. 1777, 1915, s.1.

⁵¹³ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.29-32.

daha da kötüdür. O, burada yaşayan Müslümanların pek çok alanda geri kaldıklarını ve bu merkezlerde ıslahat hareketlerinin yok denecek kadar az olduğunu ifade etmiştir. Kerimî'ye göre bu yerlerde ana dilde eğitim ve mektepler için muallim ve muallime yetiştirme meselesi son derece önemli bir konuydu. Fakat o, bu meselenin halledilmesinde hükümetten bir şeyler beklemenin çok da doğru olmadığını, zaten idarenin bu konuda Müslümanları göz ardı ettiğini düşünüyordu. Bu yüzden de halkın bir şekilde kendi imkânları ile bu sorunu aşmaları gerektiğini dile getirmekteydi.⁵¹⁴

Kerimî açısından bir başka sorun, Müslümanların birlikte iş yapamıyor oluşlarıdır. Bu durum onların, milletin menfaatleri karşısında kendi menfaatlerini üstün tutmalarıyla ilgilidir. Kendisine gönderilen bir mektupta yenileşme taraftarı bir imam, Müslümanların sorunlarının çözümü için cemiyetlerin kurulmasını önermekteydi. Fakat Kerimî, bu konuyu ele aldığı makalesinde Müslümanların birlikte iş yapabilecek kadar olgunlaşmış olduklarını düşünmüyordu. Ona göre Müslümanlardaki fikrî gelişim tam olarak tamamlanmamıştı. Bunun için de ilk olarak gerekli eğitim alınmalıydı. Bir başka açıdan ise Müslümanlar yeterince toplumu düşünen, kendi menfaatlerini geride tutan bir seviyede değildiler. Dolayısıyla ilk olarak eğitim yoluyla fikrî gelişimlerini tamamlamalı, sonrasında birlikte iş yapmaya girişmeliydiler. Aksi takdirde daha öncesinde yapılan toplantılarda alınan kararların uygulanmadığı gibi sonrasında da birlikte yapılan işlerden sonuç çıkmayacaktı.⁵¹⁵

Müslümanların eğitim alanında geri kalmalarına sebep gösterilen bir diğer neden ise Orenburg Dinî İdaresi'dir. Kerimî bu konuda tek suçlunun İdare olduğunu düşünmüyordu. Bununla birlikte ona göre söz konusu kurum, üzerinde taşıdığı sorumluluğun farkında değildi ve milletin en önemli meselelerinden olan eğitim konusunda ilgisiz bir tutum sergilemekteydi.

---

⁵¹⁴ F.K., "Buhara ve Hive", **Vakit**, S. 792, 1911, s.1.

⁵¹⁵ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.62-69.

Kerimî'nin eleştirdiği nokta da burasıydı. Diğer taraftan o, eğitim işlerinin dinî idare tarafından sağlıklı bir şekilde yürütüleceğini de düşünmüyordu. Çünkü dinî idare, zamanın bütün değişim taleplerine ayak uyduramamış, kuruluşundan itibaren bu konudaki hareketsizliğini sürdürmüştü. Ona göre Orenburg Dinî İdaresi; Kur'an tercümesi ve Kadim-Cedit tartışmaları ile birbirlerini hükümete şikâyet eden, iftiralar atan imamlar üzerinde mesai harcadığı kadar mektep ve medrese, ıslah çalışmaları, vakıf meseleleri ve mahalle işleri üzerinde de durmalıydı.⁵¹⁶ Hatta Kerimî, Müslümanların eğitim meseleleri ile ilgili olarak 18 Ekim 1913 yılında Ufa'da düzenlenen bir toplantıda Müftü Hazretlerine, Müslümanların eğitim sorunları ve bunların halledilmesi konusunda bir toplantının yapılmasını, halkın da bunu istediğini belirterek bir teklif sunmuştu. Bununla birlikte Müftü Hazret, toplantının yapılmasına pek taraftar gözükmeyişi gibi böyle bir girişimi Eğitim Bakanlığı'nın kendilerinden istediğini dile getirmişti. Bir nevi Kerimî'ye; "bu meselenin sizinle ilgisi yok, karışma" uyarısı yapmaktaydı. Fakat Kerimî, toplantının yapılması konusunda ısrarlı tutumunu sürdürdü. Buna karşı Müftünün cevabı "*cehennemine dibine git*" demekten ibaret oldu. Diğer taraftan yaşananların aksine toplantının 10 Aralık 1913 yılında yapılacağı kararlaştırıldı. Hatta "Vakit" gazetesinde toplantıya imam ve hazretlerin yanında gerçekten eğitilmiş kişilerin, bu işlerden anlayanların katılması gerektiği yönünde yazılar da çıktı. Fakat her ne olduysa toplantı yapılamadan kaldı. Kerimî açısından bu, sürpriz bir sonuç değildi. O, Orenburg Dinî İdaresi'nden böylesi bir davranışı bekliyordu. Bundan dolayıdır ki, eğitim meselesinin çözümünde İdare'den ziyade aydınlar ve millete seslenmekte, İdare'nin sınırlarının dar olduğu kadar başında duran yetkililerin de dar fikirli olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca Kerimî, müftülük gibi dinî kurumlardan bir şeyler beklemelerinin yanlış olduğunu düşünmekte ve şöyle yazmaktaydı: "*Umumiyetle çok aşağı seviyedeyiz. Fakiriz. Fikirlerimiz çok dar. İş başına geçecek liyakat sahibi kişilerimiz çok az. Halkımız arasında sırf dinî*

---

⁵¹⁶ F.K., "Unaysız Hallerimizden Birisi", **Vakit**, S. 973, 1912, s.1,2.

*manası ile hissiyat-ı dinîye bulunsa da milletleri yaşatan ve onlara ruh veren hissiyat-ı milliye çok az. Her türlü zorluğu def eden fedakârlık tam manasıyla yok.*⁵¹⁷ Kerimî dinî idareyi eleştirmesine rağmen kesinlikle bir düşmanlık gütmüyordu. Hükümetin en önemli yayın organlarından Novoye Vremya; Müslümanlarda, Hristiyanlıkta olduğu gibi ruhban sınıfı olmadığını belirterek dinî idarenin gereksizliğini öne sürdüğü vakit, Kerimî'nin buna karşı tepkisi sert olmuştu. O, Miras, evlenme, boşanma, imam tayini gibi pek çok konuda dinî idarenin Müslümanların hayatlarını doğrudan ilgilendirdiğini düşünüyor ve varlığını, var olması gerektiğini savunuyordu. Bununla birlikte Kerimî, dinî idarede ıslah çalışmalarının yapılmasının taraftarıydı. Dünyevi hayatın bu kurumun koyduğu kurullarla yaşanmasını kabul etmiyor bu anlamda özellikle hükümet kanunlarının da tatbik edilmesi gerektiğini dile getiriyordu. Müslümanların, Rusya içerisinde birbirinden farklı milletlerle birlikte yaşadıklarını vurgulayarak, hayatın ve kanunların sadece dinî idare eline bırakılmasını doğru bulmuyordu. O, böylesi bir sistemin Müslümanlar ve hükümet için faydalı olacağına taraftar gözükmekteydi.⁵¹⁸ Kerimî bunları düşünürken hiç şüphesiz Müslümanların, yaşadıkları topluma dâhil olmasını istemekteydi. Böylece Müslümanların hükümet tarafından bir kenara koyulmaktan kurtulup, dikkate alınacakları ve eşit kanunların uygulandığı bir hayatı işaret ediyordu. Yukarıda da bahsedildiği şekilde Kerimî, Orenburg Dinî İdaresi'nin yetkilerini çok iyi biliyordu. İdare'nin, Müslümanların sorunlarına yönelik kayıtsız kalışını kabul etse de bazıları gibi müftünün değişmesiyle mektep ve medrese işlerinin düzeleceğini düşünmüyordu. Bu nedenle "Ülfet" gazetesinde Abdürreşid İbrahim ve Duma'daki Müslüman vekillerinden

---

⁵¹⁷ F.K., "Kineş Meclisi Hakkında", **Vakit**, S. 1348, 1913, s.2.; [F.K.], "Kineş Meclisi Aldında", **Vakit**, S. 1359, 1913, s.1.; F.K., "Kineş Meclisi Bulmi Kalu Münaseberiyle", **Vakit**, S. 1363, 1913, s.1.

⁵¹⁸ [F.K.], "Müslümanlar ve İdare-i Ruhanîye", **Vakit**, S. 1403, 1914, s.1,2.; "Müslümanlarga İdare-i Ruhanîye Kirek Mi?", **Vakit**, S. 1402, 1914, s.1,2.

Arif Badamşin'in Müftü Muhammedyar Mirza Sultanof⁵¹⁹ hakkındaki eleştirilerine katılmamaktaydı. Ona göre Müftüye yapılan eleştiriler, bu isimlerin meseleyi kişiselleştirmesinden kaynaklanıyordu. Kerimî, "Ülfet" gazetesine verdiği cevabında da Sultanof'un hatalı olduğunu belirtmekle birlikte bütün kabahati onun üzerine yüklemenin yanlış olduğunu dile getirmişti. Dinî İdare'nin yetkisizliğini ve İdare hakkındaki kanunu öne çıkararak; nikâh, miras, boşanma gibi küçük meselelerle sınırlandırılmış bir idareden çok fazla bir hizmetin beklenmesinin doğru olmadığını ifade etmişti. Ona göre sistem değişmeli, ıslahat yapılmalı ve aynı zamanda da Müslümanlardaki cahillik ortadan kalkmalıdır. Aksi takdirde Orenburg Dinî İdaresi'nin başına Cemaleddin Efgânî de gelse, Muhammed Abduh da gelse bir değişimin olacağı yoktu.⁵²⁰

Eğitim meselesinde en önemli problemlerden birisi de Müslümanların bu konudaki ilgisizliğidir. Kerimî, problemlerin çözümü için daha fazla çalışmak gerektiğini sürekli tekrarlarken bu alanda, önlerinde birden fazla meselenin bulunduğunu belirtmektedir. "Vakit" gazetesinde de bu meseleler: *"Mektep ve medreselerimizi hakiki şekilde ıslah ederek muntazam programlar hazırlamak, bunların masraflarına çare bulmak, kadın ve kız eğitimi*

---

⁵¹⁹ Muhammedyar Mirza Sultanof (1837-1915): 1837 yılında Başkurt ailesinden Ufa'da dünyaya geldi. Köylerindeki medresede aldığı eğitimin ardından Rus okuluna, oradan da Kazan Lisesi ve Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesine geçerek öğrenimi tamamladı. Çeşitli devlet hizmetlerinde çalıştı ve hükümet tarafından ödüllere layık görüldü. 1886 yılında Çar kararı ile Müftü olarak görevlendirildi. Rusya Müslümanları arasında çok tartışılan bir isim oldu. Özellikle hükümete yakınlığı ve kendi döneminde oluşan ve Müslümanların siyasi yönelişine yön veren Müslüman İttifakı'na bakışı, hakkında sert ifadelerin yazılmasına neden oldu. İsmail Türkoğlu, 2000, s.164,172.

⁵²⁰ F.K., "Ni Kütemiz", **Vakit**, S. 24, 1906, s.1.; Fatih Kerimof, "Müftü ve Millet", **Vakit**, S. 27, 1906, s.2,3.

konusunda acil olarak bir yol açmak, muallim ve muallimeler yetiştirmek amacıyla mektepler açmak, imamlarımızın ihtiyaçlarını gidermek, ticaret, hüner ve zanaat mektepleri açmak ve her birine gerekli, uygun ders kitapları hazırlamak lazımdır” şeklinde ifade edilmiştir.⁵²¹

Önlerinde çok sayıda problem varken Müslümanlardaki ilgisizlik, mevcut durumu biraz daha içinden çıkılmaz hale sokmaktaydı. Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türk-Tatar milletinin istikbalinin eğitim meselesine bağlı olduğunu düşünen Kerimî, mevcut eğitim kurumlarının yetersiz olduğunu ve bir an önce ıslah edilmesinin gerekliliğini ifade ediyordu. Eğitim meselesinin ne kadar önemli olduğunu millet bir miktar bilse de fırsatların değerlendirilmesi açısından onlardaki ilginin artırılması gerektiğini düşünmekteydi. Aksi takdirde istikballeri, kendilerinden ziyade başkaları tarafından inşa edilecektir ve bu durum Müslümanlar açısından hiç de iyi sonuçlar doğurmayacaktır. Bu yüzden bir çağrı niteliğinde Müslümanların bu mesele ile yakından ilgilenmesini istiyordu. O, Müslümanlardaki ilgisizliği ortaya koymak açısından bir örnek olarak, 1907 yılında Kazan’da toplanan ve gayri Rusların eğitimi hakkında görüşlerin belirtildiği hükümet memurları toplantısına dikkatleri çekmektedir. Söz konusu toplantıda, Müslümanların da mektep ve medrese işleri gündeme alınmış; misyonerlerin çalışmalarından idarenin izlediği politikaya kadar pek çok mesele görüşülmüştür. Kerimî, Müslümanların hiç olmazsa bu toplantıdakiler kadar kendi eğitim sorunlarını düşünmelerini istiyordu. Her ne kadar yapılanlar hükümet memurlarının normal görev daireleri içerisinde kalsa da en azından bu önemli mesele hakkında raporlar ve layihalar hazırlanarak hükümet memurlarına verilebilirdi. Onların, eğitim meselesi hakkında Müslümanların ne düşündüğünü öğrenmeleri sağlanabilirdi. Böylece istikballerinin bağlı olduğu eğitim konusunu, birtakım kimselerin insafına bırakmamış olurlardı.⁵²² Benzer şekilde 6 Temmuz 1908’de Ufa’da yapılan bir toplantı da mevcut ilgisizliğe bir başka örnek olarak

---

⁵²¹ “Orenburg Mart 15”, **Vakit**, S. 6. 1906, s.1.

⁵²² “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., **Şura**, S. 16, 1908, s.502.

sunulmaktadır. Ufa Cemiyet-i Hayriyesi'ne yardım toplamak maksadıyla Ufa Müslümanlarının önde gelenleri tarafından vapur ile bir gezinti tertip edilmiştir. Hemen hemen her kesimden Müslümanın yanı sıra Ruslardan da katılanların olduğu toplantıda Fatih Kerimî de yer almıştır. Gelenlerin Avrupaî tarzda giyinmesi, özellikle de bir öğrencinin yardım amacıyla biletler satıyor oluşu, Kerimî tarafından takdirle karşılanmış ve gelecek açısından onu ümitlendirmiştir. Bununla birlikte onun dikkatini çeken bir şey vardır ki, bu da resmî olarak izin alınmış bir gezintiye-toplantıya Kadı Hazretlerinin ve Ufa'nın önde gelen din adamlarının katılmamış olmalarıdır. Kerimî ziyafet meclislerine, toylara ve bir som alınabilecek her yere koşa koşa giden hazretlerin, böylesi millî işlere katılmayışını hayretler içinde karşılamıştır. O, bu katılmayış ve ilgisizliği, habersizlik ve davet edilmeme ihtimallerine bağlamayı tercih etmiştir.⁵²³

Kerimî sert eleştirilerde bulunmasına rağmen eski eğitim kurumlarının tamamen işlevsiz olduğunu da düşünmüyordu. Sadece zamanı geçmişti ve birtakım ıslahat hareketlerine ihtiyacı vardı. Bu ıslahat hareketi ise eğitim kurumlarının fiziksel durumlarından ders programlarına varıncaya kadar geniş bir alanı kapsıyordu ve mutaassıp zihniyetin elinden alınarak modern bilimin değerini bilen insanların eline teslim edilmesini amaçlıyordu. Kerimî, "Vakit" gazetesine gönderilen "Müslümanlarda Maârif" adlı makale üzerinden bu konudaki görüşlerini dile getirmekteydi. Makale yazarı, Ruslarla Müslümanlar arasında eğitim üzerinden bir karşılaştırma yapmaktaydı. Kerimî'nin bu karşılaştırmaya yönelik yorumu, Müslümanlarda yaşanan değişimleri dile getirmesi açısından da önemlidir. O, şöyle yazıyordu:

"Biz, öz halimizi Ruslarla karşılaştırıp meyas bulsak haksızlık olur diyoruz. Rusların yüzlerce dârulmuallimîni, dârulmuallimâtı, öğretmen okulları, enstitüsü ve liseleri var.

---

⁵²³ F.K., "Ümid Prahodunda", **Vakit**, S. 343, 1908, s.2,3.

*Rus mektepleri için hazineden milyonlarca akçe veriliyor. Biz de ise hiçbiri olmadığı halde sadece halkımızın öz çabası, imam ve muallimlerimizin öz fedakarlıkları sayesinde o kadar mektep ve medreselerimiz var. İyi-kötü devam edip gidiyorlar ve her sene ıslah ediliyorlar. Öz dilimizde ders kitapları çıkıyor, zenginlerimiz eğitim yolunda önemli yardımlar yapıyorlar. Kadın ve kızlarımız az da olsa aydınlığa doğru gidiyorlar. Rus mekteplerinde gençlerimizin sayısı artıyor...*⁵²⁴

Kerimî her ne kadar ilk zamanlarda sert eleştiriler getirse de bu ifadeleriyle, birtakım işlerin millet tarafından kısıtlı imkânlar içerisinde yapıldığını açıklamaktaydı. O, yüzyıllardır karanlıklar içerisinde kalmış bir milletin beş-on sene içerisinde düzeleceğini artık düşünmüyordu. Eskiden olduğu gibi hâlihazırda da mutaassıp olan, Usûl-i Cedit'e, Rus okullarına, Rusçanın öğrenilmesine karşı olan mollalar olsa da sayılarının giderek azaldığını, milletin iyiyi kötüden artık ayırabildiğini düşünüyordu. Bu nedenle bir kıyaslama yapıldığında, hâlihazırdaki durumun aslında bir devrim olduğunu belirtmek çok da zor değildi.⁵²⁵ Bütün bunlara rağmen Müslümanlar gelişmelere bakarak çalışmalarında rehavete kapılmamalıydılar. Mektep ve medreseler konusunda ıslah çalışmalarına devam edilmesi gerekiyordu. Ona göre zamanında mekteplerde yapılmayan ıslahat çalışmaları neticesinde Müslümanların karşısına "Mektep mi? Şkola mı?" sorusu gelmişti. Aynı hatanın medreselerde de işlenmemesi, "Medrese mi? Seminarya mı?" sorusu ile karşılaşmamak gerektiğini ifade ediyordu.⁵²⁶ Aslında Kerimî bir bakıma; Müslümanlar, eğer Rus mekteplerinden korkuyor, onların dinî ve millî hayatlarınıza zarar verdiğini düşünüyorsanız, onlara gitmek istemiyorsanız kendi mektep ve medreselerinizi zamanın şartlarına göre düzenlemelisiniz demektedir. Fakat bu konuda istenilen seviyeye asla ulaşamamıştır. Aslında pes etmeyen,

⁵²⁴ F.K., "Müslümanlarda Maârif", **Vakit**, S. 877, 1911, s.2.

⁵²⁵ F.K., "Kurslar Hakkında", **Vakit**, S. 1465, 1914, s.1.

⁵²⁶ [F.K.], "Vakitli Kuzgalgan Bir Mesele", **Vakit**, S. 1740, 1915, s.1.

umut dolu bir kişiliğe sahip olan Kerimî, yukarıdaki uyarılarından bir yıl önce 1914 yılında, yenileşme hareketleri açısından da tecrübe kazanılmış bir dönemde şöyle yazıyordu: “...Mektepten sonraki talim ve terbiyemiz nasıl? Nasıl olsun: büyükler için en ulu talim ve terbiyehanelerimiz Kazan’da meşhur Piçen Pazarı (ya da tabir ile kafir köşesi), Orenburg’da da börk pazarıdır.”⁵²⁷

Eğitim konusunda son olarak Fatih Kerimî’nin üzerinde durduğu başka bir mesele daha vardı ve bu doğrudan Tatar tüccarları ile ilgiliydi. Aslında yenileşme yolunda önemli katkıları olan tüccarların büyük bir bölümü Kerimî’nin nazarında, ticaret alanında eğitim meselesinin ne kadar önemli olduğunu kavramış insanlar değillerdi. O, her ne kadar diğer alanlarla kıyaslandığında Tatarların ticaret alanında ileri seviyede olduklarını kabul etse de onlar için geçerli ve gerekli olan şeyin sadece para olduğunu belirtiyordu. Hâlbuki her işin başının eğitim olduğunu düşünen Kerimî, bir kıyaslama yaparak ticaret mektepleri ve dârülfünunların mevcut olduğu Avrupa’da eğitim sayesinde ticaret alanında görülen ilerlemenin daha büyük olduğunu izah etmekteydi. Bu nedenle Tatar tüccarlarının da en azından kendilerinden sonra işlerinin başına geçirmeyi düşündükleri çocuklarını, bu mekteplerde yetiştirmenin uygun ve faydalı olduğunu yazıyordu. O, ancak eğitim vasıtasıyla Tatar tüccarlarının dış dünya ile rekabet edebileceklerine inanıyordu.⁵²⁸

Kerimî’nin yukarıda verilen bütün önerileri ve tespitlerine rağmen onun gözünde Rusya Müslümanlarının eğitim meselesi kolaylıkla çözülebilecek bir durumda değildi. O, Usûl-i Cedit’in hakkını vermekteydi fakat eğitim dünyası sadece bundan ibaret değildi.

---

⁵²⁷ F. K., “Yeni Zaman Mektepleri”, **Vakit**, S. 1386, 1914, s.1.

⁵²⁸ F.K., “Tatarlar ve Sevdegerler I”, **Vakit**, S. 799, 1911, s.1,2.; F.K., “Tatarlar ve Sevdegerlik II”, **Vakit**, S. 800, 1911, s.1.; F.K., “Tatarlar ve Sevdegerlik III”, **Vakit**, S. 802, 1911, s.1.; F.K., “Tatarlar ve Sevdegerlik IV”, **Vakit**, S .810, 1911, s.1.

2. İslam ve Yenileşme

Ceditçilik hareketi içerisinde, aydınların üzerinde durdukları en önemli konulardan birisini de İslâm ve yenileşme arasında, birbirini besleyen ve destekleyen ilişkinin ortaya konması oluşturdu. Aslında aydınların temas ettikleri bu konu, hemen hemen bütün İslâm coğrafyalarında düşünen kesimin kafa yorduğu bir meseleydi. Ataullah Bayazidof, Şeyh Cemaleddin Efgânî ve Namık Kemal'in Ernest Renan'a karşı reddiyeleri, bu anlamda en önemli örneklerden sayılabilir. Renan'a karşı duruş, İslâm'ın ilerlemeye karşı olmadığını savunmaktan ve ortaya koymaktan ibaretti. Ceditçi aydınlar da bu görüşü paylaşmaktaydılar. Bu anlamda onlar, İslâm'ın ilerlemeyi destekleyen yönünü öne çıkardılar ve geçmişte büyük ve parlak bir medeniyet kuran bu dinin, ıslah çalışmaları ile tekrar canlandırılmasının taraftarı oldular. Aslında yenilikçiler İslâm içerisinde var olan, fakat Müslümanlar tarafından unutulmuş ya da bazı sebeplerden dolayı aykırı hale getirilmiş bilimin ve eğitimin önemini tekrar ortaya koymanın uğraşı içerisindeydiler. Onlara göre filozoflar, bilim adamları, edebiyatçılar ve daha pek çok alanda önemli isimler yetiştiren, keşifler yapan İslâm medeniyeti, bugün hemen hemen her alanda düşkünlük içerisinde, ilim ve maâriften yoksun bir halde ve buna önem vermeyen bir durumda bulunmaktadır.⁵²⁹ Kerimî, bu geri kalmışlığa rağmen Müslümanlardaki sessizliğe daha sert eleştiri getirir. Mesafelerin kısaldığı ve teknolojinin ilerlediği bir zamanda Müslümanların hareketsizliklerini, İslâm öğretilerine uygunsuzluk olarak değerlendirir. İslâm; okumayı, bilimi, gelişmeyi emrettiği halde Müslümanlardaki bu durgunluğu, onların İslâm'ı yanlış anlamalarından kaynaklı olarak görür.

---

⁵²⁹ "Orenburg Mart 15", **Vakit**, S. 6. 1906, s.1.; Faruk Bilici, "Ernest Renan", **DİA**, C. 34, 2007, s.570,571.

Şimdiki Müslümanların bu sorunları halletmekten çok uzak olduklarını düşünür ve en önemli işlerinin; gıybet, iftira, haset, husumet gibi şeylerden ibaret olduğunu belirtir.⁵³⁰

Kerimî, sadece Rusya Müslümanlarının değil dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan veya bir devlete sahip Müslümanların da birbirlerinden çok az farkları olduğunu düşünmektedir. Geri kalmışlık konusundaki bu eşitliğin sebebini de cehalet olarak görür: “*Türkiye, Avrupa huzurunda güçsüz ve perişan. Hindistan’ın yetmiş milyon Müslümanı, otuz milyon İngiliz’e esir olmuş. Rusya’nın yirmi milyon Müslümanı, Rusya’daki medeni milletlerin her birinden geri kaldıran şey elbette cehalettir...*” der ve Müslümanları korkaklıkla suçlar. Çünkü ona göre Müslümanlar; ilimden ve fenden, Kur’an’ın emrettiği tefekkür ve ilgiden korkmaktadırlar.⁵³¹

Dinde ıslah fikrinin savunucu olan Kerimî, Müslümanların bu meseleyi tam olarak anlamadıklarını düşünmektedir. İslâm dünyasında genel olarak “*din bozuldu mu ki ıslah edilsin*” fikrinin mevcudiyetini, bu yüzden de ıslah fikrine güçlü bir tepkinin olduğunu dile getirmektedir. Kendisi bu konuya çok önem vermektedir ve dolayısıyla Eylül 1913’te İttihat ve Terakki kongresinde dinde ıslah meselesinin gündeme gelmesinden gayet memnun olmuştu.⁵³²

Kerimî, insan üzerinde akıl ve dinin hüküm sürdüğünü, bu nedenle de her ikisinin birleştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Onun nazarında akıl ve İslâm, bir çatışma içerisinde bulunmuyordu. İslâm’da akıl ile nakil karşı karşıya gelse, akıl üstün tutulmalı tarafında yer almaktaydı. Bu çizgide Kerimî’nin ıslah anlayışında; geçmişin parlak medeniyetini kuran, akıl ve bilim yolunda ilerleyen İslâm’a ulaşmak gerekiyordu. Onun nazarında medeniyeti kuran bu

---

⁵³⁰ [F.K.], “Anlar ve Bizler”, **Vakit**, S. 205, 1907, s.1.

⁵³¹ [F.K.], “Korku”, **Vakit**, S. 381, 1908, s.1.

⁵³² F.K., “İslahat-ı Dinîye”, **Vakit**, S. 1308, 1913, s.2.

insanlar; bidatler ile meşgul olmayan ve bu nedenle de dini bozmayan, akıl ve İslâm'ı birleştirenlerdir. Gerek Müslüman Araplar ve gerekse Türkler, bu dönemde pek çok açıdan ilerlemiş bulunuyordu ve İslâmiyet, hurafeler ile kirletilmiş bir hâlde değildi. Fakat son zamanlarda Müslümanlar akli bir tarafa koymuşlar ve onu nakile esir etmişlerdir. Bunun neticesi olarak da bir çöküş başlamış istikballeri, memleketleri ellerinden gitmiştir. Hüner, sanayi ve eğitim adına bir şeyler kalmamış, ruhsuz cisimlere dönüşmüşlerdir. Milletin yarısı olan kadınları, dört duvar arasında hapsolmuştur. Müslümanlar her yerde zayıf ve düşkün kalmış, medeniyet ve insanlık adına söyleyecek sözleri, ifade edecek fikirleri artık yok olmuştur. Kerimî açısından bütün dünya Müslümanları böyledir. Irkları, devletleri ve hükümetleri ayrı olsa da onların geri kalışları hep aynıdır. Bu yüzden Kerimî dinde ıslah meselesini, geçmişin parlak devrine ulaşmanın bir aracı olarak görmektedir. O, bu söylemi ile aslında İslâm'ın özünde olmayan fakat sonrasında birtakım sebeplerden dolayı din kurallarınıymış gibi kabul edilen hurafeler nedeniyle İslâm'ın zarar gördüğünü ifade ediyordu.⁵³³ Bir çeviri çalışmasında da bu konuda şu cümleleri yazıyordu:

“İlim ve maârif, tefekkür ve akıl İslâm dini nazarında en muhterem şeylerdir. Şunun içindir ki, İslâm dininin halis ve saf vaktinde ve birtakım cahil ve mutaassıp adamların kendi kusurlu fikirlerine göre söyledikleri tefsir, tevcih, şerh ve haşiyeleri Müslümanlar arasına girip tahir(?) yapmadığı zamanda Müslümanlar fevkalade terakki etmişler, ulum ve maârifte, idarede ve siyasette hiç tasvir dilemeyecek derecede ilerlemişlerdir...Şimdiki zamanda dünyanın neresinde olursa olsun Müslümanların cahil, mutaassıp, cesaretsiz, perişan, ruhsuz ve hayatsız olduğuna bakarak, Avrupalıların; “İslâmiyet medeniyete muhaliftir. Müslüman medeniyet sahibi olamaz, olsa Müslüman olup kalamaz” diyerek din ve şeriat zannıyla kızlara yazı öğretmek ve

---

⁵³³ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.13.

yahut kısa giyim giymek dine muhalif diye birtakım yersiz taassup gösteren adamlara bakıp da İslâmiyet medeniyete muhaliftir demek elbette doğru olamaz."⁵³⁴

Kerimî, özellikle de Müslüman dünyasında kronik bir sorun haline gelen, her şeye dinî nazar ile bakma durumunu, toplumun en önemli hastalıklarından birisi olarak görmektedir. Ona göre dinî ve dünyevi bir ayrım olmak zorundaydı. Zaten bu düşünce yenileşme yolundaki aydınların kabul ettiği bir durumdu. Dünya değişmiş, şartlar değişmişti ve Kerimî, Müslümanların da bu değişime ayak uydurmaları gerektiğini ısrarla tekrar ediyor bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklıyordu:

*"Bizde ve umumiyetle Müslümanlarda bir âdet var. Çoğu şeye imamlardan fetva soruyoruz. O işe şeriatın nazarının nasıl olduğunu bilmek istiyoruz. Mesela; sigorta, banka muamelesi, ribâ ve faiz meselesi, hatunların örtünmesi ve onların mescitlere girip-girmeme meselesi, zekâtın cemiyet-i hayriyelere verilmesi, Müslüman mektepleri için zemstvo idaresinden maddi yardım temin edilmesi, hatta saç ve sakal, giyim ve şilepe meselelerine kadar her biri hakkında imamlara sorarak vakit geçti. Fakat bunların hiç birisi hakkında hiçbir zaman açık, akıl ve hikmete uygun cevaplar çıkmadı. Sadece bizde değil hatta Türkiye'nin en münevver fikir sahibi şeyhülislâmları da eskiden kalan örf ve âdetlere hilaf olacak bir fetva verdikleri yok. Bizde ise daha fazla imam ve âlimlerimiz her şeye menfi yönden bakıp gelmişlerdir."*⁵³⁵

---

⁵³⁴ F. F. Potsikoviç, **Arablar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, s.27,28. (Basım tarihi belirtilmemiştir. Fakat basım izni 15 Eylül 1905'de alınmıştır. Bu nedenle 1905'de basılmış olması muhtemeldir.) (Bu çeviri çalışmasının içerisinde Kerimî'nin ayrı bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Oradan istifade edilmiştir.)

⁵³⁵ F.K., "Ufa'da Muallimler Kursu Açılı Münasebetiyle", **Vakit**, S. 1778, 1915, s.1.

Bu yüzden olmalıdır ki Kerimî, bahsedilen “her şeye dinî nazar ile bakma” durumuna yönelik olarak çalışmalarında, İslâm’dan verdiği örneklerle halkın bakış açısına inmeye gayret etmekte ve onlara bir bakıma “her konuda müracaat ettiğiniz İslâm aslında böyle buyuruyor” demeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda o, İslâm’ın ilerlemeye engel olmadığını, Müslümanların ilim yolunda diz çökmeleri gerektiğini ifade etmektedir. İlim yolunda zahmet çekenlerin cehennem azabından azat olacağını İslâm’ın belirttiğini, çekilen zahmetin dahi İslâm’da ibadet yerine geçtiğini topluma aktarma uğraşı içerisindedir. “Bir saatlik tefekkür, bin senelik nafil ibadetten evladır” sözüyle de Müslümanların dikkatini çekmeye çalışmaktadır.⁵³⁶

Kerimî, her işlerinde “İslâm, İslâm” diye söylenen Müslümanların söz konusu ilim ve maârif olduğu zaman İslâm’a uymayıp sustuklarını yüzlerine vurmaktadır. Müslümanların İslâmiyet’e muhabbetlerinin tespih çekmek, nafil namazı kılmak ve çekilen tespih adetine cennetten huri kızları düşlemekten ibaret olduğunu dile getirmektedir. Hem İslâm’ın yanlış yaşandığına hem de toplumun dünyevi ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda takındıkları boş vermişliğe ve cahilliklerine sert tepkiler göstermektedir.⁵³⁷ Onun şu cümleleri acı ama gerçek bir durumu gözler önüne sermekte:

“...Müslümanların yaşadıkları şehirlerin pazarlarına bakılacak olursa; binlerce Müslüman eski kelepüş, çöplükten toplanmış şişeler, eski ve paslanmış demirler satmakla güya ticaret ediyorlar. Hastanesine, hapisanesine, fakirhanesine bakılacak olursa her yerde dolu Müslüman. Fuhuşhânelerini bizzat kendileri idare ediyorlar. Fuhuşhânenin müdürü halis Müslüman, yüzlerce biletli fahişe kızlar yine halis Müslüman. Muzikacıları bile halis Müslüman...Hasılı her sefalet ve mezellet yuvasına bakılsa Müslüman görülüyor. Fakat mekteplerine, cemiyet-i âliye ve edebîyelerine

---

⁵³⁶ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.13.

⁵³⁷ a.g.e., s.23,24.

bakılsa Müslüman hiç yok! Bunlar İslâmiyet'e muhalif de ötekiler muvaffak mı? Ya Rab! biz ne bedbaht bir milletiz. Bize kimin ahı düştü. Ne zaman kadar böyle sefaletle, mezellele devam edeceğiz."⁵³⁸

Kerimî açısından Sadece Rusya hâkimiyeti altındakilerin değil bütün dünya Müslümanlarının ortak özelliği, bilime ve eğitime önem vermemeleridir. Bununla da kalmayıp bilim insanına, eğitim yolunda çaba sarf edenlere de gerekli yardımı göstermiyor oluşlarıdır. Onun açısından Müslümanlardaki tutku, yalnızca cennete gitmekten ibarettir. Bu düşünce bir anlamda Müslümanlarda kaderciliği artırırken, dünyevî hayatın önemli meselelerine kulak tıkamalarına ve yoksulluk-düşkünlük içerisinde kalmalarına sebep olmaktadır. Sırf cennete girmek düşüncesiyle Müslümanlar, aslında sadece kendilerine faydası dokunan, milletin sorunlarından bihaber, güya kendilerini kurtaracak olan sözde din adamlarına paralar toplamakta, sadakalar vermektedirler. Bu sözde din adamları, aldıkları iki-üç eş ve bankalarda biriktirdikleri paralar ile sefa sürerken, milletin gerçek değeri olan öğretmenler, aç ve çıplak gezmekte, ek işlerde çalışmakta ve sefalet içerisinde yaşamaktadırlar.⁵³⁹ Kerimî Müslümanların hem dünyevi hayatlarını güzelleştirmek hem de çok önem verdikleri ahiret hayatını kurtarmak adına, ilim ve maârifi öne çıkarır. O, Müslümanlara her iki dünyada da mesut olmanın yolunu şu sözlerle tarif etmektedir:

"Dünya ve ahiret rahatlığını isteyen adam, birtakım dervişlere, işanlara ve şeyhlere değil, belki mektep ile matbuat karşısında diz çökmelidir. Her bir dua ve niyazları mektep ile matbuata bağışlamalıdır. Kerametleri, kabirde kemikleri çürümüş işanlardan değil belki ayak altımızda ve göz önümüzde olan mektep ve matbuattan ümit etmelidir. Mektep ve matbuat karşısında diz çökersek adam olacağımıza, dünya ve ahirette mesut

---

⁵³⁸ a.g.e., s.24-25.

⁵³⁹ a.g.e., s.11,12.

olacağımıza ve eğer bunlara iltifatsızlık edersek, dünya ve ahirette bedbaht olacağımıza, her bir fazilet ve olgunluktan ayrılarak ahirinde mahur ve perişan olacağımıza, iki kere iki dört eder gibi inanmalıyız. Buna inanmayanlar, cezasını gayet şiddetli ve kendileri çekeceklerdir.”⁵⁴⁰

Kerimî, Müslümanlardaki geri kalmışlığı Avrupa üzerinden örneklendirerek de ortaya koyar. Ona göre bugün pek çok alanda ilerlemiş olan Avrupa, zamanında bugünkü Müslümanlar gibi sefalet içerisinde düşenler arasında bulunuyordu. Fakat hâlihazırda durum çok farklıdır. Kerimî’ye göre bu yükselişin sebebi; Avrupa’nın, kendilerine ruhanî reis olarak seçtikleri, akıl ve mantık dairesi ile uyuşmayan, kendilerinden hiçbir farkı bulunmayan cismanî ve dünyevi şahıslardan vazgeçmeleridir. Ruhanilerin toplum üzerindeki baskılarının kırılması ile Avrupa, ilim ve maârif yolundaki muazzam yükselişini gerçekleştirmiştir. Kerimî, Avrupalıların özellikle de İncil’in akıl ve mantık doğrultusunda hareket etmek gerektiği telkinine uyduklarını dile getirir ki, burada da verilmek istenen mesaj, İslâm’ın da aynı telkinler ile Müslümanlara akıl ve mantık çizgisinde hareket etmelerini emrettiğinin vurgusudur. O, akıl, mantık ve bilim yerine insanlara kutsallık atfedip, onları hayatlarının merkezine koyarak din, ahlak ve eğitim gibi pek çok alanda ilerlemek yerine, geriye giden milletler için İslâm dünyasını örnek göstermektedir. Bu anlamda onun açısından Türkiye, İran, Tunus, Cezayir, Fas, Buhara ve Kazan gibi ülkeler ve şehirler, aynı kaderi paylaşmaktadırlar.⁵⁴¹ Nitekim Fas üzerinde yaptığı değerlendirme, İslâm Dünyasının geneli için kapsayıcı bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Kerimî, kendi ifadesiyle; *“Fas gibi önemli bir konumdaki İslâm hükümetinin”* parçalanma sebebini şöyle ifade etmektedir: *“Bütün cihan yalnız ilim ve maârifet arkasında döndüğü bir vakit, kurtuluş ve saadeti cehaletten bekleyen, uleması fen ve maârife karşı gelen, fen ve maârife müstenid şeylere önem vermeyen bir*

---

⁵⁴⁰ a.g.e., s.12,13.

⁵⁴¹ a.g.e., s.10,11.

milletin hali böyle olacağı pek malumdur."⁵⁴² Kerimî'ye göre Müslümanları kurtaracak, diriltecek olan ilaç eğitimidir.

Her ne kadar Müslümanlarda bir miktar ilerleme olsa da bu Kerimî açısından istenilen seviyede değildir. Dünyanın değiştiği, akıl ve bilimin öne çıktığı bir zamanda Müslümanların hâlâ birtakım şeylere esir olmasını kabul edemez. Esirlikten kastı da aslında İslâm dininde olmayan fakat sanki onun emirleriymiş şeklinde kabul ettikleri örf ve âdetlere, giyim ve kuşama, sakal ve bıyığa karşı Müslümanların gösterdikleri tutumdur. İslâm dinine mensupların dünyevi olandan keramet beklemelerine, ölmüşlerden medet ummalarına anlam veremez ve *"her yerde nazır ve hazır olan Tanrı yetmiyor mu?"* sözleriyle bu duruma tepkisini gösterir. Yakın zamana kadar Müslümanların böyle olduğunu, buna karşın Rusya hâkimiyeti altında yaşayan azınlıklardan Ermenilerin, bugün yetmiş yıllık dinî eğitim medreselerinin bulunduğunu, Moskova'da bulunan darülfununlarının yüzüncü yıl dönümünü kutladıklarını üzümlere ifade eder. Bunun karşısında yirmi milyonluk Müslümanların bir tane darülfünunu yoktur.⁵⁴³

3. Mutaassıp Din Adamları

Ceditçi hareketinin önündeki en büyük engellerden birisini, daha öncede ifade edildiği gibi mutaassıp din adamları oluşturuyordu. Kadimciler olarak da tanımlanan bu kesim, muhafazakâr olmaktan çok ötede kendi fikirlerinin karşısında olanları, dinsizlikle suçlamaktan çekinmemekteydiler. Diğer aydınların da vurguladığı gibi Fatih Kerimî için de bahsi geçen din adamları, Müslümanların geride kalmasında rol oynayan başlıca nedenlerdendi. Ne yazık ki yüzyıllar boyunca Rusya hâkimiyeti altında kalmış Tatar toplumu için en önemli değer olan İslâm, zamanla cahil din adamları elinde hurafelerle dolmuş ve

---

⁵⁴² F.K., "Miras Taksimi", **Vakit**, S. 805, 1911, s.1.

⁵⁴³ F.K., "Güzel Hatıralar", **Şura**, S. 14, 1914, s.431,432.

Müslümanlar, aslında İslâm ile bağdaşmayan kurallar, kaideler içerisinde bocalar hale getirilmişlerdir. Bu nedendir ki yirminci yüzyıla yaklaşırken sözde din adamları elinde İslâm, yenileşmeye ve teknolojiye karşı, Batı'dan gelene sıcak bakmayan, eğitim denilince sadece birtakım Arapça dil bilgisi peşinde koşan, dünyevi hayatın hemen hemen her alanından uzaklaşmış, varsa yoksa Müslümanlara cenneti düşünmelerini, huri kızlarını hayal etmelerini öğütleyen bir kalıba sokulmuştur.

Muhammed Fatih Kerimî'nin mutaassıp zihniyet ile olan savaşı, hayatının çok erken bir devresinde başladı. Bu karşı duruş, Mülkiye'den memleketine genç bir öğretmen olarak dönen Kerimî'nin ilk eserleri karşısında hemen belirmiştir. Minlibay'dan Orenburg'a taşındıkları tarihten itibaren de Kerimî'nin mücadelesi giderek artmıştır. Muhtemelen babasının eski mutaassıp mollalardan oluşu ve İsmail Bey Gaspıralı sayesinde bu tutumundan vazgeçerek yenileşme hareketinin en aktif isimlerinden birisi olarak öne çıkması, Orenburg'da kendilerine karşı gösterilen sert tutumun bir nedenini oluşturuyordu. 12 Aralık 1901'de dayısı Rızaeddin b. Fahreddin'e yazdığı mektup, Kerimî ve ailesine yönelik sergilenen davranışı en iyi şekilde anlatan belgelerdendir. Anlaşıldığı kadarıyla Kerimî ve ailesi, Orenburg'a geldiklerinde mutaassıp fikirli mollalar tarafından hiç de iyi karşılanmadılar. Örneğin, Gılman Ahund'un meclislerde kadının özgürleştirilmesi konusundaki söylemleri ve onların haklarını savunması oldukça cüretkâr nitelikteydi. Hatta o, söylemlerini biraz daha ileri götürerek Müslüman kadınların içler acısı durumlarının nedenini cahil mollalar olarak görmekteydi. Yine Kerimî'nin yeni çıkan eserleri "Cihangir Mahdum" ve "Şakirt ile Student", mutaassıp mollalar tarafından nefretle karşılanmıştı. Çünkü söz konusu eserler, Kadimci zihniyete yönelik eleştirinin hikâye edilmesinden başka bir şey değildi. Bu nedendir ki aslında kendisi de bir din adamı olan Gılman Ahund ve Kerimî, Orenburg'daki ilk yıllarında mutassıp zihniyet ile savaşmak zorunda kaldılar. Orenburg'un önde gelen mollalarından Fatih Ahund Gaynettinov, "*Gılman Ahund'un olduğu meclislere beni çağırmayınız*" diyerek

tepkisini gösterirken, Kerimî de bu durumu şöyle özetliyordu: “*Bizler onların gözünde uygunsuz, istikametsiz kişilerden sanılıyoruz.*” Gilman Ahund, vefatıyla bu mücadeleden çekilmiş olsa da Kerimî, hayatının geri kalan kısmında pek çok kez aynı durumla karşı karşıya kalacaktı.⁵⁴⁴

Volga Bölgesi Polis Departmanı'nın 16 Şubat 1913 tarihli, Kazan Guberniyası Jandarma Başkanlığı'na göndermiş olduğu rapor, Kerimî'nin Orenburg'a geldiği zaman ve akabinde bölgedeki mutaassıp zihniyet tarafından nasıl görüldüğü konusunda aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Buna göre Kerimî her şeyden önce giyim tarzı ile dikkat çekmiş, onun Avrupaî tarzı Kadimciler tarafından hoş karşılanmamıştır. İkinci olarak “Vakit” gazetesinde mutaassıp zihniyete karşı yazdıkları, kadın haklarını savunması ve onların özgürlüğü konusundaki söylemleri, ona karşı mutaassıp zihniyetin tepkisini artıran nedenlerden bazıları olarak görülmüştür. Yine raporda yer alan bilgilerden en ilginç olanı ise onun dinî yaşantısı ile ilgilidir. Kerimî'nin cuma günleri de dâhil olmak üzere camiye gitmemesi, mason olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Hatta raporda yer alan ifadeler biraz daha ileri giderek onun İstanbul'da bulunduğu dönemde bir mason teşkilatına mensup olduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁵

Orenburg'da bulunduğu dönemde Kerimî'ye iki farklı tutumun sergilendiği anlaşılmaktadır. Kalem sahipleri özellikle de eğitim adamları, genç öğrenciler ve yenileşmeyi destekleyen tüccarlar ona büyük saygı göstermekteydiler. Diğer yandan mutaassıp zihniyet için bir düşman görüntüsü vardı. Kerimî bu kesim tarafından Müslümanlar arasında serbest dinî düşünceleri yaymakla ve gençlerin fikirlerini değiştirmekle suçlanmaktaydı. Öyle ki ondan önce Orenburg camilerinde genç Tatarları görmek mümkün iken şimdilerde cuma ve dinî bayramlar dışında bu gençlerin camilerde görülmesi mümkün değildir. Bütün bunların

---

⁵⁴⁴ Marsel Ahmetjanov, 1999, s.181.

⁵⁴⁵ TMA F 199, op.1, d.906, l.47ob.

sebebi de onlara göre Fatih Kerimî'dir.⁵⁴⁶ Bir başka kaynak, Kadimcilerin en önemli yayım organı "Din ve Maişet" dergisinde yer alan bir mektup, mutaassıp çevrelerin Kerimî'yi nasıl gördüklerini göstermesi bakımından dikkat çeker niteliktedir. Şakir Abdülnasıroğlu tarafından kaleme alınan bu mektupta, Kerimî hakkında oldukça sert ifadeler yer almaktadır. Yazılanların görünürdeki sebebi, Orenburg Cemiyet-i Hayriyesi kasasında para kalmaması ve bu sebeple Kerimî'nin para toplanması yönündeki sözleridir. Kerimî'nin bu sözleri; "hürriyet diye bağırıp, cemiyet-i hayriye işlerine kendisi dışında kimseyi karıştırmayan birisi" şeklinde yorumlandı. Biraz sonra yazarın kalemi sertleşirken, aslında Kadimci anlayışın Kerimî'ye bakışı da görünür hale geliyordu. Abdülnasıroğlu şöyle devam etmekteydi: "...*Fatih Kerimî'nin akli ve onun programı boyunca yürüyen Orenburg halkının balaları atalarından, kızları analarından, öğrencileri halfelerinden, halfeleri muallimlerinden ayrıldı. Bu da yetmedi, şimdi de cemaati âlimlerden ayırdı... Bunu ispat için delile, şahide gerek yok...Şimdi cemaat, bu Kerimof'un nasıl bir adam olduğu herkese malum oldu.*"⁵⁴⁷

Fatih Kerimî açısından mutaassıp zihniyet İslâm'a büyük bir zarar vermekle kalmıyor aynı zamanda onu, hayatın her alanında merkeze koyan Müslümanlara da zarar veriyordu. Gerçek olan şu ki, toplumun mutaassıp zihniyetin görüşlerine karşı çok fazla sorgulama çabası yoktu. Bu nedendir ki onlar tarafından ifade edilenler, sanki bir din kuralıymış gibi algılanmaktaydı. Hâlbuki Fatih Kerimî için gerçek din adamı, İslâm'ın özünü topluma anlatmalı, onları yenileşmeye teşvik etmeli ve İslâm'ı kendisiyle alakasız kaideler içerisine hapsedememelidir. Fakat adı geçenler, kendilerini din adamı şeklinde tanıtanlar, giyim-kuşam ve sakal-bıyık bahislerine dalarak gerçek görevlerinden çok uzaklaşmışlardır. Kerimî'nin 1904 yılında Şark-i Rus gazetesine "Muhlis Kazanî" imzasıyla gönderilen bir mektuba

---

⁵⁴⁶ TMA F 199, op.1, d.906, l.48.; TMA F P36, op.1, d.21, l.10.

⁵⁴⁷ Şakir Abdülnasıroğlu, **Din ve Maişet**, S. 9, 1907, s.139,140. (Bu yazı, derginin "Mektuplar" kısmında yer almaktadır.)

eleştirisi de bu yöndedir. Gazetede yayımlanan mektupta bir molla, Kazan’da genç Müslüman memurların tütün içmelerini, Ruslar gibi giyinmiş olmalarını sert şekilde eleştirmektedir. Saç ve sakallarıyla da mollanın nefretine maruz kalan Tatar gençleri, mollalara ve hazretlere saygı göstermemekle suçlanarak “küçük okumuşlar” şeklinde bir aşağılanmaya maruz kalmışlardır. Molla’nın bu eleştirileri karşısında Kerimî’nin sözleri de en az onunki kadar sert olmuş ve bu örnek üzerinden bir genelleme yapma içerisine girmiştir. Medrese hocası olan mollaların, milletin son kuruşuna kadar alarak beş-on sene medresede kalan öğrencilere bir şey öğretmediklerini, Rusça öğrenmek isteyenlere karşı beddualar edip kıyametler kopardıklarını yüzlerine vurmuştur. Kerimî, yazısının devamında giyim bahsine girerek adı molla, hazret ve imam olan sözde din adamlarının İslâm’dan bihaber olduklarını, onun özünü anlamadıklarını fakat din ve itikat ölçümü yaptıklarını belirtmektedir. Milletin sırtından geçinip, onlardan ve sorunlarından kopuk oluşlarını asla kabul edemez. Giyim konusundaki eleştirilerini de söz konusu mektuba verdiği cevapta şöyle dile getirmektedir:

“Giyime Müslümanlık ve Rusluk nereden geldi. Palto kiliseye, çapan ile beşmet camiye mi tabidir? Paltoyu kim vaftiz ediyor? Beşmete imanı kim öğretti? Söyleyiniz. Allah için söyleyiniz. Bu nasıl bir şeydir! Bu ne kadar cehalettir...! Mensup olduğumuz millete ve dünya üzerinde yaşadığımız aziz vatana fayda ve hizmet etmek yoluna hiç girmeyecek miyiz? Çok yazık! Çok ayıp...! Giyim konusuyla uğraşp vakit geçirmek çok fena bir iştir. Yeşil ya da keten Buhara çapanları Peygamberimizden kalma bir şey değildir. Belki Buhara Yahudilerinden alınmış bir mirastır. Peygamberimiz tarzılığı, tıraş etmeyi öğretmek için gönderilmedi. İman ve tevhit öğretip, benibeşeri dünya ve ahirette mesut edecek güzel ahlaki öğretmek için görevlendirildi. Eğer siz ona gitmek davasındaysanız, onun yolunu tutunuz. Memurların tütün içip dumanını havaya savurmalarından ziyade, milletimizin cehalet ve geri kalmışlığına, fakirlik ve sefaletine, Orenburg, Kazan ve Ufa gibi Müslüman merkezlerinde bütün cadde dolusu dilencilerin gezdiğine ve yüzlerce

İslâm kızlarının bilet ile resmen fahişelik etmek derecesine tenezzül ettiklerine, esaslı dârülmüessesimiz, adam akıllı muallim ve muallimelerimiz, umuma ve insaniyete ait bir iş yapacak muharrir ve ediplerimiz, kütüphane ve kıraathanelerimiz, vesair tesisat-ı medeniye ve nafiamız mevcut olmadığına teessüf edelim. El birliği ile gücümüzün yettiğince millettaşlarımızın saadetine güzel hizmet etmeye çalışalım... Kusurlarımız çoktur. Eskilerde de yenilerde de vardır. Tamamının derdi ve ilacı ilim ve maârifdir. Binaenaleyh var gücümüzle dört elimizle ilim ve maârife sarılalım. İlim ve maârifi istinca ve istibra bahislerine, Arap lisanının dil bilgisi ve söz dizimi kaidelerine mahsus olmadığını asla hatırdan çıkarmayalım.”⁵⁴⁸

Giyim meselesinin yanında hayatın farklı alanlarında Kerimî'nin mutaassıp zihniyetin eleştirilerine karşı duruşuna rastlamak mümkündür. “Beyân'ül-Hak” gazetesinin onuncu sayısında, (1906) Ufa'da gerçekleştirilmiş bir tiyatro oyununun hesabı sorulmaktadır. Makale yazarı, böyle bir şeye Müslümanların nasıl müsaade ettiklerini, müftünün ve mollaların, hülâsa din adamlarının bunu nasıl kabul ettiklerini anlamakta zorluk çekmekte ve en azından onlar tarafından bir tepki verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Yazara göre bu tür girişimler, Müslümanların arasına nefret ve ayrılık sokacak şeylerdendir. Kerimî'nin tiyatro oyununa karşı gösterilen bu tepkiye eleştirisi aynı oranda sert olmuştur. Milleti aydınlanmasına katkı sağlayan bu tür girişimleri, uydurdukları ve kafalarına göre kullandıkları şeriat ile engellemeye çalışan sözde din adamlarını, milletin en ağır yaraları olarak gördüğünü ifade etmiştir. Kerimî için dışardan başlarında takkesi, üstlerinde cübbesi, ellerinde tespih ve misvakı ile millet için abidevî bir görüntü çizen bu insanlar; çocuklarını okutmayanlara, Müslüman kadınların fahişe olarak çalıştırılmasına, üç-dört kadın ile evlenerek onları rezil edenlere laf etmeyip, geliri ile Müslüman çocuklarının okutulmasına katkıda bulunan tiyatro

---

⁵⁴⁸ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.42-45.

oyunlarına İslâm'ı karıştırarak hata yapmaktadırlar.⁵⁴⁹ Bu düşüncede olan din adamlarının yaptıkları tek işi o şöyle özetlemektedir: “*Bütün vazifelerini haftada bir kere minbere çıkmakta, kendileri bile manasını ve ondan esas maksadın ne olduğunu anlamadıkları halde tutu gibi lafza murat Arapça bir hutbe okuyup ahaliyi horul horul uyutmaktan ibaret ediyorlar...*”⁵⁵⁰

Kerimî, kendilerini “millet hadimleri”, “hükümet memurları” ve “ahiret kurbanları” şeklinde tanımlayan mutaassıp din adamlarını, edebiyata ve matbuata iyi gözle bakmayan, milletin çocuklarını birtakım eski çağlardan kalma, bilim ve din ile bağdaşmayan fikirler ile ömürlerini çürütenler olarak görmektedir. Eğitimin tekellerinde olduğunu düşünen bu insanlar, fikirlerinin aksini düşünenleri “*Buhara’da okumuştur. İstanbul’da okumuştur*” diyerek hükümete şikâyet etmektedirler. Kerimî onların, Müslüman çocuklarının Rus mekteplerine girmelerine engel olduklarını, İslâm’ın farz kılmasına rağmen kız çocuklarının eğitim almasına karşı çıktıklarını ısrarla yeniler. Mutaassıp zihniyet bütün bunları yaparken de ellerindeki en büyük silahı kullanmaktadırlar. Bu silah, kendileri gibi düşünmeyenlere karşı kullandıkları “kâfirlik mührü”dür.⁵⁵¹ Özellikle yukarıda ifade edilen İstanbul ve Buhara’da okumuştur şikâyetleri ile mollaların eğitim kurumlarındaki otoriteleri arasında yakın bir ilişki vardır. Bu söz, mektep ve medreselerde görev yapan mollaların, iktidarlarına zarar gelmemesi, dışarıdan gelenlerin yerlerini almaması için idareye jurnalleme biçimlerini ifade etmektedir. Burada görevli mollalar ise genellikle dinî medreselerde eğitim almış insanlardı. Kerimî, bu kişilerin tamamı olmasa da pek çoğunun milletin faydasından çok kendi faydasını düşündüğünü sık sık dile getirmektedir. Ona göre bu kişiler, zaten zor durumda olan halktan topladıkları zekât, sadaka ve öşür gibi gelirlerle zenginleşmekte, milletin sorunlarına ise kulak

---

⁵⁴⁹ Uzun Kulak, “Öteden-Beriden”, **Vakit**, S. 22, 1906, s.2.

⁵⁵⁰ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.85,86.

⁵⁵¹ a.g.e., s.88-91.

tıkamaktadırlar. Ayrıca görevlerini icra etmek için gittikleri yerlerde bir müddet okul işleriyle uğraştıktan sonra rahatlarına düşmekteydiler. Kurdukları medreseler ise programsız ve yetersiz olup yukarıda ifade edildiği gibi millet için faydalı olacak insanları şikâyet etmekten geri durmamışlardır.⁵⁵²

Mutaassıp zihniyetin yenileşmeye verdiği en büyük zararlardan birisi de düşman olarak gördükleri Ceditçilere karşı Rus yönetimi ile birlikte iş tutuyor oluşlarıdır. 1907 yılında Kazan'da gerçekleşen millî eğitim memurları toplantısında konuşan azalardan N. A. İspanskiy'in sözleri, Kadimciler ve hükümet memurları arasındaki ilişkiyi açıkça gözler önüne sermektedir. Bu anlamda İspanskiy toplantıda şöyle bir konuşma gerçekleştirmişti:

“Biz (Hükümet Memurları) eski usulcü (Kadimciler) Tatarlar ile çok güzel geçiniyorduk. Ama yeni fikirlileri (Ceditçiler) bizim için işi uygunsuz hale getiriyorlar. Bu yeniler ve Usûl-i Cedide taraftarlarının izledikleri yol, Rusluk ve hükümetin bakış açısından zararlıdır. Usûl-i Kadim öğrencileri mescitlere gitseler de çok rahat durmaktaydılar. Ama Usûl-i Cedide öğrencileri Ruslar gibi giyiniyorlar, mescide gitmiyorlar, din ve diyanete pek önem vermiyorlar. Lakin bize ve hükümete daha öncekinden çok fazla düşman gözüyle bakıyorlar. Eski usul, biz ve hükümet için daha faydalıydı. Eğer Müslümanların mektep ve medrese konusunda ortaya çıkan yenileşme hareketine ve yeni fikirlilere bir an önce dikkat etmezsek düzeltilmesi imkânsız olan bir hata yapmış olacağız.”⁵⁵³

Burada açıklanması gereken bir nokta vardır; İspanskiy, Ceditçilere yönelik İslâm üzerinden bilinçli bir saldırı gerçekleştirmektedir. İfadelerindeki abartı, aydınları toplum içerisinde itibarsızlaştırmak adına söylenen cümlelerden başka bir şey değildir. Yoksa kendisi

---

⁵⁵² a.g.e., s.65.

⁵⁵³ “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., **Şura**, S. 10, 1908, s.308.

Eğitim Bakanlığı azası olarak gerçeği bilemeyecek kadar bilgisiz değildir. Yukarıda İspankiy'in bahsettiği durumu kanıtlar şekilde bir olay, Müslüman medreselerinin hükümet memurları tarafından teftişi sırasında gerçekleşmiştir. Teftişlerin devam ettiği sırada, yenileşme karşıtı mutaassıp zihniyet yine boş durmamıştır. Bu anlamda biraz da üne sahip Tünteri avılından imam, hatip ve müderris Dinmuhammed Hazret Tünteri, “Vakit” gazetesinin yazdığına göre hükümete gönderdiği dilekçesinde, Ceditçileri hedef alarak iftiralara yer vermiştir. Cedit mekteplerini zararlı gören, coğrafya ilmini şeriata uygun bulmayan ve bu sebeple de haram sayan Hazret, şöyle yazmaktaydı:

“Mesela Usûl-i Cedide taraftarları Yaş Tatarlardır. Onlar Türkiye’deki Yaş Türkler gibi bir parti olup maksatları, Tatarları Rus hâkimiyetinden çıkartıp eski Tatar Hanlığını canlandırmaktadır. Ceditçiler bu yolda hizmet etmektedirler ve halkı da buna yöneltiyorlar. Mektep ve medreselerinde öğrencileri bu yolda eğitip hükümete hilaf kitap okutuyorlar. Reşid Kadı’nın “Bin Bir Hadis”i, “Telfik’al-Haber”, “Eşar-ı Millîye” gibi eserler, bu kitaplardandır. “Bin Bir Hadis” sosyalistlik öğretiyor. Telfik’al-Haber, hükümete karşı durmayı, “Aşar-ı Millîye” eski Tatar hanlarını akla düşürüp milliyet hissini uyandırmaktadır. Bu hareketin başında duranlar Gaspıralı, Alimcan Aliyev ve daha pek çok kişilerdir...”⁵⁵⁴

Muhtemelen 1911 yılındaki İj Bubi Medresesi hadisesi de bu ihbarın sonucunda gerçekleşti. Müslüman medreselerinin hükümet tarafından teftişi sırasında özellikle adı geçen medrese kütüphanesinde bulunan “Bin Bir Hadis” adlı eserdeki cihat meselesi, hükümet karşıtlığı ve itaatsizlik olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı Ceditçi eğitim programı ile öne çıkan Viyatka şehrindeki medrese hükümet memurları tarafından kapatılmış ve

---

⁵⁵⁴ “Fitneçilik”, **Vakit**, S. 720, 1911, s.2.

yöneticileri Bubi kardeşler hapse mahkûm edilmişlerdir.⁵⁵⁵ 30 Ocak tarihli bu baskından Bubi kardeşlerin yanı sıra Orenburg'da Fatih Kerimî, Rızaeddin Fahreddin ve Burhan Şeref de payını almıştır. Evlerine düzenlenen baskınlarda çok sayıda esere ve şahsi belgelere el konulmuş, “Şura” dergisi ve “Vakit” gazetesi idarelerinde aramalar yapılmıştır.⁵⁵⁶

4. Çarlık Hükümeti ve Müslümanlar

Çarlık hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar için yenileşmenin anahtarlarından biri de elbette Rusya idi. Ceditçiler, özellikle Rus eğitim kurumlarını modern çağa ulaşmanın bir aracı olarak görmekteydiler. Bununla birlikte hükümet ve Müslümanlar arasında, tamir edilmesi çok zor olan bir güvensizlik sorunu yatmaktaydı. Bu güvensizliğin en büyük sebebini de yüzyıllar boyunca Müslümanlara uygulanan birtakım politikalar oluşturmuştu. Rusya tarafından izlenen Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikası, sadece Müslümanlar tarafından değil diğer azınlıklarından da tepki görmüş ve hükümete karşı bir güvensizliği de beraberinde getirmişti.

Muhammed Fatih Kerimî yukarıda bahsedilen durumu, Müslümanların geri kalış sebeplerinden birisi olarak değerlendirmektedir. Çünkü Rus hükümeti hâkimiyet altında tuttuğu Müslümanların maddi ihtiyaçlarını gidermek yerine onlara Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak gözüyle bakmıştır.⁵⁵⁷ Bu durum haklı olarak Müslümanların kendilerini

---

⁵⁵⁵ “Bubiler Hakkında”, **Vakit**, S. 758, 1911, s.1.; Nadir Devlet, 2014, s.200.; Alper Alp, 2010, s.27.

⁵⁵⁶ Mesgud Gaynetdin, **İosıf Akçura**, Kazan 2015, s.107.; “Orenburg Haberleri”, **Din ve Maişet**, S. 8, 1911, s. 128.; Yahya Abdullin, 1996, s.29.

⁵⁵⁷ İsmail Bey Gaspıralı da Müslümanlara yönelik Rus siyasetinin eğitim amaçlı olmasını istemekteydi. Tercüman'da 1907 yılında yazdığı makalesindeki ifadeleri de bu yönde olup Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine değiniyordu: “*Otuz bir yıldır Graf Dimitri Tolstoy*

Ruslardan gelen her şeyden uzak tutmasına sebep olmuştur. Öyle ki, eğitim ve bilim yolunda ilerlemek yerine bütün güçlerini, dinlerini ve dillerini koruma uğraşı yolunda harcamışlardır.⁵⁵⁸ “Vakit” gazetesinde çıkan isimsiz bir makalede Müslümanlara yönelik Rus idaresinin siyaseti açık şekilde şöyle ifade ediliyordu:

*“Rusya Müslümanları, hususan içeri guberniyalarda yaşayanları maârif, hüner ve zanaattan mahrumdur. Fakat bunun sebebi kendi taassuplarından çok hükümetin bunlar hakkında tuttuğu siyaset olmuştur. Çünkü hükümetin Ruslaştırma ve daha doğrusu söylenirse çukandırma politikası bir nice yüzyıllardan beri Müslümanların canlarını yaktı. Onların bütün ömürleri, bütün hayatları mukaddes din ve milletlerini korumaya çalışmakla geçti. Daha iyi maârif, hüner ve zanaata doğru tenvire asla vakitleri olmadı.”*⁵⁵⁹

---

nezaretinden beri beynel-i İslâm neşr-i maârif” (Müslümanlar arasında maârifi yaymak) için her tarafta bir hayli Rus şkolaları (okulları) açıldı. Bunlar için hesapsız açık ve gizli emirnameler yazıldı, horoşo (iyidir) diyenlere madalyalar verildi ve bu sene maârifi daha tez intişar için bir de Rus hurufatı ile (harfleriyle) ders kitapları neşretmek içtihadı koşuldu (gayreti bunlara eklendi) Neticesi nedir? Kaç yüz Müslüman ehl-i maârif, ehl-i kemal oldu. Kaç Müslüman Rus dilini kâmilten zapt etti (mükemmel öğrendi)? Otuz yedi senelik hesap bakılırsa sarf edilmiş akçalara ve zahmetlere karşı nol (sıfır) görülecektir. Sebebi nedir? Şkolaların yanlış esas üzere bina ve tesis edildiğidir. Müslümanlara mahsus açılmış hükümet şkolalarının bî-semere, bî-fayda (verimsiz, faydasız) kaldıkları “usûl-i tedris allamesi (pedagoji bilgini) zannolunan müteveffa İlminski ile onun şakirdanının cahilane gayretidir.”

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları, 2017, s.320,321.

⁵⁵⁸ F.K., “İski Mesele Hakkında Bir İki Söz”, **Vakit**, S. 808, 1911, s.1.

⁵⁵⁹ “Bunun Bir Sonu Bulur Mu?”, **Vakit**, S. 227, 1907, s.1.

Kerimî'nin konu hakkında düşündükleri de bundan farksız değildi. O, bir çeviri çalışmasının girişinde Rusya Müslümanlarının geri kalmasında Çarlık yönetiminin rolünü üstü kapalı şekilde açıklıyor ve eleştiriyordu: *“Biz Müslümanların eskiden beri kendi halleri ile meşgul olup yaşayan bir halk diye biliyoruz. Bunlar, eskiden beri kendi dinlerini korumaya çalışıyorlar. Lakin ilim ve marifet-i cedideden bihaber olduklarına göre Avrupa milletlerinde olduğu gibi din ve dil vasıtasıyla kendi medeniyetlerini neşrederek başka milletleri yutmaya çalışmamışlardır.”*⁵⁶⁰

Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar, imparatorluğun nüfus bakımından en büyük azınlığını oluşturmaktaydılar. Aynı zamanda bu nüfus, dil bakımından da bir birlik anlamına gelmekte ve Türkçe konuşmaktaydılar. Yani Müslümanlar bu yönüyle de bir milleti temsil ediyorlardı. Kerimî, izlenen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetinin bugüne kadar sonuç vermediğini, bundan sonra da vermeyeceğini düşünenlerdendir. Ayrıca ona göre bu siyaset hem hükümete hem de Müslümanlara bir fayda getirmeyen, aksine iki tarafı yakınlaştırmaktan ziyade ayrılıkları daha da derinleştiren bir yaklaşımdı. Eğer gayri Ruslara, bu cümleden de Müslümanlara yönelik bir eğitim politikası izlenecekse, bunun içerisinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma amacı güdülmemeliydi. Yoksa bu şekilde izlenecek bir politika içerisinde, hükümetin Müslümanları Rus mekteplerine çekme girişimlerinin sonuçsuz kalacağını belirtiyordu. Ona göre Rus Hükümeti, bahsedilen bu sonuçsuz ve zararlı siyaseti bırakarak Müslümanlara öz vatandaşı şeklinde yaklaşmalıdır. Onların örf ve âdetlerini bilmeli, özellikle de Rus memurları milyonlarca Müslümanın kullandığı dili, Türkçeyi bir zorunluluk olarak görmelidirler. Kerimî bu konuda, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerde bir enstitü kurularak, hükümet memurlarının bu çevrede yetişmesinin

---

⁵⁶⁰ “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., **Şura**, S. 7, 1908, s.203.

sağlanabileceğini de bir öneri olarak sunmaktadır.⁵⁶¹ Diğer taraftan o, hükümetin Müslümanlara karşı ilgisizliğini bir hukuksuzluk olarak da değerlendirmektedir. Çünkü Müslümanlar bugüne kadar idare tarafından vatandaş olarak görülmeseler de kendileri bu bilinçle hareket etmişler, vatan ve hükümetlerine sadakatle bağlı kalmışlardır. Fakat bu sadakatin karşılığı bekledikleri şekilde kendilerine dönmemiştir. Hükümet, Kazan gibi Müslümanlar için önemli ve tarihî bir şehirde onların en önemli değerleri olan İslâm aleyhinde faaliyetlerde bulunmuş, misyonerler İslâm karşıtı kitaplar basmış, toplantılar düzenlemiştir. Bütün Türkistan ve Kırgız Müslümanlarının seçim hakları yok sayılmış, Türkistan'daki Müslüman toprakları Rus göçmenlerle doldurulmuştur. Binlerce mektebi bulunan Müslümanlar için bir tane dârümuallimîn mevcut değildir. Ne hükümet açmıştır ne de Müslümanların kendi kaynakları ile açmalarına müsaade etmiştir. Kilise okullarına, misyoner cemiyetlerine devlet hazinesinden para aktarılırken Müslümanlara ödenek verilmemiştir. Hâlbuki harcanan milletin parasıdır ve eğer vergi açısından düşünülecek olursa Ruslardan sonra en çok da Müslümanlar bu konuda hak sahibidir. Bütün bu haksız uygulamalara, yok sayılmalara karşı Müslümanların tepkisi sabır ve sükûnetten başka bir şey olmamıştır. Kerimî bu çıkışı ile açık bir şekilde Müslümanların geri kalmasından Rus idaresinin sorumlu olduğunu dile getirmektedir. Bu ifadeler aynı zamanda, hükümetin Müslümanlara bakışımı, onları öz vatandaşı olarak görmediğini gösteren deliller olarak da öne çıkmaktadır.⁵⁶²

Kerimi'ye göre Çarlık hükümeti, Rusya Müslümanları arasında meydana gelen yenileşme hareketlerine kuşku ile bakmayı bırakmalıydı. Daha sonraki bölümde görüleceği üzere, hükümet yetkilileri veya mufazâkar Rus matbuatı, onların modern dünyaya uyma

---

⁵⁶¹ [F.K.], "Mahallî Tiller", **Vakit**, S. 465, 1909, s.1.; "Rusya'da İnarodis Mektepleri", Çev. F.K., **Şura**, S. 17, 1908, s.536.

⁵⁶² [F.K.], "Müsavat, Hukuk Bar mı?", **Vakit**, S. 681, 1910, s.1.

çabasını farklı yorumlayacaklardır. Tatarlar, özellikle Kazan Hanlığı'nı yeniden canlandırma, İttihad-ı İslâm ve Ruslar dışında kalan Hristiyan halklarını İslamlaştırma gibi suçlamalara maruz kalacaklardır. İşte Kerimî açısından bu suçlamalar ve hükümetin hezeyanları, Rus ve Tatar halkları arasında yıkılmaz engeller kurmaktadır. Aynı devlet içerisinde yaşayan halkların birbirini anlamasının gerektiği bir zamanda yapılan bu çıkışların ne hükümet ne Ruslar ve ne de Müslümanlar için bir faydası vardır. Kerimî, bu konudaki düşüncelerini şöyle özetlemektedir:

“Müslümanlarda görülen bu hareket (yenileşme hareketi); yalnız canlanmak, ilim ve medeniyet yoluna girme dileği ve sanat ve ticaret yönlerinden vatandaşlarımız olan Rusların ardından gitmeye çalışmaktan ibarettir. Rusya için bundan korkulması bir yana dursun bilakis eğer hükümet Müslümanlardaki bu medeniyet hareketini anlarsa buna kendisinin bizzat yardım etmesi gereklidir. Çünkü Rusya'daki bütün halkların ilerlemesi ve medeniyet yoluna girmesi, hükümet ve vatan için öncelikli olarak istenen iştir. Fakat yazık ki, Rusların dar fikirli bir kısmı, başka millet ve başka din mensuplarına bakışlarında önceki yaklaşımlarından vazgeçmiyorlar. Onları vatana ve hükümete faydasız şekilde görmeye çalışıyorlar. Bunun sonucu ise hükümet için de gayri Ruslar içinde güzel olacak değildir.”⁵⁶³

Çarlık Hükümeti'nin yakın zamana kadar Müslümanların eğitim işlerine karıştığı söylenemez. Bununla birlikte 1905 yılından itibaren bu sessizliğin bozulduğu görülmektedir. Özellikle, Tatarlar arasında “31 Mart Kanunları” olarak bilinen yeni düzenleme ile hükümetin Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetine devam ettiği bir kez daha Tatar kamuoyu ve aydınlar arasında tepkiyle karşılandı. Söz konu kanun, 1870 tarihli Orenburg Dinî İdaresi'ne bağlı Müslüman eğitim kurumları hakkındaki fermanın genişletilmiş şekli olarak çıktı. Fakat

---

⁵⁶³ “Rusya'da Müslüman Meselesi”, Çev. F.K., **Şura**, S. 8, 1910, s.239.

içeriğinde ünlü misyoner İlminskiy'in fikirleri olduğu çok geçmeden Müslümanlar tarafından anlaşıldı. Yeni kanunun daha ilk maddelerinde gayri Ruslar için açılan okulların, o halkı Ruslara yaklaştırmak amacı taşıdığı ifade edilmekteydi. Yine kilise şarkılarının öğretilmesi de maddeler arasındaydı. Yeni kanunda dua ve ibadet kitapları Rusça olarak basılırken, gayri Rusların eğitim kurumlarına müfettişler atanıyordu. Müslümanların tepkisini en çok çeken maddelerden birisi de hiç şüphesiz ders kitaplarında Arap alfabesinin yanında Rus alfabesinin de kullanılacak oluşudur. Tatarlar tarafından bu durum ileriye yönelik bir plan olarak değerlendirilmiş ve tamamen Rus harflerine geçişin bir provasısı olarak yorumlanmıştır.⁵⁶⁴ Kanunun çıktığı günlerde “Vakit” gazetesi bu tehlikeyi ilk sayfasında ele almaktaydı. Gazete, Bakanlık tarafından gayri Rusların eğitim kurumları için görevlendirilen on altı müfettişe odaklanıyordu. Bunların arasında İslâm düşmanlığı ile bilinen İlminskiy aşığı, Orenburg bölge müfettişlerinden Babrojnıkov bulunmaktaydı. “Vakit”in yazdığına göre adı geçen bölge müfettişinin isteği doğrultusunda Orenburg için ünlü misyoner Vasilyev'in tayin edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Vasilyev, daha öncesinde Turgay vilayeti iptidai mektepler müfettişi olarak görev yapmış ve misyonerlik faaliyetleri ile öne çıkmış bir memurdu. “Vakit” gazetesi bu durumun Orenburg Müslümanları için felaket olacağını belirterek Duma vekillerinin bu konuda harekete geçmesini, Müslümanların da bu eğitim kurumlarını ellerine alarak Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine karşı koymaları gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca yeni düzenlemenin 17 Ekim Manifestosu ile uyuşmadığını da belirtmiştir.⁵⁶⁵ “Vakit” gazetesi, bu süreçte pek çok makale ile kanunların Müslümanların nazarında kabul edilmesinin mümkün olmadığını ve misyonerlik amacına hizmet ettiğini yazarken meseleye dil yönünden

---

⁵⁶⁴ Nadir Devlet, 2014, s.141,142.; Alper Alp, 2010, s.122-124.

⁵⁶⁵ “Orenburg İyul 2”, **Vakit**, S. 44, 1906, s.1.

ayrı bir özen göstermiş; “*Hükümet 31 Mart Nizamı ile bizim mekteplerimizdeki millî harflerimize karşı savaş açtı*” cümleleriyle düşünce ve tepkisini dile getirmişti.⁵⁶⁶

1910-1911 yılları arasında Müslüman mektep ve medreselerinin hükümet memurları tarafından teftiş edilmesi, bu anlamda da Orenburg’da yapılan teftişler, Muhammed Fatih Kerimî açısından önemli bir meseleydi. Ona göre bu teftişlerde Müslümanların korkacakları ya da çekinecekleri bir durum yoktu. Aksine Kerimî, Rusya’nın Müslümanları anlaması açısından bu teftişlere önemli bir misyon yüklüyordu. Diğer taraftan, bu mesele üzerinden artık Rus matbuatı da hâkimiyeti altında yaşayan bir Müslüman gerçeğini kabul ve itiraf etmekteydi. Bu anlamda Novoye Vremya gazetesi, imparatorluk sınırları içerisinde on sekiz milyon Müslümanın yaşadığını fakat bunları bilmediklerini, onlara gönderilen memurların iyi eğitilmiş olmadığını, Müslümanlardan habersiz ve onlara karşı ilgisiz olduklarını yazıyordu. Bu, gerçekçi bir itiraf olmanın yanı sıra Novoye Vremya’nın dikkat çektiği bazı hususlar, Müslümanlara yönelik yaklaşımın amacını biraz daha açık şekilde ortaya koymaktaydı. Ünlü Rus gazetesi Müslümanlara yaklaşmayı, onları daha kolay kontrol etmek açısından istiyordu. Bu anlamda mektep ve medreselerde okutulan ders kitapları, öğretmenler, Cedit mektepleri ve ortak dil oluşturma gayretleri onlar için üzerinde durulması gerekenler arasındaydı. Özellikle yaptığı bir uyarı, oldukça dikkat çekici olmakla birlikte ünlü gazetenin gerçek düşüncesini de gözler önüne seriyordu. Gazete, Müslüman mekteplerinde öğretmenlerin giyimlerinin dahi İstanbul tarzında olduğunu belirterek, buradaki Müslümanlar üzerinde Türkiye etkisini vurgulayıcı bir ifadeyle dile getiriyordu. Aslında Novoye Vremya’nın bu itirafı,

---

⁵⁶⁶ “Nişlerge Kirek”, **Vakit**, S.73, 1906, s.1.; “Graf Vitte ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 89, 1906, s.1,2.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 92, 1906, s.3.; “Kayusuna İşanayak?”, **Vakit**, S. 98, 1906, s.2,3.; “Öz Maişetimizden”, **Vakit**, S. 121, 1907, s.1.; “Müslüman Mektepleri Korkunçtadır”, **Vakit**, S. 168, 1907, s.1,2.; “Hükümet ve İslâm Mektepleri”, **Vakit**, S. 176, 1907, s.2,3.; “Ana Tili”, **Vakit**, S. 104, 1906, s.1.

Müslümanlara yönelik bu teftişlerin, Müslüman eğitim kurumlarını düzene sokmaktan ve tanımaktan ziyade başka bir amaca hizmet ettiğini gösteriyordu. Diğer taraftan ifade edildiği şekliyle Kerimî, bu teftişleri doğal karşıladı ve iki milletin birbirini tanımaya yönelik bir adım olarak değerlendirdi. Teftişler sayesinde hükümet memurları Müslümanların hallerini yakından görerek onların eksikleri konusunda bir adım atabilirlerdi. Milyonlarca Müslümanın, binlerce mektebi olan bir milletin, bir tane dahi dâru muallimîni olmadığına müfettişler bizzat şahit olabilir ve gerekli yerlere Müslümanlar için gayet önemli olan bu sorunu iletebilirlerdi.⁵⁶⁷ Yine Kerimî bu teftişler sayesinde, hükümetin Müslümanların mektep ve medreselerinin pek çok açıdan yetersiz olduğunu anlayacaklarını da düşünüyordu. Yetkililer okutulan fen bilimlerinin, var olan ders kitapları sayısının, uygulanan eğitim programlarının yetersizliğini görerek bütün bu eksikleri hükümete ulaştırmada önemli rol oynayabilirlerdi.⁵⁶⁸ Kerimî açısından bu teftişlerin ikinci bir önemi daha vardı ki, bu da doğrudan Cedit mekteplerini hükümete düşman bir kuruluş olarak jurnalleyenlerle ilgiliydi. Müfettişlerin mektepleri yerinde görmesi, yapılan ihbarların asılsızlığını da ortaya koymuş olacaktı.⁵⁶⁹

5. Rus Eğitim Kurumları ve Rus Dili

Müslümanlar için yenileşme yolunun Rus eğitim kurumlarından geçtiği bir gerçektir. Bu, Batı'ya açılan bir kapı olarak da görülebilir. Aynı zamanda Müslüman eğitim kurumları olan mektep ve medreselerin yetersizliği, modern zamanın ihtiyaçlarına cevap verememesi ile ilgilidir. Öyle ki ekonomik olarak toplumun eğitim işlerindeki yetersizliği ve hükümet

---

⁵⁶⁷ “Müslümanlar ve Rusya”, **Vakit**, S. 698, 1910, s.1,2.; [F.K.], “Müslümanlar ve Rusya”, **Vakit**, S. 700, 1910, s.2.

⁵⁶⁸ [F.K.], “Teftiş Aldında”, **Vakit**, S. 701, 1910, s.1,2.

⁵⁶⁹ a.g.m. s.1,2.; [F.K.], “Teftiş Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 704, 1910, s.1.

tarafından da bu anlamda yardım görmemesi ortadadır. Dolayısıyla eğitim işlerinin Tatar zenginlerinin maddi destekleri ile yürümesi doğal bir sonuç olarak çıkmaktadır. Diğer yandan bir dönem Müslümanlar için eğitimin merkezi olarak öne çıkan Türkistan eğitim kurumlarının Rus işgalinden biraz önce başlayan gerileyişi ve işgalle birlikte daha da içinden çıkılmaz bir hal alması da Müslümanların, eğitim alanında var olan sorunlarını biraz daha artırmıştır. Bütün bu nedenlerden dolayı aydınlar, Müslümanların Rus okullarından istifade etmelerini zorunlu olarak görmüşlerdir. Aslında bu zorunluluk, Müslüman toplumunun sadece aydın kesimi tarafından düşünülmekteydi. Ancak onlarda her zaman bir kuşku içerisinde bulunmuyor değillerdi. Geçmişte idarenin izlemiş olduğu Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasının bir sonucu olarak, toplumun genelinde Rus eğitim kurumlarına hatta biraz daha genelleştirilirse Rusya'dan gelen her şeye şüpheyle bakılmaktaydı. Fakat bu durum aydınların kafasında bir an önce çözülmesi gereken önemli bir sorundu. Her şeyden önce Müslümanlar Rusya hâkimiyeti içerisinde yaşamaktaydılar ve kendilerini dışarda tutmaktan ziyade onlarla birlikte olmak zorundaydılar. Diğer taraftan Rus eğitim kurumları ile yakalanacak başarı aynı zamanda Müslümanların yenileşme alanında ilerlemesine doğrudan katkıda bulunacaktı.

Ceditçi aydınların pek çoğu Müslümanların Rusçayı öğrenmelerini ve Rus eğitim kurumlarına girmelerini gerekli görmekteydiler. Kerimî'ye gelene kadar hareketin ilk temsilcisi olarak öne çıkan isimler, bunun gerekliliğini pek çok kez ifade etmişlerdi. Daha önce de bahsedildiği şekilde Abdurrahim Otuz-İmeni Rusçanın kırk birinci farz olduğunu belirtiyordu.⁵⁷⁰ Benzer şekilde İsmail Bey Gaspıralı da hemen hemen her yazısında Rusçanın hem hükümet ile olan ilişkileri açısından hem de Müslümanların eğitim hayatı açısından önemli olduğunu vurgulamaktaydı. Rus eğitim kurumlarının önemini de iyi bilen Gaspıralı şöyle yazıyordu: “*Eski Rusya'nın bize veremediği dersaneleri, yeni ve yenilenme yoluna*

---

⁵⁷⁰ İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, 2007, s.12.

girmiş Rusya'dan istiyoruz ve bekliyoruz..."⁵⁷¹ Başka bir yazısında ise yenileşme yolunda en büyük yardımı Rusya'dan beklediklerini şu cümlelerle ifade ediyordu:

“Büyük kardeşler, bize ışık veriniz. Yoksa boğuluruz, çürürüz ve çevreyi kirletiriz. Bizler, Müslümanlar, hâlen çocuğuz, dolayısıyla bilge pedagoglar olunuz; bizlerle sizlere şaşkın şaşkın bakacağımız biçimde değil, sizleri anlayacağımız biçimde konuşunuz. Sizleri anladığımız zaman, mektebimizde bilim ve bilgilerimizin ilk meyvelerini elde ettiğimiz zaman; Tatar kitaplarından vatanımız Rusya'yı ve onun kurallarını öğrendiğimiz zaman, emin olunuz, biz de lise ve üniversitelerimizi doldurmak, hayat ve bilim meydanında sizlerle beraber çalışmak arzusu doğacaktır...”⁵⁷²

Gaspıralı İsmail Bey pragmatik bir yol izliyordu ve o, geçmiş zamanda Müslümanlara karşı uygulanan pek çok haksızlığı bir kenara bırakarak birlikte yaşama arzularını ifade etmekteydi. Ayrıca vatandaş olarak hükümetlerinden talepte bulunması da gayet doğaldı.

Muhammed Fatih Kerimî de üstadı Gaspıralı İsmail Bey gibi Rus eğitim kurumlarının ve Rus dilinin Müslümanlara getireceği faydaları çok iyi biliyordu. Bu nedenle Müslüman çocuklarının Rus okullarında eğitim görmelerini ve Rus dilini öğrenmelerini şiddetle desteklemekteydi. Ayrıca sürekli fakirliği dile getirerek, bu okullara çocuklarını göndermenin imkânsızlığını öne sürenler için ise eleştirileri oldukça sertti. O bu davranışı sergileyenler için şöyle yazmaktaydı:

“Bu mekteplerde (Rus okullarında) öğretim için senevi verilecek para şu derecede azdır ki, bizim Müslümanlarımız o gibi paraları pivahane (birahane-meyhane) ve fuhuşhaneye bir kez girip çıktıklarında hiç acımadan harcıyorlar. Bizim bu taraf

---

⁵⁷¹ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları, 2017, s.370.

⁵⁷² İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları, 2017, s.112.

Müslümanlarından Rus mekteplerinde okuyanlarımız gerçi ara sıra görünse de halkımızın çokluğuna nispeten hiç yok denecek derecesinde azdır... ”⁵⁷³

Diğer yandan Kerimî, Müslümanların Rus eğitim kurumlarına karşı çekincesini de anlıyordu. Fakat o, eğitim kurumlarına girmekle hemen Hristiyanlaşma veya Ruslaşmanın olmayacağını düşünüyor ve bu konuda özellikle Japon öğrencilerin Amerika’daki eğitim hayatlarını örnek veriyordu. Kerimî, Müslümanların; “*Rus mekteplerinde çocuklarımızı okuturduk lakin orada İslâm’a uygun şekilde dinimizi öğretmiyorlar. Rusça okuyunca kendi dinimize ve milletimize muhabbetleri kalmıyor*” savunmasına karşı Japon öğrencilerin Amerika’da eğitim aldıklarını, din ve milliyetlerinin bozulmadığını dile getirerek cevap veriyordu. Bu insanların da dinlerinin kutsal olduğunu belirterek, her ne oluyorsa birlikte yaşadıkları çocuklarının Rus mekteplerine gitmeleriyle bir anda din ve milliyet yönünden bozulmalarını, itikatlarının değişmesini ve milletlerine olan muhabbetlerinin azalmasını eleştiriyordu.⁵⁷⁴ Bu sadece toplumun bir korkusuydu. Diğer taraftan Musa Carullah, Kerimî’nin aksine bu konuda daha hassastı. Özellikle Rus eğitim kurumlarında okuyan bazı Müslüman çocuklarının yukarıda bahsedilen yönlerden bozulmasını üzüntüyle karşılamakta ve bunu, önceki nesillerin korkularının ve Rus mekteplerinden neden kaçtıklarının haklı gerekçesinin gün yüzüne çıktığı şeklinde yorumlamaktaydı. Bu hassasiyetinin yanında Carullah da Rus eğitim kurumlarının Müslümanlar açısından önemini ifade edenlerdendir. Onun sözlerinde, reddetmekten ziyade bir uyarı söz konusudur.⁵⁷⁵ Kerimî’nin 1913 yılında bir vesileyle gittiği Ufa’da da aynı konuya temas ettiği görülmektedir. Daha öncesinde de belirtildiği şekilde o, Müslümanların maddi ve manevi yetersizliğini görerek Rus

---

⁵⁷³ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, s.21.

⁵⁷⁴ a.g.e., s.22.

⁵⁷⁵ Ahmet Kanlıdere, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri**, İstanbul 2005, s.44,45.; Musa Carullah Bigiyef, 2019, s.102.

mekteplerinden yararlanılması gerektiğini belirtmişti. Ayrıca o, Rus mekteplerini toplumsal kaynaşmanın gerçekleşmesi açısından önemli buluyordu. Bundan dolayıdır ki, o Ufa seyahatinde, Ufa Müslümanlarının Rus mahallî idaresi tarafından açılan okullara gösterdikleri ilgiyi memnuniyetle karşılıyordu.⁵⁷⁶ Bununla birlikte Kerimî'nin bir endişesi vardı. Bu endişe dönemin aydınlarının zihnini de meşgul etmekteydi. Açılan Rus mekteplerinde ana dil ve İslâm eğitimi verilmemekteydi. Bu durumda Kerimî şu soruları sormaktaydı: “*Ya bizim ana dilimiz, millî edebiyatımız, din ve akıdemiz nerede öğretilecek? Bunları bize kim okutacak? Bunlar olmaksızın bir milletin yaşaması mümkün müdür? Yok, elbette yok.*”⁵⁷⁷ Müslümanların eğitim sorunlarının kısa zamanda çözülmesini mümkün görmeyen Kerimî, iki seçenek sunmaktadır. Bunlardan ilki Müslüman eğitim kurumlarının ıslah edilerek Rus mektepleri ile aynı seviyeye getirilmesidir. Fakat buradaki sorun, Müslümanların yeterli maddi ve insan kaynağına sahip olmamalarıdır. İkinci seçenek ise mahallî Rus mekteplerinde ana dil ve İslâm öğretiminin yapılmasıdır. Fakat bu okullarda söz konusu dersleri verecek yetişmiş Müslüman eğitimci de yeterince yoktur. Bölge halkı da Kerimî'ye bunu belirtmiştir. Bütün bunların yanında Müslüman eğitim kurumlarının idare karşısındaki yerinin hâlâ belirsiz oluşu da Kerimî açısından eğitim meselesinin kolay kolay çözülmeyeceğini gösteren işaretlerdendir.⁵⁷⁸ O 1917 yılında da ister hükümet isterse Müslümanlar tarafından açılsın, Müslüman iptidai mekteplerinde ana dilde eğitim verilmesinin taraftarıydı. Elbette Kerimî Rus dilinin öğrenilmesinden korkmuyordu ve onun Rusya Müslümanları için faydasının çok fazla olduğunu düşünüyordu. Fakat diğer yandan da ana dil, bir milletin yaşaması için yegâne unsurlardandı ve Kerimî de bunun farkında olarak şöyle yazıyordu: “*Kendi fikrime gelince*

---

⁵⁷⁶ F.K., “Ufa’da Bir Niçe Kün I”, **Vakit**, S. 1325, 1913, s.2.

⁵⁷⁷ a.g.m., s.2.

⁵⁷⁸ a.g.m., s.2.

*hiç tereddütsüz ve kati surette iptidai mekteplerimizde eğitim dilinin ana dilimiz olması gerekliliğine itikat ettim. Bizim için hayat memat meselesi diyor ve biliyorum...*⁵⁷⁹

Fatih Kerimî, bütün Rusya için uygulanacak olan tek tip iptidai eğitim meselesini desteklemekteydi. İptidai eğitimin umumileştirilmesi meselesi 1907 yılında II. Duma'da gündeme gelmiş fakat Duma'nın kapatılması ile bir öneri halinde kalmıştı. III. Duma ile tekrar ele alınan meselede, ilgili komisyon ancak 1910 yılında çalışmalarını tamamlamıştı. Her ne kadar düzenlemeler kanun olarak yürürlüğe giremese de üzerinde büyük tartışmalar yaşanmıştır. Gerek Müslüman halk ve gerekse onların Duma'daki temsilcileri Müslüman Fraksiyası, bu konuda endişe içerisindeydiler. Öyle ki, daha müzakereler bitmeden Müslüman vekiller, umumi eğitim hakkındaki görüşlerini dile getirmek zorunda kalmışlardır.⁵⁸⁰ Fatih

⁵⁷⁹ F. K., "İptidai Talim ve Müslüman Fraksiyası", **Vakit**, S. 2161, 1917, s.1.

⁵⁸⁰ "1-Müslümanların durumları göz önüne getirildiğinde onlar için dünyevî ve dinî olmak üzere iki ayrı tip okul gereklidir. 2- Komisyonun kabul ettiği kanun taslağı doğrultusunda açılacak ilköğretim okullarına Müslüman Fraksiyası şu şartlarla destek verecektir: Müslümanların yaşadığı vilayetlerde açılan ilköğretim okullarında dersler, çocukların ana dilinde okutulmalıdır. Bu okullar memleketin ortak menfaatlerini gözetlemekle beraber, idare ve program yönlerinde yerel halkın dinî, millî ve sosyal ihtiyaçlarına uygun olmalıdır. Müslüman ahalisinin yaşadığı vilayetlerde açılan ilkokullarda Rus dili öğretimi üçüncü sınıfın ilk yarısında başlamalıdır. Din derslerinin programı ve bu dersleri okutacak öğretmenler Mahkeme-i Şeriye tarafından tasdik edilmelidir. 3-Müslümanların dinî okul alanındaki ihtiyaçlarını mevcut mektep ve medreseler karşılıyorlar. Bununla birlikte şimdiye kadar Müslümanlar arasında dinî okullar bünyesinde açılan ilkokullar bundan sonra da dinî mektepler olarak varlıklarını sürdürmelidir. 4-Dinî okullar Mahkeme-i Şeriye'ye bağlı olmalıdır. 5-Mevcut Müslüman okullarından dinî ilimler yanı sıra, dünyevî bilimlerin de okutulduğu okulların statüsü hakkında, bu okulların açılmasını ve faaliyetlerini sürdürmesini

Kerimî ise kendisi açısından önemli olan bu meseleye, Müslümanların içerisinde buldukları zor durum üzerinden bakmaktaydı. Özellikle ekonomik sorunlar, eğitim meselesinde Müslümanların elini kolunu bağlamaktaydı ve eğitim kurumları hem fiziksel yönden yetersiz hem de içerik yönünden tam anlamıyla istenilen seviyede değildi. Bu nedenler Kerimî'nin, iptidai talimin umumileştirilmesi meselesine sıcak bakmasına neden oluyordu. Diğer taraftan Orenburg Müslümanlarının büyük bir bölümü, kendilerinin millî kurumları olarak gördükleri ve genellikle dinî eğitim veren mekteplerin yeni düzenleme ile zarar göreceğini, İslâm'ın ve ana dilin öğrenilmesine büyük bir darbe vurulacağını düşünüyorlardı. Bunun üzerine Orenburg Müslüman Cemiyeti 1 Ekim 1910 tarihinde şehir tiyatrosunda büyük bir toplantı düzenledi. O sıralarda şehirde bulunan Sadri Maksudî ve Duma'da Orenburg Müslümanlarını temsil eden Cihangir Bayburin de toplantıya katılanlar arasında bulunuyorlardı. Görüşmelerin Fatih Kerimî açısından çok da iyi geçtiği söylenemez. Çünkü Orenburg Müslümanlarının bu konudaki hassasiyetini bilmesine rağmen kullandığı cümleler hiç de hoş karşılanmadı. Kerimî, açılacak yeni okullar ile Müslümanların geleneksel mekteplerinin daha kötü duruma düşeceğini, zaten ihtiyaçlarını karşılamayan bu kurumların yetersiz kalacağını ifade etmişti. Öyle ki, yeni düzenleme ile açılacak okullar hem hükümet hem de zemstvo idareleri tarafından her yönden desteklenecekti. Bu nedenle de Müslümanların yeni duruma verdikleri tepkiyi anlamakla birlikte, açılacak okullara önem vermelerini, bunları tamamen bir tarafa bırakmamalarını ifade etti. Fakat onun sözleri tepkiyle karşılandı ve konuşmasını bitirmesine dahi müsaade edilmedi. Katılımcıların bazıları Kerimî'nin cümlelerini; Rus mekteplerini, millî mektep diye ifade ettikleri mahalle mekteplerine tercih ettiği şeklinde yorumladı.⁵⁸¹ Üç bin kişinin katıldığı toplantıda Müslümanların söz konusu mesele hakkındaki talepleri kabul

---

sağlayan şahıslar veya ahalinin görüşü belirleyici olmalıdır. 6- Müslüman ahalinin okul ihtiyacının karşılanması için devlet desteği zaruridir.” Alper Alp, 2010, s.127,128.

⁵⁸¹ “İptidai Talim Meselesinde”, **Vakit**, S. 675, 1910, s.2.

edildi ve sonrasında da bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun görevi, alınan kararların gerçekleştirilmesi için gerekli yerlere müracaatların yapılması ve bunların takibinin üstlenilmesi şeklinde belirlendi. Komisyonda şu isimler yer aldı: Fatih Kerimî, Zahidullah Hazret, Niğmetullah Hazret, İshak Hazret, Hüseyin Hacı Hüseyinof, Burhan Şeref, Kebir Bekir, Hüseyin Donskoy, Abdurrahman Fahreddinov, Abdurrahim Habibullin ve Şeyh Attar Abizgildin.⁵⁸² Toplantıda alınan kararlar ise şu şekildedir:

1. *“Yeni kanunlar dinî mektepler için geçerli olmamalıdır.*
2. *Müslümanların eğitim aldığı yerlerde din ve ana dil eğitimi kesinlikle olmalıdır.*
3. *Rusça dışında öğrenimin bütün kademelerinde ana dilde eğitim verilmelidir.*
4. *Din ve ana dil eğitimi verecek öğretmenlerin seçiminde tavsiye ve karar yine Müslüman eğitimcilere bırakılmalıdır.”⁵⁸³*

---

⁵⁸² a.g.m. s.2.

⁵⁸³ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 677, 1910, s.3.

Devlet Duması’nda da bu mesele üzerinde uzun tartışmalar oldu. Yapılan toplantılarda özellikle gayri Ruslar dışında kalanlar, yani azınlıklar; bu yeni sistemi faydasız, Ruslaştırma siyasetine hizmet eden bir proje olarak değerlendirdi. Müslüman vekillerin bu konudaki konuşmaları şu şekilde özetlenebilir: “1-Biz bütün Müslümanlar şimdiye kadar hükümetin bize karşı uyguladığı eğitim politikalarından memnun değiliz. 2-Biz Müslümanlar bu yeni kanunu, yeterli ve uygun bulmuyoruz. Bulacak da değiliz. 3-Biz, dili ve edebiyatı olan bir milletiz. Bugüne kadar böyleydi. Şimdi de böyle. Gelecekte de böyle olacak. Biz mektep ve medreselerimizi kendi elimize almak istiyoruz. Bizim için hükümet tarafından açılacak mektepler, ana dilimizde eğitim versin. Bu yerlerde din ve dil eğitimimiz hususi olarak verilsin.” “Gasudarstvennyy Duma”, **Vakit**, S. 686, 1910, s.2., “Gasudarstvennyy Duma”, **Vakit**, S. 688, 1910, s.2.; “G. Duma’da Talim-i Umumi Meselesi”, **Vakit**, S. 702, 1910, s.2.

6. Dil Meselesi

Yenileşme döneminin en önemli konulardan birisini şüphesiz dil meselesi oluşturdu. İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarı ile gündeme getirdiği bu konu, Türk dünyası içerisinde ortak bir edebî dil oluşturmayı amaçlamaktaydı. Gaspıralı, Türkçe'nin sadeleştirilmesi ve içerisindeki yabancı sözcüklerin atılması gerektiğine inanarak kendi tabiri ile "Kaba Türkçe"nin inşasına çalışmaktaydı.⁵⁸⁴ Bu nedenle o, bu amacın dışında kalarak şiveleri öne çıkaranlara karşı sert eleştiriler yapıyordu. Hâlbuki Gaspıralı, İstanbul'daki hamal ve kayıkçılar ile Doğu Türkistan'daki deve güdücülerini ve çobanları birleştirebilecek bir dilden bahsediyordu. Onun kurmaya çalıştığı ortak edebî dil, Osmanlı Türkçesini temel almaktaydı ve Gaspıralı açısından bu durum, Osmanlı Türkçesinin gelişmiş olmasıyla doğrudan ilişkiliydi.⁵⁸⁵

Muhammed Fatih Kerimî, İsmail Bey Gaspıralı'nın ortak edebî dil oluşturma fikrine sadık kalan ve bunun hayata geçirilmesi için çaba harcayan isimlerin başında gelmektedir. Kendisi gerek yazılarında ve gerekse cemiyetler içerisinde bu meseleyi sürekli olarak gündeme getirmiş birisiydi. Hatta bu konuda Gaspıralı da onu takdir eder ve ortak edebî dil meselesinde Kerimî'nin önemli bir yeri ve bu meselenin baş aktörlerinden birisi olduğunu diğer isimlerle birlikte şöyle izah eder:

"Bu lisan, "Tercüman'ın kullandığı lisandır" davasını edecek kadar akılsız değiliz; lâkin, her vilâyetin uleması, üdebası ve ehl-i mütalâası (âlimleri, yazarları, araştırmacıları) anlayacak, bu surette yazmaya çalışıyoruz. Bu lisan, bu dil, son yirmi

---

⁵⁸⁴ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul 2015, s.40.

⁵⁸⁵ Mustafa Toker, "İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 16, 2004, s.35.; Hakan Kırmırlı, 2010, s.48.

yıl içerisinde meydana çıkmış Mercanî'nin, Feyizhanov'un, Maksudî'nin, Rızaeddin'in, Abdurreşid'in Tahirî'nin Fatih Kerimî'nin, biz âcizlerinin usûl-i kalemiyesi ve semere-i efkârıdır (yazı tarzı ve düşüncelerinin sonucudur). ”⁵⁸⁶

Gaspıralı'nın da yukarıda ifade ettiği şekilde Fatih Kerimî, ortak edebî dil oluşturma çabasında gerçekten de büyük çabalar sarf etti. O, dil meselesini Müslümanların istikballeri açısından en önemli konu olarak değerlendiriyordu. 1907 yılında, siyasî çalışmaları kapsamında Müslüman İttifakı'nın bir üyesi olarak Petersburg'da Muvakkat Komite içerisinde bulunduğu dönemde, dil konusunun hafife alınamayacak bir konu olduğuna gözleriyle şahit olmuştu. Nisan ayında Müslüman İttifakı temsilcileri, Muvakkat Komite üyeleri ve Duma'daki Müslüman vekiller arasında bir toplantı yapılmıştı. Fakat toplantıda Müslüman temsilcilerin birbirlerini anlamadıkları, birbirleriyle iletişim kurmakta zorlandıkları görüldü. Bu durum Kerimî açısından iki önemli gerçeği bir kez daha gözler önüne serdi; Bunlardan birincisi Müslümanlar arasında ortak dil oluşturma düşüncesi, ikincisi ise Rusçanın Müslümanlar için ne kadar zorunlu ve önemli olduğunun gerçeği. Kerimî, bu durum karşısındaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmişti: “*Nice yüz yıllardan beri bir vatanda yaşayan dil, kan, din kardeşi olan biçare Türkler, birbirlerinin dillerini anlamıyorlar, birbirleri ile konuşamıyorlar. Çok yazık! Her birisi Rusça bilse tamam. Fakat maalesef o da yok! Zannedirim ki burada olup da işbu hali gören adamların hiç birisi dil bahsi gerekmez ya da Rusça öğrenmenin lüzumu yoktur desin...*”⁵⁸⁷ Toplantıda bir dilde anlaşmak mümkün olmayıp özellikle Türkistan'dan seçilen vekillerin Rusçayı bilmiyor ya da bu dile çok az hâkim oluşları, Rusçayı bilenlerin ise ana dillerini konuşmada, anlamada zorluk çekmeleri onu derinden üzmüştü. Kerimî'nin yukarıdaki cümleleri, Müslümanların dil konusundaki durumlarını göstermesi açısından ibretlik ifadelerdir. Bununla birlikte bu değerlendirmenin

---

⁵⁸⁶ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, 2015, s.88.

⁵⁸⁷ F.K., “Petersburg'da Müslümanlar: İttifak ve Fraksiya”, **Vakit**, S. 159, 1907, s.1,2.

üzerinden çok fazla zaman geçmeden, Müslümanların yaptığı başka bir toplantıda aynı sorun tekrar ortaya çıktı ve Kerimî'nin bu konudaki cümlelerini yenilemesine neden oldu:

“Haziran’ın 15-25 (1914)’inde Petersburg’da Umum Rusya Müslümanlarının toplantısı yapıldı. Asırlardan beri birlikte yaşayan, aynı anne ve babanın çocukları Türkoğlu Türkler, bir doğan kardeşler bir araya geldiler...Lakin eyvah! Kardeşler birbirlerinin dillerini anlamıyorlar. Birbirlerinin maksatlarını anlamıyorlar. Anlaşabilmek için yabancı dillere, Rusçaya, Arapçaya, Farsçaya Fransızcaya müracaat gerekiyor. Bu nasıl büyük bir facia!”⁵⁸⁸

Kerimî'nin bahsettiği Rusçaya müracaat konusu, onun Rusçaya karşı olduğu anlamına gelmemekteydi. Kendisi de bunu ifade etmekle birlikte o, Türklerin kendi dillerini Rusçadan daha iyi konuşmaları gerektiğini düşünüyordu. Toplumun aydın kesmi olarak nitelendirilen, en azından bir temsilci olarak öne çıkan insanların ana dilleri üzerinden anlaşamamaları, ortak dil oluşturma idealinin savunucusu olan Kerimî için elbette büyük bir sorun ve hayal kırıklığı idi. Kerimî, değerlendirmesine şu cümlelerle devam etti ki, bu satırlar onun dil meselesine ne kadar önem verdiğini göstermekteydi:

“Bize bu dilsizlik faciası nereden geldi? Nereden doğdu? Bunun sebepleri uzun. Bunlar birtakım siyasî, içtimaî, tarihi inkılapların neticesidir. Bunlar şimdi değişmiyor. Çünkü tarih geri dönmüyor, ileri gidiyor. Üzücü yönü şudur ki, biz bu facianın henüz farkında değiliz. Bunun için henüz kaygılanmıyoruz...Büyük üstat İsmail Bey Gaspıralı'nın otuz yıldan beri edebî dil, umumi şive tavsiyeleri boşa değildi. Lakin maatteessüf, onun önemini ve bu fikrin ulviyetini anlayan kişiler bizde yok...”⁵⁸⁹

---

⁵⁸⁸ K., “Tilsizlik Faciası”, **Şura**, S. 13, 1914, s.399

⁵⁸⁹ F.K., “Tilsizlik Faciası”, **Şura**, S. 13, 1914, s.400.

Kerimî açısından dil meselesi Müslümanların yenileşme hareketiyle doğrudan ilişkiliydi. O da İsmail Bey Gaspıralı gibi bu konuda ayrı hareket edilmesine karşı çıkmakla birlikte meseleyi bir anda halletmenin mümkün olmadığını ve bunun için çok çalışılması gerektiğinin farkındaydı. Fakat her ne kadar zor olsa da mücadele etmenin gerekli olduğunu, bu ideal başarılmasa bile şiveleri birbirinden uzaklaştırmamak gerektiğini ifade ediyordu. Aksi halde şivelerin öne çıkarılmasını bir ayrılık olarak görmekte ve bu ayrılığı isteyenlerin çok fazla olduğunu dile getirmekteydi.⁵⁹⁰

Kerimî, ortak edebî dil oluşturma konusundaki düşüncelerini Osmanlı Türklerinin ünlü isimlerinden Mahmud Esad Efendi ile paylaşmıştır. Esad Efendi, 1913 yılındaki Rusya seyahati sırasında daha öncesinde tanışmış olduğu Fatih Kerimî'yi Orenburg'da ziyaret ettiği sırada bu konuda ikili arasında bir konuşma gerçekleşmiştir. Esad Efendi, Kerimî'nin konu hakkındaki sorusuna karşılık olarak; aydınların çalışmaları ve gayretleri ile dil meselesinin halledileceğini ve başarıya ulaşabileceğini belirtmiştir. Aynı konuyu ünlü bilim adamı V. V. Bartold'a da açan Kerimî, bu idealin başarıya ulaşip-ulaşamayacağını sormuştur. Bartold, bu soruya biraz daha açık cevap vermiştir. O, İç Rusya'da yaşayan Türk-Tatarların nüfus yoğunluğunu göze alarak asimile olacaklarını, böylece dil ve edebiyatlarının yok olacağını düşündüğünü ifade etmiştir. Ancak en azından bütün Rusya'da kabul edilebilir, herkes tarafından okunan bir edebiyat oluşturmaları halinde bu yok oluşa engel olabileceklerini de belirtmiştir. Bununla birlikte Bartold, bu konuda Türkistan'ın daha şanslı olduğunu ve onların bir millet olarak yaşayabileceklerini dile getirmiş ve bunu da nüfus yoğunluğuna bağlamıştır.⁵⁹¹

---

⁵⁹⁰ a.g.m. s.401.

⁵⁹¹ F.K., "Mahmud Esad Efendi Orenburg'da III", **Vakit**, S. 1265, 1913, s.3.

Fatih Kerimî, dil meselesindeki görüşlerini 1917 Moskova Kongresi'nde de dile getirdi. Onun kongredeki ifadelerinden yola çıkılırsa, dil meselesinde büyük ilerleme olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Kerimî, konuşmasında İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde İşte Birlik" şiarını gündeme getirmiş ve dil birliği hakkındaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

*"Dilde birlik. Biz dilde zaten biriz. 30 milyon halkın pek azını istisna edersek, biz dilde de birleşmişizdir. Birbirimizle kolayca anlaşıyoruz. Bir an evvel Kafkasya Müslümanları temsilcisinin sözlerini hepimiz anladık. Biz İdil botu Tatarlarının dilini onlar da anladılar. Dilde birleşmekte hiçte uzak kalmamışız. Konuşmamın sonunda sizden "dilde, fikirde işte birlik" şiarını söyleyip bırakmış olan merhum babamız İsmail Bey Gasprinski'nin adını saygı ile anacağınızı umuyorum. Bakü'de ilk Türk-Tatar dilinde gazeteyi çıkarmış olan merhum Hasan Bey Melikof cenaplarına saygı göstereceğinizi de umuyorum. Onların bize bıraktıkları idealler kanatlansınlar, toplandığımız bu binanın önündeki bayraklar yanında yer alsınlar."*⁵⁹²

7. Kadın Eğitimi

Ceditçi hareket içerisinde önemli bir yer edinen ve tartışma konusu olan meselelerden birisi de kadınların toplum içerisindeki konumları ve onların eğitim meselesiydi. İsmail Bey Gaspıralı, bu meseledeki gayreti ile gerçekten de Rusya Müslümanlarının cesaret edemediği bir konuya girmişti. O, kalem ile mücadelesinin yanı sıra 1884'de Rusya'da kızlar için ilk cedit mektebini açmış ve öğretmenliğine de kız kardeşi Selime Pembe Hanım'ı getirmişti. Bununla birlikte her yerde yenileşmenin karşısında çıkan Kadimci zihniyet, toplumun diğer yarısı olarak düşünülen kadınlara büyük bir baskı yapmaktaydı. Kadimcilerin kadın eğitimine ve onun toplumsal konumu üzerine dair yorumları gerçekten çok katıydı ve gereksiz

---

⁵⁹² İhsan İlgar, **1988**, s.75-77.

ilişkilendirmeleri ile kadınları her yerden tecrit etme düşüncesi içerisindeydiler. İsmail Bey Gaspıralı, “Kadimcilik-Ceditçilik” başlıklı bir makalesinde bu konuda şöyle yazıyordu: *“Siyah mest ile sarı papucu terk edip, batinka (bot) giymiş bir kadın yolda görülse, mutlak fenalardan addolunur (kötü kadınlardan sayılır) ve Kadimci, başı sağa sola sallanıp, ağzı “vah vah” ile ahir zaman geldiğine şahitlik ederdi.”*⁵⁹³ Gaspıralı’nın ortaya koyduğu bu gerçek, Musa Carullah tarafından da ele alınmıştır. Carullah, kadınların mevcut hallerinin, yani toplumdan uzak, eve kapanık ve İslâm ile bağdaşmayan şekilde onların günaha sebep olacağı düşüncesiyle duvarlar arasında kalmasını, Kur’an ve sünnet ile bağdaştıramıyordu. Ona göre bunlara neden olanlar, dar görüşlü fakihler ve imamlardır.⁵⁹⁴ Pek çok aydının gündeminde olan bu mesele elbette Kerimî’nin de üzerinde önemle durduğu konulardan birisiydi. Fakat o daha çok kadının eğitim hayatındaki yeri konusundaki düşünceleri ile öne çıkmıştı.

Her şeyden önce Kerimî, üstadı İsmail Bey Gaspıralı gibi kadınların eğitim meselesini, milyonlarca Müslümanın istikbal meselesi olarak görmekteydi. Kadına her alanda gerekli değer ve imkânın verilmemesi halinde ilerlemenin mümkün olmayacağını düşünüyor ve bu konuda Rusya Müslümanlarının eksiklerini şu cümleleriyle açıklıyordu:

“Kadınları terbiye ve talim ile hakkıyla insaniyet derecesine getirmeden önce bir milletin terakkisi mümkün değildir. Bizim Rusya Müslümanları için her şeyden önce önemli ve acil mesele, kızlarımızın-kadınlarımızın eğitim meselesi olsa gerek. Usûl-i Savtiyeler, yeni tertipler, mektep ve medrese ıslahları ve hürriyetler gibi pek çok şeyden

---

⁵⁹³ **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri**, 2015, s.278.; Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, **Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, 2. Baskı, İstanbul, 2004 s.75,76.

⁵⁹⁴ Ahmet Kanlıdere, 2005, s.220.

ses çıktığı halde kızların eğitimi-öğretimi hakkında ne yazık ki şimdiye kadar hiç esaslı hareketimiz yoktur. Bugünkü günde kızların eğitim almasını isteyenler, ne yapacaklarını bilmeyerek aciz kalıyorlar. Kızların eğitimi için hiçbir yerde hiçbir muntazam mektebimiz olmadığı gibi evlere davet ederek okutmak için ehliyetli muallime ve mürebbiyelerimiz yoktur. Millî eğitim ve hiç olmazsa ana dilde ilköğretim görmeyen kızlarımızı Rus mekteplerine vermek, kendimiz halis Şark maişetinde yaşadığımız halde kızlarımızı birdenbire halis Garp maişetine, Garp terbiyesine teslim etmek münasip mi değil mi bir meseledir. Münasip olduğu takdirde bu, terbiyesi için kolay değildir.”⁵⁹⁵

Kerimi, kadınların hayatında yapılacak ıslah çalışmalarıyla onları zamanın şartlarına uygun olarak hazırlamak gerektiğini düşünüyordu. Kadınlar milletin yarısıdır ve onlardaki geri kalmışlık, doğrudan milletin hayatına etki edecek ve istikbal açısından da kötü sonuçlar doğuracak bir meseledir. O, bu konuda şöyle yazıyor ve aslında bu meseledeki görüşlerini de özetlemiş oluyordu:

“Lakin her derdin bir dermanı ve her şeyin bir sebebi olduğu gibi bu müşkülünde çaresi bulunmaz değildir. Tarih-i vukuat ile malumdur ki, bir milleti terakki ve maârif yoluna sokmanın en müessir ilacı ve en kolay, yolu o milletin hatunlarını talim ve terbiye etmektir. Zira her bir milletin hatunları, o milletin nısfını (yarısını) teşkil ettiğinden ve bhusus bütün evlad-ı milletin talim ve terbiye-i iptidaiyeleri anaları elinde olup hatunlar fikri ile icra edildiğinden ıslahat ve teceddüt hususunda hatunlara ziyadesiyle ehemmiyet vermek lazımdır. Terakki ve ıslahata hatunların terbiyesinden başlayan milletler az zamanda çok muvaffakiyete nail olmuşlardır.”⁵⁹⁶

---

⁵⁹⁵ F.K., “Türk Hanımları”, Şura, S. 15, 1909, s.461,462.

⁵⁹⁶ Arminius Vambery, **Türk Hanımları**, Çev. M. Fatih El-Kerimî, Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg, 1901, s.3,4.

Bu konuda oldukça hassas olan Kerimî, özellikle Avrupa’da kadın haklarının gelişimi ve kadınların toplumsal alandaki aktifliğine vurgu yapmaktaydı. Bu anlamda 1911 yılında Stockholm’da toplanan “Dünya Kadınlar Kongresi”ni dile getirmekte ve dünyanın farklı yerlerinden toplantıya katılan kadınları takdir etmekteydi. Diğer taraftan ona göre Müslüman kadınların durumları çok daha başkaydı. Stockholm’daki toplantıya karşılık Rusya’daki Müslüman kadınlar acınası bir halde, iptidai mektepler için öğretmenler bulmanın derdindeydiler.⁵⁹⁷ Aslında o, bu örnek ile bir nevi Doğu-Batı medeniyetlerinin muhakemesini de yapmaktaydı. Bir tarafta kongreler toplayan, cemiyetler kuran Batı kadın dünyası varken diğer tarafta iptidai mekteplere ve hatta evlerine özel olarak çağırarak kadın öğretmen bulamayan İslâm kadınları durmaktaydı. Kerimî, bu medeniyet karşılaştırmasını Osmanlı’daki kadın eğitimi üzerinden de yapmaktadır. Balkan Savaşları münasebetiyle gazeteci olarak gelmiş olduğu İstanbul’da Avrupa standartlarında Ahmet Rıza Bey tarafından yaptırılan Kız Sultanisine halk tarafından; “Kızlarımızı Avrupalılaştıracaklar, bu mektepte din ve diyanet olmayacak” gibi sözlerle karşı çıkılmasına anlam veremiyordu. Her ne kadar halktan gelen bu karşı çıkışın siyasi bir sebebi de olsa Kerimî’nin bu duruma karşı yorumları, Müslümanların bir konuda daha geri kalmışlığını göstermekteydi. O şöyle ifade ediyordu bu durumu: “Nihayet Kız Sultanisi açılmadan kaldı. Bu yüzden şimdi kederli ve Müslümanlardan insaf bekliyor. Buna karşılık Boğaz’ın Rumeli ve Anadolu yakınlarında iki yerde Amerikan kız mektepleri gayet şevket ve azametle göğsünü gererek duruyorlar...”⁵⁹⁸ Kerimî, nasıl ki Rusya Müslümanları için gelişmenin, yenileşmenin ilk şartının kadın eğitiminde sağlanacak başarıya bağlıyorsa, Osmanlı Türkleri için de aynı şeyi düşünüyordu. Ona göre Türkiye’nin geri kalış

---

⁵⁹⁷ F.K., “Hukuk İçün”, **Vakit**, S. 794, 1911, s.1,2.; Fatih Kerimof, “Kız Mekteplerinde Kol Hünerleri”, **Vakit**, S. 1190, 1913, s.2.

⁵⁹⁸ Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, 2001, s.13.

nedenlerinden birisi kadınların mevcut halleriydi. Balkan Savaşları münasebetiyle kaydettiği gözlemlerinde şu tespiti yapmaktadır:

*“Buraya gelip Türklerin ahvalini yakından tanıdıktan sonra hasıl ettiğim fikre göre benim nazarımda Türklerin bugüne kadar canlanamamalarının en büyük sebeplerinden biri, kadınlarına hukuk ve hürriyet verilmemesi, aile maişeti veya düzenine katılmamalarıdır. Şayet vakit geçirilmeden bu iki cihet fevkalade surette çabuklukla değiştirilmezse ne yaparlarsa yapsınlar inkırazdan kurtulma ihtimalleri yoktur.”*⁵⁹⁹

Fatih Kerimî açısından, bütün olumsuzluklara rağmen zaman içerisinde dil meselesinde olduğu gibi kadınların eğitim meselesinde de büyük bir ilerleme kaydedilmişti. 17 Mayıs 1915 yılında Ufa’da Müslüman kadınlar için açılan yaz kursları vesilesiyle kaleme aldığı makalesinde bu ilerlemeden bahsederek, Rusya’da Müslüman kadınların ilmî ve içtimai yönlerinde ilerlemenin olmasını gelecek için önemli gelişmelerden biri olarak değerlendirmektedir. Hatta Kerimî’nin nazarında Rusya’daki Müslüman kadınların yakalamış olduğu bu ilerleme, pek çok yönden diğer Müslüman ülkelerdeki kadınların durumları ile karşılaştırıldığında oldukça ileri seviyededir. O, bu kıyaslamada İran ve Fas gibi ülkeleri dikkate dahi almaz ve hatta Türkiye’deki kadınların hukuki ve içtimai yönden Rusya Müslümanlarının gerisinde olduğunu düşünmektedir.⁶⁰⁰ Öyle ki onun belirttiği şekilde bu ilerlemeyi, 1917 kongresine katılan kadınların çokluğu da göstermektedir. Adı geçen kongrede Kerimî, milletin ilk kez tam anlamıyla bir bütün olarak bir araya geldiğini belirtirken bunu, Müslüman kadınların kongreye iştiraki ile bağdaştırıyordu: *“Biz, şimdiye kadar topladığımız kongrelerde tam bütün değildik. Evvelki toplantılarımız eksik oluyordu. Şimdiki hürriyetten sonra biz bütün olduk. Şimdi iki ayaklı ve iki kollu olarak işe başladık.*

---

⁵⁹⁹ a.g.e., s.224,225.

⁶⁰⁰ F.K., “Ufa’da Muallimeler Kursu Açılı Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1778, 1915, s.1.

Kongremizde kız kardeşlerimiz ve hanımlarımız var. Ben bu bütünlüğümüzden ötürü kongreyi tebrik ediyorum."⁶⁰¹ Kongrede Kerimî ve Musa Carullah kadınlara destek veren en önemli isimlerden oldular. Kadın temsilcilerin konu ile ilgili taktim ettikleri raporun hazırlanmasında her ikisinin büyük payı vardı ve bu anlamda bir danışman şeklinde görülmüşlerdi.⁶⁰²

Bütün bunların dışında Kerimî gerek cemiyetler vasıtasıyla gerekse vakıflar aracılığıyla kadın eğitiminin gerekliliği üzerinde hep durdu ve bu yöndeki çalışmalarıyla dikkatleri üzerine çekti. O, kadın eğitimi alanında bir öncü olarak yerini her zaman muhafaza etti. İlginç bir şekilde François Georgeon, Yusuf Akçura'nın Müslüman kadınların özgürleştirilmesi, onların toplum hayatına entegre edilmesi tezini, Fatih Kerimî'den aldığını iddia etmektedir.⁶⁰³ Fakat Akçura'nın İsmail Bey Gaspıralı ile yakın ilişkisi, Gaspıralı'nın da kadınlar konusundaki fikir ve düşünceleri göz önüne getirilirse Akçura'nın bu konudaki yaklaşımını Kerimî'den ziyade Gaspıralı'dan alması daha muhtemeldir.

---

⁶⁰¹ İhsan Ilgar, 1988, s.76.

⁶⁰² Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, 2004, s.164.

⁶⁰³ François Georgeon, 1999, s.105.

IV.BÖLÜM

MATBUAT ALANINDA BİR ÖNCÜ

Muhammed Fatih Kerimî, daha öncesinde de ifade edildiği gibi Ceditçi hareketin diğer mensupları gibi çok yönlü oluşu ile sivrilmiş bir isimdi. XX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya’da yaşanan gelişmeler ile doğrudan bağlantılı olarak siyasi alanda öne çıkarken aynı zamanda tavizsiz şekilde bağlı kaldığı yenileşme hareketi içerisinde önemli bir eğitimciydi. O, bununla da kalmayarak hareketin en önemli faaliyet sahası olan matbuat alanında da kendisinden yeterince söz ettiren bir aydın oldu. Hatta bu alanın liderlerindendi. Kerimî’nin eğitimci ve siyasi kişiliği ile matbuat sahasındaki durumu karşılaştırılacak olursa, her şeyden önce onun bir gazeteci olarak ünlendiğini, ön plana çıktığını rahatlıkla söylemek mümkündür.

1905 Ekim Manifestosu’na kadar Çarlık Rusya’da sakin Müslümanlar için matbuat sahasının çok geniş olduğunu söylemek neredeyse imkânsızdır. Birlikte yaşadıkları Ruslar ile kıyaslandığında bu alanda oldukça geride kalmış olmakla birlikte çoğu kez idare tarafından bu geri kalmışlığa mahkûm edilmişlerdi. Bu durum İdil boyları için düşünülecek olursa; kısa bir süre sonra yenileşme hareketinin merkezi olacak bu coğrafyanın, millî matbuatını oluşturma konusunda oldukça geride kalmış olduğu görülür. Buna karşılık millî matbuatın ilk örnekleri, yenileşmenin diğer bir merkezi Azerbaycan sınırları içerisinde kendisini göstermiştir. Bu doğrultuda 1875-1877 yılları arasında faaliyet gösteren “Ekinci” gazetesi, ilklerden biri oldu. “Ekinci”, Hasan Melikzade Zerdabi tarafından çıkarılmaktaydı. Bu ilk uyanışı, aynı coğrafyadan Celaleddin ve Hacı Said Ünsizade tarafından 1879 yılında Tiflis’te çıkarılmaya başlayan “Ziya” gazetesi takip etti. Gazete, 1880’den sonra “Ziyayı Kafkasya” ismiyle 1884 yılına kadar devam etti. Sonrasında ise yine aynı isimler tarafından “Keşkül” dergisi yayın hayatına sokuldu. Çok geçmeden de Azerbaycan’ın ilk günlük gazetesi “Şark-i Rus” faaliyete başladı. “Şark-i Rus”, Mehmet Ağa Şahtalı tarafından çıkarıldı ve 1903-1905 yılları arasında

yayın hayatında kaldı.⁶⁰⁴ Yenileşme hareketinin bir diğer ayağı olan Kırım’da ise Türk dünyasının en muteber gazetelerinden biri ve kendinden sonrası için bir öncü olacak “Tercüman”, İsmail Bey Gaspıralı tarafından çıkarılmaktaydı. Ceditçi aydınlar arasında “Tercüman Babay” olarak isimlendirilen gazete için ilk başvuru 1879 yılında yapıldı. Ancak 1883 yılında, çetin geçen izin alma süreçlerinden sonra çıkabildi. Öyle ki alınan izin, Kırım’ın Rusya tarafından işgal edilmesinin yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle verilmişti. İhtiyatlı davranan İsmail Bey Gaspıralı, bu fırsatı iyi değerlendirmiş gözüküyordu.⁶⁰⁵

Azerbaycan ve Kırım’ın aksine İdil boylarında matbuatın durumu hiç de iç açıcı bir tablo çizmiyordu. Her ne kadar Mercanî, Nasırî ve Rahmetullah Emirhanov gibi isimlerin “takvim” çalışmaları olsa da Kazan Türkçesi ile millî matbuatın oluşması için biraz daha zamana ihtiyaç vardı. 1870-1871 yılında Kayyum Nasırî’nin Kazan Tatar Türkçesi ile “Tan Yıldızı” adlı bir gazete çıkarma fikrine sahip olduğu ifade edilse de bunun ahirinin ne olduğu bilinmemektedir. Taymas, Nasırî’nin ilk yılki salnamesinde bu konuda bir ilan yer aldığını belirtmektedir. Ataullah Bayezidof’un “Hayat” ve “Yıldız” isimlerinde Tatarca gazete çıkarma teşebbüsü ise idare tarafından reddedilmişti.⁶⁰⁶ Reddedilen gazete ve dergi çıkarma teşebbüslerinden anlaşıldığı kadarıyla İdil boyu Tatarlarının karşısındaki en büyük engelin Çarlık idaresi olduğunu söylemek zor değildir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Tercüman gazetesinin çıkarılma sürecinde yaşananlar, bu engeli açıkça gözler önüne sermektedir. Her

---

⁶⁰⁴ Okan Yeşilot, **Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi**, İstanbul 2002, s.60-62.

⁶⁰⁵ Edwar James Lazzerini, 1973, s.11.; Giray Saynur Bozkurt, 2008, s.66.

⁶⁰⁶ Abdullah Battal Taymas, 1966, s.167.; İsmail Türkoğlu, 2000, s.204. (405. dipnottan).; D. M. Usmanova, “Natsionalnaya Tatarskaya Peçat Otliçayetsya Vsyudy Odinakovostyu Napravleniya: Tatarskaya Periodičeskaya Peçat 1905-1916 gg. Koliçestvennaya i Kaçestvennaya Harakteristika”, **Simbirskii Nauçny Vestnik**, No. 3 (13), 2013, s.148.

şeyden önce hükümet yetkilileri, matbuatın ne kadar önemli olduğunu ve kitleler üzerinde etkisinin ne dereceye ulaştığını oldukça iyi biliyorlardı. Bu nedenle belki de Tatarlar üzerinde yaratacağı etkiden bir miktar çekinmekteydiler. Bir Rus bürokratin ağzından çıkan şu cümleler, idarenin bu konuda izlemiş olduğu siyaseti gözler önüne sermeye yetmektedir:

“Kırım, Kafkas, Kazan ve diğer yerlerde yaşayan Tatarlar arasında, umûmen Rusya Türk halkları arasında bağlantılar ne kadar zayıf ve güçsüz olursa, Rus devleti için o kadar iyi ve faydalıdır. Kendi dinine ve diline her zaman sıkı sıkıya bağlı olan ve Rus olmayan halklar arasında Ruslaştırılmaya en çok karşı koyan Tatarların kendi dillerinde neşredilen yayınlar millî duyguların gelişmesine yardım edecek ve hatta siyasî hayallerin doğmasına yol açacaktır.”⁶⁰⁷

Hangi sebepten olursa olsun özel olarak İdil boylarında, genel olarak ise Rusya Müslümanları arasında millî matbuatın oluşumu veya en azından gelişimi doğrudan 1905 yılında Çar II. Nikolay tarafından ilan edilen 17 Ekim Manifestosu ile ilişkilidir. Manifesto, sadece otokrasi mirasına vurulan bir darbe olmayıp aynı zamanda imparatorluk içerisinde yaşayan azınlıklara daha önceki yıllar ile kıyaslanamayacak derecede bir özgürlük ortamı yarattı ve onlara fırsatlar sundu. Her ne kadar verilen özgürlükler kısıtlı da olsa azınlıklar açısından, bu anlamda İdil boyları Tatarları için önemli bir gelişmeydi. Çok geçmeden 17 Ekim Manifestosu’nun getirdiği fikir ve basın özgürlüğü, adı geçen bölgede hızlı bir değişime neden oldu. Bir anda matbuat alanında büyük bir canlanma görüldü ve özellikle ilk iki yıl içerisinde çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başladı. Millî matbuatın, hâlihazırdaki durumları ve gelecekleri için ne kadar önemli olduğunun farkında olan ceditçi kadro, bu fırsattan olabildiğince yararlanmaya çalıştı.

---

⁶⁰⁷ Dilara Osmanova, “İsmail Bey Gaspıralı ve XX. Asrın Başındaki İdil-Ural Tatar Süreli Yayınları”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Ankara 2004, s.518,519.

1. Matbuat Alanında İlk Tecrübeler: “Mirat”, “Şark-i Rus”, “Nur” ve “Kazan Muhbiri”

Muhammed Fatih Kerimî matbuat alanında faaliyetlere giriştiği sırada Rusya Müslümanları arasında henüz olgunlaşmış bir millî basın bulunmuyordu. Yukarıda da ifade edildiği üzere özellikle de onun bulunduğu çevrede, İdil-Ural Müslümanları arasında durum oldukça vahimdi. Kerimî'nin “Andan Bundan” adlı çalışmasından anlaşıldığı kadarıyla onun ilk yazısı “Mirat” dergisinde çıkmıştır. “Mirat”, Abdürreşid İbrahim tarafından Petersburg'da (1903-1904) yayımlanmaktaydı. Bu veriler üzerinden Kerimî'nin gazetecilik hayatına “Mirat” dergisi ile başladığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte adı geçen dergide kaç adet yazısının olduğu belli değildir. Sadece, kendisinin ifade ettiği şekilde “Mütalaa” adlı makalesinin yayımlandığı bilinmektedir.⁶⁰⁸ Kerimî, söz konusu makalesinde mütalaa üzerinde durarak Rusya Müslümanlarının bu konudaki eksiklerinden şu cümlelerle şikâyet etmektedir:

“...Fakat şu kadarı vardır ki; şimdiye kadar bizim halkımız için kıraat ve mütalaa hevesli olmak da mümkün değildi. Çünkü Rusçayı bilmiyorlar. Kendi dilimizde insanı okumaya heveslendirecek kitaplar yoktu. Arapçanın edebiyatı pek geniş ise de avam değil havasımız bile Arapçadan istinca ile istibra, abdest ile gusül, haz ile nefis bahislerinden başka çok şeyler görmüyorlar ve görseler de anlamıyorlar...”⁶⁰⁹

Kerimî, ayrıca bu makalesinde; aydın kesim olarak ön plana çıkan, eli kalem tutan kişilerin eserlerini açık ve sade bir dil ile halkın anlayacağı şekilde yazmaları gerektiğini ifade ediyordu. Ona göre yazarların üzerinde durduğu konular doğrudan ya da dolaylı olarak toplum ile ilgili olmalı ve hikâye tarzında yazılmalıydı. Böylece karmaşıklığa yer vermeden

---

⁶⁰⁸ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, “Bir İki Söz” başlıklı giriş kısmı.

⁶⁰⁹ a.g.e., s.8.

toplumun okumasına ve ilerlemesine rahatlıkla hizmet edilebilirdi.⁶¹⁰ Bu nedenledir ki, onun özellikle de hikâyeleri, kaynağını doğrudan hayattan almaktaydı ve Rusya Müslümanlarının sorunları ile doğrudan ilişkiliydi.

Fatih Kerimî'nin bir sonraki çalışmaları, kendisinden uzak sayılabilecek bir coğrafyada gün yüzüne çıktı. Bu anlamda onun yazıları Tiflis'te 1903 yılında yayın hayatına başlayan “Şark-i Rus” gazetesinde görülmektedir. “Şark-i Rus”, toplamda 392 sayı çıktı ve 1891 yılında “Keşkül”ün kapanmasından uzun bir süre sonra Kafkasya'da yayın hayatına başlayan ilk Türkçe gazete olması dolayısıyla dikkatleri üzerine çekmişti. Hem bu nedenle hem de genel olarak Türkçe matbuatın zayıflığından-azlığından dolayı çok sayıda ismin yazılarının çıktığı bir yer oldu “Şark-i Rus”. Kerimî, adı geçen gazeteye “Kalem” müstear ismi ile yazılarını gönderdi. Gazete üzerine yapılmış bir çalışmadan anlaşıldığı kadarıyla onun yazıları, “Öz Muhbirlerimizden-Orenburg'dan” başlığı ile de yer almaktaydı. “Şark-i Rus”un incelenen mevcut sayıları içerisinde Kerimî'nin on üç yazısının yer aldığı görülmektedir.⁶¹¹

Kerimî'nin “Şark-i Rus” gazetesinde görülen yazıları, daha sonrasında kendisi tarafından bir araya getirilerek “*Andan Bundan*” adlı eser adı altında kitap olarak neşredildi. O, bununla ilgili olarak adı geçen çalışmasının ilk sayfalarında şu açıklamayı yapmaktadır:

---

⁶¹⁰ a.g.e., s.8.

⁶¹¹ Tataristan'da yapılan arşiv ve kütüphane çalışmaları neticesinde “Şark-i Rus” gazetesinin sadece bir sayısına ulaşılmıştır. Bununla birlikte Kerimî'nin Şark-i Rus'da çıkan makalelerinin künyesi, Selçuk Türkyılmaz'ın çalışması sayesinde belirlenmiştir. Selçuk Türkyılmaz, “Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, S. 18, 2010, s.124, 180-240.; “Rusya Müslümanları Tarafından Çıkarılan Gazete ve Journaller”, **Vakit**, S.1961, 1916, s.2.

“1904 senesi Tiflis’te neşredilmekte olan merhum Şark-i Rus gazetesine “Kalem” imzasıyla birkaç makale yazmışım. Gerçi hiçbirinde kendi ismim yazılmamış ise de bu hususta bazı dostlarımdan mektuplar aldım: “Şark-i Rus’ta “Kalem” imzasıyla derç edilen makaleler senin yazıların olsa gerektir. Biz bunu kokusundan sezdik. Lakin muntazam surette hepsini de okuyamadık. Eğer sende müsveddeleri varsa şunların hepsini birlikte bastırıp çıkarırsanız güzel olurdu” diyorlar. Yazdığım mektupların bazularından kopya almak âdetim olduğundan bende bunların kopyaları vardı. Mütalaa, edebiyat, ilim ve marifet heveslisi olan dostlarımin en küçük bir arzularını yerine getirmek bence en lezzetli bir iş ve en mukaddes bir borç olduğundan şunları bir araya getirip ayrı olarak risale şeklinde neşretmeye karar verdim...”⁶¹²

Fatih Kerimî, “Şark-i Rus” gazetesindeki yazılarında; kadınların toplumsal sorunları, Rus dilinin Rusya Müslümanları için önemi, İslâm’ın yenileşmeye engel olmadığı ve dinde ıslah fikrinin gerekliliği, din adamlarının yenileşme karşısındaki durumu, Cedit-Kadim tartışması, eğitim kurumlarında okutulacak eserler ve dersler gibi konuları ele aldı. Bu makalelerde dikkat çeken bir nokta vardır ki, o da Kerimî’nin sert üslubudur. Özellikle de onun din adamlarına yönelik tutumu ve yenileşme yolunda onları en büyük engel olarak görmesi dikkat çekmektedir. Fakat daha sonrasında “Vakit” gazetesinde yazdığı yazılarında bu sert üsluptan biraz uzaklaştığı görülmektedir.

“Şark-i Rus” gazetesinden sonra Kerimî’nin adı Petersburg’da çıkan “Nur” gazetesinde görülmektedir. “Nur”, Tatarca olarak basılan ilk gazete olma özelliğine sahiptir. İlk sayısı 2 Eylül 1905 yılında yayımlandı ve gazete, Petersburg Ahundu Ataullah Bayezidof’un sorumluluğu altında bulunuyordu. Abdullah Battal Taymas, gazete sahibini millî amaçlar bakımından yetersiz bulmakla birlikte gazetenin de ciddi ve faydalı bilgilerden

---

⁶¹² Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, 1907, “Bir İki Söz” başlıklı giriş kısmı.

uzak olduğunu dile getirmektedir. Yine Taymas bahsettiği nedenlerden dolayı gazeteye ilginin oldukça düşük olduğunu ifade etmektedir.⁶¹³ Taymas'a benzer şekilde fakat farklı bir noktadan gazeteyi değerlendiren tanınmış araştırmacılardan Muhammed Gaynullin, "Nur"un kısa süre içerisinde monarşinin savunuculuğunu yapmaya başladığını ve bu yüzden itibarını okuyucular arasında kaybettiğini belirtmektedir. Böylece gazete bu yönüyle Tatar yenileşmesine zararlı bir yayın organı olarak görülüyordu. Hatta bundan dolayıdır ki, Kazan Tatar Türkçesinde ilk millî gazete, "Nur"un aksine ilk sayısını 29 Ekim 1905'de çıkaran "Kazan Muhbiri" kabul edilmekteydi.⁶¹⁴

"Nur" gazetesine yönelik eleştiriler bir tarafa Kerimî, gazetenin daha ilk sayısında kendisini göstermektedir. O, "Muhammed Fatih el-Kerimî" adı ile "Okuyunuz" başlıklı üç sayı süren bir yazı dizisi kaleme aldı. Bu yazı dizisinde; gazetelerin, dergilerin ve kitapların insan hayatına ve düşüncesine yaptığı etki üzerinde durdu. Bir karşılaştırma yapılacak olunursa; daha önce "Mirat" dergisinde "Mütalaa" başlığı ile kaleme aldığı makale ile hemen hemen benzer bir içeriği muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bu yazı dizisinin dışında Kerimî'nin "Nur" gazetesinde başka "Han Kirman" adlı bir çalışması da görülmektedir.⁶¹⁵

---

⁶¹³ Abdullah Battal Taymas, 1966, s.170.

⁶¹⁴ M. Gaynullin, **Tatarskaya Liateratura i Publitsistika Naçala XX Veka**, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1966, s.25.; İ. Remiyev, 1926, s.6.; **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, s.99.

⁶¹⁵ Muhammed Fatih Kerimî'nin ilk kalem tecrübeleri arasında Tercüman gazetesinin olmayışı dikkat çekicidir. Onun ilk öğretmenlik yıllarında İsmail Bey Gaspıralı'ya çok yakın bir muhitte, Yalta'da görev yapıyor olması ve kendisi ile sık sık görüşme ihtimalinin yüksek oluşu böyle bir tahmini akıllara getirirse de Kerimî'nin Tercüman'da yayımlanan herhangi bir yazısına rastlanmamıştır.

Son olarak Kerimî'nin “Kazan Muhbiri”nde bir adet makalesi tespit edilmiştir. Bu makale 1905 Rus Devrimi hakkında Kerimî'nin en net cümlelerini içermektedir. Diğer yandan muhtemelen “Vakit” gazetesinin kurulması, onun Kazan Muhbiri'ndeki kalem hayatını sonlandırmış denilebilir. Eğer böyle bir değişim olmasaydı, Yusuf Akçura ile de oldukça yakın olan Kerimî'nin -ki Akçura söz konusu gazetenin en önemli ismiydi- Kazan Muhbiri'nde çok sayıda makalesinin görüleceği muhtemeldi.

2. On İki Yıllık Hizmet: “Vakit” Gazetesinde Başmuharrirlik

Muhammed Fatih Kerimî'nin matbuat alanındaki hizmeti gerçek anlamda “Vakit” gazetesi ile başlamıştır. Uzun yıllar başmuharrirliğini yaptığı “Vakit” ile aralarında sıkı bir bağ oluşmuştur. Adı geçen gazete, Kerimî'nin kitlelere ulaşmasında ve Rusya Müslümanları içerisinde öne çıkmasında en önemli araç görevini üstlenmiştir. Millî matbuatın bu önemli gazetesi, 21 Şubat 1906 yılından itibaren yayın hayatına başladı. İlk yıllarda haftada iki-üç kez çıktı. 1913 yılından sonra gündelik olarak yayımlandığı belirtilse de bu durum süreklilik arz etmemiştir. Yaşanan gelişmelere bağlı olarak gazetenin çıkış sıklığının belirlendiği görülmektedir. Ortalama bir rakam vermek gerekirse, “Vakit”in haftada dört-beş sayı çıktığını söylemek mümkündür.⁶¹⁶

“Vakit”, 16 Şubat 1906'da Orenburg Gubernatörlüğünün 24 Kasım 1905 matbuat kanununa göre verdiği resmî izinle yayın hayatına başlamıştır. Gubernatörlüğün ilgili izninde; “Vakit”in haftada iki ile beş sayı arasında çıkacağı, içeriğinin; resmî haberler, çeviriler, iç ve dış haberler, köşe yazıları ve reklamlar başta olmak üzere toplam yedi bölümden ibaret olacağı, yıllık abonelik ücretinin dört ruble olarak belirlendiği, yayıncılarının Orsk'lu altın madencileri Zakir ve Şakir Remiyev olduğu, başmuharrirliğini Muhammed Fatih Kerimî'nin

---

⁶¹⁶ İ. Remiyev, 1926, s.12.

yapacağı ve gazetenin Kerimî'nin kendi matbaasında basılacağı belirtilmiştir.⁶¹⁷ Bu arada “Vakit”in kurucularından Zakir Remiyev, gerçekten de hem Doğu’yu hem de Batı’yı iyi bilen ve güncel kalan, Tercüman Gazetesini özel olarak takip eden bir isimdi. İlmî meselelere kafa yormakta, milletin sorunlarını yakından takip etmekteydi. Bu nedenledir ki onun gazete çıkarma düşüncesi, “Vakit”i kurmasından daha öncesine dayanmaktadır. Fakat 1902 yılındaki yaptığı başvuru, idarenin ilgili makamlarınca reddedilmişti.⁶¹⁸ Muhtemelen yapılan bu başvuru Kerimî'nin gazete çıkarma düşüncesi ile doğrudan ilgiliydi. Çünkü “Şura” dergisinde adına sıkça rastlanılan Zarif Beşiri'nin anılarına bakılacak olursa; Kerimî, Gani Bay’a Tatarca gazete çıkarmak istediğini belirtmiş, buna olumlu bakan Gani Bay, Şakir ve Zakir Remiyev’i de ikna ederek bu işe onları da dâhil etmiştir. Gilman Ahund Matbaası ile birleştirilmiş olarak “Kerimov-Hüseynov ve Şürekası” ismiyle bir matbaa kurulmuştur. Müdürlüğüne Kerimî'nin eniştesi Timerşah Solovyev getirilmiş ve ilk dönemlerde “Vakit” gazetesi ile birlikte “Şura” ve “Çükeç” dergileri bu matbaada basılmıştır.⁶¹⁹ Bununla birlikte matbaa müdürü Solovyev’den kaynaklı olarak idarede sorunlar da yaşanmıştır. Zarif Beşiri, onun matbaaya yeteri kadar özen göstermediğini, makinaların eski, harflerin eksik ve boyaların kalitesiz oluşları ile ilgilenmediğini belirtmektedir. Ayrıca işçilerin düşük ücretli olarak çalıştırıldığını, tecrübeli kişilerin ise işe alınmadığını iddia etmektedir. Bu yüzden de edebiyat ve matbuat işlerine gönül vermiş Zakir Remiyev, bu duruma daha fazla katlanamamış, “Vakit” gazetesinin bu hâlini içine sindirememiştir. Her ne kadar Fatih Kerimî'nin hatırı dolayısıyla

---

⁶¹⁷ **TMA** F 1370, op.1, d.4, l.1. Gazetenin fiyatında boya giderleri, kâğıt ve işçi ücretlerindeki artışlara bağlı olarak değişimler olmuştur. Bu nedenle gazetenin yıllık abonelik fiyatının artırılmasına yönelik Orenburg Gubernatörlüğüne başvuruların yapıldığı görülmektedir. **TMA** F 1370, op.1, d.8, l.1-4.

⁶¹⁸ Ramil Minnullin, 1999, s.180.

⁶¹⁹ Zarif Beşiri, 2014, s.84.

Timerşah Solovyev'e bir şey demese de 1909 yılında "Vakit" gazetesi için özel bir matbaa kurmuştur. Beşiri, yeni matbaa kurulana kadar "Vakit'in kör bir balta ile yontulmuş, kabasaba bir halde olduğunu belirtmektedir.⁶²⁰

"Vakit" gazetesinin her ne kadar Tercüman kadar uzun bir yayın hayatı olmamış olsa da on iki yıllık süre içerisinde kazandığı saygınlık sayesinde pek çok yönden Tercüman gazetesine yaklaştı ve diğer gazetelerden önde olmayı başardı. Gazete, 1906'dan kapatılacağı 1918 yılına kadar toplam 2308 sayı yayımlandı.⁶²¹ "Vakit", ilk sayısında yazdığı şekliyle amacını şu cümlelerle ifade etmektedir:

*"Biz uzun yıllar ana dilimizde yayın düşledik. Fakat çok sayıda kuvvetli sebepler, bu düşün gerçekleşmesine bugüne kadar müsaade etmedi. Şimdi şatlar değişti...Önceki engeller belirli bir miktar tasfiye edildi ve biz şimdi büyük bir memnuniyetle Vakit gazetesinin ilk sayısını çıkarıyoruz... Vakit, Müslümanlar arasında eğitimin yayılmasını, ana dilin ve edebiyatın gelişimini gerçekleştirecektir."*⁶²²

Fatih Kerimî, "Vakit'in kurucusu Zakir Remiyev'in iki önemli isteği olduğunu belirtmektedir: "Gazetede Sart sözü kullanılmasın. Türkistanlı, Türk ve Özbek kullanılsın. Kazak, Başkurt gibi halklar hakkında alay edici, küçük düşürücü hiçbir söz yazılmasın. Hive ve Buhara'nın guberniyaya çevrilme fikri var. Bizim gazetemiz buna katılmasın."⁶²³

"Vakit" gazetesinde ele alınan konulara bakıldığında, Tatar matbuatının diğer gazetelerinden farklı bir görüntü ortaya koymadığı söylenebilir. Yenileşme hareketinin bir

---

⁶²⁰ a.g.e., s.85, 86.; A. G. Karimullin, **Tatarskaya Kniga Naçala XX Veka**, Kazan 1974, s.152.; **TMA F 1370**, op.1, d.4, l.4.

⁶²¹ **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, 2000, s.71.

⁶²² M. Gaynullin, 1966, s.50.

⁶²³ Ramil Minnullin, 1999, s.183.

savunucusu olarak gazetede; kadının sosyal ve siyasi konumundan, Müslümanların eğitim meselelerine, dinî alanda ıslah çalışmalarından, ortak edebî dil oluşturma çabasına kadar farklı alanlarda yazılar çıkmaktaydı. Özellikle Rusya'nın geçirmiş olduğu değişimlere bağlı olarak da gazetenin içeriğinin oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda çıktığı günden itibaren seçim çalışmaları, Devlet Duması'nda konuşulan meseleler ve idarenin Müslümanlara karşı izlediği siyaset uzun bir süre "Vakit" sütunlarında ele alınmıştır. Yine Balkan Savaşları ve Birinci Cihan Harbi'nin gazetede oldukça büyük yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Öyle ki, her ikisini de günlük olarak "Vakit"ten takip etmek mümkündür. Bu dönemde özellikle Türkiye hakkında çıkan haberlerin oldukça fazla olduğu da görülmektedir.

"Vakit"ın programı, çoğunlukla Fatih Kerimî tarafından hazırlanmaktaydı. 1913 yılına ait bir belgede, gazetenin bölümleri ve yazarların hangi konular üzerinde yazacağı belirtilmektedir. Bu belge, özellikle imzasız yazıların kimler tarafından kaleme alındığı konusunda da önemli ipuçları vermektedir. Söz konusu yılda "Vakit" gazetesinin programı şöyleydi: "1-Makale, 2-Telegraf, 3-Orenburg Haberleri, 4-Andan Bundan, 5-Gazetelerden, 6-Dahilî ve Haricî Haberler, 7-Muhabirden, 8-İdareye Gelen Mektuplar." Bu programa daha sonradan "Hatun-Kız Âlemi" ile "Muallim ve Muallime Hayatından" başlıkları eklenmiştir. Belgenin devamında ise gazetede kimlerin hangi konular üzerinde yazacağını belirlediği görülmektedir. Buna göre Kerimî, seçim kanunları ve önemli vakalar hakkında yazacaktır. Bir sonraki yılın programı ise gazetenin daimî yazarlarından Kebir Bekir tarafından hazırlanmıştır. Farklı olarak "Gasudarstvennyy Duma (Devlet Duması/Meclisi)" ve "Köşe Yazısı" bölümleri programa eklenmiştir.⁶²⁴ Her ne kadar sadece 1913 ve 1914 yıllarına ait programlar günümüze ulaşmış olsa da daha öncesinde ve sonrasında aynı şekilde programların yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

---

⁶²⁴ TMA F 1370, op.1, d.16, l.1, 1ob, 2.

“Vakit”in ikinci muharrirleri arasında ise farklı yıllarda Burhan Şeref, Rızaeddin b. Fahreddin, Abdurrahman Fahreddinov, Şerif Kemal, Cemalettin Velidi, Kebir Bekir ve Kâmil Kerimî gibi isimler bulunuyordu. Onlar, Kerimî’nin Orenburg’da olmaması ya da başka iş ve hastalık gibi sebeplerle gazetenin başında bulunamaması durumunda gazeteden sorumlu olmuşlar ve bu pozisyonları Orenburg Gubernatörlüğü tarafından da resmî olarak tasdik edilmiştir.⁶²⁵ Ayrıca Petersburg’dan Moskova’ya, Kırım’dan Türkistan’a kadar farklı şehirlerde gazetenin özel muhabirleri bulunuyordu. Bu muhabirlerden gelen haberler gazetede “öz muhabirimizden” başlığı altında çıkmaktaydı. Bu isimler muhtemelen bölgedeki sürekli abonelerdendi. Onun dışında muhabirler arasında özellikle Yusuf Akçura’nın önemli bir yeri vardı. O, 1908 Jön Türk Devrimi ile birlikte Türkiye’ye döndü ve burada “Vakit”in özel muhabiri olarak görev yaptı. Akçura Türkiye’den, Suriye’den ve Filistin’den çok sayıda gelişmeyi “Vakit” gazetesine gönderdi.⁶²⁶

Anlaşıldığı kadarıyla “Vakit” gazetesine gönderilen yazılar sıkı bir eleme sürecinden geçmekteydi. Özellikle imlâ bakımından kusurlu olan ve kim tarafından yazıldığı belirtilmeyen yazılara gazetede yer verilmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte “Vakit” hem yazıcısına saygısızlık olmaması hem de alınacak derslerin olabileceği düşüncesiyle gazeteye gönderilen fakat yayımlanmayan çalışmaları ve mektupları ayrı bir kitapçık olarak basmış ve gazetenin eki/hediyesi olarak her ay “Vakit Gazetesinin Edebiyat Kapçığı” adıyla

---

⁶²⁵ TMA F 1370, op.1, d.4, 1.8, 10.; TMA F 1370, op.1. d.9, 1.1-2.

⁶²⁶ “İstanbul Mektupları”, **Vakit**, S.380, 1908, s.1.; **Mir İslama**, G. II, T. II, Vıpusk VIII, 1913, s.571.

okuyucularına sunmuştur. Bu ayrı basımda hiçbir zaman düzeltme yapılmadığı ve sorumluluğunun “Vakit” idaresine ait olmadığı da belirtilmiştir.⁶²⁷

“Vakit”in tirajı konusunda ise kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte birkaç veri üzerinde durulabilir. Gazetenin 138. sayısında yer alan baş makalede, Müslümanların matbuata olan ilgisizliğinin konu edinildiği görülmektedir. Ayrıca Rusya Müslümanları arasında tirajı beş bine ulaşabilen gazetenin olmadığı belirtilirken bu sayıya en yakın olarak “Fikir”⁶²⁸ gazetesi gösterilmektedir. 1907 yılı gibi “Vakit” açısından erken sayılabilecek bir tarihte bahsedilen bu durumun kısa sürede gazete lehine değiştiği anlaşılmaktadır. Hatta aynı yıl hükümet tarafından yakından desteklenen “Rusya” adlı gazete, “Vakit”in Tatarlar arasında en çok yayılan, rağbet gören gazete olduğunu belirtmektedir. İlerleyen yıllarda ise 1910-1913 arasında iki gazetenin tiraj bakımından lider olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre “Vakit”, beş bine kadar ulaşmaktadır. Hemen hemen aynı tarihlere ait başka bir kaynaktan ise “Vakit”in resmîyette beş bin adet basıldığı gösterilmesine

---

⁶²⁷ **Vakit Gazetesinin Edebiyat Kapçığı**, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Cüz 1, Orenburg, 1906, s.1. Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, Orenburg Oblastı Devlet Arşivi ve Ankara Millî Kütüphanede yapılan çalışmalarda bahsi geçen eklerin toplamda altı cildine ulaşılmıştır. Bunlar 1906 ve 1907 yıllarına aittir. Daha sonraki yıllarda bu şekilde ayrı basımların olup olmadığı bilinmemektedir.

⁶²⁸ Fikir Gazetesi: 27 Kasım 1905 yılında Ural şehrinde çıkmaya başladı ve 13 Mayıs 1907’ye kadar yayın hayatında kaldı. İsmail Remiyev gazeteyi burjuvazi-demokrat olarak tanımlamaktadır. Muharriri ve yayımcısı Kâmil Mutî’dir. Toplamda yetmiş üç sayı çıkmıştır. **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, 2000, s.183.; İ. Remiyev, 1926, s.7.

rağmen aslında on bin adet basılarak çevreye dağıtıldığı bilgisine yer verilmektedir. Buna göre “Yıldız” gazetesinin, “Vakit”ten sonra ikinci sırada yer aldığı görülmektedir.⁶²⁹

“Vakit”, kısa zamanda Rusya Müslümanları arasında kendisinden söz ettiren başarılı bir yayın organı oldu. Kırım’dan Gulca’ya, Türkistan’dan Sibiryaya, Kafkasyaya ve Rusya dışına ulaşmayı başardı. Gazetenin bu başarıyı yakalamasında birden fazla etken bulunuyordu. Her şeyden önce kurulduğu bölge yani Orenburg, stratejik bir mevkide yer alıyordu. Hem İdil boylarına yakındı hem de Türkistan ile Rusya’yı ve biraz daha iç bölgelerde yaşayan Müslümanları birleştirmekteydi. Bu durum elbette gazetenin yayılma sahası ve etki alanı ile doğrudan ilişkiliydi. Örneğin, Duma’da Müslüman Fraksiyası temsilcisi Tevkelev’e gönderilen bir raporda da “Vakit”in merkezî bir yerde olmasına ve Çarlık sınırları içerisinde yayılma sahasının genişliğine dikkat çekilmiştir. İkinci ve önemli bir etken ise gazetenin yazar kadrosuydu. Gerçekten de bu yönüyle “Vakit”, dönemin diğer gazetelerine göre oldukça kaliteli bir kadroya sahipti. Muhammed Fatih Kerimî, Rızaeddin b. Fahreddin, Yusuf Akçura, Kebir Bekir, Şerif Kemal, Rakib Rakibi, Abdurrahman Fahreddinov, Yarullah Veli, Osman Akçuraklı, Cemalettin Velidî, Mecit Gafuri, Musa Carullah, Şakir Muhammedyarof ve Burhan Şeref gibi önde gelen isimler “Vakit”in sütunlarını doldurmaktaydılar. Bunlar arasında Burhan Şeref daha öncesinde “Kazan Muhbiri”nde çalışmış ve 1907 yılı yazında Kazan’dan gelerek Orenburg’a yerleşmişti. Kendisi Kerimî’nin kız kardeşi Zakire’nin eşi olması nedeniyle de kısa sürede gazete idaresinde önemli yerlere yükselmişti.⁶³⁰ İlerleyen yıllarda her ne kadar sürekli yazarlık

---

⁶²⁹ “Müslüman Matbuatı”, **Vakit**, S.138, 1907, s.1.; “Tatar Gazeteleri Niçün Biteler”, **Vakit**, S. 223, 1907, s.2.; Mesgud Gaynetdin, 2004, s.139.; D. M. Usmanova, 2013, s.152. “Obzor Musulmanskoy Jizn; Tısyacıy Nomer Gazetı “Yolduz”, **Mir İslama**, G. 2, T. 2, Vıpusk VI, 1913, s.399.

⁶³⁰ İ. Remiyev, 1926, s.13.; Mesgurd Gaynetdin, 2015, s.30.; **TMA**, F 1370, op.1, d.10, l. 1ob.

yapmış olmasalar da Zeki Velidi Togan, Sadri Masudî, Abdullah Battal Taymas ve Hadi Atlasî gibi isimler de “Vakit” sayfalarında yer aldılar. Hatta bir dönem Fatih Kerimî ve Zakir Remiyev, Tatar millî şairi Abdullah Tukay’ı da Orenburg’a davet etmişler, şiirlerini de “Vakit” ve “Şura”da yayımlamasını istemişlerdir. Kırk ruble aylık maaş ve o zamanda sadece Tatar matbuatı değil Rus matbuatında da görülmeyen bir ücret olarak her bir şiiri için elli tiyinlik kalem hakkı önermişlerdir. Hâlbuki o devrin şartlarında bu ücret, elli tiyinden çok aşağıda sadece üç tiyin civarındadır. Fakat Tukay, Kazan’dan ayrılamayacağını bahane göstererek bu teklife sıcak bakmamıştır. Ancak daha sonraki bir konuşmasında Orenburg’a gitmemesinin asıl sebebini; “*Tukay altın peşinden gitti*” dedirtmemek olduğunu belirtmiştir.⁶³¹ Gerçekten de gazetede verilen ücretler o dönemde bütün Rusya içerisinde görülebileceklerin çok üzerindedir. Çalışanlar arasında en yüksek maaşı Rızaeddin b. Fahreddin ve Fatih Kerimî almaktaydı. Ünlü Rus gazetelerinde maaşların yetmiş-seksen ruble olduğu bir zamanda bu isimler, yüz otuz ruble gibi çok yüksek bir ücret almaktaydılar. Hatta bundan dolayıdır ki, bazıları bu rakamları “Bakanlar Maaşı” olarak yorumlamaktaydı. İlerleyen yıllarda ücretler daha da artmıştır. 1917 yılının mart ayından itibaren geçerli olmak üzere Zakir Remiyev’in onayı ile çalışanların ve yazarların ücretlerinde bir artışa gidilmiştir. En yüksek artış başmuharrir Fatih Kerimî’nin maaşında olmuştur.⁶³²”

“Vakit” gazetesi, Rusya Müslümanları arasında kısa sürede saygın bir yer edindi. Özellikle 1916 yılında gazetenin onuncu yılı vesilesiyle gelen kutlama mesajları bu saygın yeri açık şekilde göstermektedir. Gazetenin on yıllık hizmet hayatının bir jübile ile kutlanması teklif edilmiş olmasına rağmen idare, savaş şartları ve Müslümanların içerisinde bulunduğu kötü durumu göz önüne alarak kutlama yapılmayacağını ilan etmiştir. Ayrıca idarede yer

---

⁶³¹ Zarif Beşiri, 2014, s.200,201.

⁶³² Zarif Beşiri, a.g.e., s.86.; TMA F 1370, op.1, d.16, l.3.

alanlar, on yıllık bir sürenin kutlama yapmak açısından yeterli olmadığını düşünmüşlerdir.⁶³³ Bununla birlikte bazı gazetelerde görülen kutlama mesajları ve gazeteye topluluklar-cemiyetler tarafından gönderilen hususi mektuplar, “Vakit” gazetesinin Tatar millî matbuatı içerisindeki önemini ve ona bakışın nasıl olduğunu gösteren samimi ifadelerle doludur.⁶³⁴ 1 Şubat 1916 yılında Ufa’da çıkan bir dergi, “Vakit”in onuncu yıldönümü hakkında şöyle yazmaktaydı: “21 Şubat’ta Vakit gazetesi neşredilmeye başlayalı on yıl oluyor. Bu gazete Rusya Müslümanları arasında en çok dağılan ve sevilen gazetedir. Vakit, kurulduğu günden başlayarak Rusya Müslümanlarının hayatında görülen her bir önemli mesele hakkında ciddi muhakemelerde bulunup, son yıllarda Rusya Müslümanlarının itibarını kazanan millî gazetemizdir.”⁶³⁵ Aynı şekilde Bakü’de çıkan “Yeni İkbal” gazetesi 1916 yılındaki 247. sayısında Kerimî ve “Vakit” gazetesi hakkında uzun sayılabilecek bir kutlama mesajı yayımlamıştır. Mesajda hem Kerimî’nin muharrirlik yönüne hem de “Vakit”in Rusya Müslümanları arasında çıkan gazetelerden önde oluşuna değinildiği görülmektedir:

“Rusya İslâmlarının büyük ve muktedir edip ve muharrirlerinden Fatih Efendi Kerimî cenaplarının müdüriyeti ile on sene devam eden Vakit gazetesi, Müslüman gazetelerinin en düzenlisi ve en mükemmeli olup her tarafta hakiki itibar ve ihtimam kazanmış, muhteviyatının maddi ve manevi yönleriyle en yüksek ve seçkin bir mevki kazanmıştır. Vakit’in mesleği bizim anlayışımıza göre; hürriyetli, ılımlı, yenilikçi ve terakki-i millî ve hamiyetperver olup bakış açısı geniş, fikir seviyesi yüksek, millî gayesi parlak olmakla birlikte, diğer matbuatımızın bugün en muhtaç bulunduğu ahlak ve yazarlarının adabı da yüksek ve saygılı olduğundan bu gazete, her yönüyle fazilet ve ağırbaşlılık hizmetçisi

⁶³³ Vakit Heyet-i İdaresi, “Arz-Teşekkür”, **Vakit**, S.1988, 1916, s.1.

⁶³⁴ “Vakit’in onuncu yıldönümü dolayısıyla idareye gönderilen kutlama telgrafları için bkz.

TMA F 1370, op.1, d.11, l.1-27.; **TMA F 1370**, op.1, d.15, l.15-36.

⁶³⁵ **TMA F 1370**, op.1, d.24. l. (sayfa numarası belirsiz).

olduğunu ispat eylemiştir...Vakit'in ruh ve maneviyatını Rus gazetelerinden biriyle mukayese etmek lazım kalsa Russkiye Vedomosti gazetesini göstermek icap eder... Millî gazetelerimizin en mükemmeli olup, on sene müddetinde hakiki hizmeti ile imtiyaz kazanan Vakit refikimizin müdürü ve muharriri Fatih Efendi Kerimî cenaplarını ve naşirlerini bu güzel muvaffakiyetle tebrik eder ve de çok çok yaşayıp, millet ihyası yolunda yararlı hizmetlerinin devam etmesini ve devam ettikçe terakki ve ruh bulmasını temenni ederiz.”⁶³⁶

“Anğ” dergisi de “Vakit” ve Kerimî’yi tebrik edenler arasında bulunuyordu:

“...Vakit, iç Rusya Müslümanlarının en başarılı şekilde tesis edilen ve kısa zaman içinde bütün İdil ve Kama boylarına, Sibiryaya’ya dağılıp şöhret kazanıp, saygın bir yer tutan yegane gazeteler (den)dir. Vakit, çıkmaya başladığı günden itibaren ortaca bir meslek ile değişmeden devam etti. Vakit gazetesini çıkmaya başladığı günden itibaren alıp bugüne kadar ayrı bir çalışkanlık ile idare eden ve bütün gücünü gazetenin iyiliğine sarf eden Fatih Efendi Kerimof’un bu manada başkalarına da örnek olacak mukaddes hizmetini tebrik etmekten aciziz...”⁶³⁷

Fatih Bayraşev tarafından gönderilen hususi bir mektupta ise şu satırlara yer verilmiştir:

“Muhterem Muhammed Fatih Kerimof cenapları! Bu sene fevral (şubat) ayında idareniz altında bulunan saygın Vakit gazetesinin devamına on yıl tamam olması münasebetiyle gazetenizi ve bütün heyet-i idarenizi samimi kalpten tebrik ederim. On yıl boyunca milletimiz içinde ilim ve maârifin terakkisi, iktisadi, içtimaî işlerimizin

---

⁶³⁶ TMA F 1370, op.1, d.24. 1.14.

⁶³⁷ “Vakit Refikimizin On yılı”, Anğ, S. 3, 1916, s.39.

ilerletilmesi için her bir engele, türlü zorluklara karşı durup gazetenizi devam ettirmenizi alkışlıyorum...”⁶³⁸

Başka bir hususi mektupta ise: “...Muhterem Fatih Efendi! Siz büyük hizmetinizde bugün on yılı doldurdunuz. Sizin bu on yıl içinde yaptığınız hizmetlerinizi takdir edip, sizi kutluyoruz. Bugün de bayram ediyoruz. Yaşayınız millet kahramanı! Çok yaşayınız! Yaşasın sizin gibi millet hadimleri! Millet kahramanları!”⁶³⁹ cümlelerine yer verilmiştir. Medrese öğrencileri tarafından gönderilen bir kutlama mektubunda ise “Vakit” gazetesinin onlar arasında nasıl görüldüğü dile getirilmekteydi: “Öğrenciler dünyasına en millî terbiye veren, doğruyu yazan, manevi can azığımız olan Vakit gazetesinin onuncu yıl bayramına katılıp, hürmetli Fatih Efendi Kerimî cenaplarına ve bütün heyet-i tahririye azalarına bu şanlı bayramları ile can-ı gönüllerimizden tebriklerimizi takdim ediyoruz.”⁶⁴⁰ Gerçekten de “Vakit” gazetesinin Rusya Müslümanları arasında edinmiş olduğu yeri sadece tebrik mesajları değil hükümet memurlarının bazı kayıtları da göstermektedir. Bu anlamda Rus sansür memurlarının 1911-1912 yıllarına ait bir kaydında şu ifadeler yer almaktadır:

“Müslüman matbuatında, Müslümanları en fazla etkileyen gazeteler arasında sadece Vakit gazetesi Tercüman ile yarışabilir. Lakin son iki-üç yıl süresinde bu yarışın neticesi Vakit lehine gelişmeye başladı.” Başka bir kayıta ise; “Son iki-üç yıl içinde Tercüman gazetesinin nüfuzu azalırken, Vakit gazetesinin tesiri artmaktadır. Çünkü Vakit, daha güçlü ve önemli gazeteciler tarafından hazırlanıp Müslümanların

---

⁶³⁸ TMA F 1370, op.1, d.15, 1.6.

⁶³⁹ TMA F 1370, op.1, d.15, 1.2.

⁶⁴⁰ TMA F 1370, op.1, d.15, 1.8.

ihtiyaçlarını daha geniş kapsamlı aktarmaktadır. Lakin dış ülkelerde Tercüman gazetesi tesirini korumaktadır”⁶⁴¹

cümlelerine yer verilmiştir.

Fatih Kerimî, bir gazeteci olarak Rusya Müslümanları içerisinde çok az kişinin kavuşabileceği bir üne ve etki etme, yönlendirme gücüne sahipti. Her ne kadar devrim sonrasında Galimcan İbrahimov onun hakkında; “*Liberal Vakit gazetesi*”, “*Büyük Liberal muharrir Fatih Kerimî*” gibi yeni rejimin hoşuna gidecek ifadeler kullanmış olsa da çok değil beş-on yıl öncesinde Kerimî’nin Rusya Müslümanları üzerinde sahip olduğu etkiyi en iyi şekilde açıklayanlardan birisiydi. O, Kerimî’ye yazdığı 27 Ekim 1913 tarihli mektubunda, şöyle yazıyordu:

“Muhterem Fatih Efendi! Şahsınıza “Anğ”ın 21. sayısını gönderdim...Milliyet meselesinin teorik ve pratik dünyamızda ciddi surette uyandırılması gerektiği herkese malumdur. Lakin bu gerekliliğin vücuda gelmesi için bazı şartlar var. Su başından bulanır derler. Halk pek çok konuda sizin yazdıklarınızla bilgileniyor. İdaremiz adına sizden hiç olmazsa bu soruya bir-iki söz, bir-iki cümle ile de olsa cevap yazmanızı rica ediyorum. Eğer uzun yazacak olursanız bizim için ayrı bir mutluluk olur.”⁶⁴²

Yine 1909 yılında Petersburg’da kurulan Petersburg Müslümanları Neşr-i Maârif Cemiyeti’nin çıkaracağı mecmua için “Milli Müelliflerimizden” başlığı altında Kerimî’nin bir eseri hakkında makale yazmak istediğini belirtiyordu.⁶⁴³ Gazetede çalışanlardan Abdullah

---

⁶⁴¹ Dilara Osmanova, 2004, s.520,521.

⁶⁴² Galimcan İbrahimov, 1925, s.170,171.; Galimdjan İbrahimov, **Eserler 9 Tomda**, T. 9: Hatlar hem Dokumentlar, Haz. F. İbrahimova, Kazan 2000, s.80.

⁶⁴³ **TMA F 1370**, op 1, d.20, l.28.

Battal Taymas da Kerimî'yi şöyle tanımlamaktaydı: “*Fatih Kerimî üslubu düzgün, mantığı kuvvetli, hayat görüşü asrî ve fikirleri ileri bir Kazanlı muharrir ve gazetecidir.*”⁶⁴⁴

“Vakit” gazetesi, kullanmış olduğu dil bakımından belki de çağdaşları içerisinde en kolay anlaşılabilir olmuştur. Özellikle Kerimî'nin yazılarına dikkat edilirse, onun İstanbul'da eğitim almasından kaynaklı olarak kullanmış olduğu dilin, İstanbul Türkçesine yakınlığı dikkat çekmektedir. Bu özellik, aynı zamanda İsmail Bey Gaspıralı'nın ortaya koyduğu ideale bağlılığı ile de alakalıydı. “Vakit”, mümkün olduğunca ortak edebî dil oluşturmanın gayreti içerisindeydi. Dolayısıyla söz konusu gazete için İsmail Bey Gaspıralı'nın çizmiş olduğu yoldan bir an olsun ayrılmamıştır demek mümkündür. Örneğin 1905 Devrimi sonrasında farklı fikirleri ile dikkat çeken “Tan Yıldızı” gazetesi; İsmail Bey Gaspıralı'yı, Tercüman gazetesinin dilini yirmi milyon Müslümana kabul ettirmeye çalışan biri olarak görürken, “Vakit” asla bu düşünce içerisinde olmamıştır.⁶⁴⁵ Reşit R. Arat da Kuzey Türkleri arasında her bakımdan en ciddi gazetenin “Vakit” olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴⁶ Bununla birlikte imparatorluk dergisi “Mir İslâma”, “Vakit”i çok farklı tanımlamaktaydı. Söz konusu dergiye göre “Vakit”, Kahire'de çıkan “Türk” ve Bakü'de Hüseyinzade Ali Bey idaresindeki “Füyuzat” ile birlikte “Pantürkist” gazeteler arasında yer alıyordu.⁶⁴⁷ “Mir İslâma” dergisi hangi yorumu yaparsa yapsın “Vakit”, Tercüman ve Gaspıralı'nın izinde olduğunu “*Tercüman'ın dileği, bizim dileğimiz*” cümlesiyle kısa ve net olarak belirtmiştir. Bu cümle, tam olarak “Vakit”in “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” şiarına yönelik çalıştığını gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte “Vakit”, dil meselesinde durumun kısa zaman içerisinde değişeceğini düşünmüyordu. Ona göre ortak bir edebî dilin inşasında her ne kadar gazeteler

---

⁶⁴⁴ Abdullah Battal Taymas, 2000, s.28.

⁶⁴⁵ “Tatar Gazeteleri”, **Tan Yıldızı**, S. 1, 1906, s.3.

⁶⁴⁶ R. R. Arat, Kazan Türkleri, **MEB.İ.A.**, C. 7, İstanbul 1970, s.381.

⁶⁴⁷ **Mir İslama**, G. II, T. II, Vıpusk I, 1913, s.14.

önemli bir araç olarak öne çıksa da bu meselenin asıl başlangıç noktasının mektep ve medreseler olduğunu kabul ediyordu. Bu nedenle “Tercüman” gazetesinin, gazetelere yönelik dil konusundaki uyarılarını göz önüne almakla birlikte mektep ve medreselerden başlayarak edebî dil oluşturma gayreti içerisine girmenin daha doğru olduğunu ifade etmiştir. Çünkü mektep ya da medreselerde eğitim alanlar, gazetelerin kullanmış olduğu dilden farklı bir dil kullanmaktaydılar. Dolayısıyla gazeteyi ellerine aldıklarında anlamakta zorluk çekmekteydiler. Her ne kadar “Vakit” gazetesi bu konuya oldukça dikkat etse de bazı noktalarda zorlandığı da bir gerçektir. Özellikle Türkistan’dan gelen bir mektupta; gazetede Rusça yerine Türkçe kelimelerin kullanılması istenilmiş aksi halde anlamakta zorluk çekildiği yazılmıştı. “Vakit” ise bu serzenişe karşı; kullanılan Rusça kelimelerin artık dile yerleştiğini, zaten Türkçesinin olmadığını, Arapça kullanmanın ise gereksiz olduğunu belirtmişti. Türkistan Türklerinin anlamakta zorluk çektiklerini belirttiği kelimeler ise İdil boylarında rahatlıkla anlaşılmaktaydı. Bu yüzden “Vakit” gazetesi ortak edebî dil meselesinin mekteplerden başlanarak halledilmesi gerektiğini zorunluluk olarak görmekteydi.⁶⁴⁸

3. Vakit Gazetesi ve Çarlık Matbuatı

“Vakit” gazetesinin yayımlandığı süre boyunca diğer gazeteler ile çok fazla münakaşa içerisine girdiğini söylemek zordur. Orenburg’da çıkan “Din ve Maişet” dergisi ve Kazan’da kısa süre yayın hayatında kalan “Tan Yıldızı” gazetesi dışında bu konuya verilebilecek örnek de hemen hemen yok gibidir. “Tan Yıldızı” ile yaşanan münakaşa da çok uzun sürmemiştir. Bununla birlikte “Vakit” gazetesi, Çarlık matbuatını çok yakından takip etmekteydi. Çıkan haberleri doğrudan aktardığı gibi gerek gördüğü durumlarda da cevap niteliğinde yazılar yayımlamaktaydı. Böylece “Vakit” hem Rusya Müslümanlarının bir şekilde Çarlık

---

⁶⁴⁸ “Matbuat Musahabesi”, **Vakit**, S. 178, 1907, s.2.; “Eski Hem Yeni Mesele”, **Vakit**, S. 179, 1907, s.1,2.; “Dahi Til Meselesi”, **Vakit**, S. 197, 1907, s.2.

matbuatına girmesini, onların tanıtılmasını sağlıyor hem de Müslümanların haklarını koruyan bir savunucu olarak öne çıkıyordu. Bu savunma, özellikle de hükümet yanlısı, gayri Rus düşmanlığı güden gazetelere karşı yapılmaktaydı.

1905 Devrimi sonrasında Rus matbuatında milliyetçi söylemlerin yükselişi dikkat çekmektedir. Bu anlamda imparatorluk içerisinde yaşayan ve 17 Ekim Manifestosu'nun getirdiği kısıtlı özgürlük ortamından, sunulan yeni fırsatlardan yararlanmak isteyen Müslümanlara karşı, Rus basınında baskıların arttığı görülmektedir. Bu baskı, sadece Müslümanlara yönelik olmayıp bütün gayri-Rusları kapsamaktaydı. Rus basınının "*Rusya, Ruslar ve Ortodokslar içindir*" sloganı, tam da bu dönemin bir ürünüydü. Özellikle hükümet destekli gazeteler, milliyetçilikleri yanında otokrasiye olan inançları ile de dikkat çekiyorlardı. Dolayısıyla pek çok Rus gazetesinde Müslümanlara yönelik asılsız iddialar ortaya atılmaktaydı. Bunları "Vakit" sütunlarından takip etmek mümkündür. İdare tarafından desteklenen gazeteler, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine hizmet etmekle kalmamakta, sıklıkla Müslümanların millî ve manevi değerlerine saldırmaktaydılar. "Vakit" in tepkisi de en çok bu tür saldırılara karşı olmaktadır. Örneğin, "*Rusya, Ruslar ve Ortodokslar içindir*" sloganını kendisine şiar edinmiş "Novoye Vremya", "Vakit" açısından Ruslaştırma amacına hizmet eden bir yayın organıydı. Bir başka Rus gazetesinin yaklaşımı ise oldukça dikkat çeker nitelikteydi. "Rusya" gazetesinde "Mihail" imzalı olarak Müslüman matbuatı hakkında çıkan bir yazıda, yer yer "Vakit" gazetesinden çeviriler yapılmıştır. Gazeteyi yakından takip eden "Vakit", tercüme edilen kısımların bilerek yanlış yapıldığını, İslâm gazetelerinin Rus halkına ve hükümete zararlı, tehlikeli olarak gösterilmeye çalışıldığını belirtmiştir.⁶⁴⁹ "Vakit" e göre milliyetçi-muhafazakâr oluşları ile öne çıkan ve hükümet tarafından desteklenen bu gazetelerin Müslümanlara yönelik saldırılarının nedeni; Rus

⁶⁴⁹ "Ruslarda Milliyet Hissi", **Vakit**, S. 203, 1907, s.1.; "Mihail Beğ'in Tercümeleri", **Vakit**, S. 204, 1907, s.2.

halkının ilgisini başka yöne çekmekten başka bir şey değildi. Böylece halka, kendi sıkıntıları unutturulmak istenirken, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma fikrinin onlar arasında canlı tutulması amaçlamaktaydı. Bu nedenle de dile getirdikleri iddialar tarihsel süreçle alakalı olmasına rağmen Tatarlar açısından aslında imkânsız olan şeylerdi. “Rusya” gazetesinin bu girişimlerini “Vakit” şu cümlelerle değerlendiriyordu: *“Rusya gazetesinin yirmi milyon Türk-Tatar’ı, Müslüman’ı, Rus halkına ve hükümete cahil gösterip, (Müslümanların) fikirde ve siyasette ilerlemede kabiliyetsiz göstermeye çalışmasından maksadı malumdur: Kısaca Tatarlar insan değildir, onlara insan muamelesi etmeye gerek yoktur demekten ibarettir.”* “Vakit”, devamında Müslümanları cahillik ile suçlayan ve hor gören bu gazeteye; Müslümanların yüz yıllardır Rus hâkimiyeti altında yaşadıklarını hatırlatarak, geri kalmışlığın sadece Müslümanların kendi hatalarından kaynaklanmadığını, hükümetin de bu konuda özel bir çabası olduğunu dile getirerek cevap vermiştir.⁶⁵⁰ Aynı gazete başka bir makalesinde; *“Rusya Müslümanları arasında sadece din birliği var. Millet Birliği yok. Sartlar, Türkmenleri, Osetler İnguşları, Çerkezler ise Kazan Tatarlarını anlamıyorlar”* iddialarını dile getirmiştir. “Vakit” gazetesi ise bu iddiaların tamamen yanlış olduğunu, Kafkasya’daki küçük kabileler dışında Müslümanların Türkçe konuştuklarını, her ne kadar küçük farklar olsa da birbirlerini anladıklarını ve bunun da tarihî bir hakikat olduğunu beyan etmiştir. Biraz da manidar olarak gerçek dışı bu iddiaları: *“Malorus (Küçük Rus) ve Velikoruslar (Büyük Rus) arasındaki fark, Rus dilinin ve Rus milletinin birliğine mâni olmadığı gibi, Türk dilinin şivelerinden kaynaklanan farklılık da aynı şekilde Türk halkları arasında dil ve kan birliğine mâni değildir”* şeklinde cevaplamıştır.⁶⁵¹ Aynı gazetenin “Vakit’e yönelik bir sonraki iddiası ise gerçekten çok ilginçti. Gazete, “Vakit’in *“Müslümanlar dinî ve millî meselelerini kendi*

---

⁶⁵⁰ “İnarodisler ve Misyonirlik”, **Vakit**, S. 205, 1907, s.2.; “Rusya” hem “Vakit”, **Vakit**, S. 207, 1907, s.2,3.

⁶⁵¹ “Müslümanlar Hakkında Rusya Gazetesi III”, **Vakit**, S. 1188, 1913, s.1.

ellerine alsınlar” önerisini Panislamizm ile ilişkilendirmekteydi. Hatta bununla da kalmayarak “Vakit” gazetesinin asıl fikrinin bu olmadığını, gerçek amacının; Rusya’nın yıkılmasına çalışarak onun üzerinde yeniden güçlü bir Altın Orda kurmaktan ibaret olduğunu belirtmekteydi. “Vakit”, elbette bu iddianın gerçeklikten uzak olduğunu ve eğer böyle bir şey olacaksa bunun sebebinin “Vakit” gazetesi olmadığını; Müslümanları, yirmi milyon Türk-Tatar’ı görmezden gelen, onları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma emelinde olan, Rus halkına ve hükümete düşmanca gösteren “Rusya”, “Novoye Vremya”, “Moskovskiy Vedomosti” gazetelerinin olduğunu ifade etti. “Vakit’e göre bütün bu gazeteler aynı amaca hizmet eden Rusluk ve Ortodoksluk üzerinde buluşmuş, gayri Rus düşmanlıkları ile öne çıkmış mutaassıp yayın organlarıydılar.⁶⁵² Rusya gazetesine benzer şekilde “Novoye Vremya” da Tatarların Kazan Hanlığı’nı kurma düşüncesinde olduklarını ileri sürmekteydi. Başka bir yazısında ise Kazan Hanlığı yerine Tatar Cumhuriyeti kurmak istediklerini dile getiriyordu. Hatta bu gazete biraz daha ileri giderek, Kadet Partisi’nin Müslümanlara bu konuda vaatlerde bulunduğunu belirtiyordu. Ortak edebî dil oluşturma çabasını da bununla bağlantılı görmekte ve Tatarların; Mişer, Tepter, Çuvaş ve Kreşinleri Müslümanlaştırma ve Tatarlaştırma gayretinde olduklarını iddia ediyordu. “Moskovskiy Vedomosti” de Tatarların devlet kurma potansiyellerinin olduğunu ve Rusya’daki bütün Müslümanları birleştirmeye hizmet ettiklerini ifade etmekteydi. Bu gazeteye göre Tatarların tamamı misyonerlik faaliyeti içerisinde bulunuyordu. Ayrıca aynı gazetede Tatarlar, Rusya için tehdit olarak gösterilmekte, çok güçlü olmasalar da bir devlet kurma potansiyeline sahip, ittihad-ı İslâm davası güden ve “Müslüman Padişahlığı” kurmayı düşleyenler olarak sunulmaktadır.⁶⁵³ “Vakit” elbette bu iddiaları hayalperestlik

---

⁶⁵² “Rusya” hem “Vakit”, **Vakit**, S. 207, 1907, s.2,3.; “Tatarlar ve Politika”, **Vakit**, S. 250, 1907, s.2.; “Novoye Vremya” ve “Rusya” Gazeteleri”, **Vakit**, S.217, 1907, s.2.

⁶⁵³ “Novoye Vremya’nın Hayelleri”, **Vakit**, S. 266, 1908, s.1.; “Tatarlar Hakkında”, **Vakit**, S. 510, 1909, s.1,2.;

olarak değerlendirdi. Gerçekten de “Vakit”in de ifade ettiği üzere bu gazetelerin amacı; Müslümanları Rus halkına ve hükümete zararlı göstermekten başka bir şey değildi. Yine bu iddiaların seçim dönemine denk gelmesi de asla tesadüf olamazdı. Yukarıda da belirtildiği şekilde Kadet Partisi ile Müslümanların-Tatarların Kazan Hanlığı’nı yeniden kurma çabası, tamamen katı Rus milliyetçiliğinin, liberal-demokrat bir siyaset izleyen ve Müslümanlar ile Duma seçimlerinde iş birliği yapan Kadetler’e duyduğu düşmanlığın neticesinden başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Kerimî de bu Kazan Hanlığı iddialarını bilinçli olarak çıkartılmış dedikodular şeklinde tanımlıyordu. Hatta bu konu Budapeşte’de yayımlanan bir gazetede gündem olmuş ve “Ruskii Vedomosti” tarafından da Rus matbuatına aktarılmıştı. Kerimî bu haberi Rusya Müslümanlarını iyi tanımayan bürokrasinin hatası olarak değerlendirmiştir. Rusya Müslümanlarının Kazan Hanlığı’nı diriltme gibi bir amaçlarının olmadığını, Müslümanların da buna inanmadığını ifade etmiştir. Kerimî’ye göre Müslümanların dilekleri, yıllardır hükümet nezdine de dilekçelerle iletilmiş olan eşit vatandaşlık, dinî ve millî ihtiyaçlarının giderilmesinden başka bir şey değildi.⁶⁵⁴

Çarlık gazetelerinde Müslümanların dinî ve millî değerlerine yönelik saldırılar karşısında “Vakit” her zaman dik durmuştur. Hangi konuda olursa olsun bu tür saldırıların hem Rusya ve Rus halkı hem de Müslümanlar için bir faydasının olmadığını, aradaki ilişkileri düzeltmek yerine daha da kötü bir hale soktuğunu ifade etmiştir. Biraz önce adı geçen Rus gazetelerinden farkı olmayan “Peterburgskiye Vedomosti” ve “Ruskoye Slovo” adlı gazeteler de İslâm dinine karşı düşmanca sözler sarf etmekteydiler. Kur’an’ın insanlar tarafından hazırlandığını, içerisine Hristiyanlık ve Musevilik öğretileri ile İran ve Yunan inançlarından karışımların yapıldığını, manasız bir birleşim olduğunu yazmaktaydılar.⁶⁵⁵ Yine “Novoye

---

⁶⁵⁴ F. K., “Türk-Tatar Kavimleri”, **Vakit**, S. 1943, 1915, s.1.

⁶⁵⁵ “Edebsizlikni Artdıra Bara”, **Vakit**, S. 290, 1908, s.1.; “Rusya Matbuatı ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 696, 1910, s.2.

Vremya” gazetesi, Müslümanların idaresinde yeni önlemlerin alınmasını, hükümetin yanlış politika içerisinde olduğunu, Tatarların İslâm’ı yaymalarına yardımcı olduklarını ileri sürüyordu. Ayrıca Türkistan’ın geri kalışı üzerinde de duruyordu. Kerimî ise “Novoye Vremya”nın suçlamaları ve hakaretleri üzerine bir makale kaleme aldı. Her ne kadar vereceği cevabın Rus matbuatında bir karşılığının olmadığını, itibara alınmayacağını bilse de en azından Müslümanların dikkatlerini çekebileceğini düşünüyordu. Çünkü Rus toplumu Müslüman matbuatına önem vermemekteydi. Müslümanların ise ne Rusça bir gazeteleri ne de Rus matbuatında kalem oynatabilecek muharrirleri mevcuttu. Bu yüzden Kerimî, yapılan eleştirilerin ve verilen cevapların tesiri konusunda şüphe içerisinde kalmakta oldukça haklıydı. Böyle de olsa o, ilk olarak “Novoye Vremya”nın Türkistan’ın geri kalışı üzerine yazdığı sözlere cevap verdi. Kerimî, Türkistan’ın yıllardır Rus hâkimiyeti altında yaşadığını, onlara eğitim ve bilim götürmenin Rus hükümetinin sorumluluğu altında olduğunu ifade etti. Ayrıca Tatarların Türkistan’da öğretmenlik yapmalarında da bir sakınca olmadığını ve bahsedildiği şekilde bölgede Türk Panislamistlerin olmasının Türkistan ile ilgili olmadığını, önlem alınacaksa bunun da hükümet sorumluluğunda olduğunu belirtti. Hayalî Panislamizm suçlamaları ile Müslümanlara yapılanların insafsızlık olduğunu, artık Rusya’nın Müslümanları ikinci sınıf olarak görmekten vazgeçmesini tekrar tekrar ifade etti. “Novoye Vremya”nın II. Katerina dönemini kastederek Müslümanlar için dinî idarenin kurulmasına yönelik eleştirisine de hükümetin bunu Müslümanlar için değil kendi menfaatleri için tesis ettiğini belirtti. Kerimî bu karşı çıkışların yanında gazetenin, Müslüman işlerinin araştırılması teklifine karşı oldukça sıcak bakıyordu. O, her şeye rağmen hükümet memurlarının Müslümanların hallerini yakından görmelerinin, Müslümanların ihtiyaçlarının giderilmesi açısından önemli olabileceğini düşünüyordu.⁶⁵⁶

---

⁶⁵⁶ “Müslümanlar ve Rusya”, **Vakit**, S. 809, 1911, s.1.; F.K., “Müslümanlar ve Rusya Makalesine Dair”, **Vakit**, S. 811, 1911, s.1,2.

4. Vakit Gazetesi ve Fatih Kerimî'ye Yönelik Takipler ve Cezalar

“Vakit” gazetesi ve Muhammed Fatih Kerimî, diğer Müslüman gazeteleri ve muharrirleri gibi idarenin ilgili güvenlik birimleri tarafından yakından takip edilmekteydi. Her ne kadar 1905 Ekim Manifestosu ile matbuat alanında bir özgürlük dönemi başlamış olsa da bu, sınırlı olmakla birlikte her konuda istenildiği şekilde yazılabileceği anlamına gelmiyordu. Gazete, sansür idaresi tarafından yakından incelenmekteydi ve yapılan bu incelemeler sonucunda sorunlu görülen yazılardan dolayı Fatih Kerimî, pek çok kez para ve hapis cezası ile karşı karşıya kalmaktaydı. Başmuharrir olması nedeniyle yükü biraz daha ağırdı. Çünkü sadece kendi imzasını taşıyanlardan değil imzasız olarak çıkan yazılardan da sorumluydu.

1909 yılında “Vakit”te çıkan “Bügülme Dârümuallimîni” adlı başmakale idare tarafından hiç de hoş karşılanmadı. Söz konusu makalede; Bügülme Terakkiyun-u İslâm Cemiyeti'nin, muallimler için iki-üç aylık yaz kursları açmak için ilgili makama başvurduğu fakat izin alınmadığı belirtiliyordu. Bunun ardından aynı cemiyet, dârümuallimîn açmak için başvuru yapmış fakat bunda da başarılı bir sonuç elde edememiştir. İlgili makam tarafından yapılan bu son başvuruya verilen cevapta; Müslüman mektep ve medreselerinde sadece din dersleri verildiği fakat cemiyetin açmayı düşündüğü okulun programında din dışı derslerin yer alması gerekçe gösterilerek izin verilmediği belirtiliyordu. Bu durum, söz konusu makalede oldukça sert şekilde eleştirilmiştir. Hükümetin Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamadığı belirtilerek yapılanlar, hukuksuzluk olarak değerlendirilmiştir. Yazılanlara göre hükümet, Müslümanlar ile Ruslar arasındaki ilişkide yapıcı davranmıyordu. Ayrıca böylesi bir durumun bir nevi Rusya için utanç kaynağı olduğuna işaret ediliyordu. Çünkü yirmi milyon nüfusu ve binlerce mektebi olan Müslümanların, bu mekteplere öğretmen yetiştirmek amacıyla hizmet eden dârümuallimînlerinin olmadığına dünyada kimsenin inanmayacağı düşünülüyordu. Fakat yetkililer; yazılanların doğru olmadığını, makalenin yanlış ve yalan bilgiler verdiğini rapor etmişlerdir. Bu nedenle de Kerimî'ye bir ay hapis cezası ya da 150

ruble para cezasının verilmesi kararlaştırılmıştır. Kerimî para cezasını, 8 Mart 1910'da Orenburg Gubernatörlüğü'ne ödemek zorunda kalmıştır.⁶⁵⁷

1911'de "Vakit"ın 743. sayısında çıkan "İnarodislerni Talim Meselesi" (Gayri Rusların Eğitim Meselesi) başlıklı makale de bir önceki gibi idarenin dikkatle üzerinde durdukları arasındadır. Her ne kadar başlığının altında "Riç Gazetesinden" notu düşülmüş olsa da idarenin ilgili raporunda bu hususa dikkat etmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu makalede; hükümetin Ruslaştırma siyasetine değinilmiş, ünlü misyoner N. İlminskiy vefat etse dahi onun siteminin hâlâ devam ettirildiği, gazetelerin kapatıldığı, gayri Rusların zararına Rus dilinden çevirilerin yapıldığı belirtilmiştir. Orenburg Gubernatörlüğü, bu makalede açıktan hükümet düşmanlığı yapıldığını, sadece Tatarlar için değil bütün gayri Ruslar için yazılanların zararlı olduğunu ve "Vakit" gazetesinin bu davranışı ile kendisine ceza verdiğini ifade etmiştir. Bu nedenle Kerimî'ye, düşmanlık uyandırdığı ve hükümete karşı tahrik edicilik yaptığı gerekçesiyle 200 ruble para cezasının verilmesi kararlaştırılmıştır. Paranın ödenmemesi durumunda ise bir aylık hapis cezasına çarptırılacağı yine Gubernatörlük tarafından Kerimî'ye bildirilmiştir.⁶⁵⁸

"Vakit"ın başka bir makalesinde ise hükümette yapılan değişiklikler ve Başbakan Stolipin üzerinde durulmuştur. Stolipin; Rus milliyetçiliği yapmakla, gayri Rusları dikkate almamakla ve imparatorluk içerisinde yaşayan milletler arasına nifak sokmakla suçlanmıştır. Orenburg Gubernatörlüğü ise bu yazılanları, Başbakan'a ve dolayısıyla hükümete karşı gösterilen düşmanca bir hareket olarak değerlendirmiş ve Kerimî'ye 300 ruble para cezası

---

⁶⁵⁷ "Bügölme Dârümuallimîni", **Vakit**, S. 548, 1909, s.1,2.; **TMA** F 1370, op.1, d.5, l.18,18ob, 21.

⁶⁵⁸ "İnarodislerni Talim Meselesi", **Vakit**, S. 743, 1911, s.1,2.; **TMA** F 1370, op.1, d.5, l.23,24.

verilmesini uygun görmüştür.⁶⁵⁹ Benzer şekilde “Türkiye ve Rusya” başlıklı makalede ise Rusya’nın Balkan politikası eleştirilmiş; hükümetin para ve kan karşılığında Balkan devletlerine bağımsızlık vaat ettiği ancak bu siyasetinin boşa çıktığı, zira bu devletlerin bir bir Almanya ve Avusturya’nın kontrolü altına girdiği yazılmıştır. Bu satırlara idare tarafından verilen cevap da öncekilerden farklı olmamıştır. Yazılanlar, düşmanca bir hareket olarak değerlendirilmiş ve hükümetin politikasına verdiği zarar nedeniyle Kerimî, 60 ruble para cezasına çarptırılmıştır.⁶⁶⁰

Muhammed Fatih Kerimî’nin “Kimni Saylarga? (Kimi Seçmeli?)” adlı imzasız makalesi de idare tarafından ceza verilenler arasında yer almıştır. Makale, IV. Duma seçimlerinin hemen öncesinde yayımlanmıştı ve Müslümanların mevcut siyasi ortam içerisinde izleyecekleri yönü tayin ediyordu. Siyasi durumun oldukça karışık olduğu ve gayri Ruslara yönelik baskıların günden güne arttığı bir zamanda kaleme alınan bu yazı, Kerimî’nin başını oldukça ağrıtmıştır. Söz konusu makalede, Müslümanlara genel bir sesleniş söz konusuydu ve birtakım talepleri içeriyordu:

“Rusya Müslümanlarının öncelikli isteği, Rusya’da meşrutiyet rejiminin tam anlamıyla uygulanmasıdır. Rusya Müslümanları, Rusya’da yaşayan bütün halkların eşit görülmesini, ana dil, millî mektep ve edebiyatın terakki ettirilmesinde ve dinî meselelerde hürriyet istemektedirler. 17 Ekim 1905 ve 19 Nisan 1906 kanunlarında bahsi geçen hürriyetlerin ve 3 Haziran 1907 Kanunu ile seçimlerden mahrum edilen Kırgız, Türkistan ve Kazakistan Müslümanlarına siyasî haklarının verilmesini talep etmektedirler. Ayrıca Müslümanların ruhanî idareleri islah edilmelidir.”⁶⁶¹ Kerimî,

---

⁶⁵⁹ “Hükümet Almaşuvı”, **Vakit**, S. 745, 1911, s.1.; **TMA F 1370**, op.1, d.5, l.28.

⁶⁶⁰ “Rusya-Türkiye”, **Vakit**, S. 783, 1911, s.1.; **TMA F 1370**, op.1, d.5, l.31.

⁶⁶¹ [F.K.], “Orenburg Sentyabır 16: Kimni Saylarga”, **Vakit**, S. 1037, 1912, s.1,2.

yazsının devamında IV. Duma seçimlerine girecek Müslüman adaylar hakkında da açıklama yaptı: *“Müslümanlardan seçilecek olan adamlar millî fikirde olmalı. Ana dil, millî edebiyat ve matbuatımız ile tanış olmalı. Millî gazetelerde yazdıklarımızı okuyup halkın eskâr-ı umumiyesine itibar etmeli ve gerekli vakitlerde matbuatımız aracılığıyla münasebet kurmalı. Müslümanların desteği ile seçilecek olan Rusların mutlaka müsavat, hukuk, terakki ve hürriyet taraftarı olmaları lazımdır...”*⁶⁶²

Kerimî'nin bu yönlendirici ifadeleri, tam da Rus milliyetçiliğinin yükseldiği ve gayri Ruslara karşı baskıların arttığı bir döneme denk gelmişti. Bu nedendir ki yetkililer yazılanları, Çar'a ve hükümete düşmanlık olarak yorumladılar. Raporda ifade edilenlere göre dile getirilenler, halk arasında düşmanca fikirlerin canlanmasına sebep olacak türdendi. Sonuç itibarıyla Orenburg Gubernatörlüğü, Kerimî'ye altı haftalık hapis cezasının verilmesini uygun gördü (17 Eylül 1912). Bu cezanın daha öncekilerden farklı olarak para cezasına dönüştürülmeyeceğini de ekledi. Suçlamalar karşısında Kerimî, daha önce verilen cezalardaki gibi sessiz kalmadı ve hem gubernatörlük hem de İçişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulundu. Verilen cezayı kabul etmediğini, söz konusu makalede Çar'a ve hükümete karşı düşmanca bir tutumun sergilenmediğini belirterek konunun tekrar araştırılmasını ve gerçek ortaya çıkarılana kadar cezanın uygulamaya konulmamasını talep etti. Dilekçesinde; vatanına bağlı olduğunu, herhangi bir düşmanlık niyeti içerisinde olmadığını, makalenin tamamının okunmadan bazı bölümlerinin kesilerek değerlendirildiğini, tamamının okunduğunda doğru şekilde anlaşılacağını yazdı. Son olarak da bu makalenin Rusçaya çevrilerek sansür memurluğuna gönderildiğini ve buradan yayımlanmasına izin verildiğini, bu yüzden de gösterilen muamelenin haksızlıktan başka bir şey olmadığını ekledi. Bütün bunlara rağmen ifade edildiği üzere cezasının ertelenmesi yönündeki talebi göz önüne alınmadı ve 22 Eylül

---

⁶⁶² a.g.m., s.1,2.

1912’de gece yarısında tutuklanarak hapse alındı. Bununla birlikte altı haftalık süre dolmadan bir-iki gün içerisinde hapisten çıktı.⁶⁶³

Muhammed Fatih Kerimî, sadece “Vakit” gazetesinde yazdıklarından ve yazılanlardan sorumlu değildi. Kendisi aynı zamanda bir matbaa sahibiydi ve bastığı kitapların da sorumluluğunu üstlenmiş oluyordu. Bu nedenle idarenin baskısını burada da yakından hissetti. Para ve hapis cezaları ile karşı karşıya kaldı. Bu doğrultuda onu hükümet yetkilileri ile karşı karşıya getiren durumlardan birisi, 1906 yılında yaşandı. Hadi Atlasî’nin “Yeni Nizam ve Ulemalarımız” adlı makalesi “Vakit” gazetesinde çıkmakla kalmamış ayrı bir broşür olarak (1200 adet) da Kerimî tarafından basılmıştı.⁶⁶⁴ Bu çalışma, ilgili birimler tarafından incelenmeye alınarak her iki isim de hükümet düşmanlığı yapmakla suçlandı. Söz konusu broşürde Hadi Atlasî, 31 Mart Kanunları üzerinde durmuş; Müslümanların millî değerleri olan, atalarının yıllarca dil ve dinlerini korumak adına uğruna mücadele ettikleri millî harflerin yerine Rus harflerinin getirilmesini sert şekilde eleştirmiştir. O, harf değişimini; Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasının bir basamağı olarak değerlendirmiş ve N. İlminskiy siyasetinin devamı olarak görmüştür. Ayrıca Rusya hakkında şu sert sözleri kaleme almıştı ki yazılanlar gerçekten de o dönem için oldukça cüretkârlık isteyen cinstendi:

“...Rusya hükümeti ne kadar büyük olsa da ve halkı yüz elli milyon olsa da bu memlekette ilim ve marifet, hüner ve sanayi o derece aşağı ve geridedir. Avrupa’da

---

⁶⁶³ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1040, 1912, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1041, 1912, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1042, 1912, s.3.; **TMA** F 1370, op.1, d.5, 1.37, 46,47,47ob,50. Bu hapis cezası ile ilgili olarak Kerimî’ye çok sayıda mektup geldi. Bunların bazıları için bkz. **TMA** F 1370, op 1, d.5, 1.65-72.

⁶⁶⁴ Basılı hâli için bkz. Hadi Atlasof, **Yeni Nizam ve Ulemalarımız**, Naşiri Muhammed Fatih Kerimof, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg 1906.

Türkiye’den başka bundan geride, bundan cahil ve bundan karanlık bir hükümet yoktur. Bu memlekette ilim de yok, hüner de yok, sanayi de yok... Bildiği ve sevdiği zulüm olan bu hükümetin bizi mahvetmek ve yeryüzünden silmek fikri çok eski ve kendince birinci derecede gerekli fikirdir. Yüz binlerden ibaret olan gayri Rusları resmî surette Hristiyan etmeleri, Müslüman oldukları halde aralarına hükümet destekli misyonerler ve papazlar göndermeleri, onlara zorla Hristiyanlık telkin etmeleri, başını eğmeyenleri ise Sibiryaya sahralarına sürgün etmeleri, hepimizin gözünün önünde açıkça güneş gibi parlaktır. Doğrusu, kısaca hükümetin maksadı; bizim dinimizi ve milletimizi mahvetmek, yeryüzünden silmektir... ”⁶⁶⁵

Hadi Atlasi’ye bu yazısından dolayı sürgün cezası verilirken, 1908-1909 yılına kadar devam ettiği anlaşılan mahkemenin 17 Eylül kararında farklı bir sonuç çıkmıştır. Atlasî bir ay hapis cezasına çarptırılmış, Kerimî ise bu davada suçsuz bulunmuştur.⁶⁶⁶ Buna benzer şekilde “Vakit” gazetesinde basılan Kazak aydınlarından Mir Yakup Devletov’un “Uyan Kırgız” adlı broşürü de Kerimî’yi idare ile karşı karşıya getirenlerdendir. Orenburg Gubernatörlüğünün raporundan anlaşıldığı kadarıyla; bir gece Devletov’un evine baskın yapılarak farklı dillerde yazılmış çok sayıda kitap ve dergi ile adı geçen “Uyan Kırgız” adlı broşür ele geçirilmiştir. Devletov, yetkililere yaptığı açıklamasında; söz konusu broşürün iki baskısının yapıldığını ve her ikisinde de sansür idaresinin kontrolünden geçtiğini belirtmiştir. Buna rağmen dokuz aydan uzun bir süre sürgüne gönderilmiştir. Raporun, adı geçen broşürü basan matbaa ile ilgili kısmında ise “Vakit” matbaası, Panislamizm hareketini destekleyen bir işletme olarak

---

⁶⁶⁵ Hadi, “Yeni Nizam ve Ulemalarımız”, **Vakit**, S. 84, 1906, s.2,3.; TMA F 1370, op.1, d.5, 1.2-3ob.

⁶⁶⁶ “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 520, 1908, s.3.; “Orenburg Haberleri”, **Din ve Maişet**, S. 37, 1909, s.595

gösterilmiştir.⁶⁶⁷ Gazeteye ve Kerimî'ye bu tür faaliyetlerinden dolayı baskılar artarken, “Dördüncü Duma ve Kazaklar” adıyla Kazak milliyetçisi bir dergi olan “Aykap”⁶⁶⁸tan alınan makalenin “Vakit”de basılması sonucunda, Kerimî'nin iki aylık hapis cezasına çarptırılmasına veya bunun karşılığı olarak kendisine 300 ruble para cezası verilmesine karar verilmiştir. Aynı şekilde “Aykap” muharririne de bir aylık hapis cezası uygun görülmüştür. Bu cezanın karşılığı olarak 100 ruble ödeyebileceği de belirtilmiştir. Söz konusu makalede, Kazak topraklarına yapılan Rus muhacereti eleştirilmiş, 3 Haziran 1907 Kanunu ile de seçim sisteminde yapılan değişiklikler sonucunda Kazakların seçim hakkından mahrum edilmesinin haksız bir karar olduğu belirtilmiştir. Son olarak, her ne kadar Duma'da Müslüman vekiller olsa da bu vekiller doğrudan Kazaklar içerisinden seçilmediğinden, Kazakların ihtiyaçları konusunda yapılan girişimlerin de sonuçsuz kaldığı eklenmiştir.⁶⁶⁹

Orenburg Jandarma İdaresi'nin ve genel olarak imparatorluk istihbaratının “Vakit” gazetesine nasıl baktığı üzerinde de durmak yerinde olacaktır. Öncelikle ifade edilmelidir ki, hükümetin ilgili birimleri tarafından “Vakit” gazetesi çok yakından takip edilmekteydi.

---

⁶⁶⁷ TMA F 1370, op.1, d.5, l.34,34ob.

⁶⁶⁸ “Aykap”, Kazak matbuat tarihinin öncü yayınlarından biri olarak Ttoitsk'de Muhammedcan Siralın tarafından neşredilmeye başlandı. 1911-1915 yılları arasında toplam 88 sayı çıkan dergide; Kazak Türklerini ilgilendiren sosyal ve siyasi yazılar yer aldı. Aykap'da yazarlar arasında; Yakup Akbayev, Ahmet Baytursunov, Alihan Bükeyhanov, Miryakup Dulatov, Mağcan Cumabayev, Ömer Karaşev gibi devrin önde gelen kalemleri yer almaktaydı.

Muallim Nimetullah Kuzambeyef, “Aykab” Jurnalı Hakkında”, **Vakit**, S. 1792, 1915, s.3; İbrahim Kalkan, 2013, s.206,207.

⁶⁶⁹ “Dördüncü Duma ve Kazaklar”, **Vakit**, S. 802, 1911, s.1,2. TMA F 1370, op.1, d.5, l.34,34ob.

Bununla birlikte bu takip, sadece “Vakit”e özel olmayıp Müslüman matbuatın geneli için geçerliydi. Çıkan yazılar titizlikle incelenirken, bazılarının bir şekilde Panislamizm ya da Pantürkizm gibi fikirlerle ilişkilendirildiği açıkça görülmektedir. Bu anlamda İslâm dünyası ile ilgili bir haber çıksa Panislamizm, dil birliği ya da Türkiye, İttihat ve Terakki Partisi ile ilgili bir şeyler yazılsa Pantürkizm ve yine Panislamizm ile bir tutulmaktaydı. Özellikle Başbakan Stolipin döneminde bu konu üzerine bir eğilim vardı. Çünkü Stolipin, İttihat ve Terakki’nin dünya Müslümanlarını birleştirmek istediğini ve bu nedenle de onların Rusya Müslümanlarını farklı ve önemli bir kaynak olarak gördüklerini düşünüyordu. Yine Çarlık makamları tarafından İttihat ve Terakki, Panislamizmi politik olarak kullanabilecek bir güç olarak değerlendiriyordu. Nitekim 1911 yılında partinin Selanik kongresinde bahsedilenler arasında Panislamizm konusu da yer almaktaydı.⁶⁷⁰ Danielle Ross, söz konusu Çarlık bakış açısını biraz genişleterek şu şekilde ifade etmektedir: “*Panislamizm, imparatorluk hükümetinin otoritesini sorgulayan veya kabul etmeyen Müslümanları ilgilendiren her tür politik faaliyet için kullanılan genel bir terim halini almıştı.*”⁶⁷¹ Ross’un bu ifadeleri yerinde olmakla birlikte Panislamizm ya da Pantürkizm konusu, onun çizdiği sınırların çok daha ötesine uzanıyordu. Yani sadece politik alanla sınırlı değildi. Yapılan toplantılar, kurulan cemiyetler ve basılan kitaplar da bu ilişkilendirmelerin dâhilinde yer alıyordu. İmparatorluk güvenlik birimleri tarafından yapılan bu ilişkilendirmelerin doğruluğu bir tarafa, idarenin bu tür baskı ve söylemleri; Müslüman matbuatını kontrol etmek, faaliyet alanını kısıtlamak ve dış dünyadan etkilenmesini önlemek istemesi şeklinde değerlendirilmelidir. Öyle ki, çok farklı durumlar yetkililer tarafından bahsi geçen hareketlerle birlikte zikredilmekteydi. Örneğin, 1905 Ekim Manifestosu ile değişen yeni şartlar içerisinde Müslüman din

---

⁶⁷⁰ Onur İşçi, Onur Önel, 2019, s.211.; Jacob M. Landau, **Pan-İslâm Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme**, Çev. Nigar Bulut, İstanbul 2001, s.114, 115.

⁶⁷¹ Danielle Ross, 2020, s.315.

adamlarının pek çoğunun eski mutaassıplığından kurtularak millî hareketlere yönelmeleri ve toplumsal sorunlarla ilgilenmeleri, “Müslüman Hareketi-Panislamizm” olarak değerlendiriliyordu. Hatta Tatar gazetelerinin Arap harflerini kullanmaları, Panislamist bir hareket olarak görülüyor ve Kreşinler gibi toplulukları İslamlaştırmak adına bu harflerin kullanıldığı iddia ediliyordu.⁶⁷²

7 Ağustos 1913 tarihli bir güvenlik raporunda “Vakit” gazetesi şöyle tanımlanıyordu:

*“Vakit, ilerici-yenilikçi, edebî ve siyasî bir gazete. 1906’da kuruldu ve Türkçe olarak haftada dört kez çıkıyor. Dili, Osmanlıca temelli Kazan Tatarca’sı. Rusya Müslümanları arasında birinci süreli yayın. Vakit, Türk kökenli Rusya Müslümanlarının millî organı olarak ortaya çıkıyor. Bu yıla kadar yayımladığı makaleler ile Panislamizm fikrinin gelişmesine yardım etti. Şimdi yönünü Pantürkizm’e çevirdi. Artık daha fazla tehdit edici. Bu yüzden askerler arasında tavsiye edilemez. Tatar muhafazakârlarının çıkardığı Din ve Maişet, daha elverişli ve iyi (askerlere yönelik). Dinî, bilimsel, edebî ve siyasî bir dergi. Orenburg’da haftada bir kez çıkıyor. Altıncı yılı ve yıllık ücreti dört ruble.”*⁶⁷³

Benzer şekilde başka bir raporda, Müslüman Fraksiyası’nın görüşlerine hizmet eden “Vakit”, makaleleri ile Panislamizm fikrinin savunucusu, onun gelişimine ve Rusya Müslümanları arasında yayılmasına çalışmaktaydı.⁶⁷⁴ Orenburg Jandarma İdaresine ait bir raporda ise “Vakit” gazetesi hakkında şunlar yazılmıştı: *“Fatih Kerimî’nin gazetesi (Vakit) Türk-Tatarlar arasında ve başka Müslüman ülkelerde memnuniyetle, sevilerek okunuyor. Makaleleri temiz*

---

⁶⁷² Elena I. Campell, 2005, s.21.; M. Bagin, **O Propagande İslama Putem Peçat**, Tsentralnaya Tipografiya, Kazan, 1909, s.8.

⁶⁷³ **OODA** F 21, op.2, d.618, l.203ob,204.

⁶⁷⁴ **TMA** F 199, op 1, d. 785, l. 23ob.

ve açık olarak yazıp Türk-Tatar dilini kullanıyor. O genel bir Türk dili oluşturma çabasının savunucularından biri olarak ortaya çıkıyor.”⁶⁷⁵

Orenburg'daki güvenlik birimlerinde görev yapan yetkililerin “Vakit”te çıkan Türkiye ile ilgili haberlere ve makalelere daha fazla dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Zaten “Vakit”, onlar tarafından; milliyetçi, Türk taraftarı (Türkiye-Osmanlı) ve Pantürkist olarak adlandırılıyordu. “Kâmil Paşa'nın Tüşüvi” adlı makalenin Rusçaya çevrilmiş sureti üzerinde inceleme yapan ilgili birim, “*Memleketin idaresi yeniden milliyetçi, deneyimli ve bilgili İttihat ve Terakki'nin eline geçti*” kısmına dikkat çekmekteydi.⁶⁷⁶ Yine Türkiye ile ilgili olarak bir Albay tarafından hazırlanıp Orenburg Gubernatörlüğü Jandarma Birimi'ne gönderilen raporda, İstanbul'da Genç Tatarlar adında bir grubun bulunduğu ve bunların, fikirlerini Rusya'da yayma gayreti içerisinde oldukları belirtiliyordu. Rapora göre özellikle “Tearif'ül Müslimin” dergisi bu anlamda önemli bir yer işgal etmekte ve Panislamistlerin yayın organı olarak öne çıkartılmaktaydı. Raporun devamında, derginin Rusya sınırları içerisinde sesinin kesildiği ifade edilmekteydi. Diğer taraftan Genç Tatar oluşumuna ait kişilerin İstanbul'da eğitimini tamamladıktan sonra ülkelerine dönerek Müslüman okullarında çalıştıkları, kendi bölgelerinde görev yaptıkları ve Panislamizm fikrini yaydıkları belirtilmekteydi.⁶⁷⁷ İdarenin İstanbul'a yönelik bu bakışı, aslında Kerimî ve “Vakit” gazetesini nasıl değerlendirdiği/değerlendireceği ile doğrudan ilişkiliydi. Yani Kerimî'nin İstanbul'da eğitim alması, daha sonrasında Balkan Savaşları münasebetiyle tekrar İstanbul'da gitmesi, İttihat ve Terakki üyeleri ile yakın bağı ve gazetede bu yönde çıkan haberler, idarenin “Vakit”te yazılanları Panislamizm ya da Pantürkizm gibi fikirlerle ilişkilendirmesinin en büyük nedenlerindendi. 1914 yılına ait bir rapor, bu konuda Çarlık birimlerinin düşüncelerini

---

⁶⁷⁵ TMA F 199, op1, d.906, l.48 ob.

⁶⁷⁶ OODA F 21, op.2, d.618, l.19-20.; G. Mansurof, 1926, s.119.

⁶⁷⁷ TMA F P36, op. 1, d.21, l.10-11.

yansıtması açısından oldukça dikkat çekicidir. 27 Nisan 1914 tarihinde İçişleri Bakanlığında Orenburg Guberniyası Jandarma Birim Başkanlığı'na gönderilen raporda; Türkiye, Panislamizm hareketinin merkezi olarak görülürken, bu fikri Müslümanların bulunduğu her yere eğitim yoluyla yayma uğraşı içerisinde olan bir ülke olarak tanımlanıyordu. Panislamizm'in siyasi ve dinî olarak iki kanadının olduğu, dinî birlikteliğin yanında milletlerde fanatizmin gelişmesinin ve bunun için de çağdaş kültüre ulaşmanın gerekli olduğu belirtiliyordu. Ayrıca bu fikrin başarıya ulaşması için Türkiye ile bağlantılı olarak Panislamistlerin faaliyetleri şöyle açıklanıyordu:

1. *“Müslümanların bulunduğu yerlerde dinî okullar açıyorlar. Arap alfabesi kullanıyorlar ve eğitim tek tip metotla veriyorlar.*
2. *Zaman zaman Müslümanların yaşadığı merkezî şehirlerde toplantılar düzenliyorlar. Toplantılarda sivil ve dinî alandan önemli ve bilgi sahibi kişilerin oluşturduğu komisyonlar kurarak tek bir yazı dili çevresinde ders kitapları ve diğer branşlara göre kitaplar basarak ücretsiz dağıtıyorlar.*
3. *Bütün dünya Müslümanlarının bir araya getirmek fikrine yardımcı olmak düşüncesiyle yaşadıkları yerlerde kendi ana dillerinde gazete çıkartıyorlar.*
4. *Ücretsiz olarak Mekke ve Medine gibi yerlerde bulunan yüksek öğretim kurumlarında eğitimini tamamlayan gençler, ülkelerine döndüklerinde kendi muhitlerinde Panislamizm propagandası yapıyorlar.”⁶⁷⁸*

Söz konusu raporda ifade edilenler incelendiğinde, Rusya Müslümanlarının hemen hemen her hareketinin Panislamizm ve Pantürkizm ile çok basit şekilde ilişkilendirilmelerinin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Çarlık idaresine göre Rusya'daki Müslümanlar, kendi ülkeleri dışına hiçbir amaçla çıkmayacak, yaşadıkları bölgelerde hiçbir faaliyet içerisine

---

⁶⁷⁸ OODA F 21, op 9, d.4, l.80-81.

girmeyecek, ana dillerini konuşmayacak, yazmayacak, gelecekleri için okullar açmayacak ve ne olursa olsun farklı yerlerdeki ve Rusya içerisindeki millettaşları ile görüşmeyecekti. Ancak bu şekilde Panislamizm ve Pantürkizm suçlamalarının yapılamayacağı görülmektedir. Yani Rusya Müslümanları hiçbir yaşam ibaresi göstermeyecekti.

Kerimî'nin Balkan savaşları münasebetiyle İstanbul'a gidişi ve burada İttihat ve Terakki Partisi'nin liderleri ile yakın teması da Orenburg Jandarmasının gözünden kaçmamıştır. İlgili raporda Kerimî'nin İstanbul'da İttihat ve Terakki üyeleri ile görüştüğü, gazetesinde de Türkiye'deki en kudretli ve en vicdanlı devlet adamları olarak onlardan bahsettiği ifade edilmiştir.⁶⁷⁹

Kerimî ve "Vakit" gazetesi, idarenin yaptırımları yetmezmiş gibi kendi toplumunun şikâyetleri yüzünden de sıkıntıya düşmekteydi. Orenburg'da Hüseyinovlar ile birlikte en aktif şekilde faaliyet gösteren ve Panislamist bir yol izlediği düşünülen Kerimî hakkında bir mektup, "Orenburg Müslüman Cemiyeti" adıyla gubernatörlüğe iletilmiştir. Kimin yazdığı belli olmasa da muhtemelen mutaassıp zihniyetin bu işte parmağı bulunuyordu. Mektupta; Kerimî'nin başında olduğu "Vakit" gazetesine özellikle dikkat etmelerinin gerektiği bildiriliyordu. Çünkü ihbarcılara göre gazetede yazılanlar, doğrudan hükümete düşmanlık ile ilgiliydi ve memleket için zararlı ifadeler anlamına geliyordu. Devrim düşüncesi yanında gençler arasında yenileşme hareketinin de propagandası yapılmakta, kendisinin (Kerimî'nin) Tanrıyı ve hükümeti kabul etmediği rapor edilmekteydi.⁶⁸⁰

5. Yeniden İstanbul: Balkan Savaşları'nda Muhabir Olarak Fatih Kerimî

Rusya'da IV. Duma seçimleri sonlandığı sırada Osmanlı Türkleri tarihlerinin en trajedik dönemlerinden birisini yaşamaktaydı. Balkanlarda kurulmuş ve gelişmiş bir

---

⁶⁷⁹ TMA F 199, op 1, d.906, l.48.

⁶⁸⁰ TMA F P36, op.1, d.21, l.8.

imparatorluk, hemen hemen beş yüz yıl boyunca hükmettiği topraklara veda etmek üzereydi. Bu anlamda Trablusgarp'tan itibaren devam eden sıkıntılı süreç, Balkan Savaşları ile daha da içinden çıkılmaz bir hale dönüşmüştü. Gerek Osmanlı gerekse Avrupa devletleri için tahmin edilemez sonuçlar doğuracak olan bu savaşa, Rusya Müslümanlarının özel bir ilgisi vardır. Hilafetin merkezi ve Müslümanların tek bağımsız devleti, görünen uzaklığın aksine onlara çok daha yakındı. Öyle ki Tatar matbuatında Balkan Savaşlarını, bilhassa Osmanlı devletinin her hareketini takip etmek mümkündür. Özel muhabirlerin gönderilmesi de bu ilgiye dâhildir.

29 Ekim 1912'de Muhammed Fatih Kerimî'ye "Vakit" gazetesinin sahibi Zakir Remiyev tarafından bir mektup yazıldı. Mektupta, Balkan Savaşları münasebeti ile gazeteden birisinin muhabir sıfatıyla bölgeye gönderilmesinin iyi olacağı belirtiliyordu. Aslında Zakir Remiyev, gazete çalışanlarından Rızaeddin Fahreddin'in oğlu Abdurrahman'ın gönderilebileceğini düşünmüştü. Fakat Kerimî'nin daha öncesinde İstanbul'da bulunması, Türkçe'nin yanında Fransızca bilmesi, onun fikrini değiştirmişti. Böylece Fatih Kerimî için ikinci İstanbul dönemi başlarken, öğretmen olarak ayrıldığı bu şehre Rusya Müslümanlarının en önemli muharrirlerinden birisi olarak dönüyordu.⁶⁸¹ Kerimî gibi "Yıldız" gazetesinden de muhabir olarak Aliasgar Kemal İstanbul'a gönderilmişti. O, Kerimî'nin aksine daha kısa kalarak Kasım 1912 ortalarında ayrıldığı Rusya'ya 1913 Ocak sonunda dönmüştü.⁶⁸²

Muhammed Fatih Kerimî dört ay kaldığı İstanbul'da dışarıdan bir gözlemci olarak ve gayet objektif bir yaklaşımla İstanbul özeli üzerinden Osmanlı Türklerinin genel bir değerlendirmesini yaptı. Osmanlı devletinin sosyal, siyasi, kültürel ve askerî durumunu kaleme aldığı yazıları, Orenburg'da çıkan "Vakit" gazetesi ve "Şura" dergisinde "İstanbul

---

⁶⁸¹ TMA F1370, op.1, d.23, l.25.

⁶⁸² Ediplerebiz, 2009, T. 2, s. 653.

Mektupları, İstanbul Teessüratı” isimleriyle yayımlandı.⁶⁸³ Yazılanların, Tatar dünyası üzerinde sarsıcı bir etki yarattığını söylemek mümkün. Çünkü Kerimî’nin bahsettikleri, Rusya Müslümanlarının zihinlerinde yer alan Osmanlı görüntüsünün aksini gösteriyordu. Osmanlı Devleti’nin cephede yenilmesi ve pek çok açıdan zor durumda olması, hilafetin merkezi ve Müslümanların tek bağımsız devleti hakkında söylenebilecek belki de en ağır sözlerdi. Bu anlamda İstanbul’a yönelik Rusya Müslümanlarındaki duygusal yaklaşım ve bilgisizlik, onların yazılanlar karşısında şaşkınlıklarına neden olmakla kalmıyor, itiraz ve iftira seslerinin yükselmesine de neden oluyordu. Her şeyden önce yazılanlar Rusya Müslümanlarına Osmanlı Devleti’ni tanıtıyordu. Yani Rusya Müslümanlarının zihinlerindeki yenilmez ve mükemmel Osmanlı görüntüsünden ziyade-en azından halk nazarında bakış böyleydi- gerçeği ortaya koyuyordu. 14 Mart 1913 yılında Galimcan İbrahimov Kerimî’ye yazdığı mektupta, gönderilen yazıların Tatarların zihinlerindeki Türkiye hakkındaki gerçek dışı görüntüyü yok ettiğini belirtirken aynı zamanda İstanbul’u Kazan’a yaklaştırdığını ifade ediyordu.⁶⁸⁴ Kerimî daha İstanbul’da iken Hokand’dan “Vakit” gazetesinin geçici muharriri Burhan Şeref’e gelen mektup, gerçekten de tamamının olmasa da bir kısım bölge insanının Osmanlı Devleti

---

⁶⁸³ Kerimî İstanbul’dan “Vakit” ve “Şura”ya gönderdiği mektupların haricinde ailesine ve o sıralarda “Vakit” gazetesinde geçici başmuharrir olarak görev yapan Burhan Şeref’e de mektuplar gönderdi. Bu mektuplarda; İstanbul’daki günlük işlerinden, Balkan Savaşlarına katılmak üzere gönüllü olarak İstanbul’a gelen ve gazi olan kardeşi Arif Kerimî’nin durumundan, Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahim ile olan görüşmelerinden, maddi durumundan ve Vakit gazetesi ile ilgili konulardan bahsedilmiştir. **TMA** F1370, op.2, d.28, l.126, 125ob, 130.

Ailesine gönderdiği mektuplar için bkz. **TMA** F 1370, op.2, d.26, l.3-5.; **TMA** F 1370, op.2, d.27, l.1-5ob; **TMA** F 1370, op.2, d.30, l.1-2.

⁶⁸⁴ **GİA** F 65, op.3, d.81, l.78.

hakkındaki bilgisinin çok farklı olduğunu gösteriyordu. Gazetede yazılanlara inanmayan bu kişi mektubunda; “Vakit”te çıkan haberler ile Türklere düşmanlık ettiklerini ve Kerimî’nin bu haberleri Bulgarlardan aldığını belirterek, “*sizi Müslüman diye bilirdik*” şeklinde tepki göstermekte ve yazılanlara inanmakta direnmektedir.⁶⁸⁵ İnanmayanların bazıları ise gazeteyi protesto ettiklerini, haberlerin Rus matbuatından alındığını ve Müslümanların gönüllerine ateş düşürdüklerini belirterek Kerimî ve “Vakit”i suçluyorlardı.⁶⁸⁶

Kerimî, İstanbul’da bulunduğu süre içerisinde çok önemli isimlerle görüşmeler gerçekleştirdi. Enver Paşa, Talat Paşa, Sait Halim Paşa, Mizancı Murat Bey, Halide Edip Adıvar, Fatma Aliye Hanım, Şair Nigâr Hanım, Şeyhülislâm Musa Kazım ve daha başkalarıyla ilgileri doğrultusunda Türkiye’nin hâlihazırdaki durumu üzerine mülakatlar gerçekleştirdi. Görüşmelerden bazılarının yapılmasında Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahim’in büyük yardımı dokundu. Kerimî görüşmelerinde aşağıdaki üç sorunun cevabını aradı:

1. *“İttihat ve Terakki Cemiyeti bir vakitler dahilde o kadar kuvvet ve nüfuza, hariçte o kadar hüsnü teveccüh ve hayırhahlığa sahip olduğu halde ne oldu da bu yerini koruyamadı? Aralarında o kadar muktedir kişiler olduğu halde niçin kendi istikballerini göremedi ve böyle vahim bir surette sükût ettiler?”*
2. *Türk ordusu bu Balkan Savaşı’nda niçin bu kadar zayıf kaldı? Türkiye’nin hükümet erbabı bunun böyle olacağını niçin önceden göremediler?*
3. *Türkiye’nin kalan topraklarını elinde selamete tutabilme ümidi var mı? Varsa bu ümit nasıl fiiliyata çıkacak?”*⁶⁸⁷

---

⁶⁸⁵ **TMA** F 1370, op.1, d.23, 1.35-36ob.

⁶⁸⁶ **GİA** F 128, op.3, d.9, 1.(yok).

⁶⁸⁷ Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, 2001, s.162.

Kerimî'nin siyasiler ile görüşmeleri sonrasında yaptığı değerlendirmeler oldukça dikkat çekicidir. Özellikle İttihat ve Terakki Partisi ve Enver Paşa ile ilgili söylemleri önemlidir. Onun ilk tepkisi, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinin baskı altına alınarak tutuklanması ve Avrupa'ya kaçmaya mecbur edilmesi üzerinedir. Çünkü memleketin en zor günlerinde bu vatanseverlerin tutuklanması ya da onların canlarını kurtarmak maksadıyla dış ülkelere kaçmak zorunda kalışları, Kerimî açısından kabul edilmesi zor bir durumdur. O, İttihat ve Terakki liderlerinin padişahı ve devlet adamlarını öldürecekleri şeklindeki ithamlarla suçlanmalarını ve tutuklanmalarını, memleketin yararına olan şeyler değildir şeklinde yorumlamaktadır.⁶⁸⁸ Balkan Savaşlarında alınan yenilginin sorumlusunun ise halka anlatıldığı şekilde İttihat ve Terakki olmadığını belirtir. Onlar, hükümetten düşürülmeden önce yani Kâmil Paşa hükümeti iktidara gelmeden önce, askerî ve diğer alanlarda gerekli bütün önlemleri almışlardır. Fakat mevcut hükümet bunun sorumluluğunu İttihatçılara yılmaktadır. Halkı da bu konuda kışkırtmaktadır.⁶⁸⁹ Kerimî bu konuda şöyle yazıyordu:

“Saf kalpli Türklerin ayıbı İttihat ve Terakkicilerin üstlerine atmaları, onların maksat ve mesleklerinden yeteri derecede haberdar olmamalarından ve tatlı dilli Rumlar ve Ermenilerin sözüne kanmalarından dolayıdır. İttihat ve Terakkiciler, Türkiye’de Türk hakimiyetini hâkim kılma amacındaydılar. Bazen bu hususta ileri giderek işi bozdular. Lakin maksatları doğrudur. Ama İtilafçıların dostları olan Arnavutlar ve Rumlar hünerlerini gösterdiler. Avrupa’da Osmanlı hâkimiyetinin azalmasının ya da bitmesinin en büyük sebebi bunlardır. Biçare Türkler hâlâ Arnavutları övüyor İttihat ve Terakki’yi yeriyorlar.”⁶⁹⁰

---

⁶⁸⁸ a.g.e., s.19,20,29.

⁶⁸⁹ a.g.e., s.48.

⁶⁹⁰ a.g.e., s.24.

Kerimî halk üzerinde bu fikrin oluşmasında hükümetin büyük bir etkisi olduğunu düşünmekte ve özellikle muhalif partilerin İttihat ve Terakki'ye olan düşmanca tavrını eleştirmektedir. Onun parti çekişmeleri konusunda yazdıkları ise “Tarih”in tam anlamıyla ne işe yaradığına örnek olur niteliktedir ve günümüz için de ders çıkartılması açısından oldukça önemlidir:

“Burada Türkiye'nin bugünkü perişan duruma düşmesinin en büyük sebebinin parti ihtilafları olduğunu, Türk ordusunu Bulgarların değil Türklerin kendi aralarındaki çekişmelerin yendiğini düşünenler çok. Özellikle okur-yazar kesim böyle düşünüyor. Gerçekten parti ihtilafları o kadar ileri derecededir ki, söz gelişi şimdi İttihat ve Terakkiciler iş başına gelince bütün düşman askerini hudutların dışına atacağı apaçık malum olsa bile, buna muhalif parti mensupları razı olmazlar. İttihat ve Terakkiciler vasıtasıyla kurtulmaktansa Balkan Slavları tarafından yutulmayı tercih ederler. Bu yüzden orta sınıf bir kısım akli başında tüccar ve tarafsız Türkler istikbale ümitsiz bakıyorlar. “Biz hiç akıllanmayacak mıyız? Asya'ya çekilsek de bu halimiz devam edecek mi?” diyorlar.”⁶⁹¹

İttihat ve Terakki içerisinde Kerimî için Enver Paşa'nın yerinin oldukça ayrı olduğu anlaşılmaktadır. Onun gözünde Enver Paşa, lekesiz Genç Türklerden biri ve insanların parti kavgaları ile birbirlerini yediği zamanlarda sadece vatan ve millet menfaatine çalışmış bir vatanseverdir. Kerimî, Enver Paşa ile yanında Yusuf Akçura ve Kazım Nami Bey olduğu halde görüşmüştür. Trablusgarp üzerinde konuşulmuş, Kerimî bölge hakkında sorular sormuştur. Kısa fakat verimli bir sohbet gerçekleşmiştir.⁶⁹² Kerimî'nin Genç Türkler, İttihat ve Terakki ya da Enver Paşa ve diğer liderlere olan olumlu değerlendirmeleri yeni değildir.

---

⁶⁹¹ a.g.e., s.20,21.

⁶⁹² a.g.e., s.111-115.

Aslında bu, meşrutiyet yönetimine bakışın da bir sonucuydu. Dikkat edilirse Türkiye’de İkinci Meşrutiyet ilan edilmeden önce Rusya’da 1905 Devrimi ve devamında 17 Ekim Manifestosu ile meşrutiyet yönetime geçileceği duyurulmuştu. Rusya Müslümanları, kendilerini yeterince heyecanlandıran bu haber sonrasında yaptıkları hemen hemen bütün toplantılarda ve yayımlanan bütün siyasi yazılarda; meşrutiyet idaresine tam olarak geçişin Müslümanların öncelikli dilekleri olduğunu vurgulamışlardı. Yani Rusya Müslümanları arasında Ceditçiler olarak tanımladığımız yenilikçi kuşağın en büyük düşmanı istibdat, en büyük dileği ise meşrutiyet idaresi olmuştur. İkinci bir durum daha vardı ki, bu kuşak açısından II. Nikolay ve II. Abdülhamit yönetimi arasında bir fark yoktu.⁶⁹³ Bu yüzden onların meşrutiyet dileklerinde Genç Türkler ve İttihat ve Terakki Partisi her zaman ön planda idi. Bu durum, aynı dönemde aynı kaynaktan beslenen fakat farklı coğrafyalarda yaşayan kuşağın ortak dilek ve özlemiydi. Kerimî’nin bakışını bunun üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Onun Genç Türklerle yönelik ilgisi 1908 yılında yazdığı iki makalede daha açık şekilde görülmektedir. Makedonya meselesinin alevlendiği, Balkanlardan Türklerin atılmaya çalışıldığı bir zamanda Genç Türkler, millî hislere sahip olarak vatan toprağının kıymetini bilen kişiler olarak ortaya

---

⁶⁹³ Yani her iki imparatorluğun yönetim tarzları birbiriyle uyuşmaktaydı. II. Nikolay’ın otokratik yönetimi miras olarak devraldığı babası III. Aleksandır ile Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid arasındaki ilişkiye değinen Akdes Nimet Kurat, imparatorluklar arasındaki benzerlikleri sayarken bir noktaya diğerlerinden daha fazla vurgulamakta ve gücü elinde tutanlar hakkında şöyle yazmaktadır; “*Her şeyden önce her iki devlet de “monarşik” bir sistem ve müstebit (baskıcı) bir idareye sahiptiler; Rus Çarlarının haşmeti, otokratik idare tarzları ve bilhassa Aleksandr III’ün despotik rejiminin, Sultan Abdülhamid II’nin fazlasıyla hoşuna gittiği muhakkaktır...*” Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı’na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara 2011, s.101.

çıkışlardır. Kerimî'ye göre II. Abdülhamit'e ve memlekete uygun kişiler Genç Türkler olmasına rağmen iktidara geldiği günden beri vatan ve millet hissini yok etmeye çalışan, halkı uyandırmaktan imtina eden Abdülhamid; Genç Türkler ile iş yapmaya, onlara yardımcı olmaya yanaşacak son kişidir. Kerimî'nin fikrine göre bu dönemde Genç Türklerin en önemli sorunları, yeteri kadar desteklerinin olup olmaması meselesidir. Onlar fedakâr, âlim ve fazıl adamlar olmasına rağmen Türkler, harekete geçmek yerine her şeyi kader anlayışıyla bekleyen bir millet hâlini almışlardır.⁶⁹⁴

Kerimi, İstanbul'da bulunduğu zaman zarfında Türk Ocağı'nı da ziyaret etmeyi ihmal etmedi. Hatta burada bir çay ziyafeti düzenlendi ve İstanbul'da bulunan çok sayıda Tatar bir araya geldi. Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahim, Ahmet Ağaoğlu, Aliasgar Kemal gibi isimlerin yanında Kazan, Kırım, Kaşgar gibi şehirlerden tüccarlar, Türk Yurdu'nun farklı şehirlerindeki şubelerinden delegeler ve darülfünun öğrencileri ziyafette hazır bulundular. Abdürreşid İbrahim ve Yusuf Akçura'nın konuşmasından sonra Kerimî de bir nutuk icra etti ve yakın zamanda kaybettikleri Ahmet Mithat Efendi için aşr-ı şerif okunmasını teklif etti. Bu teklif Abdürreşid İbrahim tarafından yerine getirildi.⁶⁹⁵ Kerimî, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ni (Kızılıay) de unutmadı. Orenburg'dan ayrılırken pek çok ismin kendisine teslim ettiği nakdî yardımları Osmanlı Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti'ne ulaştırdı. Her ne kadar *İstanbul Mektupları* adlı eserinde, Orenburg Müslümanlarının yardım toplamasına hükümetin izin vermediğini belirtse de gizli de olsa bu yardımların toplandığı anlaşılmaktadır.⁶⁹⁶ Yine Kerimî

---

⁶⁹⁴ F.K., "Yaş Türkler II", **Vakit**, S. 344, 1908, s.2,3.

⁶⁹⁵ "Türklük Şuûnu", **Türk Yurdu**, C. III, S. 6, 1913, s.191,192. Bu ziyafet Tercüman gazetesinde de yer almıştır. "Türk Ocağı'nda Ziyafet", **Tercüman**, S. 8, 1913, s.3.

⁶⁹⁶ Fatih Kerimi, 2001, s.45.; **Padişahın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı**, Haz. Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, Ankara 2013, s.281-283.; **Türk Kızılayı Arşivi**, Kutu No: 191, Belge No: 8. (Rusya'nın Orenburg şehrinde yayımlanan "Vakit"

bu dönemde Hilâl-i Ahmer çalışmalarını da yakından takip etti. Hatta ilginç bir gelişme de oldu ve bir protesto durumu ortaya çıktı. Protestoya giden olay şöyle gerçekleşmiştir: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından yaralıları faydasına kullanılmak üzere madalyonlar yapılmıştır. İki Türk kadını da bu madalyonları satma işi ile meşgul olmuştur. Bu kadınlar, Tokatlıyan adlı bir Ermeni'nin kahvehanesine girerek orada bulunan yerli ve yabancı müşterilere madalyonları satmak istemişlerdir. Kendileri çarşafly ve yüzleri kapalı olmalarının yanı sıra yabancılar ile konuştukları sırada yüzlerini açmışlardır. Bu durumu uygunsuz bulan oradaki bir Müslüman hemen polise başvurmuştur. Sonuçta her iki kadın da gözaltına alınarak sorguya çekilmişlerdir. Kadınlar sonrasında serbest bırakılsa da yaşananlar, İntibah-ı Efkâr gazetesi tarafından çarpıtılarak kamoyuna servis edilmiştir. Her ne kadar Türk matbuatı adı geçen gazeteye tepki gösterse de Kerimî'ye göre bu hiç de yeterli olmamıştır. Onun ifadesine göre en sert tepki Balkan Savaşlarını takip etmek amacıyla gelen Rusya Türkleri tarafından gösterilmiştir. Kerimî, o sıralarda "Vakit" gazetesinin İstanbul muhabiri olan Yusuf Akçura, Kazan merkezli çıkan "Yıldız" gazetesi muhabiri Ali Asgar Kemal ve yine Kazan'da yayımlanan "Koyaş" gazetesinin İstanbul muhabiri ile birlikte İntibah-ı Efkâr gazetesi protesto edilmiştir. Yayımlanan protesto, İstanbul'da çıkan Almanca ve Fransızca gazetelere de gönderilmiştir.⁶⁹⁷

6. On İki Yıllık Hizmetin Sonu: Vakit'ten Ayrılış

Muhammed Fatih Kerimî 1917 sonlarına doğru on iki yıl hizmet ettiği ve kendisiyle adeta özdeşleşen "Vakit" gazetesinden ayrıldı. Bu olayı küçük bir kâğıda da şöyle not etti:

---

gazetesi muharriri Fatih Kerimof vasıtasıyla İstanbul'da Hilâli Ahmer Hanımlar Merkezi'ne gönderilen yardımlar ve yardımda bulunanların listesi)

⁶⁹⁷ Fatih Kerimî, İstanbul Mektupları, 2001, s. 153-155; "İstanbul'da Müslüman Hatunların Tahkirge Karşı Protist", **Vakit**, S.1107, 1913, s.2.

“*Vakit’in benim tarafımdan çıkarılan en son sayısı 19 Eylül 1917.*” Bu notun devamında 10 Ekim 1917’de “Vakit”ten tamamen ayrıldığını, 14 Kasım 1917 itibariyle de “Yana Vakit” gazetesini çıkarmaya başladığını yazıyordu.⁶⁹⁸ “Vakit”te yayımlanan veda mektubunda ise on iki yıl boyunca hizmet ettiği gazeteden ayrılmak zorunda kaldığını ve bu süre içerisinde istenmeden yaşananlar için okuyuculardan özür dilediğini ifade ediyordu.⁶⁹⁹ Aynı tarihlerde Zaki Remiyev imzası ile “Şura” dergisinde “Vakit İdaresinden” başlığı ile şu açıklama yapılmaktaydı: “*Memleketin içerisinde bulunduğu karışıklıklar nedeniyle bir süredir kapalı olan “Vakit” gazetesi, son günlerde başmuharriri Fatih Efendi Kerimof’un da muharrirlikten ayrılması dolayısıyla daha uzun süre kapalı kalmaya mecbur oldu...*”⁷⁰⁰ Onun “Vakit”ten ayrılmasından sonra yerine başmuharrir olarak Cemaleddin Velidî getirildi. Kerimî’nin ayrılık nedeni tam olarak bilinmese de “Vakit”in müdürü Yarullah Veli ile aralarında bir anlaşmazlığın olduğu görülmektedir. Matbaadaki grevlerden dolayı 19 Eylül-9 Kasım 1917 arasında “Vakit” gazetesi çıkartılamamıştı. Mevcut tartışmanın zaman aralığı da bu tarihler arasındadır ve Ekim Devrimi’ne denk gelmektedir. Kerimî yaşanan protestolardan ve işçi grevlerinden dolayı gazetenin kapatılmasını isterken Yarullah Veli, kapatılmaması konusunda ısrarcı olmuş, çok sayıda insanın işsiz kalma durumunun olacağını belirtmiştir. Sonuç itibariyle hem Kerimî hem de Yarullah Veli bu konuda birbirlerini suçlamaktan öteye gidememişlerdir.⁷⁰¹

---

⁶⁹⁸ TMA F 1370, op.1, d.16, l.4.

⁶⁹⁹ “İdarege Mektuplar”, **Vakit**, S. 2286, 1917, s.4.

⁷⁰⁰ “Vakit İdaresinden”, **Şura**, S. 18, 1917, s.412.

⁷⁰¹ “İdareden”, **Vakit**, S. 2286, 1917, s.1.; Yarullah Veli, “Fatih Efendi Vakit’ten Niçün Çıkdı?”, **Vakit**, S. 2289, 1917, s.4.; Yarullah Veli, “Yalğançığa Cevap”, **Vakit**, S. 2296, 1917, s.3.

Fatih Kerimî ve Yarullah Veli'nin tartışmaları devam ederken Ekim Devrimi de Rusya Müslümanları üzerinde etkisini hissettirmeye başlamıştı. Devrimciler, iktidarları tam olarak yerine oturmada Tatar millî kurum ve kuruluşlarına yönelik bir yok etme siyaseti içerisine girdiler. Çok geçmeden ileride sıklıkla kullanacakları “burjuva milliyetçisi” sloganı da sahaya sürüldü. Bu anlamda ilk olarak millî Tatar matbuatına yönelik operasyonlar başladı. Bolşevik Parti'nin VIII. Kongresi'nde bu konu gündeme geldi ve matbuatın kitlelere ulaşmadaki önemi üzerinde duruldu. 1917 Kasım ayında kabul edilen “Basın Kanunu” ile de burjuvazinin en önemli silahının; ellerinde bulundurdukları gazeteler ve dergiler olduğu ifade edildi. Özellikle işçi ve köylü iktidarının tam olarak yerleşmediği bu kargaşa döneminde, düşmanlarının ellerinde güçlü bir silahın olmasının büyük bir tehlike olduğu, önlemlerin alınması gerektiği belirtildi. Devamında ise burjuva kalıntıları olarak gördükleri millî Tatar matbuatının en önemli gazete ve dergileri bir bir kapatıldı. Bu anlamda 1918 yılının başlarında “Vakit” gazetesi, yeni rejimin ilk faaliyetinden payına düşeni aldı.⁷⁰² İşte ilk ağızdan “Vakit” gazetesinin sonu: “*Gerekli olan gazete (Bolşevikler için), devrimin en katı düşmanı olan Vakit gazetesi partinin kararı ile kapatılıp, matbaası Müslüman Komiserliğinin yönetimine verildi. İşçilerin en katı düşmanı Yarullah Veli her ne kadar matbaayı vermek istemese de partinin kararı doğrultusunda ve işçilerinin kararı ile Vakit alındı.*”⁷⁰³ Benzer şekilde Müslüman Askerî Devrim Komitesi yayın organı Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Kamiseriyatı Muhbiri’nde “Vakit”in sonu şu cümlelerle ilan edildi: “*Orenburg Müslüman Askerî İnkılap Komitesi tarafından 26 Ocak'ta Vakit matbaası ve gazetesi müsadere edildi ve bu günden*

---

⁷⁰² **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, 2000, s.71.; **Tatariya v Period Velikovo Oktyabrya**, Haz. M. K. Muharyamov, Z. İ. Gilmanov, A. M. Zalyalov, Kazan 1970, s.7-10.

⁷⁰³ Z. Şarkıy, 1926, s.49.

*itibaren Vakit matbaasının bütün maddi işleri söz konusu komite kontrolüne geçti. Bundan sonra Vakit gazetesi çıkmayacak...*⁷⁰⁴

7. Matbuat Hayatında İkinci Bir Faaliyet Alanı: “Şura” Dergisi

“Vakit” gazetesinden sonra Fatih Kerimî’nin aktif olarak içerisinde yer aldığı bir diğer yayın organı da “Şura” dergisiydi. “Şura”, Orenburg Gubernatörlüğü’nün 13 Aralık 1907 tarihli onayı ile Orenburg’da Şakir ve Zakir Remiyevler tarafından kuruldu. İlk sayısını 10 Ocak 1908’de yayımladı. “Vakit” gazetesi ile aynı matbaada basılan “Şura”nın, siyasi olmaktan ziyade daha çok edebî bir dergi görüntüsü vardı. Ayda iki kez çıkmakta, başmuharrirliğini ise bir zamanlar Orenburg Dinî İdaresi’nde görev yapan ve istifa ederek Orenburg’a yerleşen Fatih Kerimî’nin dayısı Rızaeddin Fahreddin üstlenmişti. İkinci ve üçüncü muharrir olarak da sırasıyla Burhan Şeref ve Fatih Kerimî, 1911 yılının yaz ayında dergide görev almışlardı. “Şura”nın son sayısı Aralık 1917’de çıktı ve dergi 1918 yılının ocak ayında Halk Komiserliği’nin kararı ile kapatıldı.⁷⁰⁵ Toplamda 240 sayıya ulaşan “Şura” sayfalarında en çok ismine rastlanılan kişilerden bazıları şunlardır: Derdmend (Zakir Remiyev), Hadi Atlasî, Musa Carullah Bigiyev, Galimcan İbrahimov, Nevüşirvan Yavuşev, Şerif Kemal, Zeki Velidi, Alimcan İdrisî, Abdurrahman Sadî ve Fatih Kerimî.⁷⁰⁶

---

⁷⁰⁴ “Vakit’nin Müşterileri Dikkatine”, **Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Kamiseriyatı Muhbiri**, S. 10, 1918, s.1.

⁷⁰⁵ İ. Remiyev, 1926, s.44.; “Mahallî Haber: Bir Cihetten Reessüf ve Bir Cihetten Teşekkür”, **Musulmanskiy Mir** S. 4, 1906, s.6.; “Okuyucularımızga İhtar”, **Vakit**, S. 25, 1906, s.1.; Raif Merdanov, “Şura Jurnalı”, **Gasırlar Avazı**, S. 1/2, 1999, s.228.; **TMA F 1370**, Op.1, d.4, 1.3, 6,7.

⁷⁰⁶ Raif Merdanov, 1999, s.234,238. “Şura” hakkında ayrıca bkz. İsmail Türkoğlu, 2000, s.206-239.; Tataristan’da “Şura” üzerine yapılan bir çalışmada, dergide yer alan yazılar

Muhammed Fatih Kerimî, “Şura” dergisinde daha çok siyasi konular dışında yazdıklarıyla yer aldı. Özellikle çeviri çalışmaları ile edebî alanda kendisini gösterdi. “F”, “F.K”, “F. Kerimof” ve “Kalem” imzalarını kullandığı dergide, çoğunluğu seri halinde olmak üzere toplam yetmiş iki çalışma yayımladı. Onun “Şura” dergisindeki ilk çalışması, “Rusya Müslümanlarında Mektep-Maârif ve Edebiyat” başlığı altında seri halinde çıktı. Adı geçen çalışma, Türkolog A. E. Kırımskiy’in makalesinin çevirisinden ibaretti. Söz konusu çalışmayla ilgili olarak 15 Ocak 1908 tarihli Şura’da, Kerimî şöyle bir açıklama yaptı:

“Milletimizin bütün hayat ve istikbali işbu üç şeye (mektep-maârif-edebiyat) bağlanmış olduğundan, bu meselelere Şura’da elbette ehemmiyetli yer verilecektir. Şimdi bu hususlarda Şark ve Müslümanlık dünyası hakkında fikir yürütüp bazı bir eserler yazan Profesör “Kırımski”nin bazı bir fikirlerini derç edeceğiz. Sonra tedricen mektep, maârif ve edebiyatımızın şimdiki durumu hakkında tarafımızdan malumat verilip, bu meseleye bakışımız beyan olunacaktır.”⁷⁰⁷

Bununla birlikte adı geçen çalışma incelendiğinde Kerimî’nin kendi fikrine yer vermediği görülmektedir. Her ne kadar Kırımskiy’in bazı fikirlerini kabul etmese de onunla tartışmaya girmeyeceğini belirterek, bu çevirideki asıl maksadının, bir Rus Profesörünün Müslümanlar hakkındaki düşüncelerini, Müslüman ahaliye bildirmekten ibaret olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁸

---

konularına göre yazarlarıyla birlikte tasnif edilmiştir. Bunun için bkz. M. G. Gosmanov, R. F. Merdanov, **Şura Jurnalının Bibliografik Kürsetkeçi**, Kazan 2000.

⁷⁰⁷ “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S. 1, 1908, s.15.

⁷⁰⁸ “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S. 6, 1908, s.168.

Kerimî'nin çeviri çalışmalarından birisi de “Rusya’da Müslüman Meselesi” başlığı ile yayımlandı. Söz konusu yazı, G. Alisov’un “Ruskaya Mısl” adlı dergide 1910 yılında yazmış olduğu “Musulmanskiy Vapros v Rossii” adlı makalesinin çevirisidir. Adı geçen çalışma, ilk olarak “Şura, Sayı 8 (15 April 1910)” de görüldü. Kerimi, bu makalelerin neden çevrildiğini ve önemli olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Ayda bir çıkan “Ruskaya Mısl” dergisinin geçen sene Temmuz sayısında, G. Alisov imzasıyla bir kişinin “Rusya’da Müslüman Meselesi” başlıklı bir makalesi neşredildi... Rusların bir kısmı Müslümanlarda milliyet hissi uyanmaya başladı diyerek bakıyorlar. Buna karşı tedbirler düşünüyorlar. Filhakika Rusya’da bir derece hürriyet olduktan sonra başka milletler ile beraber Müslümanların da az-çok terakki ve temeddün yoluna girmeye başladıkları doğal bir durumdur. Müslümanlarda görülen bu hareket yalnız uyanmak, ilim ve medeniyet yoluna girme dileği, hüner, sanat ve ticaret cihetlerinde vatandaşlarımız olan Rusların arkasından gitmeye çalışmaktan ibarettir. Rusya için bundan korkulması şöyle dursun, bilakis hükümet, Müslümanlardaki bu temeddün hareketini güzel anlasa, buna kendisinin yardım etmesi gerekmektedir. Çünkü Rusya’daki bütün halkların terakki ve temeddünü hükümet ve vatan için en önemli ve arzu edilen iştir. Fakat yazık ki Rusların dar fikirli bir kısmı farklı millet ve farklı din ahalilerine tamamen önceki karanlık bakışlarından vazgeçmiyorlar. Onları vatana ve hükümete zararlı olarak göstermeye çalışıyorlar. Bunun neticesi ise hükümet içindeki inaroditsler (yabancı anlamında Rus olmayanları ifade etmek için kullanılan kelime) için de iyi olacak değildir. Biz Müslümanlar Rusya’yı aziz vatan biliyoruz. Vatandaşlarımız olan Ruslar ile iyi geçinmeyi diliyoruz. Bu her iki taraf için de faydalıdır... Bizi Ruslara ve hükümete az çok tanıtacak olanlar varsa da onlar da Ruslardır. Yukarıda ismi geçen “Alisov” un makalesinde Müslümanlar hakkında zengin fikirler beyan ediliyor. Hiç olmazsa bizim hakkımızda başkalarının ne söylediklerini

öğrenmek için bu makaleyi tercüme edip, “Şura” da yayımlayarak okuyucularımıza arz etmeyi uygun gördük.”⁷⁰⁹

Kerimî'nin seri halinde “Şura”da yayımlanan bir başka çalışması da “Rusya’da İnarodits Mektepleri” başlığını taşımaktadır. Çalışmanın içeriğini, 1907 yılında Kazan’da yapılan millî eğitim yöneticilerinin toplantısında konuşulanlar oluşturmaktadır. Bu toplantıda üzerinde durulan konular ve alınan kararlar “Naçalnoye Obuçeniye” adlı dergide yayımlanmıştır. Kerimî de ilgili çeviriyi bu dergiden yapmıştır. Çalışma, “Şura”nın toplamda yedi sayısında seri olarak yer almıştır. İlk sayıda Kerimî, böyle bir çeviriyi yapmaya neden ihtiyaç duyduğunu şöyle belirtmiştir:

“Bizde de Ruslarda da okul, eğitim ve milliyet meselelerinin ortaya çıktığı bir zamanda Müslüman okullarına hükümet görevlilerinin nasıl baktıklarını bilmek bizim için faydalı olsa gerek. Biz, Müslümanları uzun yıllardır kendi hallerinde yaşayan bir halk diye biliyoruz. Müslümanlar uzun yıllardır dinlerini korumaya çalışmışlar, lakin ilim ve maârif yönünden eksik kaldıkları için Avrupa milletlerinde olduğu gibi dinleri ve dilleri aracılığıyla kendi medeniyetlerini yayarak başka milletleri yutmaya çalışmamışlardır. Ruslar bir tarafta dursun, Müslümanlar dil, örf, âdet ve yaşam biçimleri bakımından kendilerine çok yakın olan Çuvaş, Ar, Murdva gibi bir takım Mecusi halklar arasında bile kendi dinlerini, dillerini yaymaya çalışmamışlardır... Eğer bizden önceki Tatarlar, babalarımız olan Müslümanlar, Balkanlardaki Slav kavimleri gibi din ve dil aracılığıyla görüşlerimizi kabul ettirme politikasına hizmet etmiş olsaydık, Türk ve Fin neslinden olan Rusya’daki bir takım küçük halkların İslamiyet’e girmeleri ve Tatarlaşarak yok olmaları gerekirdi. Lakin biz, babalarımız zamanında Rusya hükümetinin inarodetslere

---

⁷⁰⁹ “Rusya’da Müslüman Meselesi”, Çev. F.K., Şura, S. 8, 1910, s.239.

karşı şiddetli muamelesini, bir piskoposun işareti ile sayısız mollaların guberniyalardan çıkarıldığını, mescitte bir Kreşin'in namaz kıldığı görüldüğünde imamın Sibiryaya gönderildiğini ve sair her türlü zulüm ve zorlukları aklımıza getirecek olursak, o zaman babalarımızdan çok şey istemeye hakkımızın olmadığını, belki dinlerini ve bu vasıtayla dil ve benliklerini korudukları için teşekkür etmek gereklidir. Mesele bize böyle gözüküyor. Fakat hükümet memurlarının gözünde iş başkadır. Onlar Tatarlarda saldırgan bir hareket görüyorlar...Hükümet gözünden muhakeme eden Rusların Müslüman Tatarlar hakkındaki fikirlerini iyi anlamak için 1907 Ağustos ayındaki "Narodny Uçilişçe Direktörleri ve Uçitelskiy İşkola Reisleri"nin Kazan'da gerçekleştirilen toplantılarındaki müzakere ve muhakemelerini "Naçalnoye Obuçeniye" dergisinden tercüme ile aşağıda derç edeceğiz. ”⁷¹⁰

Yukarıda bahsedilenlerin dışında Kerimî'nin "Şura" dergisinde üç adet hikâye çevirisinin olduğunu görmekteyiz. Bunlar "Çuçila"⁷¹¹, "Okucu Kız"⁷¹² ve "Ana"⁷¹³ isimleri ile yayımlanmıştır. Bunun dışında Osmanlı ve Rus edebiyatı üzerine yazılar kaleme aldığı da görülmektedir. Bu doğrultuda o, Osmanlı ve Rus edebiyatının önemli devirlerini, öne çıkan isimlerini ve eserlerini Rusya Müslümanlarına tanıtmaya çalışmanın hedefini gütmüştür.

---

⁷¹⁰ "Rusya'da İnarodis Mektepleri", Çev. F.K., **Şura**, S. 7, 1908, s.203,204.;

⁷¹¹ Keriminin Rusçadan tercüme ettiği kısa bir hikâyedir. Hangi kaynaktan çevrildiğine dair bilgi verilmemiştir. Sadece başlığın altında (Rusçadan tercüme) ifadesi yer almaktadır.

⁷¹² Rusçadan tercüme edilmiştir. Hikâye ilk olarak Şura, S. 7'de (1 April 1909) çıkmıştır. Kerimi bu çeviri hakkında şu ifadeyi dipnot olarak düşmüştür: "*Rus muharrirlerinden Lazarofski'nin "Uçenitsa" isimli hissi bir hikâyesi tercüme edilip bu sayıdan itibaren derç olunmaya başladı*".

⁷¹³ İngiliz yazar James Grah tarafından kaleme alınmış bir hikâyedir. Kerimî, başka dillere de tercümesi yapılan hikâyeyinin Fransızcasından tercüme yapmıştır.

“Osmanlı Edebiyatı” başlıklı yazı dizisinde, neden böyle bir çalışma yaptığını şu cümlelerle açıklamaktadır:

“Siyaset, hüner ve sanayi cihetinden Osmanlı Türkleri her ne kadar Avrupalılardan çok geride kalmış iseler de lisan, edebiyat, ilim ve fünun cihetlerince bunlar şimdiki İslam milletleri içinde en ziyade ileri gitmiş kavimdir... Eserleri ve fikirleri ile Avrupalılar tarafından tanınan, takdir ve tahsin edilen Osmanlı muharrir ve edipleri var... Biz Rusya Müslümanları kendi vatandaşlarımız olan Ruslar ve Polakların lisan ve edebiyatlarından habersiz olduğumuz gibi, millettaşlarımız olan ve aynı dili konuştuğumuz Osmanlı Türklerinin edebiyatlarından da haberimiz yoktur... Osmanlı edebiyatından istifade edilecek eserler, tercümeihâlleri öğrenilerek ibret alınacak birçok muharrir ve edipler olduğu için okuyucularımızın dikkatlerini çekiyoruz...”⁷¹⁴

Fatih Kerimî, “Rus Edebiyatı” başlığı ile çıkan seride, Rus edebiyatçılarından örnekler vermekle birlikte daha çok bu edebiyatın ne şekilde geliştiğini, idareciler tarafından edebiyatın ve eğitimin nasıl desteklendiğini, yapılan tercümeleri ve eğitim çalışmalarını konu edinmiştir. Bu nedenle yayımlanan makaleler, Rus edebiyatı ve eğitim tarihi şeklinde ele alınabilir. Kerimî, *“Vatandaşlarımız olan Rusların edebiyatı şimdi pek güzel. Rus dilinde yazılmış edebiyat ve fen kitapları pek çoktur. Bir dilde edebiyat, fen ve ders kitapları meydana getirmek için en öncelikli ve kolay yol; edebiyatı mükemmel olan başka dillerden tercümeler yapmak olduğu için bize de Rus edebiyatı hakkında fikir ve malumat hasıl etmek lazımdır...”* cümleleri ile yapılan çalışmanın amacını belirtmektedir.⁷¹⁵

Yukarıda bahsedilenlerin dışında “Şura” dergisinde Kerimî’nin farklı konularda makaleleri ve çevirileri yer almaktadır. Balkan Savaşları döneminde “Şura”ya gönderilen

---

⁷¹⁴ F.K, “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, S. 12, 1908, s.384,385.

⁷¹⁵ Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 1, 1908, s.7.

yazıların yanında, yine Rus edebiyatının önemli isimlerini ve Rusya Müslümanları ile ilgili çeşitli konuları kapsayan çalışmalar mevcuttur.

8. Son Başmuharrirlik: “Yana Vakit” (Yeni Vakit)

Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi’nden bir belgeye göre “Yana Vakit” gazetesinden önce Fatih Kerimî’nin Mart 1917’de yeni bir gazete için başvuru yaptığı anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Orenburg Gubernatörlüğü’ne vermiş olduğu bir dilekçede, “Vatan” adında bir gazete çıkartmak için izin talebinde bulunduğu görülmektedir. Kerimî dilekçesinde; gazetenin Orenburg’da, Tatarca olarak ve bayramlar dışında günlük çıkarılacağı, gazetenin programı, hangi matbaada basılacağı ve abonelik ücretinin ne kadar olacağı bilgisine yer vermiştir. Fakat bu başvuruya ilgili birimin cevabının ne olduğu bilinmemektedir. Kerimî’nin aynı yıl içerisinde “Yana Vakit”i kurduğu göz önüne alınırsa, bu dilekçeye olumlu bir cevap verilmediği tahmin edilebilir. Ayrıca onun “Vakit”ten ayrılış düşüncesinin daha erken bir zamanda oluştuğu bu dilekçe ile gün yüzüne çıkmaktadır. Diğer taraftan yine “Vatan” adında bir gazete çıkarmak amacıyla 1915 yılında bir başvurunun olduğu Orenburg Gubernatörlüğü’ne ait belgelerden anlaşılmaktadır. 30 Mayıs 1915 yılında verilen izin belgesinde gazetenin Tatarca olacağı belirtilirken, başmuharrir olarak da Şerafettin Kemaleddinoviç Baygildeyev’in ismi geçmektedir. Bu gazetenin Kerimî ile bağlantısının olup olmadığı belli olmayıp, bu isim benzerliğinin bir tesadüf olabileceği söylenebilir. 1919 yılında Ufa’da çıkan “Vatan” adlı gazetenin de Kerimî ile herhangi bir bağı bulunmamaktadır.⁷¹⁶

“Yana Vakit”, Fatih Kerimî’nin “Vakit” gazetesinden sonra kurduğu ve son kez başmuharrirlik yaptığı gazete oldu. Gazete, Ekim 1918’e kadar yayın hayatında kaldı ve toplamda 105 sayı yayımlandı. “Yana Vakit”; günlük siyasi, içtimaî ve edebî bir gazete olarak

---

⁷¹⁶ TMA F 1370, op.1, d.13, l.2.; TMA F 1370, op.1, d.4, l.12.; **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, 2000, s.74.

çıktı. Yayıncıları ise Zakir Dominov ve Mahmut Alaaddinov ticarethanesi idi.⁷¹⁷ İlk sayıda Kerimî, “Yana Vakit”in çıkarılma sebebi hakkında şu açıklamayı yapmaktadır:

“Vakit gazetesi 19 Eylül 1917’den itibaren kapalı. Gazetenin bir hafta kadar çıkmayacağı umumî grev sebebindendi. 28 Eylül’de matbaa sahipleri, işçiler ile anlaştilar. Yalnız Vakit matbaasının müdürü Yarullah Veli ve ... ayrıldı. Bu nedenle Vakit gazetesinin çalışanları başka matbaalara dağıldılar. Gazeteye en çok ihtiyacın olduğu bir zamanda, Vakit’in bu şekilde kapanmasını ben haksız ve gereksiz bildim. Hem de onun yeniden çıkıp çıkmayacağı, çıktığı takdirde devam edip etmeyeceği açıkça bilinmiyordu. Memleket fevkalade bir ahval geçirirken ve Kurucu Meclis seçimlerinin önümüzde durduğu bir vakitte on iki yıldır devam ettiğim gazetecilik hizmetinden ayrılmayı millî bir günah diye bildim. Bundan dolayı da şehrimizin çalışkan gençlerinden Zakir Dominov ve Mahmut Alaaddinovlar şirketi ile birlikte “Yana Vakit”i kurup işe başladık. Vakit’te birlikte çalıştığımız tecrübeli kalem dostlarımızdan Şerif Kemal Efendi ve başkaları da yeni gazeteye giriştiler. Cemaleddin Velidî, Burhan Şeref, Kâmil Kerimov, Nurali Nadiyev gibi kalem ve ilim sahipleri de bize önceden yazarak manevî yardımlarını vaat ettiler... Mesleğimizi beyan etmeye lüzum yok. On iki yıllık hizmetlerimizin devamı olacak. Bütün ilim, fikir ve içtihadımızı, mensubu bulunduğumuz Türk-Tatar milletinin birlik ve saadetine hasredeceğiz. Halkımızın hüsnü teveccühü ve Allah’ın inayetine inancımız tamdır.”⁷¹⁸

“Yana Vakit” gazetesi dengelerin sürekli değiştiği, Orenburg’un Beyaz ve Kızıl ordular tarafından işgal edildiği bir dönemde yayımlandı. Bu nedenle de içerik bakımından

---

⁷¹⁷ İ. Remiyev, 1926, s.67.; **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, 2000, s.213.; “Orenburg’da Yana Vakit Gazetesi”, **Turmuş**, S. 752, 1917, s. 1.

⁷¹⁸ Fatih Kerimof, “Kıçkene Bir İzah” **Yana Vakit**, S.1, 1917, s.1.

daha çok siyasi konuları sütunlarına taşıdı. İmparatorlukta yaşananlar karşısında Geçici Hükümet'in yanında durdu ve gerçekten tam olarak uygulanan demokratik bir yönetim talep etti. Gazete 1918 yılında kapatıldıktan sonra Kerimî'nin de matbuat alanındaki aktif dönemi de bitmiş oldu. Artık Kerimî için bambaşka bir dönem başladı. Her ne kadar yeni rejime karşı pozitif ya da negatif büyük bir yaklaşımı olmasa da pek çoğu gibi o da Sovyet gazetelerinde yazmak zorunda kaldı.

9. Yeni Bir Dönem: Sovyet Matbuatı

1905'ten itibaren gelişerek devam eden millî Tatar matbuatı, 1917'de kurulan düzen içerisinde elbette kendisine yer bulamadı. Yeni rejim tarafından "burjuva" elindeki en büyük silah olarak değerlendirilen pek çok gazete ve dergi, birbiri ardına kapatıldı. Muharrirleri de "Burjuva Milliyetçisi" olarak fişlenmekten kurtulamadı. Bu anlamda Fatih Kerimî de tam anlamıyla bu kullanımın karşılık geldiği isimlerden birisi oldu. Anlaşıldığı kadarıyla o, matbuat alanındaki eski aktifliğini artık bir kenara koymak istemekteydi. Bolşevik fikriyatın kendisine uygun olmadığını daha Ekim Devrimi'nin ilk günlerinde dile getirmişti. Orenburg matbuat komiseri Şamil Osmanov yönetiminde gerçekleştirilen bir toplantıda da bu düşüncesini tekrar etmişti. Söz konusu toplantıda yer alanlar, yeni çıkarılacak gazetenin başmuharrirlik koltuğunda Fatih Kerimî'nin olması gerektiği yönünde ısrar etseler de o, Bolşevik idaresinde ve onlar için çıkarılacak bir gazetede böyle üst düzey bir görev almayacağını, kendisinin Bolşevik ya da başka bir partiye mensup olmadığını beyan etmişti. Kerimî, sadece normal bir yazar olarak çalışabileceğini söylemişti. Bundan dolayıdır ki, Burhan Şeref'in teklifi ile sadece tahrir heyeti içerisinde yer almıştı. Bu da yeni rejimi desteklemekten ziyade geçim kaygısı ile verilmiş bir karar olmalıydı. Böylece o, daha öncede ifade edildiği şekilde Bolşevik rejim içerisinde sivrilen ve tanınan bir gazeteci olmaktan ziyade sıradan, başının ağrımayacağı bir pozisyonda kalmış oluyordu. Ayrıca Kerimî, biraz da

korkuyordu. Arkadaşlarına bu işin siyasi yönden kendilerine zarar vereceğini de söylemişti.⁷¹⁹ Bununla birlikte o, her ne kadar çok sık olmasa da Sovyet matbuatı içerisinde görüldü. Yukarıda bahsi geçen toplantı sonucunda hangi gazetenin çıkartıldığı bilinmese de 1924 yılında yayımlanmaya başlayan “Yul” gazetesinde Zahid Şarkıy ve Şerif Kemal ile birlikte görev aldı. Bu gazete toplamda elli sayı çıktı ve 6 Ağustos 1924 itibariyle de “Saban” adıyla devam etti. Çıkan yeni gazeteler Bolşeviklerin yayın organları arasında yer alıyordu ve Orenburg’da Tatarca olarak basılıyordu. Doğal olarak da işçi ve köylü iktidarını savunarak burjuva karşıtı bir görüntü veriyordu. “Yul” gazetesinin yayımlanmaya başladığı ilk günlerde, yazıların büyük bir bölümünün isimsiz olarak çıktığı görülmektedir. Kerimî gazetesinin kurucuları ve tahrir heyeti arasında yer alsada aktif rol oynadığını söylemek zordur. Daha önceki dönemlerde kullanmış olduğu imzaları düşünülürse bu gazetede “F” imzalı bir makale ile karşılaşmaktadır. Makale incelendiğinde içerik ve dil bakımından Kerimî’ye ait olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Diğer yandan bir ipucu niteliğinde makalede, Orenburg’da İsmail Bey Gaspıralı adına kurulmuş bir kütüphaneden bahsedilmektedir. Bunun dışında başka bir makaleye rastlanmamıştır. Otuz altıncı sayı itibariyle de artık Kerimî’nin adı gazetede görülmemektedir. Gazetenin birinci yıl dönümünde çıkan nüshası incelendiği zaman gerek basılan gazetenin yönetim kadrosu ile ilgili resimlerde gerekse yazılan makaleler de Kerimî’den eser yoktur. Muhtemelen gazeteden çok erken bir zamanda ayrılmıştı.⁷²⁰ Adı geçen iki gazetenin dışında Fatih Kerimî’nin ismi “Kızıl Tataristan”⁷²¹, “Biznin Yul” ve “İşçiler Dünyası”nda da görülmektedir. “Kızıl Tataristan”da yer alan makalelerinde Taşkent

---

⁷¹⁹ **Fatıyh Kerimî Fenni-Biografik Jıyentık**, 2000, s.103,104.

⁷²⁰ **Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka**, 2000, s.209.; F., “Medeni Küç Kirek: Kütübhanebiz”, **Yul**, S. 7, 1924, s.4.; **Saban**, S.28, 1925, s.1-4.

⁷²¹ “Tatarstan” adıyla 1922-1924 yılları arasında Kazan merkezli olarak yayınlandı. 214. sayısından itibaren “Kızıl Tataristan” adıyla yayın hayatına devam etti.

ve Buhara seyahatinden notlar paylaşırken, “Biznin Yul” dergisinde “Şair Akmulla Turında”⁷²² isimli kısa bir makale kaleme almıştır. “İşçiler Dünyası”nda⁷²³ yer alan makalesi ise bunlardan farklı olarak tamamen yeni rejim ile ilgilidir ve anlaşıldığı kadarıyla da idareden bir memnuniyet söz konusudur. Kerimî’nin hayat yolu ve Ekim Devrimi başındaki görüşleri dikkate alınır, bu memnuniyetin bir zorunluluktan ibaret olduğunu söylemek mümkündür.

---

⁷²² Fatih Kerimî, “Şair Akmulla Turında”, **Biznin Yul**, S. 6-7, 1928, s.32.

⁷²³ Rusya Komünist Partisi Orenburg Müslümanları Komitesi organı olarak çıkan gazetenin maalesef bugün Rusya kütüphanelerinde sadece iki sayısı bulunmaktadır. Bu iki sayı da (S. 17 ve S. 12) sırasıyla Rusya ve Başkurdistan Devlet kütüphanesinde yer almaktadır. Çalışmamızda kullanılan nüsha ise **GİA**’dan elde edilmiştir. İlgili yazı Kerimî tarafından “Kart İşçi” imzasıyla yazılmıştır. bkz. Kart İşçi, “Köreşçi İşçige”, **İşçiler Dünyası**, S. 23, 1919. **GİA** F. 25, 1.21-26.

V.BÖLÜM

MUHAMMED FATİH KERİMÎ'NİN ESERLERİ: İLMÎ ÇALIŞMALARI- HİKÂYELERİ-ÇEVİRİLERİ VE DİĞERLERİ

Muhammed Fatih Kerimî, dönemin diğer aydınları gibi farklı türlerde çok sayıda eser kaleme aldı. Usûl-i cedit mektepleri için yazdığı ders kitapları, toplumsal bozuklukları anlattığı ve yenileşme kaygısını ön plana çıkardığı hikâyeleri, başta Rusça olmak üzere Fransızca ve Osmanlı Türkçesi'nden yaptığı çeviri çalışmaları ile yenileşme hareketi içerisinde önemli bir yer edindi. Dolayısıyla kendisi, Rızaeddin Fahreddin, Ayaz İshakî, Yarullah Veli ve Mecit Gafurî gibi isimlerle birlikte yeni edebiyatın kurucuları olarak öne çıkanlar arasında yer aldı. Özellikle hikâyelerinde, dönemin mevcut havasına uygun olarak eski-yeni/Kadim-Cedit tartışması ve Doğu-Batı karşılaştırması üzerinde durdu. Bu nedenledir ki Yusuf Akçura, Tatar edebiyatı içerisindeki mevcut iki yöneliştten birisini Kerimî ile ilişkilendirerek, onu realizmin liderlerinden birisi olarak öne çıkarmaktadır. Akçura, romantizm akımının önde geleni olarak ise Ayaz İshakî'yi göstermektedir.⁷²⁴

Kerimî, modern Tatar edebiyatının ve Tatar matbuat sahasının en önemli isimlerinden birisi oldu. Bütün enerjisini milletin kurtuluşu için harcadı ve bunu yaparken bilimin yolundan ayrılmadı. Yakın dostlarından Sadri Maksudî Arsal onu; “*hiçbir vakit cehalet ve taassup önünde baş eğmeyen bir mücahit*” şeklinde tanımlarken mübalağa etmiyordu. Sadri Maksudî, Musa Carullah ile birlikte 1911 yılında bir araya geldikleri bir mecliste söz Fatih Kerimî'den açılmış ve o, yakın dostunun on beş yıldır millet yolunda çalıştığını belirterek bir jübile yapılması gerektiğini teklif etmişti. Fakat zamanın uygunsuzluğu sebebiyle bu fikri yirminci yıl için gerçekleştirmenin daha iyi olacağı sonucuna varmışlardı. Bununla birlikte her iki isim de şimdilik onun hakkında birer makale yazmanın daha uygun olduğunu

---

⁷²⁴ **Mir İslama**, G. 2, T II, Vıpusk IX, 1913, s.607.; Mesgud Gaynetdin, 2004, s.132.

düşünmüşlerdi. Musa Carullah da Kerimî'nin millet yolundaki hizmetleri hakkında bir makale yazmış, hatta müsvedde halini Kerimî'ye göndermişti. Carullah, Söz konusu makalenin “Vakit” gazetesinde yayımlanmasını istemiş olmasına rağmen, onun bu isteği gerçekleşmeden kalmıştı.⁷²⁵

Muhammed Fatih Kerimî'nin farklı türde kırk yıllık çalışmalarını aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

1.İlmî Eserleri

1.1 Fatih Kerimî, Muallim ve Mürebbilere Rehnâme, Tipografiya F. G. Karimova, Orenburg, 1902.

Eser, Usûl- Cedit okullarında görev yapan öğretmenler için hazırlanmıştır. Fatih Kerimî, millet hayatının bağlı olduğu eğitim meselesinin önemini iyi kavramış bir aydın olarak küçük çocukları anlama ve onlara kaliteli bir eğitim verme konusunda adı geçen eserin öğretmenlere yardımcı olabileceğini düşünmüştür. Toplamda iki cilt olarak hazırlanan çalışmada; eğitim ve mektep, ahlak, dikkat, veliler ile ilişki, mükâfat ve ceza, öğrencilerin tanınması ve onlara eğitimi sevdirmek gibi konular üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ikinci cildinde teoriye biraz daha fazla yer verilirken Spartalılar ve Yunanlılara kadar uzanan bir eğitim tarihi kısa da olsa ele alınmıştır. Ayrıca Rusya Müslümanlarının mektep ve medreseleri ile bunların ıslah çalışmalarına da değinilmiştir.

---

⁷²⁵ Sadreddin Maksudî, “Fatih Efendi Kerimof”, **Yıldız**, S. 734, 1911, s. 2,3.; **TMA**, F 1370, op.1, d. 22, l. 34, 35-39.

1.2. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Muhtasar Coğrafya**, Lito-Tipografiya İ.N. Haritova, Kazan, 1904.

Eserin ilk baskısı 1899 yılında yapılmıştır. Avrupa, Asya, Amerika, Afrika ve Avusturalya kıtaları üzerinde duran özet bir çalışmadır. Detaylı bilgiden ziyade adı geçen kıtalarda yer alan ülkeler ve bu ülkelerin nüfusları, dil, din ve ırk yönünden durumları ele alınmıştır. Ayrıca her bir kıta ile ilişkili olarak denizler, akarsular, göller, dağlar, boğazlar, körfezler ve adalar, çalışmanın içeriğini oluşturan diğer konulardır. Eser bir ders kitabıdır.

1.3. Fatih Kerimof- N. Agayef, **Coğrafyayı Ümranî**, Vakit Matbaası, Orenburg, 1909.

Muhammed Fatih Kerimî'nin Usûl-i Cedit mektepleri için Nuraladdin Agayef ile birlikte hazırladığı çalışmadır. Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi Prof. Lesgafet'in "Oteçestvovedeniye" adlı eserinden büyük ölçüde istifade edilmiştir. Söz konusu eser, daha önce Hüseyiniye Medresesi'nde Rusça olarak idadî birinci sınıflarda okutulmuş ve faydası görülmüştür. Hem bu neden hem de bugüne kadar Tatarca olarak böyle bir çalışmanın mevcut olmayışı, eserin hazırlanma nedeni olmuştur. Daha çok Avrupa ve Rusya coğrafyasının ele alındığı çalışmada; hükümet sitemleri, İngiltere ve Fransa'nın sömürgeleri, Finlandiya ve Polaklar, dünya devletlerinin siyasi yapıları, Rusya'nın iç ve dış ticareti ve genel olarak tarım, hayvancılık ve sanayi gibi konular yer almıştır.⁷²⁶

1.4. Fatih Kerimof, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.

Arşiv ve kütüphane çalışmaları sırasında ne yazık ki bu esere ulaşılamamıştır. Bununla birlikte 1911 yılında söz konusu çalışma hakkında Galimcan İbrahimov tarafından bir tanıtım ve değerlendirme makalesi "Vakit" gazetesinde yayımlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla eser,

---

⁷²⁶ Fatih Kerimof- N. Agayef, **Coğrafyayı Ümranî**, Vakit Matbaası, Orenburg, 1909. (Sayfa numarası yok. bkz. "Mukaddime").

medreseler için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte genel okuyucuya hitap eden bir yönü de bulunmaktadır. Galimcan İbrahimov tarafından alanındaki boşluğu doldurması adına önemli bir kaynak olarak görülen çalışma, dünya milletlerinin tarihî, dinî ve kültürel hayatlarını ele almaktadır. Ayrıca milletlerin tarihinden önce coğrafyaları hakkında da bilgi verilmiştir. Makaleden anlaşıldığı kadarıyla Kerimî, mümkün olduğunca arı bir dil kullanmış, Arapça ve Farsça sözcüklere yer vermemeye gayret etmiştir.⁷²⁷ Her ne kadar şimdilik karşılaştırmak mümkün değil ise de Kerimî'nin F. F. Putsikoviç'ten yaptığı dünya milletleri çevirileri akıllara getirilirse, bahsedilen Muhtasar Tarih-i Umumi adlı çalışmanın bu çevirilerden beslendiği düşünülebilir.

1.5.Fatih Kerimof, Muhtasar Tarih-i İslâm II, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1913.

Çalışmada; İslâmiyet öncesinde Arabistan'ın durumu ve İslâmiyet'in ortaya çıkışı, Hz. Muhammed'in hayatı, peygamberliği ve bu dönemde yaşayan askerî ve siyasi gelişmeler, ilk dört halife dönemi ve özellikle İslâm devletinin askerî harekâtları, Emevi devleti ve halifeler ele alınmıştır.

1.6.Fatih Kerimof, Tarih-i Enbiya, Hüseyin Hüseyinof Kitaphanesi, Orenburg, 1914.

Bu çalışmanın elde edilen nüshası 1914 tarihli olsa da daha önce yazıldığı anlaşılmaktadır. İlk baskısı 1905 öncesinde yapılmış olmalıdır. İptidai mektepler için hazırlanmış olan çalışmada, Hz. Âdem'den başlanarak ilk yirmi üç peygamberin hayatı ele alınmaktadır.⁷²⁸

---

⁷²⁷ G. Can İbrahimof, "Yana Eser", **Vakit**, S. 877, 1911, s.3, 4; F. Kerimof, "Yana Eser" Makalesi Münasebetiyle", **Vakit**, S. 885, 1911, s.3.

⁷²⁸ Bu çalışmanın iki kısım olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Hz. Muhammed'e kadar gelmekteydi. Fakat arşiv ve kütüphane çalışmalarında bu ikinci kısma rastlanılmamıştır.

1.7.Fatih Kerimî, Resimli Coğrafya Dersliği, Yana Vakit Matbaası, Orenburg, 1919.

Mektepler için hazırlanan eser, yukarıda adı geçen coğrafya kitaplarından farklı olarak daha ayrıntılıdır. Muhtemelen her bir kıta için ayrı kitapların hazırlanması düşünölmüştür. Çünkü ulaşılan “Avrupa” başlıklı çalışma “Üçüncü Kısım” alt başlığı ile basılmıştır. Avrupa coğrafyası ayrıntılı bir şekilde ele alınırken aynı şekilde halkları ve hükümetlerine de yer verilmiştir.

1.8.Fatih Kerimî, İçtimaî Terbiye, Tipografiya Poligrafşkolı İmeni A. V. Lunaçarskovo, Kazan, 1924.

Eseri iki bölüme ayırmak mümkündür. İlk bölümde; içtimaî terbiyenin gerekliliği, göçebe ve vahşi haklarda bu meselenin durumu ele alınmaktadır. Ayrıca Doğu ve Batı medeniyetlerini temsilen tarihi süreçte her iki tarafın bu alandaki uygulamalarına değinilmiştir. Bu anlamda İnan, Hindistan, Çin, Yunanistan ve Roma bahisleriyle geçmişteki ve hâlihazırdaki durum izah edilmiştir. İkinci bölümde ise daha çok Rusya üzerinde durulmuştur. Yeni rejime de uygunluk açısından işçi çocuklarının terbiyesi, ailedeki durumları ve görevleri, bunun karşısında varlıklı ailelerin çocukları ele alınmıştır. Çalışmanın sonunda ise Sovyet Hükümeti ve içtimaî terbiye konu edinilmiştir. Bununla birlikte daha çok Sovyet Halk Eğitim Komiseri'nin Petersburg'da bir toplantıda yaptığı konuşmalara yer verilmiştir.

1.9.Fatih Kerimof, Muhtasar Tarih-i İslâm III, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.

Çalışma, üç cilt halinde neşredilmiştir. Üçüncü cilt her ne kadar tarihsiz olsa da ikincisinin 1913 yılında basıldığı düşünölrse, bu cildin aynı yıl ya da daha sonrasında basılmış olması gerekmektedir. Çalışmada; Abbasi Halifeleri, Endölüs Emevi devleti ve bu devletin yıkılışı sonrası ortaya çıkan yeni siyasi yapılar; Samaniler, Eyyübler, Memlükler,

Gazneliler, Harzemşahlar, Cengiz Devleti (Tatar Hanları başlığı ile verilmiştir), Selçuklular ve Osmanlılar ele alınmıştır. Ayrıca çalışmanın sonuna doğru Haçlılar ve Haçlı seferleri ile Araplar ve İslâm Medeniyeti başlıkları üzerinde durulmuştur.

2. Hikâyeleri

2.1. Fatih Kerimî, **Nureddin Halfe**, 1899.⁷²⁹

“Nureddin Halfe” hikâyesi, kaynağını doğrudan Rusya Müslümanları arasındaki yeni-eski yani Usûl-i Cedit ve Usûl-i Kadim mücadelesinden almaktadır. Nureddin Halfe, otuz yıla yakın medresede tahsil görmüş ve halfe olmuş bir eğitimcidir. Kerimî, Nureddin Halfe’yi; yıllarca medresede eğitim almasına rağmen yeterli derecede okuyup yazamayan, okuyabildiğini ise anlayamayan, ana dili yetersiz olmasına rağmen Arapçanın kaideleri ile zaman geçiren, birtakım kitapları ezberleyerek yılların kalıplaşmış ve bilimle alakası olmayan meseleleri üzerinde münazara eden ve kendisini ilim ehli sanan birisi olarak tarif etmektedir. Aynı şekilde Nureddin Halfe, Usûl-i Cedit sistemine karşı çıkan ve bu yolda mücadele eden, Arapçayı bırakıp ana dili ile meşgul olan, onunla kitaplar yazan ve fen bilimlerinin gerekliliğini savunan insanlarla uyuşmadıkları zaman onları kâfir ilan etmekten çekinmeyen Kadimci düşüncenin mensubu olarak gösterilmiştir. Bunun karşısında hikâyede, bir Tatar zengini (Bay) rolünde olan Gaynettinov; Usûl-i Cedide taraftarı, fen bilimlerine önem veren, geçmişin manasız örf ve âdetlerinden kurtulmuş, okuyan ve yazan, çocuklarının eğitimine ilgiyle yaklaşan ve dünyayı matbuat aracılığı ile takip eden bir kişi olarak okuyucuya sunulmuştur. Hikâyede Gaynettinov; Kadimci fikirlere sahip, sırf muhalif düşünceleri sebebiyle kendilerinden olmayanları kâfir ilan etmekten çekinmeyen mollalara karşı acımasız

---

⁷²⁹ Kerimî’nin bu eserinin orijinal nüshası arşiv ve kütüphane çalışmalarımız sırasında bulunamamıştır. Kiril harfleri ile olan baskısı şu eserde yer almaktadır. Fatih Kerimî, **Saylanma Eserler: Morza Kızı Fatıyma**, Haz. M. V. Gaynettinov, Kazan 1996.

eleştirileri ile öne çıkarılmaktadır. Ona göre zamanın gerisindeki bu tür mollalar; zaten çok zor durumda olan milletin parasını almakla kalmayıp, aslında her yönden yetersiz fakat kutsallık kazandırdıkları medreselerinde öğrencilerin ömürlerini tüketmektedirler. Sadaka ve benzeri yardımlar için her türlü fedakârlığı yapan bu sözde din ve eğitim adamları, millet sofralarında bulunmanın derdindedirler ve medreselerindeki çocukların hallerini düşünmekten oldukça geridedirler. Onlar için bu çok da önemli değildir.

Hikâyede ayrıca Müslüman mektep ve medreselerinin eksikleri ve yetersizliği de ön plana çıkartılarak Rus eğitim kurumlarına dikkat çekilmiştir. Kerimî çalışmasıyla; aslında mutaassıp zihniyetin çok güçlü olduğu bir dönemde, toplum tarafından allame olarak görülen ve işlerine geldiği şekilde kullandıkları din ile yine toplumu cahil bırakmaya çalışan, otoritesini düşünen sözde din ve eğitim adamlarına karşı bir savaş açmıştır.

2.2.F.K., Cihangir Mahdumunın Avıl Mektebinde Oku, İlyas Mirza Boraganski
Matbaası, Petersburg, 1900.

Eser, Rusya Müslümanları arasında eğitim kurumları olarak öne çıkan mektep ve medreselerin acı ama gerçek bir eleştirisidir. Aslında bir bütün olarak eğitim sisteminin ele alındığı bir çalışmadır. Kerimî söz konusu eserinde, eğitim kurumlarının gerek fiziksel ve gerekse içerik bakımından yetersizliğini hikâyeye etmektedir. Medreselerde çağın gerekleri doğrultusunda bilimlerin okutulmadığını, varsa yoksa birtakım kitapların ezberletilmesinin ve Arap dilinin kaidelerinin muazzam bir eğitimmiş gibi gösterilmesinin eleştirisini yapmaktadır. Milletin çocuklarını emanet ettiği kişilerin (medrese hocaları, hazretler-mollalar) aslında eğitim denilen şeyden ne kadar uzak olduğunu, onların mektep ve medreselerde tamamen keyfi hareket ettiklerini belirterek, ana dilin öğretilmediği bir yerde öğrencilerin yabancı oldukları Arapça ile zamanlarının tüketilmesini üzümlere ortaya koymaktadır. Bu anlamda eser, Rusya Müslümanlarının en büyük problemi ve yenileşme hareketi çerçevesinde parlak

bir istikbal için gerekli tek çözüm olarak görülen eğitim kurumları ve sistemin her yönden yetersizliğini hikâye etmektedir.

2.3. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Hayal mı? Hakikat mi?**, Şeref Matbaası, Kazan, 1908.

Muhammed Fatih Kerimî, siyasi faaliyetleri kapsamında ikinci bölümde ifade edildiği üzere II. Duma seçimlerinden sonra Petersburg'a giderek Müslüman Fraksiyası'nın çalışmalarına katılmış ve Duma'nın kapatıldığı 3 Haziran'a kadar da orada kalmıştı. Adı geçen hikâye türündeki bu çalışması, zaman dilimi olarak bu süreyi kapsamaktadır ve anlaşıldığı kadarıyla da eser, ilhamını bir miktar bu süreçten almaktadır. Hikâyede, Müslüman vekillerden birisini hiç tanımadığı ve uzunca bir süre kendisini tanıtmayacak genç bir kadın ziyaret etmiştir. Vekil, konuşmaları vesilesiyle bu genç kadının pek çok yönden kendisini yetiştirmiş birisi olduğunu anlasa da onun tam olarak hangi millete mensup olduğunu bir türlü çözememiştir. Kadın da bu hususta bir açıklama yapmamıştır. Daha ilk görüşmeden itibaren Müslüman vekilin gönlü bu genç kadına yakınlaşmış ve onunla evlenme düşüncesine dahi dalmıştır. Hatta bir ara şeriatın dört kadına kadar izin verdiğini aklına getirerek kalbini ve zihnini ferahlatmıştır da. Bununla birlikte Duma'nın kapatılacağı haberleri ortada dolaşırken Müslüman vekiller kendi aralarında yaptıkları bir toplantıda; Duma'nın kapatılması halinde vekillerin evlerine dönmeleri gerektiği üzerinde mutabık kalmışlardır. Hikâyenin kahramanlarından Müslüman vekil, Petersburg'dan gitmek zorunda kalacağı için tam olarak tanımadığı fakat kalbinin her geçen gün daha da ısındığı bu kadın ile son kez görüşme imkânı bulmuştur. Daha önceki gibi vekilin odasında gerçekleşen bu görüşmede, genç kadın kendisini tanıtarak düşüncelerini tam anlamıyla ortaya koymuştur. Hikâyede verilmek istenen mesaj, aslında tam da bu noktada başlamaktadır. Kerimî'nin çizmiş olduğu kadın portresi, dönemin Müslüman kadınlarından çok farklı olarak, aslında kendisinin görmek istediği "Müslüman-Türk Kadını"dır. Ailesi tarafından da eğitimi konusunda desteklenen genç kadın, ilk olarak özel öğretmenlerden ders almıştır. Fakat geleneksel bir eğitim olması nedeniyle bir

şey öğrenememiş ve Rus mekteplerine girerek eğitimine devam etmiştir. Devamında Rus lisesini tamamlamış ve hazırda da Petersburg'da yükseköğrenim görmektedir. Rus eğitim kurumlarında öğrenim görmesine rağmen Müslümanların korktuğu gibi dininden ve milletinden uzaklaşmadan, tam aksine ailesinin de verdiği öğütler sayesinde bu önemli değerlere bağlı bir hayat sürmektedir. Çalışmada Müslüman kadın, bilgisi ve dünya görüşü ile ön plana çıkmakta, Müslüman kadınlarının pek çok yönden geri kalmışlığını, kadınların ikinci plana atıldığını, mektep ve medreselerde yeterli derecede eğitim verilmediğini, molla ve hazret gibi toplumun önderi olarak görülen kişilerin cahillikleri ile Müslümanların geride kalmalarına sebep olduklarını vurgulamaktadır. Hatta bu görüşlerinden dolayıdır ki, vekil onun bu bilgili oluşuna bakarak ilk başlarda Müslüman olabileceğini aklına bile getirmemiş, Osmanlı Türkçesini de iyi bilmesinden dolayı İstanbul'dan gelmiş Rum, Ermeni ya da Yahudi kızı diye düşünmüştür. Genç kadın sadece eğitim hayatında değil siyasi alanda da Müslümanların çalışmalarını yakından takip etmektedir. Bu anlamda Petersburg'da eğitim alan diğer Müslüman kadınlarla birlikte çalışmaktadır. O, vekille konuşmasının son kısmında şöyle der ve aslında neden onunla ilgilendiğini de açıklamış olur:

“Biz on sekiz Müslüman kızı kendimize Türk kızları diyoruz. Hepimiz birlikte Türklük fikrine hizmet ediyor, Türklük için yaşıyor ve Türklük için ölmeye yemin ettik. Yirmi milyonluk Türk milleti tarafından en âli, en mühim ve en şerefli yere seçilen siz otuz altı Türk vekili, acaba böyle bir fikre, böyle bir mesleğe hizmet eder misiniz? Hayatın lezzet ve saadeti sizin için neden ibarettir? Acaba biz on sekiz Türk kızları millî düşünceler ve millî hizmetler yolunda otuz altı Türk vekili ile el ele tutuşup birlikte çalışacak mıyız? Bizim sizden istediğimiz şeyler bunlardır. Rica ederim söyleyiniz efendim.”⁷³⁰

---

⁷³⁰ Muhammed Fatih el-Kerimî, **Hayal mi? Hakikat mi?**, Şeref Matbaası, Kazan, 1908, s.40.

Bu cümlelerden sonra vekil, henüz genç kadının sorularına cevap vermeden; saatin geçtiğini, güneşin doğmak üzere olduğunu belirtip, namaz kılması gerektiğini ifade etmiştir. Vekil, namazı kılıp geldiğinde ise odada kimseler yoktur. Görevliye de sormuş fakat kimsenin gelip gitmediği cevabını almıştır. Sonrasında ise bunun hayal mi yoksa gerçek mi olduğu düşüncesi içerisinde uykuya dalmıştır.

Kerimî, söz konusu hikâyesi ile ideal Müslüman Türk kadınına ortaya koyarken, milletin temsilcisi olan ve onların sorunlarını en iyi şekilde bildiği düşünülen insanların, yani vekillerin kadınlara bakışını da ortaya koymaktadır. Vekilin, genç kadının talepleri karşısında göstermiş olduğu ilgisizlik, dünyevî hayatın önemini bir türlü kavrayamamış, her ne olursa olsun olaylar zincirinde din ve onunla ilgili olana öncelik veren bir toplumu da gözler önüne sermektedir. Hâlbuki milletin sorunlarını çözmek, onun refah seviyesini artırmak İslâm açısından da desteklenen bir davranış olmasına rağmen vekilin tutumu, Rusya Müslümanlarının genelini hayata bakış açısını yansıtmaktadır. Hikâyede verilmek istenen bir başka mesaj ise millî kimlik konusudur. Kerimî, genç kadının konuşmasında vurgulattığı gibi “Türk” kimliği üzerinde ısrarlarla durmaktadır. Kendisi “Tatar” ya da “Müslüman” şeklinde uzun yıllar Rusya’da sakin Müslümanlar için millî kimlik yerine geçen ifadeler yerine, kapsayıcı ve doğru bir kullanımı tercih etmiştir.

2.4.Fatih Kerimî, Mirza Kızı Fatıyma, Tipografiya T. D. Karimovı, Kazan, 1907.

Hikâyede, Tatar toplumunda üzerinde önemle durulan sınıfların gereksizliği ve bunun yanlış bir düşünce olduğu, birbirine âşık olan iki genç üzerinden izah edilmiştir. Bir mirza kızı olan Fatma, evlerinin hemen yanında yer alan bahçenin sahibi Mustafa ile ailesinden habersiz görüşmektedir. Çünkü Fatma’nın babası soyludur ve kızlarının da kendileri gibi bir aileye gelin olmasını istemektedirler. Fatma, ailesinin bu düşüncesini bilmesine rağmen buna karşı çıkmaktadır. Hikâyede eğitilmiş bir kadın olarak gösterilen Fatma, bu tür düşüncelerin eskilerde kaldığını ve manasız olduğunu düşünerek Mustafa ile kaçmıştır. Sonrasında ailesi

peşine düşmüş ve iki genci İstanbul'a giden Odessa vapurunda bulmuşlardır. Hikâyenin sonunda Fatma'nın ailesi kızlarını affederek nihayetinde bu evliliğe razı gelmişlerdir.

Kerimî, bu eseriyle Tatar toplumu içerisinde yer alan ve kendinden olmayanları aşağı seviyede gören sınıfsal farklılığı eleştirirken ailelerin, kızlarının en doğal hakkı olan eşlerini seçmelerine dahi izin vermemelerini, çocuklarının mutluluğundan ziyade kendi isteklerini ön plana çıkarmalarını yanlış bir düşünce olarak ortaya koymaktadır.

2.5.Fatih Kerimî, Şakirt ile İstudent, (Fatih Kerimî Eserleri İçinde), Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.⁷³¹

Hikâyede, Rusya Müslümanları arasında eğitim kurumları olarak öne çıkan mektep ve medreseler ile bunların idaresini ellerinde bulunduran Hazretlerin eleştirilmesi konu edinilmiştir. “Şakirt (Medrese öğrencisi)”, geleneksel eğitim sisteminin ürünü olarak örneklendirilirken “İstudent (Student-Öğrenci)”, modern zamana uygun olarak hizmet veren, içerisinde fen bilimlerinin de yer aldığı eğitim kurumlarını temsil etmektedir. Kerimî, bir gemi üzerinde Hazret ve öğrencisi ile Şarkiyat eğitimi almış bir Rus öğrenciyi karşılaştırmaktadır. Rus öğrenci bir anlamda Batı olarak özetlenen eğitim sisteminin ürünüdür ve sorduğu sorular ve yaptığı yorumlar ile geleneksel Müslüman eğitimcilerini oldukça zor durumda bırakmaktadır. Bu anlamda o, geleneksel Müslüman eğitim kurumlarının her yönden yetersizliğini ve bu kurumların başlarında yetkili olarak bulunanların topluma faydasız kişiler olduğunu gözler önüne sermektedir. Kerimî, hikâyesinde mektep ve medreselerin ıslahını, modern zamanın ihtiyaçlarına göre hizmet verebilecek şekilde düzenlenmesini savunurken, bunun karşısında geleneksel düşüncenin muhalifliğine de dikkat çekmektedir. Ayrıca bu düşünce mensuplarının sözlerinin cahil halk tarafından sanki İslâm'ın emirleriymiş gibi anlaşılmasına karşı çıkmaktadır. Hikâyede eski sistemin savunucuları, modern dünyadan ve

---

⁷³¹ Bu çalışmanın ilk baskısı; Kazan 1899.

ilimlerden bihaber olarak birtakım kalıplaşmış tartışmalar üzerinde ısrarla devam eden, dünya ve ahiret için Müslümanlara bir fayda sağlamayan meseleleri gündeme getiren ve ana dillerini bilmeden Arapça ve Farsça'nın kaideleri ile zaman geçiren zümreler olarak tarif edilmektedir. Yine bu kişiler, insanların giyimleri üzerinden onların itikatlarını sorgulayan, Arapçanın kutsallığına inanıp Kur'an'ın kendi dillerine çevrilmesine karşı çıkan, pozitif bilimlere sıcak bakmayan ve İslâm'ı takke ve cübbe gibi eşyalardan ibaret sayanlar olarak gösterilmektedir.

Kerimî, hikâyesinde İslam ve ilerleme arasındaki ilişkiye de dikkat çekmeyi ihmal etmemiştir. Yukarıda bahsi geçen mutaassıp zihniyetin sebep olduğu, “İslâm yenileşmeye engel” genellemesine ve suçlamalarına karşı çıkarak bir dönem dünyada kendisinden söz ettiren İslâm medeniyetine vurgu yapmaktadır. Şimdilerde sözde din adamları tarafından bozulan ve gelenekler ile içi boşaltılan İslâm'ın, aslında gelişmeye-yenileşmeye engel olmadığını ve bozulmadan önce Müslümanların gayet ileri seviyede olduklarını belirtmektedir.

2.6.Fatih Kerimî, *Gayaş Halfe*, (Fatih Kerimî Eserleri İçinde), Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.

“Gayaş Halfe” daha öncesinde “Vakit” gazetesinde “Korsak” başlığı altında yayımlanmıştır.⁷³² Kerimî bu hikâyeyi; o sıralarda Müslüman İttifakı'nın siyasetine karşı çıkan ve çıkardıkları “Tan Yıldızı” gazetesi ile Tatarlar arasında sosyalizm düşüncesini yaymaya çalışan, işçi ve köylüleri ön planda tutan “Tançılar” zümresine mensup Ayaz İshâki ile girmiş olduğu tartışma sonucunda yazmıştır. Daha öncesinde Medrese-i Hüseyniye'de öğretmenlik yaparak Müslüman çocuklarına faydalı olmaya çalışan ve yenileşme yolunda gayret eden Ayaz İshakî'nin, sosyalizm gibi Müslümanlar için gerekli olmayan bir düşünce

---

⁷³² Korsaklı, “Korsak”, **Vakit**, S.31, 1906, s.2,3.

peşinden gitmesi ve gazetede yazdıklarıyla Müslüman İttifakı'na düşmanca davranması hikâye yoluyla tenkit edilmiştir.

2.7.Fatih Kerimî, Salih Babayın Öylenüvi, (Fatih Kerimî Eserleri İçinde), Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.⁷³³

Hikâye, Ceditçi düşünce temelinde yükselmiş ve oldukça kısa olmasına rağmen bir şekilde dönemin toplumsal sorunlarına değinmeyi başarmıştır. Hikâye'nin kahramanı, çocukların dinlemekten zevk aldığı Salih Babay'dır. Salih Babay, hikâye anlatması ve tütün içmesi ile çocuklar arasında ün salmış bir kişidir. Günlerden bir gün iki çocuk, Salih Babay'dan gençliğine ait anılarını anlatmasını istemiştir. Salih Babay da çocukları kırmayarak hayatının dönüm noktalarından bir evreyi, nasıl evlendiğini anlatmıştır. Hikâyede verilmek istenen mesajlar da aslında bu noktadan itibaren başlamaktadır. Salih Babay'ın eşi ile tanışıklığı sırasında; kadının çekinmeden onunla konuşması, birbirlerini duygularını açmaları ve evlenmek için sözleşmeleri oldukça dikkat çekicidir. Aynı şekilde evlilik sonrasında hayatın sorumluluğunu birlikte üstlenmeleri, aile kavramı içerisinde kadının yerine yönelik ince detayları barındırmaktadır. Hikâye de verilen bir diğer mesaj işe doğrudan Avrupa kültürü ile ilişkilidir. Çocukların, Salih Babay'dan evlilik sonrası hayatını anlatmasını istemeleri ve Salih Babay'ın bu isteğe karşı "Fransız" romanlarını tavsiye etmesi oldukça ilginçtir. Hikâyede Emile Zola ve Alexandre Dumas gibi isimlerin geçmesi bir yani aslında kendinden beklenmedik şekilde bu isimleri Salih Babay'ın biliyor ve tavsiye ediyor oluşu dikkate değerdir.

---

⁷³³ Bu çalışmanın ilk baskısı; Kazan 1897.

3. Seyahatnameleri

3.1.Fatih el-Kerimî, Yavrupa (Avrupa) Seyahatnamesi, İlyas Mirza Boraganski Matbaası, Petersburg, 1902.

1899 yılında Tatar yenileşme hareketine en büyük maddî desteği sağlayan isimlerden Gani Bay, Kerimî'nin babası Gılman Ahund'a bir mektup göndererek, medreselerde okutulması gereken dersler konusunda yardımcı olmasını rica etmekteydi. Kısacası Gani Bay, bu işlerin teorik olarak yabancıydı ve bir programa ihtiyacı vardı. Bu nedenle de mektubunun sonuna doğru Gılman Ahund'dan Fatih Kerimî'yi göndermesini istemekte ve bu konuda ona olan güvenini belirtmekteydi. Ayrıca Gani Bay, Orenburg'da yaşayan Orsk'lu altın madencilerinden Şakir Remiyev'in Avrupa'ya gitmek niyetinde olduğunu ve bu yolculuk sırasında Fransızca bildiğinden dolayı Kerimî'nin yararlı olabileceğini ifade ediyordu.⁷³⁴ Kerimî'nin Avrupa yolculuğu da bu mektup ile başlamış oldu. Seyahat, Şakir Remiyev'in altın çıkartma işlerinde gerekli olan aletleri yerinde görerek satın alma amacını taşıyordu. Avrupa yolculuğu toplam üç buçuk ay (15 Şubat-1 Haziran 1899) sürdü. Kerimî ve Şakir Remiyev, Orenburg, Moskova ve Petersburg üzerinden Avrupa'ya ulaştılar ve Almanya, Belçika, Fransa, Avusturya, İtalya ve Macaristan'ın başkentleri ve farklı şehirlerini gördüler. Dönüş ise İstanbul üzerinden gerçekleştirildi. Bu seyahat sırasında müzeler, kütüphaneler, sanayi ve teknoloji merkezleri gibi pek çok yer de ziyaret edildi. Avrupa seyahatinin Kerimî üzerindeki etkisinin sarsıcı olduğunu söylemek çok da zor değildir. Her ne kadar Rusya, kendisini Avrupa medeniyet dairesi içerisinde görüyor ise de Şark maişetinin hâkim olduğu bir bölgede yaşayan Kerimî için Avrupa'da gördükleri oldukça şaşırtıcıydı. Bir bakıma bu yolculuk ona, Doğu-Batı medeniyetlerini her alanda karşılaştırma fırsatı sundu. Kerimî,

---

⁷³⁴ Fatih Kerimof, "Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Birsî: Merhum Abdülğani Bay Hüseyinof", 1913, s.215.

Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri yakından gördü. Özellikle sosyal hayata dair gözlemleri kendisini şaşkırtan cinstendi. Kadınların toplum içerisindeki önemli yeri ve eğitim alanında yakaladıkları büyük başarı onu fazlasıyla etkilemişti. Örneğin Bochum'da bir otel lobisinde kısa süre sohbet ettikleri genç bir kadın, Kerimî'nin Batı eğitim sistemine karşı büyük bir mahcubiyet duymasına neden olmuştu. Kerimî, kadına liselerinde hangi bilimlerin okutulduğunu sormuş, fen ve sosyal bilimlerinin hemen hemen her alanından dersler sayan kadının cevabı karşısında şaşkırmaktan başka bir tepki gösterememiştir. Kerimî'nin bu durum karşısındaki yorumu, Rusya Müslümanlarının geleneksel eğitim sistemlerindeki yetersizliğini dile getirmekten başka bir şey değildi. O, üzerinde etki bırakan bu kısa sohbet hakkında şu cümleleri yazmaktan kendisini alamamıştır:

“On yedi on sekiz yaşlarındaki biz kız ne kadar maârif tahsil etmiş! Ve hâlâ etmektedir. Bunları işitince kendi mekteplerimizin ve kendi tüccarlarımızın hâlini düşündüm. Üzüntüden ağlayacağım geldi. Bereket versin ki, “Sizin mektepleriniz nasıldır ve neler okunuyor” diye benden sormadı. “Ana dilimizi öğrenmeden önce Arap dilini öğrenmek için Fars lisanı ile yazılmış Şerh-i Abdullah, Kafiye, onun şarihi Molla Cami, onun haşiyesi Abdülgafur ve onun haşiyesinin haşiyesi Ussam ve onun haşiyesi filan ve falan” diye bir fenden birkaç şerhler ve şarihler saymaktan başka bir çarem yok idi.”⁷³⁵

Kerimî, yolculukları sırasında Moskova ve Petersburg Müslümanlarını da ihmal etmedi. Her iki şehirdeki Müslümanların eğitim hayatları, mektep ve medreselerinin durumu ve Rus eğitim kurumlarına bakışları hakkındaki gözlemlerine eserinde yer verdi.

---

⁷³⁵ Fatih Kerimî, **Avrupa Seyahatnamesi**, 2001, s.70,71.

3.2. Muhammed Fatih b. Gılman el-Kerimî, **Kırım’a Seyahat**, Muhammed Fatih Kerimof Matbaası, Orenburg, 1904.

Kerimî’nin “Kırım’a Seyahat” adlı çalışması, “Tercüman” gazetesinin hizmet hayatındaki yirminci yıl jübilesi münasebetiyle düzenlenen dua meclisine iştirak etmeye karar vermesiyle ortaya çıkmıştır. O, 4 Mayıs 1903 yılında düzenlenecek bu dua meclisine, Orenburg’un ileri gelenlerinden Hamidcan Efendi Arabof ile birlikte katılmıştır. Büyük bir gözlem ve değerlendirme yeteneği bulunan Kerimî, Orenburg-Kırım arasında bulunan şehirler, bu şehirlerde yaşayan Müslümanlar ile yolculuğu sırasında dikkate değer gördüğü durumlar ve “Tercüman” gazetesinin dua meclisi hakkında bilgiler verip, düşüncelerini ortaya koymuştur. O, karşılaştığı bütün durum ve olaylara yenileşme hareketi üzerinden bakmıştır. Usûl-i Cedit ve Kadim tartışmaları, Avrupa’da yaşanan gelişmeler, Rusya Müslümanların eğitim durumları ve mektep-medrese sorunları, Rus dilinin öğrenilmesi meselesi, İslam ve yenileşme arasındaki ilişki, matbuat ve bunun Müslümanlar açısından önemi gibi konular, bu çalışmanın içeriğini oluşturmuştur. Kerimî son olarak imparatorluk içerisinde yaşayan Müslümanlar ile Rusları karşılaştırmış ve Doğu-Batı medeniyetlerinin mücadelesine değinmiştir.

3.3. Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913.

“İstanbul Mektupları”, şüphesiz Fatih Kerimî’nin en önemli çalışmaları arasındadır. Ayrıca içeriğin doğrudan Türkiye ile ilişkili olması da eserin değerini bir kat daha artırmaktadır. Kerimî, “Vakit” gazetesinin sahibi Zakir Remiyev’in isteği üzerine muhabir olarak Balkan Savaşlarını yakından takip etmesi için İstanbul’a gelmiş ve yaklaşık dört ay (Kasım 1912-Mart 1913) burada kalmıştır. Bu süreç içerisinde Türkiye’nin sosyal, siyasi, askerî ve ekonomik durumu ile ilgili yaptığı değerlendirmeler ve gözlemler Orenburg’da, “Vakit” gazetesi ve “Şura” dergisinde yayımlanmıştır. Yazılanların daha sonradan birleştirilmesi ile de “İstanbul Mektupları” adlı eser oluşmuştur. Kerimî, dışarıdan objektif

bir gazeteci olarak olayları değerlendirmiş ve Türkiye'nin önde gelen isimleri ile mülakatlar yaparak mevcut durumu her yönüyle aktarmaya çalışmıştır. Ayrıca o, Türkiye'de eğitim ve kadın hakları gibi konular üzerinde durarak Türk kadınlarını, Rusya Müslümanları ve Avrupa ile kıyaslamayı ihmal etmemiştir.

Fatih Kerimî'nin objektif gözlemlerine rağmen yazılanların ilk etapta Rusya Müslümanları arasında memnuniyetle karşılandığını söylemek zordur. Çünkü onların zihinlerindeki Osmanlı görüntüsü ile Fatih Kerimî'nin yazıları aracılığıyla aktardığı arasında büyük bir fark bulunuyordu. Onun gözlemleri ve yorumları arasında, kısacası Rusya Müslümanlarının beklediği şekilde her yönüyle güçlü, Balkan devletlerini mağlup eden bir Osmanlı yoktu. Bu nedenle yazılanlar, bir kesim tarafından iftira ve yalan olarak değerlendirilirken, Kerimî ve "Vakit", Müslümanlara düşmanlık besleyen, doğruları ortaya koymayan yazar ve gazete olarak görülmüştür. Bu konuda Kerimi'nin eserin sonunda belirttikleri, düşündürücü olduğu kadar farklı bir coğrafyadaki Osmanlı görüntüsünü de gözler önüne sermeye yetmektedir. Kerimî, şu cümlelerle gerçekleri ifade ediyordu:

"Gerek Trablus Savaşı ve gerek Balkan Savaşı sırasında biz gazetemizde haber ve vakaları olduğu gibi yazdık. Petersburg Telgraf Acentesi'nin telgrafları da aynen basıldı. Biz okuyucularımızı heyecanlandırıp ümitler vermeyi faydalı görmedik... Olduğu gibi yazılan bu haberler, okuyucularımızın çoğuna ağır ve acı geldi. Özellikle Türkistan taraflarındaki saf kalpli kardeşlerimiz, gazetemizin bu mesleğinden hiç hoşnut olmadılar. İmzalı ve imzasız olarak bizi aşağılayan, hakaret eden mektuplar yazmaya başladılar. "Siz Türklerin yenildiğini, otuz bin Türkün Yunanlılara esir olduğunu, Selanik'in teslim edildiğini yazıyorsunuz. Bu ise Kur'an'a aykırıdır. Müslüman askerlerin esir verilmesi dinen caiz değildir. Her Müslüman askeri yüz gayrimüslime mukabildir. Müslüman askerine melekler yardım etmektedir. Bunların hepsi dinen sabit şeylerdir. Siz bunlara inanmıyorsunuz, sizin imanınız yoktur. Bu

haberleri yazan gazetenize benzin döküp ateşe verdik. Gazetenizi boykot, sizden nefret ettik” diye yazdılar... Siz hep Bulgarların, Sırpların, Yunanlıların yendiklerini yazıyorsunuz. Herhalde bunlardan para aldınız. Size madalya verecekler. Siz bunlara satılmışsınız. Türkler hiçbir zaman yenilecek değillerdir” diye yazanlar oldu. Bazıları, “Türkler yenilseler de bunu yazmayın, biz bunu duymak istemiyoruz” dediler. Ağır sözlerle hakaret edip “Öldürürüz sizi, kabrinizi hazırlayın!” diye yazanlar da oldu. Biz bunların karşısında sükût ettik... Vakıa Trablus ve Balkan Savaşları sona erdi. Neticeleri herkesin anlayacağı surette meydana çıktı... ”⁷³⁶

“İstanbul Mektupları, Tatar dünyasına bambaşka ama gerçek bir Türkiye sunarken, Türkiye Türklerine de psikolojilerinde derin yaralar açan Balkan Savaşları dönemini farklı bir pencereden göstermiştir.

4. Çeviri Çalışmaları

4.1.Şemseddin Sâmî, **Hatunlar Vezâifi**, Çev. Fatih Kerimî, Brislin Tabhanesi, Orenburg, 1899.

Şemseddin Sâmî Bey’in “Kadınlar” adlı 1879 tarihli çalışmasının Tatarca’ya yapılan tercümesidir.

4.2.L. Karabof, **Arap Toyu**, Çev. M. Fatih Kerimof, Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg, 1901.⁷³⁷

Seyahatname türünde bir eserdir. Yazarı Karabof, Gazze gezisi sırasında pek çok Müslüman ile tanışmış ve onların bazılarıyla dost olmayı başarmıştır. O, misafir olarak evinde kaldığı Muhammed adlı bir Müslümanın, oğlu Abdullah’ı evlendirmesi sırasında yaşananları

---

⁷³⁶ Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, 2001, s.360,361.

⁷³⁷ L. Korobova’nın Rusça “Arabskaya Svadba” adlı eserinin Tatarca’ya tercümesidir.

günü gününe not etmiştir. Bu anlamda kız isteme âdetinden hamam eğlencesine, başlık parasından düğün kervanına kadar bir Rus olarak kendisine hayli ilginç gelen âdetleri kaydetmiştir.

4.3.Arminius Vambery, Türk Hanımları, Çev. M. Fatih el-Kerimî, Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg, 1901.

Eser, Fransızcadan Tatarcaya tercüme edilmiştir. Vambery, İstanbul'a ilk gelişinden tam kırk yıl sonra ikinci ziyaretinde Osmanlı kadınlarında gördüğü ilerlemeyi ve onların yenileşme yolundaki gayretlerini incelemektedir. Kerimî, bu çeviri çalışmasıyla, Osmanlı kadınlarında görülen fikri ve sosyal gelişmişliği başta kendi toplumu olmak üzere bütün İslâm dünyasına bir örnek olarak sunmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında "Mütercim Tarafından Bir İki Söz" başlığı altında Kerimî şu cümleleri yazmaktadır:

"Âli el-umum Müslümanlar ve bu hususta biz Rusya Müslümanları ulum ve maârifte, hüner ve sanayide başka milletlere nispeten geride kalmışız. Birçok ahval ve efkârımız, teceddüt ve ıslahata ziyadesiyle muhtaçtır. Zamana göre teceddüt ve ıslahatın lüzumunu anlayan adamlar da büsbütün yok değildir. Lakin işe neresinden başlamalı...? Tarih ve vukuat ile malumdur ki, bir milleti terakki ve maârif yoluna sokmanın en etkili ilacı ve en kolay yolu, o milletin kadınlarını talim ve terbiye etmektir... Terakki ve ıslahata Kadınlar terbiyesinden başlayan milletler az zamanda çok muvaffakiyete nail olmuşlardır. Mensubiyeti ile şeref duyduğumuz şeriat-ı mukaddes-i İslâmîye gereğince; erkek olsun, kadın olsun herkesin ilim öğrenmesi farz ise de şeriatımızın felsefesinden haberi olmayan hakikati anlamayanlarımız, bu gibi büyük-kutsal hükümlere kendi kusurlu fikirlerine göre mana verip, ilim halkının fikrini bozmaya ve milletin cahil kalmasına sebep olmaktadır...Binaenaleyh, bizim gibi İslâm dininde olan Osmanlı

kadınlarının ahval ve efkârını anlatıp bir kadar ibret aldirmek maksadıyla Fransızcadan bu eseri tercüme etmeye karar verdim..”⁷³⁸

“Türk Hanımları”nda ünlü müsteşrik Vambery, ilk olarak Osmanlı kadınlarının kırk yıl önceki durumlarını ele almaktadır. Onların kalın duvarlar, kafesler arasında kalmışlığına değinerek eğitim alanındaki geri kalmışlıklarını anlatmaktadır. Kırsalda durumun daha kötü olduğunu ve İstanbul gibi bir merkezde dahi ancak çok zengin kişilerin özel öğretmenler tutarak kadın ve kızlarına eğitim verdirebildiklerini ifade etmektedir. Vambery’e göre verilen eğitim; fen bilimlerinden uzak bir şekilde yazı yazmak, okumak ve İslâm dininin kaidelerinden ibarettir. Bununla birlikte Macarlı âlimin yirminci yüzyıla girerken İstanbul’da karşılaşmış olduğu tablo, kırk yıl öncesinde gördüğünden çok farklı olarak Osmanlı kadınları gerek giyimleri gerekse sosyal hayattaki yerleri ve eğitimleri ile onu şaşırtmaya fazlasıyla yetmektedir. Vambery için yakalanan bu ilerlemede Avrupa’nın büyük bir etkisi olsa da asıl neden İstanbul’da açılan kız okullarıdır. Bu okullar farklı derecelerde olmakla birlikte hüner ve sanayi alanında kadınlara yer açmıştır. Ona göre bu değişim, mutaassıp zihniyetin düşündüğü gibi İslâm emirlerinin terk edilmesi anlamına gelmemektedir. Vambery açısından bu, Müslüman kadınlarının kendilerini geride bırakan ve İslâm ile alakası olmayan örf ve âdetlerini terk etmesinden başka bir şey değildir. O, bütün bu değişimleri Osmanlı kadınlarının geleceği için bir umut olarak görmektedir. Özellikle başta Nigâr ve Fatma Aliye Hanım olmak üzere çok sayıda ismin matbuat sahasında görülmesini de hayranlıkla karşılar. Onlar ve eserleri hakkında bilgiler verir ve sık sık “Hanımlara Mahsus Gazete”⁷³⁹ de çıkan

---

⁷³⁸ Arminius Vambery, **Türk Hanımları**, Çev. M. Fatih el-Kerimî, Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg 1901, s.3-5.

⁷³⁹ **Hanımlara Mahsus Gazete**: 31 Ağustos 1895 yılında ilk sayısını yayımladı. İsminin aksine aslında bir dergidir. Sahibi, İbnül Hakkı Mehmet Tâhir Efendi’dir. 1895-1908 yılları

makalelerden alıntılar yaparak, Osmanlı kadınlarındaki gelişmeyi İslâm dünyası için bir örnek olarak gösterir.

4.4. Ahmet Mithat Efendi, **Bilgiç Kız**, Çev. Fatih Kerimî, Gılman İbrahim Karimova Matbaası, Orenburg, 1902.

Ahmet Mithat Efendi'den tercüme edilmiştir. Çalışma aslında Fransız yazar Hector Malot'a aittir ve Ahmet Mithat Efendi tarafından çevrilerek Tercüman-ı Hakikat Matbaası'nda 1888 yılında basılmıştır.

4.5.**Kaynana**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.

Çalışmanın yazarı ve hangi dilden çevrildiği belli değildir. Mektuplardan oluşan bu hikâyenin girişinde Kerimî şöyle yazmaktadır: “*Bir gazetenin tefrikasında kaynana ile gelin hakkında küçük bir hikâye okudum. Bu hikâye bana hoş göründü. Öz dilimize tercüme etmeye karar verdim. Severseniz pek âlâ okursunuz. Sevmezseniz kalır, zararı yok.*”⁷⁴⁰ Hikâyede Zakire adında bir kadın, kaynanası nedeniyle kocası Zakir ile boşanmak zorunda kalır. Birbirlerini sevmelerine rağmen yeniden bir araya gelemezler. Sonunda Zakire'nin aklına bir fikir gelir ve eşini kaybeden babası ile eski kaynanasını evlendirmeyi, Zakir ile yeniden bir araya gelmek için bir çözüm olarak görür. Zakir de annesini ikna etmek için büyük bir çaba gösterir ve nihayetinde başarılı olur. Böylece yeni bir yuva kurulurken Zakir ve Zakire de birleşmiş olurlar.

---

arasında 624 sayı çıktı ve Osmanlı döneminde yayımlanan en uzun ömürlü dergi oldu. Zehra Öztürk, “Hanımlara Mahsus Gazete”, **DİA**, Ek-1, 2016, s.533.

⁷⁴⁰ **Kaynana**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg 1907, “Bir İki Söz” başlıklı giriş kısmı.

4.6.Yaşlar Meclisi, Çev. Fatih Kerimî, Muntehabat-ı Kerimî, Cüz IV, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.

On iki sayfalık, kimden tercüme edildiği konusunda herhangi bir bilgi bulunmayan çalışma “Muntehabat-ı Kerimî” serisi içerisinde çıkmıştır ve muhtemelen Kerimî tarafından tercüme edilmiştir. Hikâyede; Tatar tüccarı Selim Efendi'nin evinde onlarca genç toplanmıştır. Bunlar arasında bir de yaşlı bir adam, Semiullah Efendi bulunmaktadır. Semiullah efendi bir memurun eşini aldatmasını mecliste bulunanlara anlatmaktadır.

4.7.Tilsiz Hatun, Çev. Fatih Kerimî, Muntehabat-ı Kerimî, Cüz 3, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.

Muntehabat-ı Kerimî serisi içerisinde çıkan bu hikâyenin kimden ve hangi dilden çevrildiği belli değildir. Bununla birlikte Mesgud Gaynettin, söz konusu çalışmanın Maupassant'ın bir eseri olduğunu belirtmektedir.⁷⁴¹ Eserde; Marius adlı bir tüccarın konuşma yetisinden yoksun eşi ile imtihanı konu edilmektedir. Eşinin konuşmasını çok isteyen Marius, yetenekli bir doktorun yaptığı ameliyat ile bu sorunun üstesinden gelir. İlk başlarda bu durumdan memnun olsa da ilerleyen zamanlarda eşinin sürekli konuşmasından rahatsız olmaya başlar ve tekrar doktora müracaat eder. Doktor, eşi için yapılacak bir şeyin olmadığını belirtir ve bunun yerine Marius'u sağır etmek gibi bir çözüm üretir. Marius da bu çözüme sıcak bakar ve duymamayı göze alarak hayatına devam eder. Bir süre sonra doktor, yaptıklarının ücretini Marius'tan istemeye gelir fakat Marius onun söylediklerini duyamaz. Ancak çok şiddetli bağırıldığında duyabilirken, söz konusu para olduğu için bu kez de duymazlıktan gelir.

---

⁷⁴¹ Mesgud Gaynettin, 2015, s.63.

4.8.Sultan Aşkı, Çev. Fatih Kerimî, Muntehabat-ı Kerimî, Cüz I, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.

Yazarı belli olmayan bu çalışmanın konusunu, Sultan II. Mehmet'in İstanbul kuşatması sırasında bir Rum kızına âşık olması oluşturmaktadır. Hikâyeye göre kuşatma sırasında Osmanlı askerleri tarafından yakalanan Rum kızı İren'e, Sultan bir anda âşık olur. Kuşatmayı dahi düşünemez duruma gelir ve Sultan'ın bu hâli, askerleri tarafından hiç de hoş karşılanmaz. Sultan'ın, İren dolayısıyla bir haftadır askerler arasında görülmemesi de huzursuzluğun başlamasına neden olur. Sonunda askerler savaşmayı bırakarak, Sultan'dan Rum kızının kellesini isterler ve aksi halde savaşmayacaklarını Vezir Mustafa aracılığıyla bildirirler. Çok zor olsa da II. Mehmet ordusunun karşısında onların bu dileğini yerine getirir ve İren'e son sözü "Ey biçarem! Sultan aşkı seni helak etti" olur.⁷⁴²

4.9.V.V. Bartold, Türkistan Tarihi, Çev. Fatih Kerimi, SSSR Halklarının Merkez Neşriyatı, Moskova, 1924.

4.10.V. İ. Lenin, Angarya Meselesi, Çev. Fatih Kerimî, Tatarstan Devlet Neşriyatı, Kazan, 1927.

4.11.V. V. Bartold, Mangullar Devrinde Türkistan, Çev. Fatih Kerimî, Özbek Devlet Neşriyatı, Semerkant, 1931.⁷⁴³

4.12.(İsimsiz), Aşk Hattı, Çev. Fatih Kerimî.

Fransızca'dan tercüme edilen hikâye türündeki bu çalışmanın tamamına erişilememiştir. Galimcan İbrahimov Arşivi'nde (Kazan) sadece dört sayfası bulunmaktadır. Basım yeri ve tarihi bilinmemektedir.⁷⁴⁴

---

⁷⁴² **Sultan Aşkı**, Çev. Fatih Kerimî, Cüz I, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg 1908, s. 14.

⁷⁴³ Latin harfleri ile Özbek diline tercüme edilmiştir.

5. Feofil Feofiloviç Putsikoviç'ten Dünya Milletleri Çevirileri

Putsikoviç⁷⁴⁵, çalışmasında ayrıntıya girmeden özet şeklinde dünya üzerindeki milletlerin tarihlerini ele almıştır. Fatih Kerimî, fasikül hâlinde yayımlanan bu eseri doğrudan tercüme ettiği gibi Türkler, Tatarlar ve Araplar gibi başlıklarda çok kısa da olsa bir ek halinde kendi görüşlerine yer vermiştir.

- a) F. F. Putsikoviç, **Kitaylılar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 3, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.
- b) F. F. Putsikoviç, **Fransuzlar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 4, Muhammed b. Gilman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.
- c) F. F. Putsikoviç, **İspanyollar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 11, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.
- d) F. F. Putsikoviç, **Arablar**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 13, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.
- e) F. F. Putsikoviç, **Amerikalılar**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 14, Muhammed Fatih b. Gilaman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1906.
- f) F. F. Putsikoviç, **Polaklar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 16, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
- g) F. F. Putsikoviç, **Türkler**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 15, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.

---

⁷⁴⁴ GİA F 25, op.1. d. ve l. numarası yok.

⁷⁴⁵ **Feofil Feofiloviç Putsikoviç (1846-1899)**: Rus yazar. St. Petersburg Üniversitesi'nde eğitim aldı. Rus tarihi, Rusça'nın grameri ve coğrafya alanlarında çalışmalar üretti.

<https://rus-big-bio-dict.slovaronline.com/> (Erişim Tarihi: 12.10.2021)

- h) F. F. Putsıkoviç, **Acemler**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 17, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
- i) F. F. Putsıkoviç, **Nigerler** (Nijerler), Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 18, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
- j) F. F. Putsıkoviç, **Finler**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 19, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
- k) F. F. Putsıkoviç, **Bulgarlar**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 20, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
- l) F. F. Putsıkoviç, **Grikler (Grekler)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 21, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1909.
- m) F. F. Putsıkoviç, **Mısırlılar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 22, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1909.
- n) F. F. Putsıkoviç, **Hiveliler ve Buharalılar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 8, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.
- o) F. F. Putsıkoviç, **İtalyanlar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 7, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.
- p) F. F. Putsıkoviç, **Tatarlar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 12, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.
- q) F. F. Putsıkoviç, **Afganlılar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 9, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.
- r) F. F. Putsıkoviç, **Yahudiler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 10, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.
- s) F. F. Putsıkoviç, **İsviçreliler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 24, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.

- t) F. F. Putsıkoviç, **Vingerler (Macarlar)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 23, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.
- u) F. F. Putsıkoviç, **Koreliler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 2, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.
- v) F. F. Putsıkoviç, **İngilizler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 6, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.
- w) F. F. Putsıkoviç, **Nemseler (Almanlar)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 5, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.
- x) F. F. Putsıkoviç, **Yaponlar (Japonlar)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 1, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.

6. Tamamlanmamış ve Basılmamış Çalışmaları

6.1. Fatih Kerimî, **Moğol ve Tatar**, (Tarihsiz)

Toplamda dört sayfa olup, bir kitaptan ziyade makale olarak hazırlandığı anlaşılan bu çalışmada; Moğol ve Tatarların aynı kökten geldiğine dair İslâmî versiyon efsane öne çıkarılarak her iki kavim de Hz. Nuh'un çocuklarına bağlanmıştır. Kerimî daha sonra Moğolların İslâm'dan uzaklaştıklarından bahsederek "Tengri" bahsine girmiştir. Yazının son sayfalarına doğru ise Cengiz Han'ın doğumu üzerinde durarak çok kısa şekilde ailesinden bahsetmiştir. Çalışma, herhangi bir yerde yayımlanmamıştır. Tamamlandığını söylemek de zordur.⁷⁴⁶

6.2. Arminius Vambery, **Türklerin Islahatı ve Bir Muharebe-i Umumî Muhatarası**,

Çev. Fatih Kerimof, 1898.

Arminius Vambery'nin "La Turquie d'aujourd'hui et d'avant Quarante ans" adlı çalışmasından bir bölümün tercümesidir. Eserin aslı Almancadır fakat Kerimî, Fransızca

---

⁷⁴⁶ TMA F 1370, op.1, d.25, 1.37-38ob.

nüshasını kullanmıştır. Çalışmayı “Türklerin Islahatı ve Bir Muharebe-i Umumî Muhatarası” ismi ile tercüme etmiştir. Eserde Vambery ilk olarak, Avrupa karşısında Türk dünyasının geri kalmışlığı üzerinde durmaktadır. Bu geri kalmışlığın bazılarının iddia ettiği gibi Türklerin ırki özellikleri ile alakalı olmadığını ve aynı şekilde Avrupalıların da ileri seviyelerinin ırklarından kaynaklanmadığını dile getirmektedir. Vambery daha sonrasında İslâm ve yenileşme arasındaki ilişkiye dikkat çekerek; İslâm’ın Avrupalı bir kısım bilim insanının iddia ettiği gibi yenileşmeye engel olmadığını ve Türklerin, Müslümanların, genel olarak Şark âleminin geri kalmasının sebebinin İslâm ile ilgili olmadığını belirtmektedir. Hatta tam tersini ortaya koyarak İslâm kadar yenileşmeye açık bir dinin dünya üzerinde bulunmadığını ifade etmektedir. Vambery’e göre Şark dünyasının geri kalmışlığındaki en büyük neden, onların idareleri ile ilgilidir. Yani yenileşmenin, ilerlemenin olması için Şark dünyasının o katı yönetim usullerinden vazgeçerek daha demokratik bir rejime geçmesi zorunludur. Aksi halde bir uyuşmazlık mevcuttur ve Şark, geçmişin örf ve âdetleri arasında boğulmak zorunda kalacaktır. Bu nedendir ki Vambery söz konusu çalışmasında Genç Osmanlılar hareketini önemli bir girişim olarak görmekte ve onların taleplerini yerinde bulmaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise Vambery, II. Abdülhamit rejimine değinerek Türkiye’nin dış politikasına dikkat çekmektedir. Bu anlamda Rusya, İngiltere, Almanya ve Fransa’nın politikalarından bahsederek yazısını sonlandırmaktadır.⁷⁴⁷ Çalışmada ele alınan konular göz önüne getirilirse neden Kerimî’nin böylesi bir çalışmayı çevirmeye gerek duyduğu daha iyi anlaşılabilir. Vambery’den oldukça etkilenmiş olan Kerimî, İslâm ve yenileşme arasındaki birbirini destekleyen yönü, Şeyh Cemalleddin Efgânî’den aldığı gibi Vambery’den de alıyordu. Ayrıca, tıpkı zamandaşları gibi özlemini çektiği meşrutiyet düşüncesini ve onun ilerlemeye olan katkısını Vambery vasıtasıyla gündeme getiriyordu.

---

⁷⁴⁷ TMA F 1370, op.1, d.25, l.1-21ob.

6.3.Arminius Vambery, Rusya Müslümanlarının Terakki ve Temeddün Hareketleri,
Çev. Fatih Kerimî.

Vambery'nin adı geçen makalesi Almanca olarak yayımlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu çalışma Rusça olarak "İ. Goltsiger, Leksii Ob İslâm, Brokgauz-Efron, 1912" adlı eser içerisinde yer almış ve Kerimî tarafından da "Tatarların Medeniyet Togrısında Tarişuları" başlığı ile Tatarca'ya tercüme edilmiştir. Fakat herhangi bir yerde basılmadan müsvedde halinde kalmıştır. Toplamda yirmi iki sayfa olmakla birlikte Kerimî tarafından bir giriş mahiyetinde oldukça kısa bir ekleme yapılmıştır. Kerimî burada Arminius Vambery'e yer vererek onun Avrupa âlimleri arasında Rusya Müslümanlarını, Türk-Tatar milletini tanıtmadaki rolüne değinmiştir. Bu anlamda o, samimi olarak Türk-Tatar dünyasına ilgi gösteren ve başkaları gibi yanlış bilgilerle Avrupa'da kamuoyu oluşturmaya çalışan birisi değildir.

"Rusya Müslümanlarının Terakki ve Temeddün Hareketleri" adlı çalışmada Vambery, dışardan bir göz olarak İslâm topluluklarının yenileşme yolundaki ilerlemesini incelemektedir. Bu doğrultuda Türkiye, Hindistan, İran ve Rusya onun inceleme sahası içerisinde yer almaktadır. Modernleşme hareketlerinin hızla devam ettiği bir yüzyılda, Hindistan'da bulunan Müslümanların İngiliz kontrolü altında çaba gösterdiğini, Osmanlı Türklerinin ise özellikle dilde sadeleşme yolunda önemli adımlar attıklarını belirtmektedir. Bununla birlikte Müslüman dünyasında büyük ilerleme kaydedenler içerisinde Tatarlar ayrı bir yerde durmaktadır. Ona göre Tatarların yenileşme yolunda aldıkları mesafe Türkiye, İran ve Hindistan ile kıyaslandığında oldukça uzundu. "Tercüman" gazetesi ve Gaspıralı üzerinden Rusya Müslümanlarının yenileşme hareketine de bir giriş yapan Vambery, 17 Ekim 1905 manifestosu ile yeni siyasi düzen içerisinde Tatarların her yönden gelişimini takdir etmekte ve bazen de şaşkınlık içerisinde kalmaktadır. Bu şaşkınlık, Rusya Türklerinin yeni dünya ile uyum içerisine hızla girmelerinden kaynaklanıyordu. Tatar gazete ve dergilerinde görülen

artış, bunlarda ele alınan makaleler ve konuları, özellikle meşrutiyet idaresinin tam olarak uygulanması yönündeki talepler, ortak edebî dil oluşturma gayreti, eğitimde Avrupalılaştırma mücadelesi ve kadınların toplum içerisinde giderek yükselen konumu Vambery açısından takdirle karşılanıyordu.

Vambery son olarak misyonerlik hareketleri kapsamında Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Tatarların mücadelesine değinmektedir. Özellikle bu nedenle Rus eğitim kurumlarına karşı oluşan çekincenin sonucu olarak Tatar öğrencilerin Mısır ve Türkiye'ye gelişini önemli bir hareket olarak değerlendirmektedir. Kısacası bu çalışma, Tatar yenileşme hareketinin bir özeti şeklinde kendisini göstermektedir.⁷⁴⁸

6.4.Şeyh Cemaleddin Efgânî, Tverdaya Rukoyat, Çev. Fatih Kerimî, (Tarihsiz).

Şeyh Cemaleddin Efgânî'nin Paris'te çıkan "Urvetu'l-Vuska" da yayımladığı bir makalesinin Rusça'ya tercümesidir. Çalışma, herhangi bir yerde çıkmamış, müsvedde halinde kalmıştır.⁷⁴⁹

6.5.Volşebniye Dengi (Tılsımlı Akçe), Çev. Fatih Kerimî, (Tarihsiz).

Batı edebiyatından yapılmış bir çeviridir. Hikâye türünde olup toplamda dört sayfadır ve herhangi bir yerde yayımlanmamıştır.⁷⁵⁰

6.6.Fatih Kerimî, Sosyoloji Tarihi, (Yer ve Tarih Bilgisi Yok)

Çalışma, Alman sosyolog Ludwig Gumplowicz'in "Sosyolojinin Temelleri" adlı çalışmasının Viladimir Matbeyeviç Gessen tarafından 1899'da Rusçaya çevrilmiş halidir. Üç yüz altmış sayfa uzunluğundadır. Çalışmaya ulaşılamasa da içeriğini gösteren, Kerimî

---

⁷⁴⁸ TMA F 1370, op.1, d.16a, 1.1-21.

⁷⁴⁹ TMA F 1370, op.1, d.16a, 1.22-31ob.

⁷⁵⁰ TMA F 1370, op.1, d.25, 1.45-48.

tarafından hazırlanmış içindekiler tablosu mevcuttur ve toplamda beş bölümden oluştuğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Kerimî bu eseri Tatarca'ya tercüme edecekti. Fakat tamamlanmadığı görülmektedir.⁷⁵¹

7. Diğer Çalışmaları

7.1. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gılman Ahund**, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1904.

Her ne kadar ilk dönemlerinde mutaassıp bir molla oluşu ile öne çıkmış olsa da İsmail Bey Gaspıralı'yı tanımasıyla farklı bir çizgiye giren Gılman Ahund, doğrudan Kerimî'nin yetişmesinde önemli rol oynadığı gibi kendi bölgesinde de Usûl-i Cedit hareketinin en aktif isimlerinden birisi oldu. Bir molla olarak tanınan Ahund, eğitim alanında yaptığı hizmetlerle daha da adından söz ettirir bir duruma geldi. Kendisinin geniş bir çevresi vardı ve devrin önemli isimleri tarafından yakından tanınıyordu. Yukarıda adı geçen eser, Kerimî öncülüğünde devrin önemli isimlerinin mektup ve taziye türü belgeler ile katkıda bulunduğu bir "Armağan" şeklinde tanımlanabilir. Gılman Ahund'un yazdığı kısa otobiyografisine Kerimî tarafından daha ayrıntılı bir biyografi eklenmiştir. Gılman Ahund'un din adamlığından eğitimciliğine, yenileşme yolundaki çabalarına ve bu uğurda önemli isimlerle olan ilişkisine, cemiyet-i hayriyeler ile olan bağlantısına ve resmî çalışmalarına eserde yer verilmiştir. Ayrıca Gılman Ahund'un vefatı üzerine Fatih Kerimî'ye gönderilmiş kırk bir adet taziye mektubu ve Gılman Ahund'un Gaspıralı ve diğer önemli isimlerle olan farklı konulardaki mektuplaşmaları eserde bulunmaktadır.

---

⁷⁵¹ TMA F 1370, op.1, d.25, l.

7.2. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.

“Andan Bundan” adlı eserin belki de en önemli özelliği, Kerimî’nin gazetecilik alanındaki ilk tecrübelerini barındırıyor oluşudur. Bu anlamda söz konusu eser içerisinde Kerimî’nin “Mirat” ve “Şark-i Rus” adlı dergi ve gazetede yazmış olduğu makaleler yer almaktadır. Kendisinin belirttiği şekliyle bazı dostlarının tavsiyesi üzerine, adı geçen yayın organlarındaki makalelerini bir araya getirerek bir kitap halinde yayımlamıştır. Çalışmada yer alan makalelerin doğrudan yenileşme hareketi ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bu anlamda Rusya Müslümanlarının eğitim sorunları üzerinde yapılan eleştiriler ve çözüm önerileri ilk sırada gelmektedir. Aynı şekilde Usûl-i Cedit ve Usûl-i Kadim tartışmaları ile genel olarak bir Doğu-Batı medeniyetlerinin tartışıldığını da eserde yer alan makalelerde görmek mümkündür. Bu çalışmada dikkat çeken bir konu da dışarıdan bir din adamı görüntüsü veren fakat düşünceleri ve uygulamaları ile bunun aksi olduklarını ortaya koyan mutaassıp zihniyetin temsilcilerine yönelik eleştirilerin yoğun oluşudur. İmam, Hazret ve Molla gibi unvanları ile öne çıkanlar, Kerimî tarafından toplumun en hastalıklı kesimi olarak kabul edilirken, aynı şekilde yenileşme yolunda Ceditçilerin karşısına çıkan en büyük engel olarak tanımlanmaktadırlar. Bu nedendir ki söz konusu çalışmada, bu gruba yönelik sert eleştiriler söz konusudur. Her ne kadar bu çalışmalar Kerimî’nin ilk dönem ürünleri olarak görülse de onun çizmiş olduğu tablo, ibretlerle doludur ve pek çok açıdan önemli boşlukların doldurulmasına hizmet etmektedir. Aradan yıllar geçmesine rağmen İslâm toplumlarında hâlâ birtakım tarikatlara ilgi gösterildiği, İslâm ile eğitim ve yenileşme arasında bir aykırılığın savunulduğu, özellikle kadın eğitimine karşı ve onun toplumsal konumuna yönelik tepkilerin varlığı görülmektedir. Bu açıdan eser, yüz yıldan daha uzun bir süre öncesinde yazılmış olmasına rağmen o dönemde Rusya Müslümanlarının ve genel olarak İslâm dünyasının bazı

alanlardaki bozukluklarını ortaya koymakta, günümüzle de bir karşılaştırma yapma imkânı sunmaktadır.

7.3.F.K., Terbiyeli Mujik, Gılman İbrahim Karimova Matbaası, Orenburg, 1902.

Toplumsal hayatta insanların nasıl davranmaları gerektiğini, hangi hareketlerinin doğru ve hangilerinin yanlış olduğunu açıklayan bir çalışmadır. Bu anlamıyla hem küçükler hem de büyükler için yazılmış bir eser olarak nitelendirilebilir. Toplantılarda, yemeklerde, evde ve sokakta dikkat edilmesi gereken kurallar üzerinde durulmaktadır. Yine kadınlar ve öğrencilerin dikkat etmeleri gereken konulara yer verilmiştir. Kerimî, dünya üzerinde çok sayıda milletin olduğunu ve hepsinin birbirinden farklı olarak toplumsal kurallara sahip olduklarını belirtmektedir. Bu farklılığın bazıları örf ve âdetlerden kaynaklanmasına rağmen her millet için geçerli olan ve artık genel olarak kabul edilen kuralların olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle de böyle bir eseri yazmaya mecbur olduğunu düşünmüştür. Bu yönüyle çalışmanın tamamen toplumsal konulara yönelik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Eser, muhtemelen çok sayıda farklı milleti hâkimiyeti altından tutan Çarlık idaresi içerisinde, Müslümanlara toplumsal alanda yardımcı olma ve onları yönlendirme amacı taşıyordu.

7.4.Fatih Kerimî, Derdmend, Kazan, 1929.

Kerimî'nin yakın dostu, "Vakit" gazetesi ve "Şura" dergisinin naşirlerinden edebiyat aşığı ve şiir tutkunu Zakir Remiyev'in eserlerinin bir araya getirildiği çalışmadır.⁷⁵²

7.5.F.K., Ümid Prahodunda, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.

Bu çalışma bir risale halinde çıkmadan önce "Vakit" gazetesinin 1908 yılına ait 343. sayısında yayımlanmıştır. Ufa Müslümanları, cemiyet-i hayriye faydasına olmak üzere gemi

---

⁷⁵² İsmail Türkoğlu, Fâti Kerimî, **DİA**, C. 25, 2002, s.290.

üzerinde bir gezinti düzenlemişler ve bu organizasyona Fatih Kerimî'yi de davet etmişlerdir. Kerimî, Söz konusu çalışmada, bu gezinti sırasında karşılaştığı durumlara yönelik düşüncelerini ortaya koymuştur. O, genç bir çocuğun eğitimi için bilet satmasını takdirle karşılarken katılanların, bu anlamda da özellikle Müslüman kadın ve erkeklerin giyimleri ve konuşmaları ile modern şekilde oluşlarını memnuniyetle izlemiştir. Bunun yanında milletin faydasına düzenlen söz konusu organizasyona Ufa'nın ileri gelen din adamlarından ve dinî idareden katılanların olmayışını, onların habersiz oluşlarına yormuştur. Çünkü o, her ziyafete ve toya, bir ruble alınabilecek meclislere gidenleri, milletin faydasına düzenlenen bir organizasyonda görmek istemiştir. Dolayısıyla çalışmada; millî konularda kayıtsız kalan, toplumun yararına düzenlenen organizasyonlara iştirak etmeyen ve bütün hayatı ahiret olarak kabul eden din adamlarına yönelik bir eleştiri söz konusudur.

7.6. Fatih Kerimî, **Yaşlık Günahları**, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.

7.7. Fatih Kerimî, **Hay Şeytan Kız**, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.

7.8. Fatih Kerimî, **Resim-Müzik ve Şiir**, Yana Vakit Matbasası, Orenburg, 1918.⁷⁵³

Bunların dışında Kerimî'nin yayımlanan fakat elde edilemeyen dört eseri daha bulunmaktadır. Bunlar “Tiyatro ve Müzik”, “Din ve Medeniyet”, “Hayat ve Felsefe”, “Türkiye'nin Geçmişteki ve Şimdiki Durumu” başlıklarını taşımaktadırlar.⁷⁵⁴

---

⁷⁵³ Bu eserler temin edilememiştir.

⁷⁵⁴ TMA, F 1370, op.2, d.36, l.1.

VI.BÖLÜM

SONA DOĞRU: STALİN REJİMİNDE “TÜRKİYE CASUSU, PANTÜRKİST ORGANİZASYON ÜYESİ VE DEVRİM DÜŞMANI BİR TATAR”

Stalin, yirminci yüzyılın en dikkat çeken simalarından birisidir. Kendisi Lenin’in ölümünün ardından yeni kurulan rejimin lideri olarak ortaya çıktı. İzlediği politikalar, kimi zaman Leninizm’den ve sosyalizmden bir sapma olarak değerlendirilirken bazen de sosyalizmin nihai hedefi için gerekli olanı yapan bir lider olarak tanımlandı. Onun iktidarı bir tarafa, bugün belki de genel bir kabul olarak ortaya çıkan şey; zamanının sürgünler, infazlar, kan ve acılarla dolu olduğudur. Bütün bu süreç farklı yönleri ile Batılı araştırmacılar ve Stalin sonrası dönemde yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak yazma cesareti gösterenler tarafından ele alınmıştır.⁷⁵⁵ Stalin dönemini birkaç cümle ile özetleyenler arasında İtalyan diplomat Kont Carlo Sforza’nın cümlelerine burada yer verilmelidir. Sforza bu doğrultuda şöyle yazmaktaydı: *“Bir gün gelecek, bundan eminim. İnsanlar, Stalin rejiminin ancak hürriyet havasında kurulabilecek olan kardeşliğin ve içtimaî adaletin kurulmasına uzun nesillerce mâni olduğunu anlayacaklardır.”*⁷⁵⁶

Stalin’in bir lider olarak öne çıkması Ekim Devrimi’nden hemen sonrasına denk gelmektedir. O, daha devrim öncesinde yaptıklarıyla Lenin’in dikkatini çekmeyi başarmış

---

⁷⁵⁵ Liaisan Şahin tarafından Stalin ve döneminin Batı, Rus ve Türk tarihçiliğinde nasıl ele alındığı, birtakım gelişmelerle bağlantılı olarak pek çok kez yeniden ve nasıl yorumlandığı genel hatları ile incelenmiştir. Bkz. Liaisan Şahin, “Batı, Rus ve Türk Tarihçiliğinde Stalin ve Stalinizm”, **Stalin ve Türk Dünyası**, Emine Gürsoy Naskali, Liaisan Şahin (ed.) içinde, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s.13-76.

⁷⁵⁶ Cafer Seydahmet Kırımer, **Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizme ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi**, Pulhan Matbaası, İstanbul 1948, s.42.

gözüküyordu. 1922 yılında Genel Sekreterliğe getirilmiş ve bir anlamda hâkimiyeti ele alana kadar alt yapı çalışmalarıyla meşgul olmuş ve iyiden iyiye kendisini Komünist Parti içerisinde hissettirmiştir. Öyle ki Lenin, partilileri Stalin'e karşı uyarma ihtiyacı dahi duymuştur.⁷⁵⁷ Stalin özel ve genel yönleri ile başlı başına bir konu, araştırma alanı olarak ortaya çıkarken Rusça'da sözlük anlamı "baskı, ceza" olan "Repressiya" kelimesi, belki de onun dönemini net bir şekilde açıklayan tek kelimedir. Öyle ki "Repressiya", artık Stalin ile özdeşleşmiş bir hale gelmiştir.

Repressiya, bu çalışmanın sınırları içerisinde "Türk-Tatar" aydınlarının "tasfiye edilmesi (ölüm cezasına çarptırma-sürgüne gönderilme)" anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu siyasetin herhangi bir ayırım yapmadığını ifade etmek gerekmektedir. Yani belirli bir sınıfa, kitleye ya da millete yönelik bir baskı söz konusu değildir. Bu, totaliter bir rejimin ürünü olarak içerisinde barındırdığı yok etme güdüsü ile bir soykırıma kadar uzanmaktadır. Bunun örneğini de Kırım ve Ahıska Türklerinin sürgünlerinde açıkça görmek mümkündür.⁷⁵⁸ Repressiya'nın bir diğer yönü ise Stalin karşısındaki muhalefetin tasfiye edilmesiyle ilgilenmesidir. Söz konusu muhalefet, onun dönemiyle ilişkili olmakla beraber 1917 öncesi ve devamındaki durumlarla da alakalıdır. Muhalifler, bir şekilde "halk düşmanı, devrim karşıtı, Sovyet liderini öldürmek, sosyalizmi yıkıp kapitalizmi kurmak" gibi Stalin döneminin klişe suçlamalarıyla bağdaştırılmıştır. Bu anlamda Stalin, devrim yolunda işçi ve köylü sınıfının iktidarı için kısa süre önce birlikte yürüdüğü yoldaşlarını göstermelik mahkemeler ile ölüme göndermekten asla çekinmemiştir. Dolayısıyla o, İçişleri Halk Komiserliği⁷⁵⁹ aracılığıyla yapılan infazlar ile kendisine herhangi bir zamanda muhalif

---

⁷⁵⁷ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, 2016, s.536.

⁷⁵⁸ Rafail Mustafin-Reis Dautov, 1997, s.135.

⁷⁵⁹ İlk yıllarda ÇEKA olarak ortaya çıkan Sovyet rejiminin güvenlik birimi daha sonrasında; GPU, OGPU, 1934'ü izleyen yıllarda İçişlerine bağlı bir birim olarak NKVD şeklinde

olanları rahatlıkla ortadan kaldırmıştır.⁷⁶⁰ Örnek olması açısından yapılanlardan belki de en ünlüsünün 1934 yılındaki Sergey Kirov suikasti olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁶¹ Aynı zamanda gündemi uzun yıllar meşgul eden Kirov suikasti, sonrasında Staline karşı olan ve olabilecek muhalefetin yok edilmesinde de bir araç olarak kullanılmıştır.⁷⁶² 1935 yılındaki “Zinovyevci-Kamanevci ve Troçkist” grubun Stalin’e karşı suikast hazırladığı ve devrime ihanet ettiği suçlamaları da Kirov suikastinden farklı bir anlam taşıyordu. Öyleki Stalin 1937 Kasım ayında Politbüro mensuplarının da hazır bulunduğu bir akşam yemeğinde rejiminin “yok etme” konusundaki sınırsızlığını ve ayrımcılık yapmadığını şu sözlerle belirtiyordu: *“Eski bir Bolşevik olsa bile her düşmanı, akrabalarını ve ailesini yok edeceğiz. Eylemleri ya da düşünceleriyle sosyalist devletin bütünlüğüne zarar veren herkes acımasızca yok edilecektir.”*⁷⁶³ Bu sözler Komintern Genel Sekreteri Georgi Dimitrov tarafından aktarılmış olsa da Stalin rejiminin geride bıraktıkları, bu toplantıda söylenenlerin sağlamasıdır. Dolayısıyla bir özet gerekirse; Mustafin ve Dautov’un çalışmalarında bahsettikleri üzere *“Stalin repressiyaları hiçbir bölgeyi, hiçbir halkı muaf tutmamıştır. Bu bakımdan o, gerçek manada enternasyonel bir hâldir. Ülkedeki milletlerin ortak faciası...”*⁷⁶⁴ Bununla birlikte Stalin döneminde uygulanan baskı siyaseti ve bunun sonucu olarak yapılan

---

(İçişleri Halk Komiserliği) devam etti. İlerleyen yıllarda MVD, MGB ve 1954 sonrasında ise KGB ismini aldı. Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, 2016, s.545.

⁷⁶⁰ Catherine Evtuhov, Richard Stites, 2018, s.404, 405.

⁷⁶¹ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, 2016, s.546, 547.

⁷⁶² Robert Conquest, **Kirov Cinayeti ve Stalin**, Çev. Gün Zileli, H20 Kitap, İstanbul, 2015, s.4.

⁷⁶³ Marc Jansen-Nikita Petrov, **Stalin’in Baş Celladı Halk Komiseri Nikolay Yezhov**, Çev. Önder Seçkin, İstanbul 2014, s.57,178.

⁷⁶⁴ Rafail Mustafin-Reis Dautov, 1997, s.135.

girişimlerde (sürgünler, tutuklamalar, infazlar) bir ayrımın yapıldığı görülmektedir. Bu anlamda Sovyetler Birliği'nde yaşayan gayri Ruslara özellikle de Türk kökenli halklara karşı baskıların daha fazla olduğunu, kendisi Gürcü olmasına rağmen Stalin'in, Rus milliyetçiliği tarafında yer aldığını söylemek mümkün görünmektedir.

Stalin ve uygulamalarının sorgulanması, ölümünün üzerinden çok uzun süre geçmeden başladı. Bu doğrultuda aslında bir zamanlar düşmanca gördüğü ve şiddetle karşı çıktığı fakat sonrasında kendisinin uyguladığı baskı rejiminin etkisi henüz sıcaklığını koruyordu. Her ne kadar kısa bir zaman olsa da ölümünden üç yıl sonra siyasi suçluların rehabilitasyonu konusu (iadeitibar), ortada duran önemli bir mesele hâlini aldı. Stalin sonrasında SSCB'nin başına geçen Nikita Huruşçev, Komünist Parti kongresinde belki de hiç kimsenin beklemediği bir şekilde çok da erken olarak Stalin'e yönelik eleştirilere konuşmasında yer verdi. O, muhtemelen pek çoğunun düşüncesinde olan fakat mevcut şartlar gereği dile getiremediği cüretkâr ifadeler kullandı. Huruşçev; Stalin'in kişisel bir iktidar yarattığını, bunun bütün ülkeye zarar verdiğini, siyasi takiplerin haksız uygulamalar olduğunu ve onun sosyalizm prensiplerinden saptığını ifade etmekten çekinmedi.⁷⁶⁵ Bu ifadeler, cüretkâr olmakla birlikte ülkede özellikle matbuat alanında bir serbestliği getirirken bundan sonrası için de Stalin'in uygulamalarına yönelik değerlendirmelerin kesinlikle değişeceğini sinyallerini veriyordu.

Muhammed Fatih Kerimî de diğer Türk-Tatar aydınları gibi Repressiya döneminin kurbanlarından oldu. Maalesef onun sorgulanma dosyasına erişim sağlanamadı. Bununla birlikte Kerimî'nin kız kardeşi Zakire Hanım'ın verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Her şeyden önce Kerimî, yeni rejim içerisinde çok öne çıkmayan bir isim olarak çalışmalarına devam etti. O, hiçbir zaman böylesi bir rejim içerisinde olmak istemedi ve zaten fikriyatı ile uyuşan bir durum da söz konusu değildi. Diğer taraftan rejimin bir parçası olduğunu da

---

⁷⁶⁵ Liaisan Şahin, 2007, s.30,31.

göstermek zorunda kaldı. Devrim sonrasında bir süre Orenburg'daki Sovyet eğitim kurumlarında çalışmaya devam etti. 1925 yılında ise radikal bir karar alarak Orenburg'dan ayrıldı. Evini de satarak Moskova'ya yerleşti. Moskova'da SSCB Halklarının Merkez Neşriyatı'nda ve Neriman Nerimanov Doğuyu Öğrenme Enstitüsü'nde çalıştı.⁷⁶⁶

1927 yılında kız kardeşi Zakire Hanım, ağabeyini Moskova'da ziyaret etti. Bu ziyaret, ikili arasındaki son görüşmelerden ilkiydi. Her hâlimden mutsuzluğu anlaşılan Kerimî, Türkçe ve Arapça öğretmesi için bir enstitü tarafından kendisine müracaat edildiğini kız kardeşine anlatıyordu. Bununla birlikte o, bu teklife sıcak bakmadığını ve hafifliği nedeniyle hâlihazırda meşgul olduğu işin kendisine daha uygun olduğunu düşünüyordu. Fakat anlaşılıyor ki, daha sonrasında bu düşüncesinden feragat ederek kendisine sunulan teklifi kabul etmiştir. Görüşme sırasında geçen konulardan birisi de Kerimî'nin Kazan'a yerleşme meselesi oldu. Zakire Hanım, Kerimî'nin Kazan'a yerleşme fikrinde olmayışının nedenini sormuştur. Ne de olsa Kazan, Kerimî için belki de daha uygun bir muhitti ve yalnızlığını burada yenebilirdi. Fakat o, Galimcan İbrahimov ve Kerim Tinçurin gibi isimler tarafından da davet edildiğini ancak Kazan gibi dedikodunun yoğun olarak yapıldığı bir yerde bulunmayı istemediğini belirtmiştir.⁷⁶⁷ Bu cevaptan anlaşıldığı kadarıyla Kerimî artık yorulmuştu. Tanıdık yüzler arasında yaşayarak geçmişin gözünde canlanması, muhtemelen ona ağır gelmekteydi ve belki de bu durum onun için zulüm olmaktaydı. Orenburg'dan ayrılışı da bununla ilgili olmalıydı. Diğer taraftan Kerimî'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, fikrî anlamda her ne kadar uyuşmasalar da ve özellikle 1917'de Kazan'da gerçekleşen II. Rusya Müslümanları toplantısında yaşadıkları şiddetli tartışmalara rağmen Galimcan İbrahimov ile sorunlar halledilmiş görünmektedir. Bununla birlikte yaklaşık dört yıl önce Galimcan İbrahimov'un

---

⁷⁶⁶ **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jıyentük**, 2000, s.108.; İsmail Türkoğlu, "Fatih Kerimî", **DİA**, C. 25, 2002, s.289.

⁷⁶⁷ a.g.e., s.108. Muhammed Gaynullin, 1978, S.77.

Komünist Parti'nin 9-12 Haziran 1923 tarihli toplantısında yapmış olduğu çıkış burada ele alınmaya değerdir. Aslında söz konusu toplantının gündemini Sultan Galiyev oluşturmaktaydı. Fakat Galimcan İbrahimov'un yaptığı konuşmada vurguladığı bir yer oldukça önemliydi ve Fatih Kerimî'nin adı geçmese de doğrudan onunla ilgiliydi. İbrahimov, toplantıda zikredilen Panislamist ve Pantürkist hareketleri kasteden ve onları bazı eğitim kurumlarıyla ilişkilendiren konuşmasının bir bölümünde şöyle diyordu; “...İlave olarak Doğu halklarında eğitimin durumunu ele alırsak, görülür ki, bu hareketleri (Panislamizm ve Pantürkizm) eğitim kuruluşları yönlendirmiştir. Mesela, Orenburg okulu Pantürkist hareketin, Ufa okulu da Panislamist hareketin başını çekmiştir...”⁷⁶⁸ İbrahimov'un Ufa'dan kastı, muhtemelen Galiya Medresesi'ydi ki kendisi de bir dönem burada eğitim almıştı. Diğer taraftan Orenburg okulu ile hedef gösterilen yer ise Medrese-i Hüseyniye olmalıydı ve burası Kerimî ile doğrudan ilgiliydi. Kerimî, burada hem yönetimde bulunmuş hem de öğretmenlik yapan isimler arasında yer almıştı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Kerimî ve Galimcan İbrahimov'un arası 1927 gibi bir tarihte düzelmiş görülüyor olsa da zamanında İbrahimov'un kullanmış olduğu ifadeler, muhtemelen Kerimî'nin Sovyet idaresi içerisinde nasıl fişleneceği konusunda etkili olmuştur.

Zakire Hanım'ın Fatih Kerimî'yi Temmuz 1937 yılındaki ikinci ziyareti ise ikili arasındaki son görüşme olarak kaldı. İlkinden on yıl sonraki bu buluşmada, Kerimî oldukça kötülemiş bir haldeydi. Eşi Seyide Hanım'ın vefatı, onu psikolojik ve fiziksel olarak sarsmıştı. Diğer yandan kendisi boş durmuyor, yazdığı mektupları kopyalamakla vakit geçiriyordu. Bir de on bir yaşından itibaren yazdığı ve 650 sayfayı bulan hayat hikâyesi ile ilgileniyordu.⁷⁶⁹ Bu son görüşme oldukça duygusal geçmişti. Artık Kerimî, sanki ilerisini görüyormuş gibi kardeşine ölümü beklediğini şöyle ifade ediyordu: “İşte ömür şöyle geçip

---

⁷⁶⁸ **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jıyentık**, s.118,119.

⁷⁶⁹ Araştırmalarımız sırasında böyle bir çalışmaya rastlanmamıştır.

gidiyor. Ben ömrümü, arkadaşlarımın ve yakınlarımın muhabbeti, dostluğu ile geçirdim. Bir tarafta millet-halk muhabbeti, ikinci tarafta arkadaşlar-yakınlar arasında dostluk ve muhabbet, hayatın ağır ve naçar yönlerinin hepsini unutturdu. Şimdi bana ölümüm bir korkunçluğu yok.”⁷⁷⁰ Bu cümleler üzerinden çok geçmeden 4 Ağustos 1937 yılında gece saat 23.00’da üç GPU (Devlet Siyasi Müdürlüğü) ajanı tarafından tutuklandı. Sonraki gün ise evinin önüne çekilen iki kamyonet ile bütün kitap, evrak, el yazması eserler ve çalışmalarına el konuldu. İşte bu tarihten sonra Kerimî’den bir daha haber alınamadı. Bilgilenmek amacıyla kız kardeşi tarafından yapılan başvurular da cevapsız kaldı. Onun başına ne geldiği çok geç bir tarihte, tam yirmi iki yıl sonra ortaya çıktı.⁷⁷¹

Fatih Kerimî, son yıllarında, yani Moskova’da bulunduğu dönemde Türkiye’yi yakından takip etmekteydi. Gelişmeleri Akşam, Ulus ve Cumhuriyet gibi gazetelerden izliyor ve Türk edebiyatıyla ilgisini sürdürüyordu. Zaten onun “Kızıl Tataristan” gazetesinde Türkiye hakkında yazdıkları da onun ilgisini gösteriyor. Hatta verilen bilgilere bakılırsa adı geçen gazetelerin bazılarında abone bile olmuştu. Kim bilir belki de onun Türkiye’yi bu kadar yakından takip edişi, Sovyetlerden kaçmak adına bir fırsat arayışı olarak da yorumlanabilir. Bu şimdilik bir ihtimal olarak kalmaya devam edecektir. Diğer taraftan yeni rejiminde yirmili yıllarda öne sürülen “Sultangaliyecilik”e ek olarak artık otuzlu yıllarda bir de “Türk izi” eklenmişti. Muhtemelen Kerimî’nin Türkiye’yi yakından takip edişi de Sovyet yetkilileri tarafından bu çizgide değerlendirilmişti.⁷⁷²

---

⁷⁷⁰ **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık**, 2000, s.100.

⁷⁷¹ a.g.e., s.110.

⁷⁷² S. Rahimov, “Delo o Nem Prekratit za Otsutstviyem Sostava Prestupleniya”, **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık**, Haz. Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Söleyman Rehimov, Kazan 2000, s.290-293.

Kerimî'nin mahkemesi 27 Eylül 1937'de üç-dört kişilik bir kurul, "Troyka" tarafından görüldü. Aslında daha öncesinden hazırlanmış bu suçlama tutanağına göre o, Sovyet Ceza Kanunu'nun 58-6, 58-8 ve 58-11. maddelerine istinaden yargılanıyordu. Bu maddeler; casusluk, parti liderlerine suikast ve devrime karşı duruş suçlarını içeriyordu. Kerimî'ye ilk olarak bu kanunların içeriği okundu. Bu arada onun casusluk meselesi de oldukça dikkat çekiciydi. Sovyet iddialarına göre Kerimî, 1936 yılında Sovyet Rusya-Türkiye millî takımları arasında gerçekleştirilen futbol müsabakasında, Türkiye Millî Takım antrenörü Kerim Bey'e Kızıl ordu hakkında gizli bilgileri vermişti. Kerimî'nin, iddialar karşısında yapacak ve söyleyecek bir şeyi yoktu. Çünkü hangi açıklamayı yaparsa yapsın, hükmünün başka ağızlar tarafından verildiğini biliyor ve beyhude çıkışlarla kendisini yormuyordu. Bir süre sonra Kerimî, itiraz etmeden suçlamaları tamamen kabul ettiğini itiraf etti. Bu itiraf, baskı altında zorunlu bir itiraftı. Sorgulama sabah 9.15'te tamamlandı. Artık o bir Türk casusu, Sovyetlere en büyük ihaneti yapmış bir isim olarak ortaya çıkartılıyordu. Hatta öyle ki, 1933 yılından itibaren Sovyetlere karşı Pantürkist bir organizasyonun içerisinde de yer alıyordu. Parti üyelerine de suikast hazırlığı içerisindeydi. Bahsi geçen Pantürkist organizasyon içerisinde Keşşaf Tercümani, Aziz Ubeydullin, Turar Rıskulov gibi isimler de bulunmaktaydı. Her ne kadar bunlar Sovyet hezeyanlarından başka bir şey olmasa da Kerimî'nin kaderi artık belliydi. Aynı gün kurşuna dizilerek infaz edilmekten kurtulamadı.⁷⁷³

Kerimî'nin içerisinde olduğu iddia edilen Pantürkist yapılanmada Turar Rıskulov'un adının geçmesi, iddia edilen organizasyonun "Sosyalist Turan Partisi" olabileceğini akıllara getirmektedir. Her ne kadar böyle bir yapılanmanın olduğu ispat edilememiş olsa da "milliyetçi sapma" şeklinde isimlendirilen ve devrim karşıtlığını ifade eden "Sosyalist Turan

---

⁷⁷³ S. Rahimov, a.g.m., s.294; **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jyentık**, 2000, s.297.; Bulat Sultanbekov, **İz Taynikov İstorii**, Kazan 1995, s.38.

Partisi” ile Kerimî’nin ilişkilendirilmesi muhtemeldir. Bu gerçek ya da uydurma teşkilat üzerinden çok sayıda aydının ortadan kaldırıldığı bir gerçektir.⁷⁷⁴

Fatih Kerimî’nin iadeitibarı konusunda kardeşi Zakire Hanım büyük çabalar sarf etmiştir. Onun bu yöndeki ilk girişiminin 28 Aralık 1958’de yapıldığı görülmektedir. Zakire Hanım ilgili dilekçesinde; 1870’de doğan kardeşi Kerimî’nin 4 Ağustos 1937’de yaşadığı evde tutuklandığını, ailesinin ve akrabalarının yirmi yıldan beri ondan haber alamadıklarını belirtmiştir. Zakire Hanım dilekçesinin devamında, artık kardeşinin ölmüş olabileceğini belirterek, hakkındaki suçlamaların neler olduğunu öğrenmek istemiş ve iadeitibarının yapılmasını talep etmiştir.⁷⁷⁵ Her ne kadar belgenin tarihi belli olmasa da muhtemelen bu dilekçenin karşılığı olarak Sovyet ilgili birimleri, göndermiş oldukları bir yazıyla Kerimî’nin neden tutuklandığını belirtmişlerdir. 8 Aralık 1959 yılında yapılan toplantıda, Kerimî’nin incelenen dosyasında; onun casusluk, devrim karşıtlığı ve Sovyet liderlerine suikast planlaması gibi suçlardan dolayı tutuklandığı yazılmıştır. Ayrıca daha önceden de ifade edildiği gibi Pantürkist bir organizasyon içerisinde bulunduğu ve Sovyet gizli bilgilerini Türkiye’ye ulaştırdığı belirtilmiş, en kısa zamanda dosyanın incelenerek kararın bildirileceği ifade edilmiştir. Zakire Hanım’a gönderilen 20 Ocak 1959 tarihli bir başka cevapta, Sovyet Yüksek Askeri Mahkemesi dilekçenin ellerine ulaştığını ve Kerimî’nin dosyasının incelendiği bilgisini vermiştir. 1 Haziran 1959 tarihli başka bir belge ile Zakire Hanım’a Kerimî’nin ölüm belgesi gönderilmiş, ayrıca dosya üzerinde incelemenin devam ettiği bildirilmiştir.⁷⁷⁶ 13 Ekim

---

⁷⁷⁴ Ebubekir Güngör, **Repressiya: Kırgızistan’da Siyasi Baskı, Sürgün ve Yokediliş (1917-1938)**, Ankara 2018, s.214.

⁷⁷⁵ **GİA** F 25, op.1, d.9, l.29,31.

⁷⁷⁶ **GİA** F 25, op.1, d.9. (Liste numarası belli değil).

1959'da ise incelemeler tamamlanmış ve 21 Aralık 1959'da Sovyet Yüksek Askeri Mahkemesi kararı ile Fatih Kerimî'nin iadeitibarı yapılmıştır.⁷⁷⁷

Yeniden ifade etmek gerekir ki, ulaşılan mevcut belgelerin Kerimî'nin sorgulama dosyasının tamamını oluşturup oluşturmadığı belirsiz bir konudur. Muhtemelen kurşuna dizilmeden önce yapılan sorguda pek çok soru sorulmuştu. Sovyet yetkilileri için sıradan bir insanı Sovyet ajanı ilan etmek ya da Stalin'e suikast planlayıcısı olarak göstermek, fazla bir çaba gerektirmiyordu. Fakat yine de bir sorgulama yapılmıştı. Bu nedenle de onun geçmiş dönemdeki faaliyetlerine bakarak birtakım suçlamaların yapıldığını söyleyebiliriz. Bu anlamda şu önemli bir faktör olmalıydı; Kerimî, her şeyden önce Türkiye'de eğitim almış bir isimdi ve her anlamda burası ile yakın ilişkiler içerisindeydi. Rusya'ya döndükten sonra da bu ilişki devam etmişti. Özellikle İttihat ve Terakki Partisi liderleri ile olan yakın münasebeti, oldukça dikkat çekiciydi. 1912/1913'de Balkan Savaşları münasebetiyle "Vakit" gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'da bulunduğu dönemde, bu liderlerin bazılarıyla birebir görüşme fırsatı da yakalamıştı. Hem bu kaynaktan hem de içerisinde yer aldığı Ceditçi hareketten dolayı kendisi meşrutiyet taraftarıydı. Bu anlamda Kerimî'nin İttihatçıları destekleyen ve II. Abdülhamit rejimini eleştiren tutumu, bir yönüyle de Çarlık rejiminin eleştirilmesi anlamına geliyordu. Özellikle bu yönde "Vakit" gazetesinde yazmış olduğu makaleler nedeniyle pek çok kez idare ile karşı karşıya gelmiş hapis ve para cezasına çarptırılmıştı. Kazan ve Orenburg Gubernatörlüğü'nde ve başka güvenlik birimlerinde onun idare karşıtı duruşunun belgelendiği açıkça görülmektedir. Yani Kerimî, daha devrim öncesinde hem Çarlık karşındaki tutumu hem de Türkiye ve meşrutiyetçilere yakınlığı ile çoktan sivrilmiş bir isimdi. Muhtemelen Kerimî'nin bu faaliyetleri, Türkiye üzerinden onu suçlamalarında Sovyet yetkililerine oldukça kolaylık sağlamış olmalıdır. Bir diğer taraftan Kerimî, Müslüman İttifakı olarak bilinen ve

---

⁷⁷⁷ **GİA** F 25, op.1, d.9, 1.33, (Diğer belgenin liste numarası belli değil).; **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jyentık**, 2000, s.300.

Rusya Müslümanlarını yönlendiren bir oluşumun en önemli isimlerinden birisiydi. Hatta liderlerindendi. 1905 Devrimi sonrasında şartlar değişmiş ve Kerimî, bulunduğu çevre itibariyle aslında Sovyetlerin hoşuna gitmeyecek bir yerde, “milliyetçi-burjuva” kanadında yer almıştı. Bu doğrultuda daha 1905’in ilk günlerinde Ayaz İshakî’nin ona karşı “Burjuva” söylemleri ve Ekim Devrimi sonrasında Galimcan İbrahimov’un “Liberal muharrir, büyük burjuva muharriri” tanımlamalarıyla Kerimî çoktan kendisini belli etmiş oluyordu. Bu nedenledir ki, her ne kadar istemese de birkaç gazetede çıkan yazıları ve idare heyetleri arasında bulunarak Sovyetlere karşı göstermeye çalıştığı uyumluluk çabası, onu kurtarmaya yetmemiştir. Devrim sonrasında bir dönem Orenburg’da Sovyet eğitim kurumlarında çalışması da onun sonunu değiştirebilecek faaliyetlerden olmamıştır.

Kerimî’nin sonu hakkında birkaç noktaya daha dikkat çekilebilir. Bununla birlikte yazılacak olanlar, bir tahminden öteye gitmeyecektir. Repressiya kurbanları içerisinde ünlü dilci Samoyloviç⁷⁷⁸ için hazırlanan raporda; “*Türk dillerinin öğrenilmesi alanında çalışan Samoyloviç, Pantürkçü Radloff’un ve diğerlerinin etkisiyle Pantürkizm ilkelerini geliştirmiştir*” şeklinde bir iddia söz konusudur.⁷⁷⁹ Ünlü âlimin çalışmalarını bu yönde değerlendiren Sovyet yetkilileri, Kerimî’nin V. V. Bartold ile yakın ilişkisini, onun eserini

---

⁷⁷⁸ Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1937): 17 Aralık 1880’de Nijni Novgorod’da dünyaya geldi. 1899’da Petersburg Doğu Dilleri Fakültesi’ne girdi. Dönemin ünlü Türkologları Simirnov, Bartold, Rozen Melioranskiy’den dersler aldı. Bir dönem Radloff’un yanında çalıştı. 1917 yılında okuduğu üniversitede Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü’nde profesör oldu. Türkiye’de konferanslara katıldı ve bildirimler sundu. Türk tarihi, edebiyatı, folkloru ve etnografyası üzerinde çok sayıda çalışma yaptı. **Avrasya Türkologları Sözlüğü**, Haz. Aleksandr Kolesnikov, İlyas Kamalov, C. I, Ankara 2011, s.155,156.

⁷⁷⁹ F. D. Aşnin, V. M. Alpatov, D. M. Nasilov, **Mahvedilmiş Türkoloji**, Çev. Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, ed. Sedat Adıgüzel, Ankara 2016, s.8.

çevirmesini de böyle değerlendirmiş olamaz mı? Hatta Kerimî, Bartold'u Orenburg'da misafir etmiş, Hüseyiniye Medresesi'ni gezdirmiş ve ona ortak Türk dilinin oluşturulması konusunda sorular sormuştur. Aynı şekilde belki de Kerimî ve Macarlı Türkolog Arminius Vambery arasındaki ilişki de bu şekilde yorumlanabilir. İkili arasında Rusya içerisinde yaşayan Türk-Tatarların millî kimlik düşüncesi ve modernleşme hareketleri konusunda çok sayıda mektup yazılmıştı. Ayrıca "Vakit" gazetesinde Vambery hakkında makaleler yer alıyordu. Her ne kadar Vambery Ekim Devrimi öncesinde vefat ettiği için Sovyetlerin ona karşı bakışı bilinmemekle birlikte en azından hem Bartold hem de Vambery'nin Radloff kadar Türkolojinin merkezinde olduğu ortadadır. Son olarak Repressiya kurbanı Tatar aydınlarından Aziz Ubeydullin'in infaz edilme gerekçesi arasında gösterilen nedenler Kerimî için de söylenmiş olabilir mi? Aziz Ubeydullin, Türkiye'den Akçura ve İshakî ile iletişim kurmakla suçlanıyordu. İlk başlarda Ubeydullin bunu inkâr etse de sonrasında kabul etmek zorunda kalmıştı. İddiaya göre Ubeydullin, silahlı isyan hazırlıkları için onlardan talimat alıyordu.⁷⁸⁰ Söz konusu Akçura ve İshakî olunca, her iki isim ile Kerimî yakın ilişki içerisindeydi. Ekim Devrimi sonrasında bu ilişki ne derecedeydi sorusunun cevabı her ne kadar muamma olarak kalsa da-belki de artık görüşmüyorlardı- Kerimî'nin sorgusu sırasında bu konunun da gündeme gelmiş olması bir olasılık olarak görülebilir.

Sonuç olarak; her ne olursa olsun Kerimî, çoktan Sovyet yetkilileri karşısında "Türkiye casusu, gizli Pantürkist organizasyon üyesi ve devrim düşmanı" olarak döneminin pek çok Türk-Tatar aydını gibi fişlenmiş bulunuyordu. Onun kaderi Sovyetlerce çok öncesinden çizilmişti. Bugün kendisinin bir kabri dahi yok. Moskova'da Donskoye Kladbişe'de olduğu belirtilse de burada sadece 1937 kurbanları için dikilen ve Rusya'nın

---

⁷⁸⁰ a.g.e., s.105.

hemen hemen her şehrinde görülen bir anıt taştan başka bir şey mevcut değildir.⁷⁸¹ Bir dönem Kerimî'ye oldukça yakın olan Abdullah Battal Taymas, Rızaeddin Fahreddin ile ilgili eserinde Kerimî hakkında şöyle yazıyordu: “...Sanınız ki, adam kazasız belasız çilesini doldurmuş, tabiatıyla yaşlanmış ve belki de artık eceliyle ölmüştür.”⁷⁸² Taymas bu satırların yer aldığı eserini 1958 yılında yayımlamıştı ve bu tarihte Kerimî'nin infaz edilmesi üzerinden on yıllar çoktan geçmişti.

---

⁷⁸¹ S. Rahimov, “Delo o Nem Prekratit za Otsutstviyem Sostava Prestupleniya”, s.294.; <https://base.memo.ru/person/show/2643648> (Erişim Tarihi: 08.03. 2020); **Rasstrelıye Spiski Moskva 1935-1953 Donskoye Kladbişe**, s.208. Kaynaklarda verilenlerin aksine 03.06.2019 tarihinde söz konusu yere yapılan ziyarette Kerimî'nin kabrine ulaşılammıştır. Sadece siyasî suçluların rehabilitesi anlamına gelen ve Stalin döneminde infaz edilen siyasî kurbanların göstergesi olan dikili bir anıt mevcuttur.

⁷⁸² Abdullah Battal Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından I Rızaeddin Fahreddinoğlu: Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri**, 1958, s.42.

SONUÇ

Genel bir tarihlendirme ile on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreği ve yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasındaki kalan dönem, Rusya Müslümanları için bir dizi değişim hareketlerinin yaşandığı bir zaman dilimi oldu. Onlar, modern zamana ulaşmak adına sosyal, siyasi, kültürel ve dinî alanda birtakım faaliyetlere giriştiler ve kendilerini modern zamanın gerisinde bırakan nedenlerden kurtulmaya çalıştılar. Bütün bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği dönem, Ceditçilik adı altında günümüze ulaştı. Her ne kadar aydınlardan bazıları kendilerini Ceditçi olarak nitelendirmese de Ceditçi hareketin faaliyetleri düşünüldüğü taktirde, onların çalışmaları da bu kavramın altına girmektedir. Hareketin pek çok temsilcisi oldu ve bunlardan birisi de Muhammed Fatih Kerimî idi. Bu çalışmada, kendi zamanında öne çıkmış bir Ceditçi aydın, farklı yönleri ve faaliyetleri ile incelenmeye çalışılmıştır.

Muhammed Fatih Kerimî'nin, Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri içerisindeki rolünün sanılanın aksine çok daha büyük olduğudur. Aslında Kerimî'nin ismi, gazetecilik ve edebiyat alanındaki yoğun mesaisi nedeniyle daha çok bu platformda zikredilse de onun siyasi alanda vermiş olduğu mücadele, en az bu iki alandaki faaliyetleri kadar önemli ve dikkate değerdir. Kerimî 1905 Devrimi'nin ilk yıllarında Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri içerisinde her ne kadar ikinci bir adam görüntüsü verse de kısa süre içerisinde onun bu pozisyonu değişmiştir. Aslında onun bu durumu, siyasi alanın diğer liderleri ile de doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda o, Abdürreşid İbrahim, İsmail Bey Gaspıralı, İlyas Alkin ve Yusuf Akçura gibi isimlerin biraz gölgesinde kalmıştır. Fakat bu duruma rağmen Orenburg bölgesindeki siyasi liderliğini asla kaybetmemiştir. Orenburg'daki bütün seçim süreci ve Müslümanların yönlendirilmesi Kerimî'nin liderliğinde gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahim'in Rusya'yı terk etmek zorunda kalışları, Kerimî'yi siyasi alanda ön plana çıkaran bir gelişmedir. Böylece o, 1917 Ekim Devrimi'ne kadar Rusya Müslümanlarının ileri gelen liderlerinden biri olarak gerek Moskova gerekse Kazan

Kongresi'ndeki konuşmalarıyla Ekim Devrimi'ne giden süreçte önemli bir aktör olarak faaliyet göstermiştir. Sadri Maksudî Arsal ve Ayaz İshakî ile birlikte millî-medeni muhtariyet fikrinin savunucusu olmuş ve bu fikrin kendi bölgesinde gerçekleştirilmesiyle doğrudan ilgilenmiştir.

Kerimî, Rusya Müslümanları arasında eğitim faaliyetleri ile de öne çıkan bir aydın olmuştur. O, öğretmenlik hayatının ilk yıllarından itibaren Usûl-i Cedit hareketi ile iç içedir ve cedit mekteplerinde çalıştırılmak üzere öğretmen yetiştirme kurslarda görev yapan ilk eğitimcilerdendir. Kargalı öğretmen kurslarındaki faaliyetleri de bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır. Diğer taraftan Kerimî, Orenburg'a yerleştikten sonra bu alandaki faaliyetlerine yenilerini katarak devam etmiştir. Özellikle cemiyetler, vakıflar ve Hüseyiniye Medresesi üzerinden eğitim alanındaki faaliyetleri, yöneten ve yönlendiren bir isimdir. O, çalışmalarını yaparken Tatar bayları ile yakından temas kurmuş ve bu çevreyi eğitim alanında hareket etmeye teşvik etmiştir. Onun bu faaliyetleri, Kerimî'nin kendi bölgesinde Rusya Müslümanlarının eğitim faaliyetlerini organize eden, onları yönlendiren, maddi ve manevi yardımlarda bulunan bir lider olarak öne çıkmasına sebep olmuştur. Son olarak Kerimî, sadece kendi bölgesiyle ilgilenmemiştir. Yurt dışında bulunan ve bu anlamda özellikle de İstanbul'da eğitim alan Tatar öğrenciler için bir danışma kapısı, maddi anlamda destek alınacak bir isim olarak sivrilmıştır. Eğitim alanında dönemin gazete ve dergilerinde yazdıkları ile de milletin sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve çözüm üretmeye çalışmıştır.

Kerimî'nin matbuat alanında çağdaşları arasında ön plana çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. 17 Ekim Manifestosu ile birlikte Rusya Müslümanları arasında matbuat alanında bir canlanma olmuş ve çok sayıda dergi ve gazete yayın hayatına başlamıştır. Ekim Devrimi'ne kadar devam eden bu sınırlı özgürlük ortamı içerisinde Fatih Kerimî'nin başmuharriri olduğu "Vakit" gazetesi gerçekten de ayrı bir yerde durmaktadır. Gazete gerek yazar kadrosu gerekse bulunduğu konum (çıkış yeri) nedeniyle Rusya Müslümanlarının

yaşadığı her yere ulaşan bir yayın organı hâline gelmiştir. “Vakit”in yakaladığı bu başarıda hiç şüphesiz Fatih Kerimî’nin büyük payı bulunuyordu. Bu başarı hem yabancı basında hem de Çarlık idaresinin bazı kurumları tarafından da dile getirilmişti. Fatih Kerimî ise gazetede görev aldığı on iki yıl boyunca yazmış olduğu makaleler ile toplumu yenileşme fikrine yönlendirmiş, milletin sorunlarını idare karşısında dile getirmekten çekinmemiştir.

“Vakit” gazetesi ve Fatih Kerimî arasındaki ilişkiyi “Tercüman” ve İsmail Bey Gaspıralı arasındaki ilişkiye benzetmek mümkündür. Burada kastedilen bu iki ismi ve gazeteyi birbiriyle karşılaştırmak değildir. Nasıl ki İsmail Bey Gaspıralı deyince “Tercüman” gazetesi akıllara geliyorsa Fatih Kerimî deyince de şüphesiz “Vakit” gazetesi akıllara gelmektedir. İfade edilmelidir ki Kerimî, gazetecilik alanındaki ilhamını büyük oranda İsmail Bey Gaspıralı’dan almaktaydı. O, temkinli faaliyetleri ve aşırıya kaçmayan ifadeleri ile on iki yıl boyunca “Vakit” gazetesini yaşatmayı başardı. Son olarak Kerimî, sadece “Vakit” gazetesi ile matbuat alanında öne çıkmadı. “Şark-Rus”, “Mirat”, “Nur”, “Şura”, “Yana Vakit”, “Kızıl Tataristan”, “Biznin Yul”, “Yul”, “İşçiler Dünyası” gibi gazete ve dergilerde onun ismine rastlamak mümkündür.

Kerimî’nin Rusya Müslümanları ve genelde dünya Müslümanları hakkında düşündükleri diğer Ceditçi aydınlardan çok da farklı değildir. Bu durum, beklenen bir sonuçtur ve çok da ilginç karşılanmamalıdır. Çünkü Ceditçi kuşağın beslendiği kaynaklar arasında uçurumlar yoktu. Sadece bazıları için sınırları daha belli çalışma alanları mevcuttu. Bununla birlikte Kerimî’nin düşüncesinde eğitim meselelerinin daha ön planda olduğu görülmektedir. Bu, onun aslında ait olduğu konumu da göstermektedir. Yani o bir eğitimcidir ve örneğin Musa Carullah’ın aksine dinî konulara yönelim yok denecek kadar azdır. Kerimî’ye göre Rusya Müslümanlarını içerisinde buldukları geri kalmışlıktan kurtarmanın tek yolu eğitimidir. Dolayısıyla mektep ve medreselerin ıslah edilmesi, modern zamana uygun şekilde her yönüyle yeniden tesis edilmesi onun için öncelikli meselelerdendir. Yine onun

Rus eğitim kurumlarına ve Rus diline olan bakışında da eğitim kaygısı ön planda yer almaktadır. Rusça, Rus hâkimiyeti altında yaşadıklarından yani hükümetlerinin dili olduğundan dolayı mutlaka öğrenilmeliydi. Bununla birlikte bu dil, Kerimî için Rusya Müslümanlarının çağdaş dünyaya ulaşmasında ve iyi bir eğitim almasında önemli bir araç olarak görülüyordu. Kerimî’de belki de çağdaşlarından farklı olan bir şey vardı ki, o da söz konusu Rus eğitim kurumlarından çok fazla endişe etmiyor oluşudur. Örneğin Musa Carullah, Ruslaştırma siyaseti nedeniyle Müslümanların Rus eğitim kurumlarında dikkatli olmalarını dile getirirken, Kerimî millî değerlerin korunarak bu kurumlardan yararlanılabileceğini ifade ediyordu. Ona göre korkulmamalıydı ve çağdaş dünyada farklı milletlerin çocukları, yabancı oldukları ülkelerde millet ve din bağlarını kopartmadan eğitim alabilirlerdi. Kerimî, bu düşüncede olmasına rağmen Rusya tarafından gelen tehlikelerden habersiz bir isim de değildi. Öyle ki, ona göre Rusya Müslümanlarını geride bırakan, onların modern dünyadan kopmalarına sebep olan şey; Müslümanların cahillikleri kadar Çarlık siyasetinin de kendisiydi. Bu anlamda Kerimî, elbette idare tarafından uygulanan Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetinin Müslümanlara büyük zarar verdiğini iyi biliyordu. Ona göre sürekli Rus idaresinin baskısı altında kalan Müslümanlar, din ve kimliklerini korumaya çalışmaktan başka bir uğraş içerisinde olamamışlardı.

Fatih Kerimî’nin incelenen yazı ve eserleri içerisinde kadın eğitimine ve genel olarak kadın sorunlarına sıklıkla değindiği görülmektedir. Kerimî için sadece Rusya Müslümanları arasında değil genel olarak bütün dünya Müslümanlarında genel bir problem vardı ki, bu da kadınların geri kalmışlıklarıdır. Dönemin en ileri Müslüman devleti olarak kabul edilen Osmanlı’da dahi kadınların durumları pek çok açıdan içler acısı bir durumdadır. Onun bu alandaki görüşleri, İsmail Bey Gaspiralı ile tamamen benzerlik içerisinde. Kerimî de kadınları olması gerektiği gibi yani toplumun yarısı olarak düşünmekte ve onların sorunları halledilmeden başka çalışmalar içerisine girilmesinin gereksizliğini savunmaktadır.

Kerimî'nin kadın meselesinde özellikle de onların eğitimleri konusunda İslâm üzerinden bir yol çizdiği anlaşılmaktadır. Bu durum doğrudan etkileşim kurulmak istenen toplum ile alakalıdır. İslâm'ı hayatlarının merkezine koyan Rusya Müslümanlarına, büyük haksızlık yaptıkları kadınlara İslâm'ın verdiği hakları, erkeklerle eşit görüldüklerini, eğitimlerinin de farz olduğunu açıklamanın uğraşı içerisinde olmuştur. Kadınların sosyal ve siyasi hayatın her alanında olması gerektiğini makaleleri ve eserleri vasıtasıyla topluma anlatmış, bazen de hikâye ederek hem onların sorunlarını ele almış hem de görmek istediği Müslüman Türk kadını portresini çizmiştir.

Kerimî'nin ortak dil meselesi konusunda tamamen İsmail Bey Gaspıralı'nın yolundan gittiği anlaşılmaktadır. Kendisi Gaspıralı ile yakından tanışmasının ve Kırım'da bir müddet onun çevresinde bulunmasının da etkisiyle, Türk dünyası için ortak Türk dili oluşturma idealine samimi olarak bağlı kalmıştır. Yazılarında ve katılmış olduğu toplantılarda "Dilde Fikirde İşte Birlik" şiarını sürekli gündeme getirmiş ve aydınların bu yönde çalışmaları gerektiğini ifade etmiştir. Kerimî, şivelerin öne çıkartılmasına karşı çıkmış ve İstanbul Türkçesi temelinde bir edebî dil inşa etmenin gayreti içerisinde olmuştur. Dolayısıyla onun için hiç çekinmeden Gaspıralı'nın ortaya koyduğu ideale en samimi şekilde sarılanlardan birisidir demek mübalağa olmayacaktır.

Rusya Müslümanlarının gündemini uzun bir süre meşgul eden dinde ıslah meselesi de Kerimî'nin üzerinde durduğu konulardan birisiydi. Onun bu konu hakkındaki görüşlerinin diğer Ceditçi aydınlardan çok farklı olmadığı görülmektedir. Kerimî de İslâm'ın asıl gayesinden uzaklaştırıldığını düşünenler arasındaydı. Ona göre bizzat Müslümanlar, İslâm'a bidatler sokarak onu, içinden çıkılmaz bir hale getirmiş ve böylece dünyevi hayattan soyutlamışlardır. Şeyhlerin, dervişlerin ve fakihlerin eline düşen din, özünden uzaklaşarak ilerlemeye engel, ona muhalif bir kalıba sokulmuştur. Bu nedenle de her şeye dinî nazar ile bakan Müslümanlar, İslâm'ı; tesbih çekmekten, huri kızları düşlemekten, nafile namazı

kılmaktan ötede görememişlerdir. Kerimî'ye göre bütün bu olumsuzluklardan kurtulmanın yolu dinde ıslah fikrinden geçmektedir. İslâm ilk dönemindeki haline döndürülebilirse, bir zamanlar gerçekleşen İslâm medeniyeti yeniden inşa edilebilirdi. Ona göre İslâm, asla yenileşmeye engel değildi. İslâm'ı böyle bir kalıba sokanlar, onu bilmeyen, ondan habersiz olanlardı. Kerimî'ye göre bütün bu sorunların çözümü eğitime, Müslümanların cahilliklerini üzerlerinden atmasına bağlıydı.

Kerimî'nin yenileşme hareketi ile siyasî rejim arasında bir bağ kurmuş olduğu görülmektedir. Dönemin diğer aydınları gibi o da meşrutiyet rejiminin gerekliliğini ön plana çıkartan isimler arasındadır. Bu düşünceden dolayıdır ki, Kerimî için baskıcı bir siyasi ortamda, yenileşme yolunda herhangi bir gelişmeden bahsetmek neredeyse imkânsızdı. O, Türkiye, İran ve Rusya gibi ülkelerin Avrupa devletlerinden geri kalmasının güçlü bir nedenini de buna bağlamaktaydı. Kerimî açısından bu durum, büyük bir problemdi ve İslâm dünyası üzerinde yayılan geri kalmışlığın ana sebeplerinden birisiydi. Osmanlı, İran, Mısır, Tunus gibi ülkelerdeki istibdat, her alanda gerekli olan yenileşmeye izin vermemekteydi. Dolayısıyla Kerimî Genç Osmanlılar, Jön Türkler hareketine istibdat karşıtı duruşları nedeniyle daha yakın duruyordu. Hatta bu yüzden "Vakit"te II. Abdülhamid hakkında sert eleştirilere yer verirken Jön Türkleri memleketin kurtarıcısı olarak nitelendirmiştir. Kerimî'nin Osmanlıya yönelik bu eleştirisi aynı zamanda Çarlık Rusya'ya karşı da yapılmış bir eleştiriydi. Söz konusu siyasi baskılar nedeniyle onun için Çar II. Nikolay ve II. Abdülhamid arasında bir fark yoktu. Bundan dolayıdır ki, bir dönem Kerimî'nin ve genel olarak Ceditçilerin demokrat yönleri ile dikkatleri çeken Kadet Partisi ile birlikte hareket etmiş olmaları gayet doğaldı.

Kerimî'nin, 1917 Ekim Devrimi ile birlikte yeni kurulan rejim içerisinde sivrilmekten her zaman çekindiği anlaşılmaktadır. Kendisi çok sık olmasa da Sovyet matbuatında yazdıklarıyla kendisini göstermişti. Lakin bu durum onun, yeni rejimi samimî olarak kabul

ettiği anlamına gelmiyordu. Daha devrimin ilk günlerinde rejimle aynı düşünceler içerisinde olmadığını ifade etmişti. Fakat belki yaşam mücadelesi belki de aile kaygısı nedeniyle bir şekilde uyum sağlamaya çalıştı. Talihsiz bir şekilde Stalin terörünün kurbanı oldu. Bugün mezarı dahi olmayan Kerimî, geride eserleri ve fikirleriyle Türk dünyasına büyük bir miras bıraktı.

Muhammed Fatih Kerimî, geleneksel eğitim sisteminin bir ürünüydü. Bununla birlikte, hatta ilk zamanlar mutaassıp sayılabilecek bir baba tarafından büyütülmüş olmasına rağmen, kendisini geliştirmiş, zamanı anlamış ve yenileşmenin gerekliliğini iyi idrak etmiştir. Babasının gelenekten yenileşmeye evrilen hayatı, bu anlamda Kerimî'nin de yolunu çizmiştir. Diğer yandan onun siyasî işlerden çok fazla beklenti içerisinde olduğunu söylemek biraz zordur. Dolayısıyla o, daha çok Gaspıralı çizgisinde bir aydınlı ve Rus idaresi ile kurulacak dengeli bir iletişimden yanaydı. Elbette kendisi istibdat karşıtı ve meşrutiyet yanlısıydı. Fakat o bu konuda, yani siyasi alanda bir Yusuf Akçura ya da Ayaz İshakî kadar ön planda olmak isteyen bir isim değildi. Bundan dolayıdır ki vekillik girişimlerinin sonuç vermemesi (bunun nedeni Kerimî değildi) üzerine hemen bu sahadan ayrılma yoluna girmişti. Uç noktaları Kerimî de görmek imkansızdır. O daha çok kalemlerle siyaset yapmanın daha uygun olacağını düşünmüştür. Örneğin Hadi Atlasî gibi çok sert hükümet eleştirileri yoktur. Bunun yerine daha ılımlı ve temkinli bir yaklaşımı vardır. Çünkü o, Çarlık siyasetini iyi çözmüş bir aydın olarak tartışmalardan, sert eleştirilerden ve radikallikten bir sonuç alınamayacağını iyi bilmektedir. Diğer taraftan onun siyasi alandaki çekimsizliğinin aksine yenileşme hareketinin diğer sahadarındaki aktifliği oldukça değerlidir. Aslında bu durum Kerimî'nin nasıl bir yol izlediğini de göstermektedir. Onun düşüncesinde her şeyden önce toplumun fikirlerinde bir değişimin yakalanması gerekiyordu. Burada ulaşılan başarı doğrudan toplumsal hayatın her yerinde karşılık bulabilirdi. Bu anlamda onun için özne, siyasetten daha çok insanın düşün dünyasındaki modernleşme çabasıydı.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Kerimî'nin hayattan uzaklaştığını söylemek bir dereceye kadar mümkün görünmektedir. Psikolojisi zayıflamış bir insan görüntüsü vardır onda. Gücünü ve eski heyecanını kaybetmiş bir Tatar aydınından başkası değildir artık. Muhtemelen onu başkalarından ayıran değerler de artık kendisi için önemini kaybetmiştir. On yıl öncesinde milletinden başkasını düşünmeyen Kerimî için artık bireysel yaşam mücadelesi daha öne çıkmış olmalı. Hayat kaygısı ve bunun getirisi olarak aslında hiç de inanmadığı yeni yönetim ve ideolojisi için çalışmak, onun psikolojisine zarar veriyordu belki de. Kadeşi Zakire Hanım'a *"İşte ömür şöyle geçip gidiyor. Ben ömrümü, arkadaşlarımın ve yakınlarımın muhabbeti, dostluğu ile geçirdim. Bir tarafta millet-halk muhabbeti, ikinci tarafta arkadaşlar-yakınlar arasında dostluk ve muhabbet, hayatın ağır ve naçar yönlerinin hepsini unutturdu. Şimdi bana ölümüm bir korkunçluğu yok.."* derken aslında hayattan artık bir beklentisinin olmadığını dile getiriyordu. Diğer yandan Stalin döneminin baskı siyaseti onu daha hayattayken rahatsız etmiş olmalıydı. Çünkü henüz 1937 yılı öncesinde tasfiyeler başlamıştı. Bu anlamda Kerimî'nin Sultan Galiyev'in ve ailesinin başına gelenlerden habersiz olması asla düşünülemez. Bundan etkilenmemiş olması beklenebilir mi? Belki de bir gün sıranın kendisine geleceğini biliyordu ve yukarıda kardeşine söylediği cümlelerin içerisinde bu düşünce yatıyordu.

Son olarak, Marc Bloch'un da ifade ettiği üzere, geçmiş ya da tarih bitmiş olanı ifade etmesi yönüyle sabit kalsa da onun bilgisi sürekli değişim halindedir. Bu nedenle çalışmada verilen bilgilerin ve bunlardan kaynaklı yapılan yorumların, ortaya çıkacak yeni kaynaklar ışığında değişmesi her zaman muhtemel olacaktır.

ÖZET

Ceditçilik, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Kazan merkezli olarak doğan ve kısa süre içerisinde Müslüman Türklerin yaşadığı hemen hemen her bölgeye ulaşan yenileşme hareketini ifade etmektedir. Ceditçilik, Rusya Müslümanlarını içerisinde buldukları geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlamaktaydı ve dinî alanda ıslah çalışmalarından kadın sorunlarına, eğitim meselelerinden siyasi taleplere ve ortak edebî dil oluşturma düşüncesine kadar pek çok alanda faaliyet gösterdi. Muhammed Fatih Kerimî de bu hareketin önde gelen temsilcileri arasında yer almaktaydı.

Fatih Kerimî, Ceditçi hareketin hemen hemen her sahasında aktif şekilde yer almış bir isimdir. İlk olarak eğitim faaliyetleriyle öne çıkmış ve onun bu alandaki faaliyetleri birkaç koldan devam etmiştir. Bu anlamda Kırım'daki eğitim çalışmalarının yanı sıra Usûl-i Cedit sisteminin kendi bölgesindeki (Orenburg) ilk uygulayıcılarından biri olmuştur. Bunun dışında ders kitapları hazırlamış ve bölgesindeki eğitim kurumlarında Ekim Devrimi'ne kadar yönetici ve eğitimci olarak görev yapmıştır.

Fatih Kerimî, eğitimci yönünün yanı sıra bir gazeteci olarak da kendisini gösteren bir aydıydı. O, "Mirat", "Şark-i Rus", "Nur", "Şura" ve "Vakit" gibi dergi ve gazetelerde yüzlerce makale kaleme kaleme aldı. Rusya Müslümanlarının önde gelen yayın organlarından "Vakit" gazetesini yönetti ve başmuharrir olarak "Vakit" in on iki yıl boyunca hayatta kalmasını sağladı. Bu anlamda o, tıpkı İsmail Bey Gaspıralı'nın Tercümanlar kurduğu bağına benzer şekilde "Vakit" gazetesini ile bir bağ kurdu ve onunla anılır hale geldi. Kerimî, "Vakit"te yazdıkları ile Rusya Müslümanlarının sosyal, siyasi ve kültürel hayatlarına yön vererek modernleşme kaygısını her cümlesinde canlı tuttu. Ekim Devrimi sonrasında ise Sovyet matbuatı içerisinde öne çıkmayan, çıkmak istemeyen bir isim olarak kaldı.

Fatih Kerimî, 1905 Devrimi ile birlikte Çarlık Rusya içerisinde oluşan yeni siyasi ortam içerisinde Rusya Müslümanlarının siyasi yönelişlerini belirleyen isimlerden biri olarak faaliyet gösterdi. Her ne kadar devrimin ilk yıllarında biraz çekimser gibi görünse de bu durum kısa süre sonra değişti. Milletvekili adayı oldu, siyasi toplantılara katıldı ve özellikle Orenburg çevresindeki aktifliği ile milletin sorunlarını hukuki yollardan idari makamlara duyurmaya gayret etti.

Çok sayıda Türk-Tatar aydını gibi Fatih Kerimî de Stalin Terörüne maruz kaldı. 1937’de Türkiye casusluğu, Stalin’e suikast ve devrim karşıtlığı gibi asılsız suçlamalar ile yargılandı ve infaz edildi. Suçsuzluğu, Stalin döneminde uygulanan siyasî baskıların eleştirilmeye başlandığı bir dönemde 1959’da ortaya çıktı.

Kerimî, yüzlerce makalesi ve farklı türlerdeki eserleriyle Ceditçi hareketin önemli bir temsilcisi olarak tarihteki yerini aldı. O, bütün çalışmalarında modernleşme kaygısı güttü ve milletin sorunlarıyla ilgilendi. Türk ve İslâm dünyasını geri kalmışlıktan kurtarmak adına fikirler üretti, eleştiriler getirdi ve çözümler sundu.

ABSTRACT

Jadism, refers to the innovation movement that was born in Kazan between the first quarter of the XIX.th century and XX.the. It reached almost every region where Muslim Turks lived in a short time. Jadism aimed to save the Muslims of Russia from the backwardness they were in and operated in many areas from religious reformation to women's issues, from education issues to political demands and the idea of creating a common literary language. Muhammed Fatih Kerimî was among the prominent representatives of this movement.

Fatih Kerimî is a name who took an active part in almost every field of the Jadidist movement. He first came to the fore with his educational activities and his activities in this field continued in several branches. In this sense, he became one of the first practitioners of the Usûl-i Cedit system in his own region (Orenburg), as well as his educational activities in Crimea. Apart from this, he prepared textbooks and worked as a manager and educator in educational institutions in his region until the October Revolution.

Fatih Kerimî was an intellectual who showed himself as a journalist as well as an educator. He wrote hundreds of articles in magazines and newspapers such as "Mirat", "Şark-i Rus", "Nur", "Şura" and "Vakit". He managed the newspaper "Vakit", one of the leading media organs of Russian Muslims, and as the chief editor, he ensured the survival of "Vakit" for twelve years. In this sense, he established a bond with the "Vakit" newspaper, similar to the relationship Ismail Bey Gaspiralı established with "Tercüman" and became known with it. Kerimî kept the modernization concern alive in every sentence by directing the social, political and cultural lives of Russian Muslims with his writings in "Vakit". After the October Revolution, he remained a name that did not stand out in the Soviet press and did not want to come out.

Fatih Kerimî acted as one of the names that determined the political orientation of the Muslims of Russia in the new political environment that emerged in Tsarist Russia with the 1905 Revolution. Although he seemed a little hesitant in the first years of the revolution, this situation soon changed. He became a deputy candidate, participated in political meetings and especially with his activity around Orenburg, he tried to announce the problems of his nation to the administrative authorities through legal means.

Like many Turkish-Tatar intellectual, Fatih Kerimî was exposed to the Stalin Terror. In 1937 he was tried and executed on baseless accusations such as espionage for Turkey, assassination of Stalin and opposition to the revolution. His innocence came to light in 1959, at a time when political repressions under Stalin began to be criticized.

Kerimî, took his place in history as an important representative of the Jadidist movement with his hundreds of articles and works of different genres. He was concerned about modernization in all his works and was interested in the problems of his nation. He produced ideas, brought criticism and offered solutions in order to save the Turkish and Islamic World from their backwardness.

KAYNAKÇA

A. Arşiv ve Kütüphaneler

1. Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi (Kazan)
2. Orenburg Oblastı Devlet Arşivi (Orenburg)
3. Türkiye Cumhuriyeti Kızılay Arşivi (Ankara)
4. Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi (Kazan)
5. Türkiye Cumhuriyeti Millî Kütüphane (Ankara)
6. Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi (Ankara)
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi-İSAM (İstanbul)
8. Rusya Federasyonu Milli Kütüphanesi (Petersburg)
9. Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (Petersburg)
10. Rusya Devlet Kütüphanesi (Moskova)
11. Kazan Federal Üniversitesi Filoloji Enstitüsü Kütüphanesi (Kazan)
12. Kazan Federal Üniversitesi Laboçevski Kütüphanesi (Kazan)
13. Orenburg Hüseyin Yamaşev Kütüphanesi (Orenburg)
14. Başkurdistan Zeki Velidi Togan Millî Kütüphanesi (Ufa)
15. Muhammet Fatih Kerimî Müzesi (Elmetyevsk- Minnibayevo/Tataristan)

B. Taranan Süreli Yayınlar (Tamamı veya Bir Kısım)

- 1- Nur (1905-1914), Petersburg
- 2- Kazan Muhbiri (1905-1911), Kazan
- 3- Yıldız (1906-1918), Kazan
- 4- Çükeç (1906-1910), Orenburg
- 5- Mekteb (1913-1914), Kazan
- 6- Din ve Maişet (1906-1918), Orenburg
- 7- Ahbar (1907-1908), Kazan

- 8- Beyan'ül Hak (1906-1914), Kazan
- 9- Turmuş (1913-1918), Ufa
- 10- Kızıl Tataristan (1924-1951), Kazan
- 11- Millet (1913-1915), Petersburg
- 12- El-İslâh (1907), Astarhan
- 13- Muhtariyet (1917-1918), Ufa
- 14- Karmak (1915-1917), Orenburg
- 15- Süyümbike (1913-1918), Kazan
- 16- El Asr'ül Cedid (1906-1907), Uralsk
- 17- Tercüman (Bazı sayıları tarandı)
- 18- Biznin Yol (1922-1930), Kazan
- 19- İl (1913-1915), Petersburg
- 20- Tan Yıldızı (1906), Kazan
- 21- Ural (1907), Orenburg
- 22- Ülfet (1905-1907), Petersburg
- 23- Koyaş (1912-1918), Kazan
- 24- İttifak (1918), Kazan
- 25- Söz (1915-1916), Moskova
- 26- El- Galemel İslâmi -Musulmanskiy Mir (1906-1907), Ufa
- 27- Başkurd (1917-1918), Ufa
- 28- Yol (1924), Orenburg
- 29- Saban (1924-1925), Orenburg
- 30- Yana Vakit (1917-1918), Orenburg
- 31- Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Komiseriyatı Muhbiri (1918), Orenburg
- 32- Türk Yurdu (Bazı sayıları)

C. Birinci Elden Kaynaklar (Basım yılı 1940'a kadar olan çalışmalar bu katagoride değerlendirilmiştir.)

1) Kitaplar

1917 Yıl 1-11 May'da Meskev Şehrinde Umum Rusya Müslüman Syezdi Hakkında Kıskaç Malumat, Kazan, Karimovlar, 1917.

Akçurin, Y., **3 İyun Vaka-yi Müessifesi**, Orenburg, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, 1907.

Atlasof, Hadi, **Yeni Nizam ve Ulemalarımız**, Naşiri. Muhammed Fatih Kerimof, Orenburg, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimof Matbaası, 1906.

Bagin, M., **O Propagande İslama Putem Peçat**, Kazan, Tsentralnaya Tipografiya, 1909.

Battal, G. **Kazan Türkleri**, İstanbul, Amadi Matbaası, 1925.

Bigiyef, Musa, **Rusya Müslümanları İttifakının Programı**, Petersburg, Tipografiya K. S. Antakolskavo, 1906.

Bigiyef, Musa, **Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri**, Kazan, Bratya Karimovı, 1906.

Carullah, Musa, **Islahat Esasları**, Petrograd, M. A. Maksutova Matbaası, 1915.

El-Kerimî, Fatih, **Yavrupa Seyahatnamesi**, Peterrburg, İlyas Miraza Buraganski ve Kampaniyası Matbaası, 1902.

El-Kerimî, Muhammed Fatih, **Merhum Gilman Ahund**, Orenburg, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimof Matbaası, 1904.

El-Kerimî, Muhammed Fatih, **Hayal mi? Hakikat mi?**, Kazan, Şeref Matbaası, 1908.

Gani Bay, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913.

Fahredden, Rızaeddin b. **Ahmed Bay**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1910.

Fahredden, Rızaeddin, **Ahmet Midhat Efendi**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913.

İbrahimov, Galimcan, **Tatarlar Arasında Rivalutsiya Hareketleri**, Kazan, Tataristan Devlet Neşriyatı Basması, 1925.

Kaynana, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.

Kerimof, Fatih-Agayef, N, **Coğrafyayı Ümranî**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1909.

(Kırım), Cafer Seydahmet, **Rus İnkılabı**, (Basımevi, Yer ve Tarih bilgisi eksik (1930?).

(Kırım), Cafer Seydahmet, **Gaspıralı İsmail Bey**, İstanbul, 1934.

Maksudof, Ahmed Hadi, **Devlet Duması**, Kazan, İ. N. Haritova Tipografyası, 1906.

Mansurov, Gasım, **Birinçi Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar**, Meskev, SSSR Halklarının Üzek Neşriyatı, 1926.

Orenburg İçinde Seyahat, Naşiri. Muhammed Fatih el-Kerimî, Orenburg, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimov Matbaası, 1903.

Orenburg Müslime Hanımlar Cemiyeti'nin Ustafı, Kerimof, Orenburg, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, 1912.

Putsıkoviç, F.F, **Arablar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, (Basım Tarihi Belli Değil)

Putsıkoviç, F.F, **Türkler**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 10, Orenburg, Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, 1907.

Remiyev, İ., **Vakıtlı Tatar Matbuatı**, 1926.

Sadi, Abdurrahman, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı, 1926.

Şarkıy, Z., **Orenburg'da Rivalyutsiya Künleri 1905-1919. İl**, Orenburg, Gasudarstvennaya Tipografiya, 1926.

Sultan Aşkı, Çev. Fatih Kerimî, Cüz I, Orenburg, Kerimof-Hüseynof ve Şürekası Matbaası, 1908.

Tsalihova, Ahmed, **Musulmanskaya Fraktsiya v Uçreditelsnom Sobranii**, Kazan, Umid, 1917.

Turkestanskii, G., **Kto Takiye Bili Djadidi**, Taşkent, Sredne-Aziatskovo Kommunistiçeskovo Universiteta, 1926.

Uçebniy Plan, Programma i Tablitsa Orenburgskovo Obşestva Popeçeniya ob Uçaşihnya Musulmanah, Orenburg, Tipografiya Gazetı Vakt, 1913.

Ustav Musulmanskavo Obşestvo v Orenburge, Orenburg, Tipografıya F. G. Karimova, 1906.

Vakit Gazetesinin Edebiyat Kapçığı, Orenburg, Muhammed Fatih b. Gilman Kerimof Matbaası, Cüz 1, 1906.

Vambery, Arminius, **Türk Hanımları**, Çev. M. Fatih el-Kerimî, Orenburg, Şerafettin Şehidullin Matbaası, 1901.

Velidof, Cemaleddin, **Tatar Edebiyatının Barışı**, Orenburg, Vakit Gazetesi Matbaası, 1912.

2) Makaleler: Gazeteler, Dergiler ve Kitap Bölümleri

Abdulnasıroğlu, Şakir, **Din ve Maişet**, S. 9, 1907.

Abdurrahman, "Vakit Muharriri Fatih Kerimofga Açık Hat", **Tan Yıldızı**, S. 9, 1906.

"Abdülkayyum Nasırı", **Şura**, S. 21, 1912.

Ay, S., "Bizde Burjuvaziya ve Prolitariyat Yok", **İttifak**, No 10, 1918.

Agayef, Ahmed, “Türk Alemi”, **Türk Yurdu**, 1327, C. I, S. 3, s.70-74.

Ahmediyev, Şehid, “Bizge Ni İşlerge?”, **Yıldız**, S. 1766, 1917.

Ahtemov, Habibullah, “Rusya Müslümanlarının İkinci Umumi Kurultayı”, **Vakit**, S. 2260, 1917.

Ahtemov, Habibullah, “Rusya Müslümanları Umumi Syezdi”, **Vakit**, S. 2262, 1917.

Ahtemov, Habibullah, “Üç Syezdnin Birleşken Meclisi Hakkında Tafsilat” **Vakit**, S. 2263, 1917.

Ahtemov, Habibullah, “Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdi”, **Vakit**, S. 2264, 1917.

Ahtemov, Habibullah, “Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdi” **Vakit**, S. 2266, 1917.

Ahtemov, Habibullah, “Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdi” **Vakit**, S. 2267, 1917.

Akçura, Yusuf, “Şeyh Cemaleddin Efgânî,” **Türk Yurdu**, 1330, C. VI, S. 8, s.2263-2267.

Akçura, Yusuf, “Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski”, **Türk Yurdu**, 1328, C. II, S. 22, s.690-695.

Alimşah, “Müslüman Syezdi”, **Vakit**, S. 2227, 1917.

Almayev, Ahmed, “10. Numir Spiskaga Protist”, **Vakit**, S. 2248, 1917.

“Ana Tili”, **Vakit**, S. 104, 1906.

“Ataullah Ahund Hazretleri”, **Şura**, S. 10, 1911.

(Atlasî), Hadi, “Yeni Nizam ve Ulemalarımız”, **Vakit**, S. 84, 1906.

Atlasî, Hadi, “Kargalı Dârümuallimîni”, **Yıldız**, S.410, 1909.

Atlasof (Atlasî), Hadi, “Gani Bay ile Evvelki Uçraşuvım. Gani Bay Kim İdi? Ul Ne Uyli ve Ne Söyli İdi? Gani Bay Nindi Bay İdi? Kargalı Dârümuallimîni, Gani Bay ve Fatih Efendi”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913, s.230-246.

Avıl Kişisi, “Avıldan”, **Tan Yıldızı**, S. 8, 1906.

“Bayram Mı Bu?”, **Yana Vakit**, S. 82, 1918.

“Başkurdistan Topraklı Muhtariyeti Hem Burhan Şeref, Fatih Kerimoflar”, **Başkurd**, S. 13, 1917.

Bayezidof, G., “Vü’sat ve Hürriyet”, **Nur**, S. 13, 1905.

Bedî, Takay (?), “Bugünkü Borcumuz” **Koyaş**, S. 1092, 1917.

Bekir, K., “Merhum Ahund Bayezidof”, **Vakit**, S. 773, 1911.

“Beşinci Numir Spiskada Golosnıyılıkga Koyulgan Kandidatlar”, **Vakit**, S. 2248, 1917.

Bigiyef, Musa, “Peterburg’da Bulacak Büyük Cemiyet”, **Ülfet**, S. 5, 1906.

Bigiyef, Musa, “Peterburg’da Müslüman Cemiyeti”, **Ülfet**, S. 9, 1906.

Bigiyef, Musa, “Umum Rusya Müslümanları İttifakı İçtimai”, **Ülfet**, S. 35, 1906.

Bir Hadim, “Saylav Hakkında Bir İki Söz”, **Musulmanskiy Mir**, S. 42, 1907.

“Birinci Duma Azalarının Hükmü”, **Vakit**, S. 259, 1907.

“Bolşevik Hareketi ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 2287, 1917.

“Boykot Fikri ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 198, 1907.

“Bubiler Hakkında”, **Vakit**, S. 758, 1911.

“Bunun Bir Sonu Bulur Mu?”, **Vakit**, S. 227, 1907.

“Bügülme Dârümuallimîni”, **Vakit**, S. 548, 1909.

“Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1817, 1917.

“Büyük Vakalar Münasebetiyle” **Vakit**, S. 2191, 1917.

“Cıyuluş”, **Vakit**, S. 2002, 1917.

Çingiz, “Vakit’ga Cevab”, **Tan Yıldızı**, S. 7, 1906.

Çingiz, “Müslüman İttifakı”, **Tan Yıldızı**, S. 29, 1906.

“Dahi Til Meselesi”, **Vakit**, S. 197, 1907.

“Dahilî”, **Şura**, S. 1, 1908.

“Dahilî Fitne Kuzgalu”, **Vakit**, S. 2278, 1917.

“Dâhilî Haberler: Ufa Müslümanları”, **Koyaş**, S. 1098, 1917.

“Dârümuallimîn ve Dârümuallimât”, **Vakit**, S. 828, 1911.

“Dördüncü Duma ve Kazaklar”, **Vakit**, S. 802, 1911.

“Dördüncü Duma ve Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1240, 1913.

“Duma Azaları”, **Vakit**, S.17, 1906.

“Duma Niçek Taratıldı”, **Vakit**, S. 51, 1906.

“Duma Taratıldı: Yana Yana Tugan Koyaş Batdı”, **Musulmanskiy Mir**, S. 16, 1906.

“Duma’da Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 132, 1907.

“Duma’dan Niler Kütemiz?”, **Vakit**, S. 381, 1908.

“Dumaga Kimlerni Saylarga Kirek”, **Vakit**, S. 122, 1907.

Ebu’l Nakib el-Tünteri, “Medrese Programı”, **Din ve Maişet**, S. 21, 1914.

“Edebsizlikni Artdıra Bara”, **Vakit**, S. 290, 1908.

Efgânî, Cemaleddin, “Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi”, Çev. Resulzade Mehmed Emin, **Türk Yurdu**, 1328, C. III, S. 2, s.45-55.

El-Kerimî, Muhammed Fatih, “Makalât”, **Kazan Muhbiri**, S. 6, 1905.

Emirhan, Fatih, “3. İyun Kanunu ve Partiyalar”, **El- İslah**, S. 2, 1907.

- Emirhan, Fatih, “3. İyun Kanunu ve Partiyalar”, **El- İslah**, S. 3, 1907.
- Emirhan, Fatih, “3. Duma”, **El- İslah**, S. 4, 1907.
- “Eski Hem Yeni Mesele”, **Vakit**, S. 179, 1907.
- F., “Medeni Küç Kirek: Kütübhanemiz”, **Yul**, S. 7, 1924.
- F., “Meskev Kineş Meclisinde”, **Vakit**, S. 2271, 1917.
- F., “Türlü Yerde Türlü Mantık”, **Vakit**, S. 1766, 1915.
- F.K., “Biz ve Anlar”, **Vakit**, S. 1313, 1913.
- F.K., “Buhara ve Hive”, **Vakit**, S. 792, 1911.
- F.K., “Cenub Şarki İttifak ve Müslümanlar”, **Yana Vakit**, S. 17, 1917.
- F.K., “Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtımız Bulacak mı?”, **Vakit**, S. 906, 1912.
- F.K., “Dördüncü Duma Hazırlıkları”, **Vakit**, S. 938, 1912.
- F.K., “Güzel Hatıralar”, **Şura**, S. 14, 1914.
- F.K., “Hukuk İçün”, **Vakit**, S. 794, 1911.
- F.K., “İslahat-ı Dinîye”, **Vakit**, S. 1308, 1913.
- F.K., “İptidai Talim ve Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 2161, 1917.
- F.K., “İski Mesele Hakkında Bir İki Söz”, **Vakit**, S. 808, 1911.
- F.K., “Kineş Meclisi Bulmi Kalu Münaseberiyle”, **Vakit**, S. 1363, 1913.
- F.K., “Kineş Meclisi Hakkında”, **Vakit**, S. 1348, 1913.
- F.K., “Kurslar Hakkında”, **Vakit**, S. 1465, 1914.
- F.K., “Mahmud Esad Efendi Orenburg’da III”, **Vakit**, S. 1265, 1913.
- F.K., “Miras Taksimi”, **Vakit**, S. 805, 1911.

- F.K., “Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1938, 1915.
- F.K., “Müslüman İttifakı: Petersburg’da Müslümanlar Nişliler”, **Vakit**, S. 158, 1907.
- F.K., “Müslümanlar ve Rusya Makalesine Dair”, **Vakit**, S. 811, 1911.
- F.K., “Müslümanlarda Maârif”, **Vakit**, S. 877, 1911.
- F.K., “Ni Kütemiz”, **Vakit**, S. 24, 1906.
- F.K., “Niçek Vakıf İterge”, **Vakit**, S. 975, 1912.
- F.K., “Okuyuculara Yardım İşi”, **Vakit**, S. 972, 1912.
- F.K., “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, S. 12, 1908.
- F.K., “Peterburg Teessüratı I”, **Vakit**, S. 1420, 1914.
- F.K., “Peterburg Teessüratı V”, **Vakit**, S.1430, 1914.
- F.K., “Peterburg Teessüratı VI”, **Vakit**, S. 1431, 1914.
- F.K., “Petersburg’da Müslümanlar: İttifak ve Fraksiya”, **Vakit**, S. 159, 1907.
- F.K., “Petersburg’da Müslümanlar”, **Vakit**, S. 174, 1907.
- F.K., “Peterburgdan I”, **Vakit**, S. 1423, 1914.
- F.K., “Tatarlar ve Sevdegerler I”, **Vakit**, S. 799, 1911.
- F.K., “Tatarlar ve Sevdegerlik II”, **Vakit**, S. 800, 1911.
- F.K., “Tatarlar ve Sevdegerlik III”, **Vakit**, S. 802, 1911.
- F.K., “Tatarlar ve Sevdegerlik IV”, **Vakit**, S. 810, 1911.
- F.K., “Tilszilik Faciası”, **Şura**, S. 13, 1914.
- F.K., “Türk Hanımları”, **Şura**, S. 15, 1909.
- F. K., “Türk-Tatar Kavimleri”, **Vakit**, S. 1943, 1915.

- F. K., “Ufa’da Bir Niçe Kün I”, **Vakit**, S. 1325, 1913.
- F.K., “Ufa’da Muallimler Kursu Açılı Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1778, 1915.
- F.K., “Unaysız Hallerimizden Birisi”, **Vakit**, S. 973, 1912.
- F.K., “Ümid Prahodunda”, **Vakit**, S. 343, 1908.
- F.K., “Vamberi Hatırası”, **Vakit**, S. 1288, 1913.
- F.K., “Yaponya ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 27, 1906.
- F.K., “Yaş Türkler II”, **Vakit**, S. 344, 1908.
- F. K., “Yeni Zaman Mektepleri”, **Vakit**, S. 1386, 1914.
- F.K., “Yolda ve Ufa’da”, **Vakit**, S. 764, 1911.
- F.K., “Zur Üzgeriş Künlerinde”, **Vakit**, S. 2187, 1917.
- [F.K.], “Darümuallimin Kamiteti Nişli?”, **Vakit**, S. 1777, 1915.
- [F.K.], “İptidai Talim I”, **Vakit**, S. 422, 1909.
- [F.K.], “Kineş Meclisi Aldında”, **Vakit**, S. 1359, 1913.
- [F.K.], “Korku”, **Vakit**, S. 381, 1908.
- [F.K.], “Mahalli Tiller”, **Vakit**, S. 465, 1909.
- [F.K.], “Müsavat, Hukuk Bar mı?”, **Vakit**, S. 681, 1910.
- [F.K.], “Müslüman Fraksiyası ve Ana Muavenet”, **Vakit**, S. 404, 1908.
- [F.K.], “Müslüman Fraksiyası ve Duhovnyı Sabranıyamız Nişliler”, **Vakit**, S. 2189, 1917.
- [F.K.], “Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi I, **Vakit**, S. 657, 1910.
- [F.K.], “Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi II”, **Vakit**, S. 658, 1910.
- [F.K.], “Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi III”, **Vakit**, S. 659, 1910.

- [F.K.], “Müslümanlar İttifakı”, **Vakit**, S. 72, 1906.
- [F.K.], “Müslümanlar ve İdare-i Meşruta”, **Vakit**, S. 282, 1908.
- [F.K.], “Müslümanlar ve İdare-i Ruhanîye”, **Vakit**, S. 1403, 1914.
- [F.K.], “Müslümanlar ve Rusya”, **Vakit**, S. 700, 1910.
- [F.K.], “Orenburg 29”, **Vakit**, S. 43, 1906
- [F.K.], “Orenburg April 23”, **Vakit**, S. 18, 1906
- [F.K.], “Orenburg Sentyabır 18”, **Vakit**, S. 1038, 1912.
- [F.K.], “Petersburg’da Müslümanlar”, **Vakit**, S. 161, 1907.
- [F.K.], “Teftiş Aldında”, **Vakit**, S. 701, 1910.
- [F.K.], “Teftiş Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 704, 1910.
- [F.K.], “Vakitli Kuzgalgan Bir Mesele”, **Vakit**, S. 1740, 1915.
- Fahreddin, Rızaeddin, “Şeyh Cemaleddin III”, 1917, **Şura**, S. 16, s.361-365.
- “Felyaton”, **Vakit**, S. 56, 1906.
- “Ferman-ı Âli”, **Vakit**, S. 49, 1906.
- “Fitne Basıldı mı?”, **Vakit**, S. 2280, 1917.
- “Fitneçilik”, **Vakit**, S. 720, 1911.
- G. A., “Orenburg’dan Mektup”, **Tercüman**, S. 4, 1897.
- G. Can İbrahimof, “Yana Eser”, **Vakit**, S. 877, 1911.
- “G. Duma’da Talim-i Umumi Meselesi”, **Vakit**, S. 702, 1910.
- “G. Kerimof Matbaası”, **Tercüman**, S. 21, 1902.
- “Gani Bay Hüseyinof”, **Vakit**, S. 1065, 1912.

- G. L. “Üç Syezdnin Umumi Meclisi” **Yıldız**, S. 1817, 1917.
- G. L., “Üç Syezdnin Umumi Meclisi”, **Yıldız**, S. 1818, 1917.
- G. L. “Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1822, 1917.
- G. L. “Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1823, 1917.
- G. L., “Bütün Rusya Müslümanlarını İkinci Syezdi”, **Yıldız**, S. 1825, 1917.
- Gafuri, Ali Asgar, “Bozokluk’da Muallimler Ciyuluşu ve Gani Bay’nın Hasiyetleri”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.145-148.
- Gaspirinski, İsmail, “Maşinalı Mektep”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.126-128.
- Gasprinski, İsmail, “Türk Yurdcularına”, Türk Yurdu, C. I, S. 8, 1327, s.236-240.
- “Gasudarstvennyy Duma”, **Vakit**, S. 686, 1910.
- “Gasudarstvennyy Duma”, **Vakit**, S. 688, 1910.
- Gısmeti, “Peterburgda Şark Kiçesi”, **Yıldız**, S. 1124, 1914.
- Gısmeti, “Büyüklerimiz”, **Yıldız**, S. 1129, 1914.
- Gısmeti, “Büyüklerimiz II”, **Yıldız**, S. 1130, 1914.
- “Graf Vitte ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 89, 1906.
- “Halk Vekilleri ve Hükümet”, **Vakit**, S. 1186, 1913.
- “Hitabname”, **Vakit**, S. 2193, 1917.
- “Hususi Telegram”, **Vakit**, S. 2264, 1917.
- “Hükümet Almaşuvı”, **Vakit**, S. 745, 1911.
- “Hükümet ve İslâm Mektepleri”, **Vakit**, S. 176, 1907.

“Hüner Mektebi Açığa Fatıha Meclisi”, **Vakit**, S. 1378, 1913.

İbrahim, Abdürreşid, “Merhum Gani Bay Hakkında Hatıralarım ve Anın Sözleri”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913, s.129-134.

İbrahim, Abdürreşid, “Rusya’da Hüseyinof Biraderleri”, **Teârûf-i Müslimîn**, 1326, C. I, S. 14, s.228,229.

İbrahim, Molla Eyüb, “Kargalı’da Dokuzuncu Mahalle Medresesi, Muallimler İçin Caygı Sınıflar, Kargalı’da Kızlar Mektebi”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913, s.216-229.

“İdareden”, **Vakit**, S. 2286, 1917.

“İdarege Mektuplar”, **Vakit**, S. 2286, 1917.

“İkinci Meclis-i Kebir-i İslâmiye”, **Tercüman**, S. 106, 1905.

“İkinci Müslüman Syezdi”, **Vakit**, S. 2247, 1917.

“İkinci Umumi Müslüman Syezdi Hakkında”, **Vakit**, S. 2247, 1917.

İlmînî, G., “Medeniyet Şerefine”, **Din ve Maişet**, S. 37, 1914.

“İnarodisler ve Misyonirlik”, **Vakit**, S. 205, 1907.

“İnarodislerni Talim Meselesi”, **Vakit**, S. 743, 1911.

“İnkılap ve Biz II”, **Koyaş**, S. 1090, 1917.

“İnkılap ve Biz IV”, **Koyaş**, S. 1092, 1917.

“İnkılap ve Biz IX”, **Koyaş**, S. 1097, 1917.

“İnkılap ve Biz XII”, **Koyaş**, S. 1101, 1917.

“İnkılap ve Biz XIII”, **Koyaş**, S. 1103, 1917

“İptidai Talim Meselesinde”, **Vakit**, S. 675, 1910.

- İshakî, Ayaz, “Rusya Müslümanları”, **Sırat-ı Müstakim**, 1325, C. II, S. 51, s.398,399.
- İsmail, “Nedve-i Umumî” **Tercüman**, S. 56, 1907.
- “İsmail Bek Gasprinskini Kimler Niçek Tanıylar?”, **Vakit**, S. 312, 1908.
- “İstanbul Mektepleri”, **Vakit**, S. 192, 1907.
- “İstanbul’da Müslüman Hatunların Tahkirge Karşı Protist”, **Vakit**, S.1107, 1913.
- “İstanbul’da Rusyalı İslâm Talebe Kulübü”, **Teârûf-i Müslimîn**, C. I, S. 24, 1326.
- “İttifak İdare-i Merkezîyesinin Birinci Celsesi”, **Ülfet**, S. 48, 1906.
- “İttifak-ı Müslimin”, **Yıldız**, S. 32, 1906.
- “İttifak-ı Müslimin”, **Yıldız**, S. 33, 1906.
- “İttifak-ı Müslimin Hizbi”, **Yıldız**, S. 35, 1906.
- “İttifak-ı Müslimin Meclisi”, **Yıldız**, S. 34, 1906.
- K., “Meskev’de Matbuat Bayramı Münasebetiyle Birilgen Ziyafet Meclisi”, **Söz**, S. 9, 1915.
- “K Vaprosu o Panislamizma”, **Mir İslama**, G. II, T. II, Vıpusk II, 1913.
- “Kaditler Syezdinde”, **Yıldız**, S. 1779, 1917.
- Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 1, 1908.
- Kart İşçi, “Köreşçi İşçige”, **İşçiler Dünyası**, S. 23, 1919.
- “Kayusuna İşanayak?”, **Vakit**, S. 98, 1906.
- “Kazan 19 İyun”, **Tan Yıldızı**, S. 10, 1906.
- “Kazan Haberleri”, **El-İslah**, S. 12, 1907.
- Kerimof, F, “Yana Eser” Makalesi Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 885, 1911.
- (Kerimi), Muhammed Fatih, “Tançılarga Cevab”, **Vakit**, S. 37, 1906.

- Kerimî, Fatih, “Tercüman Hatıraları-Gaspirinski’nin Hatları”, **Vakit**, S. 313, 1908.
- Kerimî, Fatih, “Medrese-i Hüseyiniye”, **Vakit**, S. 385, 1908.
- Kerimî, Fatih, “Medrese-i Hüseyiniye II”, **Vakit**, S. 386, 1908.
- Kerimî, Fatih, “Hamidcan Efendi Arabof”, **Vakit**, S. 466, 1909.
- Kerimî, Fatih, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü”, **Türk Yurdu**, C. III, S. 6, 27 Kânûn-ı Evvel 1328.
- Kerimî, Fatih, “Orenburg Bürosuna Karşı Hareket”, **Vakit**, S. 2204, 1917.
- Kerimî, Fatih, “Şair Akmulla Turında”, **Biznin Yul**, S. 6-7, 1928.
- Kerimof, Fatih, “Müftü ve Millet”, **Vakit**, S. 27, 1906.
- Kerimof, Muhammed Fatih, “Müslüman İttifakı”, **Vakit**, S. 191, 1907.
- Kerimof, Fatih, “Kim İdi Şakir Efendi?”, **Vakit**, S. 944, 1912.
- Kerimof, Fatih, “Kız Mekteplerinde Kol Hünerleri”, **Vakit**, S. 1190, 1913.
- Kerimof, Fatih, “Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Birsisi: Merhum Abdülgani Bay Hüseyinof”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913.
- Kerimof, Fatih, “Büyük Milli Matem”, **Vakit**, S. 1583, 1914.
- Kerimof, Fatih, “Bügülme Uyezi Müslümanlarına”, **Vakit**, S. 2280, 1917.
- Kerimof, Fatih, “Kiçkene Bir İzah” **Yana Vakit**, S.1, 1917.
- Kerimof, Fatih, “Orenburg Müslümanlarına”, **Yana Vakit**, S. 5, 1917.
- “Kırım Faciası” **Yana Vakit**, S. 37, 1918.
- “Kızıl İstibdat”, **Vakit**, S. 2292, 1917.
- “Kilecek Duma ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 105, 1906.

“Kimler Saylanur”, **Vakit**, S. 228, 1907.

“Kimlerini Saylarga”, **Vakit**, S. 2248, 1917.

“Kiyim Hakkında”, **Din ve Maişet**, S. 6, 1908.

Korsaklı, “Korsak”, **Vakit**, S. 31, 1906.

Korsaksız, “Korsak”, **Tan Yıldızı**, S. 3, 1906.

L. “Vıborg Hitapnamesi ve Müslüman Deputatlar”, **Vakit**, S.259, 1907.

“Mahallî Haber: Bir Cihetten Teessüf ve Bir Cihetten Teşekkür”, **Musulmanskiy Mir**, S. 4, 1906.

“Mahallî Haberler”, **Vakit**, S. 2282, 1917.

“Mahallî Haberler”, **Vakit**, S. 2283, 1917.

Mahmudof, H. D., “Rusya Müslümanlarının Hattı Harekâtları”, **Vakit**, S. 2005, 1916.

Mahmudof, H. D., “Rusya Müslümanlarının Hattı Harekâtları”, **Vakit**, S. 2006, 1916.

Maksudî, Hadi, “Zur Üzgereşler”, **Yıldız**, S. 1763, 1917.

Maksudî, Hadi, “Zur İnkılap”, **Yıldız**, S. 1769, 1917.

Maksudî, Hadî, “Cumhuriyet Neyden İbarettir”, **Yıldız**, S. 1773, 1917.

Maksudî, Hadî, “Rusya’da Partiyeler”, **Yıldız**, S. 1777, 1917.

Maksudî, Hadi, “Medeni Muhtariyatımız” **Yıldız**, S. 1817, 1917.

Maksudî, Sadri, “Fatih Efendi Kerimof”, **Yıldız**, S. 734, 1911.

Maksudî, Sadri, “Dumada Müslümanlar Fraksiyası”, **Yıldız**, S. 110, 1907.

Maksudî, Sadri, “Hazırgı Siyasî Ahval İçinde Vazifemiz”, **Vakit**, S. 2187, 1917.

Maksudî, Sadri, “Millî Syezd Niçün Kirek”, **Vakit**, S. 2192, 1917.

- Maksudî, Sadri, “Millî Syezd Ne Revişde Cıyılurğa Tiyüş”, **Vakit**, S. 2193, 1917.
- “(Manşet)”, **Vakit**, S. 127, 1907.
- “Matbuat Musahabesi”, **Vakit**, S. 178, 1907.
- “Medrese-i Hüseyniye’nin Açılı Resmi ve Hasan Ata Kazının Nutku”, **Vakit**, S. 531, 1910.
- “Medrese-i Hüseyniye’nin İdaresi”, **Vakit**, S. 498, 1909.
- “Medrese-i Hüseyniye Programı”, **Vakit**, S. 57, 1906.
- “Medrese-i Hüseyniye’nin İdaresi”, **Vakit**, S. 498, 1909.
- “Medrese-i Hüseyniye Hakkında İdil Gazetesine Tashih”, **Vakit**, S. 518, 1909.
- “Mektepler ve Muallimler”, **Vakit**, S. 433, 1909.
- “Memleketteki Almaşnular Münasebeti Bilen”, **Koyaş**, S. 1088, 1917.
- “Merhum Ahmed Bay”, **Vakit**, S. 113, 1906.
- “Merhum Eyüp Hazret İbrahimof”, **Vakit**, S. 2253, 1917.
- “Merhum Şakir Efendi Remiyef”, **Vakit**, S. 1154, 1913.
- “Meskev Haberleri: “Vakit” Gazitesini On Yıllığı”, **Söz**, S. 27, 1916.
- “Meskev Müslümanlarının Tilekleri”, **Koyaş**, S. 1089, 1917.
- “Meskevde Bütün Rusya Müslümanları Syezdi”, **Koyaş**, S. 1116, 1917.
- “Meskevde Bütün Rusya Müslümanlarının Syezdi”, **Koyaş**, S. 1120, 1917.
- “Meskevde Müslüman Syezdi Aldından”, **Koyaş**, S.1115, 1917.
- “Mihail Beğ’in Tercümelere”, **Vakit**, S. 204, 1907.
- Mir İslama**, G. II, T. II, Vıpusk I, 1913.
- Mir İslama**, G. II, T. II, Vıpusk VIII, 1913.

Mir İslama, G. II, T. II, Vıpusk IX, 1913.

Muallim Nimetullah Kuzambeyef, “Aykab” Jurnalı Hakkında”, **Vakit**, S. 1792, 1915.

Muaallim Vambery Hazretlerinin “Kazan Muhbiri”ne Yazgan Hattı”, **Kazan Muhbiri**, S. 116, 1906.

“Muallim ve Muallimelerimizni Şehâdetnâmeli İtü Meselesi”, **Vakit**, S. 1459, 1914.

“Muallimler Meselesi”, **Vakit**, S. 310, 1908.

“Muhammed Şakir Remiyev”, **Şura**, S. 6, 1913.

Muhammedof, Şakir, “Orenburg Cıyılışı”, **Kazan Muhbiri**, S. 21, 1905.

Muhbir, “Almaşnu Künlerinde Müslümanlar”, **Vakit**, S. 2198, 1917.

“Muzika ve Drama Cemiyeti”, **Vakit**, S. 2132, 1916.

Müdekkik, “Dikkat İdilsün”, **Din ve Maişet**, S. 24, 1914.

“Musulmanskaya Pressa o Vamberi”, **Mir İslama**, 1913, G. II, Vıpusk X.

“Müslüman Bürolarının Kineş Meclisi”, **Vakit**, S. 2206, 1917.

“Müslüman Bürolarının Kineş Meclisi”, **Vakit**, S.2209, 1917.

“Müslüman Dârümuallimînleri ve Rus Matbuatı”, **Vakit**, S. 473, 1909.

“Müslüman Fraksiyası ve Deputatlar”, **Vakit**, S. 1000, 1912.

“Müslüman İttifakı”, **Vakit**, S. 122, 1907.

“Müslüman İttifakı”, **Vakit**, S. 157, 1907.

“Müslüman İttifakı”, **Vakit**, S. 197, 1907.

“Müslüman İttifakı’na Biznin Karaşımız”, **Tan Yıldızı**, S. 36, 1906.

“Müslüman İttifakı’nın İdare-i Merkezîyesi Tarafından”, **Vakit**, S. 108, 1906.

- “Müslüman Matbuatı”, **Vakit**, S.138, 1907.
- “Müslüman Mektepleri Korkunçtadır”, **Vakit**, S. 168, 1907.
- “Müslüman Partisi”, **Vakit**, S. 107, 1906.
- “Müslüman Syezdi”, **Vakit**, S. 63, 1906.
- “Müslüman Syezdi Hakkında”, **Vakit**, S. 2204, 1917.
- “Müslüman Syezdindeki Teessürat”, **Vakit**, S.2261, 1917.
- “Müslüman Vıborşiklerin Dikkatine”, **Vakit**, S. 229, 1907.
- “Müslümanlar Hakkında Rusya Gazetesi III”, **Vakit**, S. 1188, 1913.
- “Müslümanlar İttifakı-Birleşmek ve İttihadı”, **Ülfet**, S. 8, 1906.
- “Müslümanlar Protisti”, **Koyaş**, S. 1103, 1917.
- “Müslümanlar ve Rusya”, **Vakit**, S. 698, 1910.
- “Müslümanlar ve Rusya”, **Vakit**, S. 809, 1911.
- “Müslümanlarga İdare-i Ruhanîye Kirek Mi?”, **Vakit**, S. 1402, 1914.
- “Müslümanların Beyanatı”, **Vakit**, S. 2273, 1917.
- “Nişlerge Kirek”, **Vakit**, S.73, 1906.
- “Novoye Vremya” ve “Rusya” Gazeteleri”, **Vakit**, S.217, 1907.
- “Novoye Vremya’nın Hayelleri”, **Vakit**, S. 266, 1908.
- “Obzor Musulmanskoy Jizn; Tısayıy Nomer Gazetı “Yolduz”, **Mir İslama**, G. II, T. II, Vıpusk VI, 1913.
- “Okuçı Müslümanlarga Yardım İçün Orenburg Cemiyeti”, **Mektep**, 1912, s.181-183.
- “Okuyucularımızga İhtar”, **Vakit**, S. 25, 1906.

- “Orenburg”, **Tercüman**, S. 31, 1896.
- “Orenburg 13 Oktyabr”, **Vakit**, S. 231, 1907.
- “Orenburg April 23”, **Vakit**, S. 18, 1906.
- “Orenburg-Bozokluk Frontunda”, **Yana Vakit**, S. 18, 1917.
- “Orenburg Gubernasında Saylav”, **Vakit**, S. 221, 1907.
- “Orenburg Guberna Tatarlarının Syezdi” **Başkurd**, S. 10, 1917.
- “Orenburg Haberleri”, **Din ve Maişet**, S. 37, 1909.
- “Orenburg Haberleri”, **Din ve Maişet**, S. 8, 1911.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 6, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 18, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 27, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 32, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 52, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 56, 1906.
- “Orenburg Haberleri: Üçüncü İslam Cemiyeti”, **Vakit**, S. 60, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 92, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 108, 1906.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 121, 1907.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 122, 1907.
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 127, 1907
- “Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 131, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 133, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 136, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 184, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 221, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 222, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 225, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 249, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 257, 1907.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 384, 1908.

“Orenburg Haberleri: Ahmed Bay Vakfi”, **Vakit**, s. 391, 1908.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 520, 1908.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 592, 1910.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 677, 1910.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 904, 1912.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 982, 1912.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1040, 1912.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1041, 1912.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1042, 1912.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1046, 1912.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1113, 1913.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1261, 1913.

“Orenburg Haberleri: Hazırlık Mektebi”, **Vakit**, S. 1268, 1913.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1289, 1913.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 1302, 1913.

“Orenburg Haberleri: Orenburg Müslüman Bürosu Tarafından Etrafıya Yıberilgen Tilgram”,
Vakit, S. 2191, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2191, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2196, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2204, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2211, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2226, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2232, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2249, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2267, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2287, 1917.

“Orenburg Haberleri”, **Vakit**, S. 2289, 1917.

“Orenburg İyul 2”, **Vakit**, S. 44, 1906.

“Orenburg İyul 4” **Vakit**, S. 999, 1912.

“Orenburg Mart 15”, **Vakit**, S. 6. 1906.

“Orenburg Müslüman Cemiyeti”, **Vakit**, S.2127, 1916.

“Orenburg Müslüman Muzika ve Drama Cemiyeti”, **Vakit**, S. 2120, 1916.

“Orenburg Müslümanlarına Hitap”, **Vakit**, S. 12, 1906.

“Orenburg Müslümanlarının Cıyuluşları”, **Vakit**, S. 2190, 1917.

“Orenburg Müslümanlarının Cıyuluşları”, **Vakit**, S. 2196, 1917.

“Orenburg Müslümanlarının Konsititsiyun-Demokrat Partiyesi ile Birge Hareket İtevləri”,
Vakit, S.11, 1906.

“Orenburg Müslümanların Uyuşdıru Meselesi”, **Yana Vakit**, S. 82, 1918.

“Orenburg Oktyabr 24”, **Vakit**, S. 90, 1906.

“Orenburg Sentyabr 7”, **Vakit**, S. 1032, 1912.

“Orenburg Sentyabr 10”, **Vakit**, S. 2283, 1917.

“Orenburg Sentyabr 18”, **Vakit**, S. 1038, 1912.

“Orenburg Şehrinde Kitaphane ve Kiraathane”, **Vakit**, S. 83, 1906.

“Orenburgda 11-12 Mart Cıyuluşları ve Hürriyet Bayramı”, **Vakit**, S. 2193, 1917.

“Orenburg’da Yana Vakit Gazetesi”, **Turmuş**, S. 752, 1917.

“Orenburg’da Zur Cıyuluş Hem Nümayiş”, **Vakit**, S. 2226, 1917.

“Orenburg’dan: İyun 5’inde Arenburg’dagı İşçiler Cemiyetinden Fatih Kerimog’ga Açık
Hat”, **Tan Yıldızı**, S. 8, 1906.

Orenburglu, “Orenburg’dan”, **Kazan Muhbiri**, S. 22, 1906.

“Öç Alı”, **Vakit**, S. 259, 1907.

“Öz Maişetimizden”, **Vakit**, S. 121, 1907.

“Padişahın Manifesti”, **Vakit**, S. 179, 1907.

“Peterburg Cemiyeti”, **Vakit**, S. 2, 1906.

“Petersburg Ahundu’nun Vefatı”, **Sırât-ı Müstakim** C. VI, S. 142, 12 Mayıs 1327, s.191.

- “Peterburg’da Rusça Gazete”, **Yıldız**, S. 121, 1907.
- “Petersburg’da Rusça Müslüman Gazetesi”, **Vakit**, S. 171, 1907.
- “Petrograd Mektupları: Birinci Adım”, **Koyaş**, S. 1099, 1917.
- “Profesör Vambery ve Rusya Müslümanları”, **Vakit**, S. 119, 1907.
- Refik, M, “Miting-Zur Cıyuluş”, **Vakit**, S. 2233, 1917.
- “Ruslarda Milliyet Hissi”, **Vakit**, S. 203, 1907.
- “Rusya” hem “Vakit”, **Vakit**, S. 207, 1907.
- “Rusya Matbuatı ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 696, 1910.
- “Rusya Müslümanları İttifakı”, **Tan Yıldızı**, S. 3, 1906.
- “Rusya Müslümanları İttifakı’nın Muvakkat Kamisiyası Tarafından”, **Kazan Muhbiri**, S. 239, 1907.
- “Rusya Müslümanları İttifakı’nın “Muvakkat Komisiya”sı Tarafından”, **Yıldız**, S. 141, 1907.
- “Rusya Müslümanları Tarafından Çıkarılğan Gazete ve Journaller”, **Vakit**, S.1961, 1916.
- “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S. 1, 1908.
- “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S. 4, 1908.
- “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maârif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S. 6, 1908.
- “Rusya Müslümanlarının Umumi Syezdni Cıyu Hakkında Düstur”, **Vakit**, S. 2208, 1917.
- “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., **Şura**, S. 7, 1908.
- “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., **Şura**, S. 10, 1908.
- “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., **Şura**, S. 16, 1908.
- “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, Çev. F.K., **Şura**, S. 17, 1908.

“Rusya’da Müslüman Meselesi”, Çev. F.K., **Şura**, S. 8, 1910.

“Rusya Türkleri ve Novoye Vremya”, **Vakit**, S. 40, 1906.

“Rusya ve Türkiye”, **Vakit**, S. 783, 1911.

S. G, “Başkurt Harekâtı”, **Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Komiseriyatı Muhbiri**, S. 12, 1918.

S. G, “Başkurt Harekâtı”, **Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Komiseriyatı Muhbiri**, S. 13, 1918.

Said, Kerim, “İhtilal Hem İrek Günleri” **Koyaş**, S. 1091, 1917.

Samoyloviça, A., “Peçat Russkih Musulman, Osmanskaya Peçat v Turtsii”, **Mir İslama**, 1912, G. 1, T. 1, Vıpusk III.

“Saylavçı Müslümanlarga Hitap”, **Vakit**, S. 222, 1907.

“Saylavlar”, **Vakit**, S. 10, 1906.

“Songı Vakıalar, **Vakit**, S. 2286, 1917.

“Syezd Hazırlığı”, **Vakit**, S. 2195, 1917.

Ş. A., “Matbuat Kanunu”, **Kazan Muhbiri**, S. 10, 1905.

Şeref, Burhan, “Talekler”, **Şura**, 1917, S. 10, s.236-239.

Şeref, Burhan, “Medrese-i Hüseyiniye ve Musa Efendi”, **Vakit**, S. 559, 1909.

Şeref, Burhan, “Meskev Kineş Meclisinde”, **Vakit**, S. 2272, 1917.

Şeref, Burhan, “Meskev Kineş Meclisinde”, **Vakit**, S. 2273, 1917.

Şerif, Âlim Alaaddin, “Kazan Müslüman Muteberanının Cıyuluşı” **Koyaş**, S. 1097, 1917.

Şerif, Âlim Alaaddin, “Kazan Müslüman Muteberanının Cıyuluşı” **Koyaş**, S. 1098, 1917.

“Şeyh Cemaleddin Efgânî ve İttihad-ı İslâm Fikri”, **Vakit**, S. 1212, 1913.

T. S., “Orenburg’dan Yazalar”, **Kazan Muhbiri**, S. 16, 1905.

Talebelerden, “Peterburg Mihmanları”, **Ülfet**, S. 6, 1906.

“Tatar Gazeteleri”, **Tan Yıldızı**, S. 1, 1906.

“Tatar Gazeteleri Niçün Biteler”, **Vakit**, S. 223, 1907.

“Tatarlar Hakkında”, **Vakit**, S. 510, 1909.

“Tatarlar ve Politika”, **Vakit**, S. 250, 1907.

Tercüman Okuçu, “Tercüman’a Veda”, **Din ve Maişet**, S. 49, 1907.

Tercümanî, Molla Keşşaf, “Tiatır Hakkında”, **Dünya ve Maişet**, S. 3, 1907.

Timurbay, El-Hac, “Dumadağı Müslüman Tilleri”, **Yıldız**, S. 116, 1907.

Tukin, Fazıl, “Bügülme Uyezinde Mektebler”, **El-İslah**, S. 24, 1908.

“Türk Ocağı’nda Ziyafet”, **Tercüman**, S. 8, 1913.

“Türkistan Millî Hükümeti Taralu”, **Yana Vakit**, S. 37, 1918.

“Türklük Şuûnu”, **Türk Yurdu**, C. III, S. 6, 1913.

“Ulu Almaşnu Künlerinde Müslümanlar”, **Koyaş**, S. 1089, 1917.

“Ulu Manifest”, **Nur**, S. 9, 1905.

“Umum Müslüman Vekillerinin Peterburg’da İçtimai”, **Ülfet**, S. 7, 1906.

“Umum Rusya Müslümanlarının Birinci Syezdi”, **Vakit**, S.2219, 1917.

“Umumi Müslüman Syezdi”, **Vakit**, S. 2218, 1917.

Uzun Kulak, “Öteden-Beriden”, **Vakit**, S. 22, 1906.

Uzun Kulak, “Sosyalizm ve İslâm”, **Vakit**, S. 31, 1906.

“Üçüncü Duma”, **Vakit**, S. 216, 1907.

“Üçüncü Duma, Ana Boykot hem Hürriyet Halk Partisi”, **Yıldız**, S. 136, 1907.

“Üçüncü Duma ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 186, 1907.

“Üçüncü İslam Cemiyeti”, **Vakit**, S. 56, 1906.

“Ümitsizlenirge Tiyüş mi?”, **Vakit**, S. 29, 1906.

“Vamberi”, **Nur**, S. 52, 1906.

“Vamberi”, **Nur**, S. 56, 1906.

“Vakit İdaresinden”, **Şura**, S. 18, 1917.

“Vakitge Cevap”, **Dünya ve Maişet**, S. 7, 1907.

Vakit Heyet-i İdaresi, “Arz-Teşekkür”, **Vakit**, S.1988, 1916.

“Vakit’nin Müşterileri Dikkatine”, **Orenburg Vilayet Müslüman İşleri Kamiseriyatı Muhbiri**, S. 10, 1918.

Veli, Yarullah, “Fatih Efendi Vakit’ten Niçün Çıkdı?”, **Vakit**, S. 2289, 1917.

Veli, Yarullah, “Yalğançıga Cevap”, **Vakit**, S. 2296, 1917.

Velidî, Cemaleddin, “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? I”, **Vakit**, S. 2196, 1917.

Velidî, Cemaleddin, “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? II”, **Vakit**, S. 2209, 1917.

Velidi, Cemaleddin, “Sosyalizm ve Millet”, **Vakit**, S. 2291, 1917.

Vıborşik, “Orenburg’da Beş Gün”, **Vakit**, S. 135, 1907.

“Vıborşikler”, **Vakit**, S. 13, 1906.

“Yeni Duma”, **Vakit**, S. 52, 1906.

“Yeni Eserler”, **Vakit**, S. 101, 1906.

“Zamanın Ehemmiyeti-Müslümanların Hareketi”, **Ülfet**, S. 2, 1905.

Zeki, Ahmed, “Vamberi”, **Mektep**, 1913, S. 10, s.246-250.

Zeki, Ahmed, “Vamberi: Umum Müslüman hem Türk Halkları Togrusunda”, 1913, **Mektep**, S.11, s.266-276.

Zeki, Velidi, “Kazannın Hazırğı Mevki”, **İl**, S. 1, 1913.

Ziya, “Müslüman Syezdindegi Teessürat”, **Vakit**, S. 2267, 1917.

Ziya, “Müslüman Syezdindegi Teessürat”, **Vakit**, S. 2269, 1917.

Ziya, “Müslüman Syezdindegi Teessürat”, **Vakit**, S. 2273, 1917.

“5. Aprilda Orenburg’da Vıborşik Saylav”, **Vakit**, S. 13, 1906.

“17. Oktyabır Manifesti Niler Belgerte”, Çev. A. Sırtlanof, **Kazan Muhbiri**, S. 9, 1905.

D. İkinci El Kaynaklar

1) Kitaplar

Abdullin, Yahya G., **Djadidizm Sredi Tatar: Voznikoveniye, Razvitiye i İstoriçeskoye Mesto**, Kazan, İman, 1998.

Abdullin, Yahya G., **Tatarskaya Prosvetitelskaya Mısl**, Kazan, İman, 2002.

Acar, Kezban, **Ortaçağ’dan Sovyet Devrimi’ne Rusya**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Akal, Emel, **Müslüman Komünistler; Petrograd-Kazan (1917-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

Akçura, Yusuf, **Zamanımız Avrupa Siyâsî Târihi (Tarih-i Siyâsî Ders Notları 1929-1930-1931- 4. 5. 6. Tedris Seneleri)**, Haz. Erol Kılınç, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2019.

Akçura, Yusuf, **Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018

Akçuraoğlu, Yusuf, **Türk Yılı**, Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Ankara, TTK, 2009.

Anet, Claude, **Günü Gününe Rus İhtilâli**, Çev. Nusret Kuruoğlu, İstanbul, REK-TUR Kitap Servisi, 1969.

Arai, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Arşaruni, A, Gabidullin, H., **Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii**, İzdatelstvo Bezbojnik, 1990.

Aşnin, F. D., Alpatov, V. M., Nasilov, D. M., **Mahvedilmiş Türkoloji**, Çev. Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, ed. Sedat Adıgüzel, Ankara, TTK, 2016.

Avrasya Türkologları Sözlüğü, Haz. Aleksandr Kolesnikov, İlyas Kamalov, C. I, Ankara, TTK, 2011.

Babaoğlu, Resul, **Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)**, Ankara, TTK, 2020

Badcock, Sarah, **Politics and The People in Revolution Russia: A Provincial History**, UK, Cambridge University Press, 2007.

Bennigsen, A, Broxup, M., **The Islamic Threat to The Soviet State**, New York, St. Martin's Press, 1983.

Bennigsen, A, Quequejay, L. C., **Step'te Ezan Sesleri**, Çev. Nezih Uzel, 5.Baskı, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1997.

Benningsen, A, Wimbush, S. Enders., **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm**, Çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Anahtar Kitaplar, 1995.

Bertugan Remiyevler Fenni-Biografik Jiyentık, Haz. Lipon Hemidullin, Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Kazan, Ruhıyat, 2002.

Beşiri, Zarif, **Saylanma Eserler**, Haz. R. Zeydulla, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014.

Bigiyef, Musa Carullah, **Edebiyât-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslâmiyye**, Haz. Ferhat Koca, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Bozkurt, Giray Saynur, **1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2008.

Caine, Barbara, **Biyografi ve Tarih**, Çev. Müge Sözen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Carr, Edward Hallet, **1917 Öncesi ve Sonrası**, Çev. Begüm Adalet, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

Conquest, Robert, **Kirov Cinayeti ve Stalin**, Çev. Gün Zileli, İstanbul, H20 Kitap, 2015.

Çalışkan, Ülkü, **Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)**, İstanbul, Kriter Yayınları, 2019

Denisov, D. N., “Fatih Karimi v Orenburge”, **Tatarı v Orenburgskom Kraye**, Orenburg, OGAY, 2008.

Devlet, Nadir, **1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1998.

Devlet, Nadir, **Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi**, İstanbul, Başlık Yayınları, 2011.

Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 3. Baskı, Ankara, TTK, 2014.

Devletşin, Tamurbek, **Sovyet Tataristan'ı**, Çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Yer ve tarih bilgisi eksik.)

Ediplerebiz, Haz. Reis Daytova-Ravil Rahmani, T. 2, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2009.

Emirhan, Fatih, **Saylanma Eserler İki Tomda**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1958.

Evtuhov, C., Stites, R., **1800'den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler**, Çev. Ahmet Cevdet Aşkın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

Fahredden, Rızaeddin, **Ahmet Midhat Efendi**, Çev. Ömer Küçükmehtemoğlu, İstanbul, Ferfir Yayınları, 2018.

Fahrutdinov, R. R., **Materialı i Dokumentı po İstorii Obşestvenno-Politiçeskovo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917)**, Kazan, KGPU, 1992.

Fahrutdinov, R. R., **Tatarskii Liberalizm v Kontse XIX Naçala XX. veka**. Kazan, Magarif, 1998.

Fatıyh Kerimî Fenni-Biografik Jiyentık, Haz. Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Söleyman Rehimov, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2000.

Fisher, Alan, **Kırım Tatarları**, Çev. Eşref B. Özbilen, İstanbul, Selenge Yayınları, 2009.

Gaffarova, F. Yu, **Sadri Maksudi (1906-1924 Yıllar)**, Kazan, Şkola, 2001.

Gaffarova, F. Yu., **Ahmedhadi Maksudî**, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyase Tarih İnstitutı, 2002.

Gaynettın, Mesgud, **Gasırlar Mirası**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004.

Gaynetdin, Mesgud, **İosıf Akçura**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2015.

Gaynullin, M., **Tatarskaya Liateratura i Publitsistika Naçala XX Veka**, Kazan, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1966.

Gaynullin, M., **Tatarskaya Literatura XIX. Veka**, Kazan, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1975.

Gaynullin, M., **Tatar Edipleri**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1978.

Georgeon, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, Çev. Alev Er, 3. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Gosmanov, M. G., Merdanov, R. F., **Şura Jurnalının Bibliografik Kürsetkeçi**, Kazan, Millî Kitap Neşriyatı, 2000.

Gökçek, Fazıl, **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, 2. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2017.

Gündoğdu, Abdullah, **Ümmetten Millete**, İstanbul, IQ Kültür-Sanat Yayınları, 2007.

Güngör, Ebubekir, **Repressiya: Kırgızistan'da Siyasi Baskı, Sürgün ve Yokediliş (1917-1938)**, Ankara, Bengü Yayınları, 2018.

Hablemitoğlu, Ş, Hablemitoğlu, N., **Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, 2. Baskı, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.

Habutdinov, Aydar, **Millet Orenburgskovo Duhovno Sobraniya v Kontse XVIII-XX. Vekah**, Kazan, İman, 2000.

Hanbikov, Ya. İ., **İz İstorii Pedagogičeskii Mıslı Tatarskovo Naroda**, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1967.

Hanbikov, Ya. İ., **Ruskiye Pedagogi Tatarii i İh Rol v Razvitii Prosveşeniya i Pedagogičeskoy Mıslı Tatarskovo Naroda**, Kazan, Kazanskii Gasudarstvennıy Pedagogičeskii İnstitut, 1968.

- Hasanov, H., **Bolşevistskaya Gazeta Ural**, Kazan, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1967.
- Henetz, Leonid, **Russia on the Eve of Modernity: Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars**, UK, Cambridge, 2008.
- Hesenov, H., **Revolyutsioner Bolşevik Hösein Yamaşev**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1959.
- Hosking, Geoffrey, **Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev. Kezban Acar, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Ilgar, İhsan, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.
- İbrahim, Abdürreşid, **Tercüme-i Halim Ya Ki Başıma Gelenler**, Haz. İsmail Türkoğlu, İstanbul, Mac Medya, 2017.
- İbrahimov, Galimdjan, **Eserler 9 Tomda**, T. 9: Hatlar hem Dokumentlar, Haz. F. İbrahimova, Kazan, Fiker, 2000.
- İshakov, Salavat, **Rossiiskiye Musulmane i Revolyutsiya (1917-1918)**, 2. Baskı, Moskva, SP Mısl, 2004.
- İshakov, S. M., **Pervaya Russkaya Revolyutsiya i Musulmane Rossiiskoy İmperii**, Moskva, İzdatelstvo Sotsialno-Politiçeskaya Mısl, 2007
- İskandarov, Raşit, **Orenburgskiye Tatarı**, Kazan, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan, 2009.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeleri**, Haz. Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, 4. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015.

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015.

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.

İşçi, O Önel, O., **Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü, Harp Yahut İhtilal**, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

Jansen, Marc, Petrov, Nikita., **Stalin'in Baş Celladı Halk Komiseri Nikolay Yezhov**, Çev. Önder Seçkin, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2014.

Kalkan, İbrahim, **Kazakistan'da Siyasî Modernleşmenin Kmklerş (1822-1920)**, İstanbul, Arayış, 2013.

Kanlıdere, Ahmet, **Reform Within Islam: Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.

Kanlıdere, Ahmet, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri**, İstanbul, Dergâh Yayınlar, 2005.

Karimullin, A. G., **Tatarskaya Kniga Naçala XX Veka**, Kazan, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1974.

Keddie, Nikki, **Cemâleddin Efgânî: Siyasî Hayatı**, Çev. Alâeddin Yalçinkaya, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1997.

Kerimî, Fatih, **Avrupa Seyahatnamesi**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001.

Kerimî, Fatih, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001.

Kerimî, Fatih, **Kırım'a Seyahat**, Haz. Hayri Ataş, İstanbul, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2004.

Kerimî, Fatih, **Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler**, Haz. Cihan Çakmak, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016.

Kerimî, Fatih, **Andan Bundan**, Çev. Cihan Çakmak, Ankara, Bengü Yayınları, 2019.

Kerimullin, Ebrar, **Kitap Dünyasına Seyahet**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979.

Kırımer, Cafer Seydahmet, **Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizme ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi**, İstanbul, Pulhan Matbaası, 1948.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara, TTK, 2011.

Liebman, Marcael, **Rus Devrimi: Bolşevik Zaferin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı**, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017.

Maraş, İbrahim, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2002.

Meyer, James H., **Turks Across Empires Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Broderlands 1856-1914**, Oxford, 2014.

Mihaylova, S. M., **Formirovaniye i Razvitiye Prosvetitelstvo Sredi Tatar Povoljya 1800-1861**, Kazan, İzdatelstvo Kazanskovo Universiteta, 1972.

Mihaylova, S. M., **Kazanskii Universitet i Prosveşeniye Narodov Povoljya i Priuralya XIX Vek.**, Kazan, İzdatelstvo Kazanskavo Universiteta, 1979.

Mihaylova, S. M., **İbragim İshakoviç Halfin (1778-1829)**, Kazan, İzdatelstvo Kazanskovo Universiteta, 2002.

Nadir Devlet, **Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar**, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2018.

Öke, Mim Kemal, **Saraydaki Casus: Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**, 6. Baskı, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 2009.

Özalp, Ömer Hakan, **Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin Bin Fahreddin**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001.

Özkan, Murat, **Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara**, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

Padişahın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı, Haz. Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, Ankara, Türk Kızılayı Yayınları, 2013.

Pekmen, Mahir Said, **Fizan Hatıraları**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Ankara, TTK, 2018.

Polunov, Alexander, **Russia in the Nineteenth Century. Autocracy, Reform and Social Change 1814-1914**, Thomas C. Owen, Larissa G. Zakharova (ed.) içinde, Çev. Marshall S. Shatz, New York, Armonk, 2005.

Rabinowitch, Alexander, **Devrime Doğru**, Çev. Serpil Pehlivan, 2. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, 2017.

Rahimkulova, M., **Medrese-i Husainiya v Orenburge**, Orenburg, Yana Vakit, 1997.

Rasstrelye Spiski Moskva 1935-1953 Donskoye Kladbışe, Haz. L. S. Yeremina-A.B. Roginsk, Moskva, İzdatelstvo Prosveşeniye, 2005.

Rauch, Georg Von, **A History of Soviet Russia**, Çev. Peter and Annette Jacobsohn, 4. Edition, New York, Frederick A. Praeger, 1957.

Reed, John, **Dünyayı Sarsan On Gün**, Çev. Aycan Özüpek, Eskişehir, Dorlion Yayınları, 2018.

Resulzade, Mehmet Emin, **Pan-Turanizm ve Kafkasya Meselesi**, Haz. Vügar İmanbeyli, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.

Riasanovsky, Nicholas V., Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, Çev. Figen Dereli, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2016.

RKP. MK. 4. Toplantısı Sultan Galiyev Dava Tutanakları Sultan Galiyev Davası, Çev. Arih Acaroğlu, İlaveler. Erol Cihangir, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2006.

Rorlich, Azade-Ayşe, **Volga Tatarları**, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

Ross, Danielle, **Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusya'sının Oluşumu**, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.

Salihov, R. R, **Uçastie Tatarskogo Predprinimatelstva Rossii v Obşestvenno-Politiçeskih Protsesah Vtoroy Polovini XIX-Naçala XX v.**, Kazan, Akademik Nauk R.T., 2004.

Samatova, Ç. H., **İmperskaya Vlast i Tatarsakaya Şkola vo Vtoroy Polovine XIX. Naçale XX Veka**, Kazan, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2013.

Sibgatullina, Alfina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2014.

Sultanbekov, Bulat, **İz Taynikov Ustorii**, Kazan, Biblioteka Jurnala Kazan, 1995.

Şeleş, Ali, **Cemaleddin Efgânî**, Çev. Mehmet Çelen, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013.

Tatar Edipleri Megrifetçilere (XX. iöz Başı) Biobibliografik Süzlek, Haz. Ramil İslamov-Rife Harrasova, Kazan, G. İbrahimov Til, Edebiyat hem Sengat İnstitutu, 2005.

Tatar Pedagogik Fikere Antologiyası, Haz. F. M. Sultanov, T. I, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014.

Tatariya v Period Velikovo Oktyabrya, Haz. M. K. Muharyamov, Z. İ. Gilmanov, A. M. Zalyalov, Kazan, CCCR Akademik Nauk, , 1970.

Taymas, A. Battal, **Kazanlı Türk Meşhurlarından I Rızaeddin Fahreddinoğlu: Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Zaman Kitapevi, 1958.

Taymas, A. Battal, **Kazanlı Türk Meşhurlarından II: Musa Carullah Bigi: Kişiliği-Fikir Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Zaman Kitabevi, 1958.

Taymas, A. Battal, **Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler: Kişilikleri-Fikir Hayatları ve Eserleri**, İstanbul, Sıralar Matbaası, 1959.

Taymas, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.

Taymas, Abdullah Battal, **1917'den 1919'a Rus İhtilâli'nden Hatıralar I**, 2. Baskı, İstanbul, Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2000.

Togan, Zeki Velidi, **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey**, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1934.

Togan, Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Yayınları, C. I (Batı ve Kuzey Türkistan), 1981.

Togan, Zeki Velidi, **Hâtıralar**, 2. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Togan, Zeki Velidi, **Başkurtların Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Topsakal, İlyas, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018.

Tuna, Mustafa, **Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity 1788-1914**, Cambridge, 2015.

Türkoğlu, İsmail, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000.

Urvetu'l-Vuska Cemaleddin Afganî-Muhammed Abduh, Çev. İbrahim Aydın, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1987.

Usmanov, Mirkasım, **Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX. Yüzyıl)**, Çev. İlyas Kemaloğlu, Janyl Myrza Bapayeva, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2013.

Usmanova, Dilyara, **Musulmanskaya Fraktsiya i Problemi "Svobodı Sovesti" v Gasudarstvennoy Dume Rossii (1906-1917)**, Kazan, 1999.

Validov, Djamalyutdin, **Oçerk İstorii Obraşavannosti i Literaturı Tatar**, Kazan, İman, 1998.

Vambéry, Arminius, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Haz. N. Ahmet Özalp, 6. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2018.

Vernadsky, George, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, 3. Baskı, İstanbul, Selenge, 2015.

Yemelianova, Galina M., **Russia and Islam: A Historical Survey**, Hampshire, Palgrave, 2002.

Yeşilot, Okan, **Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2002.

Yuzeev, Aydar, **Tatarskaya Filosofskaya Mısl Kontsa XVIII-XIX Vekov**, Kazan, İman, 1998.

Walicki, Andrzej, **Rus Düşünce Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

2) Makaleler ve Bildiriler

Abdullin, Yahya G., “Islam in The History of The Volga Kama Bulgars and Tatars”, **Central Asian Survey**, V. 9, No.2, 1990, s.1-11.

Abdullin, Yahya G., “Jeditçelek Herekete Hem Fatih Kerimî”, **Tatarstan**, 1996, S. 5, s.29-36.

Abdulmeneva, H. G., “Djadıdizm: Novometodniye “Medrese Husainiya” i “Jenskaya Şkola Bagbostaniya”, **İslamskoye Obrazobaniye: İstoriya, Sovremennoye Sostoyaniye i Perspektivi Razvitiya**, Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Orenburg, Gozprompeçat, 2010, s.17-21.

Acar, Kezban, “1905 Rus Devrimi’nin Genel Bir Değerlendirmesi”, **Divan**, 2008, C. XIII, S. 24, s.79-88.

Ahmetjanov, Marsel, “Fatih Kerimî Mirasına Yana Sehifeler”,1999, **Kazan Utları**, S. 6, s.177-189.

Ahunov, Azat, “İsmail Bey Gaspirinski: Rusya İmparatorluğunda Bir İnorodets’in Kaderi”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2005, C. II, S. 2, s.7-18.

Alp, Alper, “20. Yüzyıl Başında Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi’nin Rusya Müslümaları Açısından Konumu ve Önemi”, Halit Eren (ed.) içinde, **Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu Kazan, 14-16 Haziran 2012**, İstanbul, IRCICA, 2015, s.15-22.

Bargan, Hüseyin, “Şemseddin Sami ve İdil-Ural Tatarları”, **Türkiyat Mecmuası**, 2016, C. 26/1, s.51-60.

Bedirhan, Yaşar, “XX. Yüzyılda Kazan Türkleri Arasında Eğitim-Öğretim ve Aydınlanma (Maârifçilik) Hareketinin Başlaması ve Bunun Öncüleri”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 2015, C. XIV, S. 53, s.366-379.

Biçer, Ramazan, “Şihâbeddin Mercânî (1818-1889)”, **XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri**, Kemal Sözen-Ali Kürşad Turgut-Sabri Özen (ed.) içinde, İstanbul, Divan Kitap, 2017, s.213-244.

Birecikli, İhsan Burak, “Arnavutluk Tahtı İçin Mücadele: Arnavutluk Prensi Kim Olacak?”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, C. VI, S. 11, 2016, s.123-146.

Bobrovnikov, Vladimir, “Islam in the Russian Empire” **The Cambridge History of Russia: Imperial Russia 1689-1917**”, Dominic Lieven (ed.) içinde, V. II, Cambridge, UK, 2006, p. 202-226.

Campell, Elena I., “The Autocracy and The Muslim Clergy in The Russian Empire (1850-1917)”, **Russian Studies in History**, 2005, V. 44, No. 2, pp.8-29.

Çağatay, Saadet, “Abd-ül-Kayyum Nasırî”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1952, C. X, S. 3-4 (Eylül-Aralık), s.147-160.

Çakmak, Cihan, “İsmail Gaspıralı’nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2014, C. XI, S. 4, s.284-293.

Çakmak, Cihan, “Fatih Kerimî’nin Eserlerinden Hareketle Karışık Dilli Unsurlar”, **Diyalektolog Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, S. 16, s.211-221.

Çakmak, Cihan, “Fatih Kerimî’nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt ile Student ve Nureddin Hoca Hikâyelerinde Ele Alınan Sosyal Temalar”, **Gazi Türkiyat**, 2018, S. 22, s.39-54.

Çakmak, Cihan, “Fatih Kerimî’nin “Ondan Bundan” Adlı Eserinin Fikri Yapısı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2019, C. XII, S. 66, s.36-46.

Çakmak, Cihan, “Fatih Kerimî’nin Eserlerinde Kullandığı Dil Üzerine”, **X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı**, ed. Ferruh Ağca- Adem Koç, Eskişehir, ESOGÜ Basımevi, 2019, s.430-437.

Çolak, İhsan, “Modernization and Cihil Society among Russian and Muslims of the Volga Region”, **IJORS**, 2013, No. 2, s.20-34.

Denisov, D. N., “Rol Orenburgskovo Medrese “Husainiya” v Razvitiı Musulmanskovo Obrazovaniya”, Uçeniye Zapiski Kazanskovo Gasudarstvennovo Universiteta, Gumanitarnıye Nauki, T. 152, 2010, 68-79.

Devlet, Nadir, “Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Zakir Remi (Derdimend)”, **Kazan**, 1971, S. 4, s.32-38.

Dudoignon, Stephane A., “Qadîmiya As a Historiographical Category The Question of Social and Ideological Cleavages Between “Reformist” and “Traditionalist” among The Muslims of Russia and Central Asia in The Early 20 th Century”, **Türkistanda Yenilik Hareketleri ve**

Emirhanov, Ravil, “İsmail Gaspiralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19.yy Sonu-20.yy Başı)”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2005, C. II, S. 3, s.71-83.

Gaynetdinov, Mesgud, “Fatih Keriminen Tuuvına 125 Yıl”, **Miras**, S. 7,8, 1995.

Gabdräfikova, Liliya, “Rol Osmanskoy Kulturu Evropeizatsii Kazanskıh Tatar (Konets XIX-Naçalo XX. VV.)”, **Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii “İstoriya Volgo-Uralskovo Regiona (Ankara 10-12 Oktyabrya 2011)**, İlyas Kemalolu (ed.) içinde, Ankara, İzdaniye Turetskogo İstoriçeskogo Obşestva, T. 2, 2015, s.145-152.

Gatin, A. A., “Tatarskoye Pedagogiçeskoye Obrazovaniye na Rubeje XIX-XX. K Voprosu o Deyatelnosti Pedagogiçeskah Kursov v Kargalah (1899-1901)”, **İslamskoye Obrazobaniye: İstoriya, Sovremennoye Sostoyaniye i Perspektivi Razvitiya**, Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Orenburg, Gozprompeçat, 2010.

Gaynetdinov, Mesgud, “Fatih Kerimî'nin Tuuvına 125 Yıl”, **Miras**, 1995, S. 7-8, s.65-76

Gökçek, Fazıl, "Tatar Edibi Fatih Kerimî ve İstanbul Mektupları", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1998, S. 5, s.77-86.

Gökçek, Fazıl, "Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimî'ye Mektuplar", **İlmi Araştırmalar**, 1999, S. 8, s.315-323.

Gündoğdu, Abdullah, "İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler", **XVI. Türk Tarih Kongresi**, C. II, Ankara, TTK, 2015, s.1-33.

Gündoğdu, Abdullah, "Türkiye'de Siyasal İslâmcılık ve Gelenek", **Historia 1923**, 2017, S. 3, s.8-21.

Gündoğdu, Abdullah, "Türkiye'de Sol Düşüncenin Gelişiminde Rusya Türklerinin Katkısı", **Historia 1923**, 2018, S. 4, s.199-209.

Gündoğdu, Abdullah, "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci", **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, Ed. Yunus Koç-Mikail Cengiz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018, s.21-37.

Hamamoto, Mami, "Cviyazuşaya Rol Tatarskih Kupsov Volgo-Uralskovo Regiona v Tsentralnoy Evrazii" **Zveno: Şelskovogo Puti Novogo Vremeni**, Norihiro Naganava, D. M. Usmanov, Mami Hamamoto (ed.) içinde, Moskva, Vostochnaya Literatura, 2011.

Kalimullina, F. G., "İz İstorii Sozdaniya Tsentralnovo Duhovno Upravleniya Musulman Rossii, **Aktualnie Problemy Oteçestvennoy i Zarubejnoy İstorii**, Filologii", Haz. R. M. Valeyev, R. V. Şayduman, M. Z. Habibullin, İstitut Tatarskoy Entsiklopedii AN. R., Kazan, Foliant, 2014, s.47-52.

Kamalieva, Alsu, "Başlangıçtan 1917'ye Kadar Kazan Tatar Tiyatrosu", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2008, Y. 9, S.14, s.117-129.

Kanlıdere, Ahmet, “Islahçı ve Cedidçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Ankara, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004, s.255-262.

Kanlıdere, Ahmet, “Dinî Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: Islahçı ve Ceditçilerin Zihnî Serüvenleri”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler**, 2005, C. II, II. Kısım, s.1339-1344.

Kanlıdere, Ahmet, “Yusuf Akçura’nın Rusya Dönemi”, **İdil Ural Sempozyumu**, Haz. İlyas Kemaloğlu, C. I, Ankara, TTK, 2015, s.165-195.

Kâsimov, Begali, “Ceditçilik”, Akt.: Veli Savaş Yelok, **Gazi Türkiyat**, 2010, S. 6, s.335-361.

Kastrati, Zhala Babashova, “Tatar Modernleşmesinin Öncüsü Fatih Kerimî ve Türk Dünyasında Dil Birliği Oluşturma Çabaları”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2017, C. I, Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı, s.224-231.

Khayrutdinov, Ramil, “The Tatar Ratusha of Kazan: National Self-Administration in Autocratic Russia 1781-1855”, **Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)**, Stephane A. Dudoignon and Komatsu Hisao (ed.) içinde, New York, Islamic Area Studies, Colombia University Press, 2001, s.27-42.

Kulşaripova, İ. M., “Perviy Vserossiiskii Syezd Musulman n Vserossiiskiye Kurultay 1917 g.”, **İstoriya Başkirskovo Haroda v Semi Tomah**, T. V, Ufa, Gilem, 2010, s.113-124.

Kurat, Akdes Nimet, “Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**” C. XXIII, S. 23-24, 1965, s.91-126.

Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin “Medeni Uyanış” Devri (1917 Yılına Kadar)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi**, C. XXIV, S. 3-4, 1966, s.96-194.

Lazzerini, Edward J., “İsmail Bey Gaspıralı (Gaspıralı): The Discourse of Modernism and Russians”, **The Tatars of Crimea Return to the Homeland**, (ed.) içinde, E. Allworth, Central Asia Book Series, Duke University Press, Durham-London, 1998, s.48-70.

Maksyutova, A. N., “İstoriya Voznikhobedeniya Medrese “Husainiya”, **İslamskoye Obrazobaniye: İstoriya, Sovremennoye Sostoyaniye i Perspektivi Razvitiya**, Haz. G. V. Balyarova, S. M. Gumirova, Z. R. Şaripova, Orenburg, Gozprompeçat, 2010, s.141-144.

Maraş, İbrahim, “Cedidcilik Hareketinin Kökenleri ve Türk-Tatar Dini Yenileşmesi”, **Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region** (Kazan, 8-11 June 2001), Ali Kuşçu-Radik Mukhammetshin (ed.) içinde, İstanbul, Source and Studies on the History of Islamic Civilisation, 2004, s.107-129.

Maraş, İbrahim, “İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Bey Gaspıralı’ya Bakışları”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.505-509.

Maraş, İbrahim, “A Critique of Method in Religious Education the Post-Bolshevik Revolution Tatar Madrasas: Tradition or Modern?”, **Journal of Islamic Research**, 2008, V. 1, No. 2, s.87-96.

Merdanov, Raif, “Şura Jurnalı”, **Gasırlar Avazı**, 1999, S.1/2, s.227-248.

Minnullin, Ramil, “Dermend Şıgirge Yugarı Ber Sengat Dip Karıy İde”, **Gasırlar Avazı**, 1999, S. 1/2, s.176-188.

Mustafin, R., Davutov, R., (1997), “Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları”, Akt. Mustafa Öner, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 3, s.152,153.

Osmanova, Dilara, “İsmail Bey Gaspıralı ve XX. Asrın Başındaki İdil-Ural Tatar Süreli Yayınları”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Ankara, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004, s.517-521.

Özbek, Nadir, “Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi”, **Toplumsal Tarih**, 1997, S. 45, s.15-23.

Özkan, Fatma “Fatih Kerimî’nin Türk Kadınına Bakışı”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006, C. I, S. 20, s.101-108.

Rahimov, S. “Delo o Nem Prekratit za Otsutstviyem Sostava Prestupleniya”, **Fatih Kerimî Fenni-Biografik Jıyentık**, Haz. Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Söleyman Rehimov, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2000. s.290-294.

Rorlich, Azade-Ayşe, “The Temptation of The West: Two Tatar Travellers Encounterwith Europe at the and of the Nineteenth Century”, **Central Asian Survey**, 1985, V. 4, No. 3, s. 21-38.

Salihov, R. R., “Osobennosti Torgovo-Promşlennoy i Obşestvennoy-Politiçeskoy Deyatelnosti Tatarskovo Predprinimatelstvo Kazani vo Vtaroy Polovine XIX-naçale XX.v.”, **Materialı Mejduharodnoy Hauçnoy Konferentsii İstoriya Volgo-Uralskovo Regiona**, İlyas Kemaloglu (ed.) içinde, T. 2, Ankara, İzdaniye Turetskogo İstoriçeskogo Obşestva, 2015, s.217-230.

Şahin, Liaisan, “Batı, Rus ve Türk Tarihçiliğinde Stalin ve Stalinizm”, **Stalin ve Türk Dünyası**, Emine Gürsoy Naskali, Liaisan Şahin (ed.) içinde, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s.13-76.

Telci, Cahit, İsmail Kemal Bey Hakkında Avusturya Devlet Arşivi’nde Bulunan Bir Mektup”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 1996, S. 1, s.185-191.

Temir, Ahmet, “Abdülkayyum Nasırî’nin Hayatından Yapraklar”, 1972, **Kazan**, Y. 3, s.18-24.

Toker, Mustafa, “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2004, S. 16, s.31-45.

Türkoğlu, İsmail, “İdil-Ural Bölgesindeki Yenileşme Hareketlerine Tatar Zenginlerinin Katkısı (1880-1905)”, **Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünyü-Bugünü-Yarını Kongre Bildirileri** (2-3 Ekim 2000, Bişkek), Bişkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2003, s.283-285.

Türkoğlu, İsmail, “İsmail Gaspıralı'nın Yetiştığı Muhit”, **Gaspıralı İsmail Bey'in Ölümünün 100. Yılında Dilde Fikirde İşte Birlikte Neredeyiz? Uluslararası Sempozyum (15-17 Ekim 2014), Sempozyum Bildiri Kitabı**, Haz. Mustafa Özkan-Cezmi Bayram...(vd) içinde, İstanbul, 2015, s.174-185.

Türkyılmaz, Selçuk, Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, 2010, S. 18, s.123-254.

Usmanov, Mirkasım A., “Tatar Settlers in Western China (Second Half of the 19th Century to the First Half of the 20th Century)”, **Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries**, Anke von Kügelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank (ed.) içinde, C. II, Berlin, Klaus Schwarz, 1998, s.243-269.

Usmanova, D. M., “Natsionalnaya Tatarskaya Peçat Otliçayetsya Vsyudy Odinakovostyu Napravleniya: Tatarskaya Periodičeskaya Peçat 1905-1916 gg. Koliçestvnnaya i Kaçectvennaya Harakteristika”, **Simbirskii Nauçny Vestnik**, 2013, No. 3 (13), s.147-152.

Ürekli, Fatma, “1894 İstanbul Depremi”, **İstanbul Araştırmaları**, 1998, S. 5, s.47-95.

Valeyev, R. K., Gatin, A.A., “Arminii Vamberi Kak İstorik Kazanskih Tatar, Uçenyje Zapiski Kazanskovo Gasudarstvennovo Universiteta, 2006, T. 148, s.51-61.

Vasary, İstvan, “Bilim Adamı Armin Vambery”, Çev. Alev Duran, **Türk Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2017, Y. 2, S. 1, s.13-21.

Yıldırım, Ramazan, “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataulah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”, **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2017, Y. 3, C. III, S. 1, s.75-88.

Yorulmaz, Osman, “Alaş Orda Hareketi”, **Bellekten**, 2016, C. LXXX, S. 289, s.939-976.

Yuzeyev, Aydar, “Cedidçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Hakan Kırımlı (ed.) içinde, Ankara, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004, s.239-253.

(İsimsiz), “Fatih Kerimi”, **Kazan**, 1970, Y. 1, S. 2, Aralık 1970, s.35-37.

3) Tezler

Aleksandroviç, Gatin Askar, **Fatih Karimî Pedagogičeskaya i Obşestvenno- Političeskaya Deyatelnost**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kazanskii Gasudarstvennyıy Universitet İmeni V. İ. Ulyanova-Lenina, Kazan, 2008.

Alp, Alper, **Kazan Tatarları’nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)**, Ankara, Gazi Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010.

Çakmak, Cihan, **Fatih Kerimî’nin “Hıyal Mı? Hakıykat Mi?” ve “Andan Bundan “Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi”**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2014.

Lazzerini, Edward James, **Ismail Bey Gaspırinskii and Müslim Modernism in Russia 1876-1914**, Washington University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1973.

Maraş, İbrahim, **İdil-Ural Türklerinde Cedidçilik (Yenileşme) Hareketi (1850-1917)**, Ankara, Ankara Üniversitesi, SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2000.

Somuncuoğlu, Bekir Tümen, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**, Gazi Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış, Doktora Tezi) Ankara, 2006.

4) Ansiklopediler

Altıntaş, Hayrani, “Dehriyye”, **DİA**, 1994, C. 9, s.107-109.

Arat, R. R., Kazan Türkleri, **MEB.İ.A.**, 1970, C. 7, s.380-384.

Bilici, Faruk, “Ernest Renan”, **DİA**, 2007, C. 34, s.568-571.

Kanlıdere, Ahmet, “XIX. ve XX. Yüzyılda Kazan Tatarları”, **Türkler**, C. 18, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.415-429.

Köroğlu, Burhan, “Tabiatçılar”, **DİA**, 2010, C. 39, s.327,328.

Muhametşin, Rafik, “İdeolojiçeskaya Borba Sredi Rossiiskih Musulman”, **İstoriya Tatar**, T. VII, İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani, AN. RT., Kazan, 2013, s.129-136.

Özcan, Azmi, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti”, **DİA**, 2001, C. 23, s.475,476.

Öztürk, Zehra, “Hanımlara Mahsus Gazete”, **DİA**, 2016, Ek-1, s.533-535.

Sibgatullina, A, Türkoglu, İ., “Tatarı i Osmanskoe Gasudarstvo”, **İstoriya Tatar**, T. VI, Kazan, 2013, s.344-350.

Türkoğlu, İsmail, “Fâtih Kerîmî”, **DİA**, 2002, C. 25, s.289,290.

Türkoğlu, İ., Maraş, İ., “Abdürrahim Otuz-İmeni”, **DİA**, 2007, C. 34, s.11,12.

Usmanova, Dilyara, “Vserossiiskie Syezdı 1905-1907 gg. Obrazovaniye Musulmanskovo Soyuzı: “İttifak-al Muslimin”, **İstoriya Tatar**, T. VII, Kazan, 2013, s.78-84.

Usmanova, Dilyara, “Kontaktı Tatar Obşerossiiskiimi Politıçeskimi Partiyami i Obrazovaniye Pervıh Musulmanskih (Tatarskih) Politıçeskih Organizatsii”, **İstoriya Tatar**, T. VII, Kazan, 2013, s.75-78.

5) İnternet Kaynakları

<https://base.memo.ru/person/show/2643648> (Erişim Tarihi: 08.03. 2020)

<https://rus-big-bio-dict.slovaronline.com/> (Erişim Tarihi: 12.10.2021)

6) Sözlükler

E. Mustafayev, E. M-Şerbini, V.G., **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Multilingual Yayınları, 1996.

Öner, Mustafa, **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü**, 2. Baskı, Ankara, TDK, 2015.

Sami, Şemseddin, **Kâmûs-ı Türkî**, 4. Baskı, İstanbul, Kapı Yayınları, 2009.

Tatar Teleneng Anglatmalı Süzlege, Haz. L. T. Mahmutova ve diğeri, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, T. I, 1977.

Tatar Teleneng Anglatmalı Süzlege, Haz. İ. A. Abdullin ve diğeri, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, T. II, 1979.

Tatar Teleneng Anglatmalı Süzlege, Haz. İ. A. Abdullin ve diğeri, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, T. III, 1981.

EKLER

EK-I

MUHAMMED FATİH KERİMÎ'NİN ÇALIŞMALARI

İLMÎ ESERLERİ, HİKÂYELERİ, SEYAHATNAMELERİ, ÇEVİRİLERİ VE MAKALELERİ

A) İlmî Eserleri

1. Fatih Kerimî, **Muallim ve Mürebbilere Rehnâme**, Tipografiya F. G. Karimova, Orenburg, 1902.
2. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Muhtasar Coğrafya**, Lito-Tipografiya İ.N. Haritova, Kazan, 1904.
3. Fatih Kerimof- N. Agayef, **Coğrafyayı Ümrani**, Vakit Matbaası, Orenburg, 1909.
4. Fatih Kerimof, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.
5. Fatih Kerimof, **Muhtasar Tarih-i İslâm II**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1913.
6. Fatih Kerimof, **Muhtasar Tarih-i İslâm III**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.
7. Fatih Kerimof, **Tarih-i Enbiya**, Hüseyin Hüseyinof Kitaphanesi, Orenburg, 1914.
8. Fatih Kerimî, **Resimli Coğrafya Dersliği**, Yana Vakit Matbaası, Orenburg, 1919.
9. Fatih Kerimî, **İçtimaî Terbiye**, Tipografiya Poligrafşkolı İmeni A. V. Lunaçarskovo, Kazan, 1924.

B) Hikâyeleri

1. Fatih Kerimî, **Salih Babaynın Öylenüvi**, Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.⁷⁸³
2. Fatih Kerimî, **Nureddin Halfe**, 1899.
3. Fatih Kerimî, **Şakirt İle İstudent**, Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.⁷⁸⁴ (İlk Baskı 1899)
4. Fatih Kerimî, **Cihangir Mahdumnın Avıl Mektebinde Oku**, İlyas Mirza Boraganski Matbaası, Petersburg, 1900.
5. Fatih Kerimî, **Gayaş Halfe**, Tatarstan Matbugat Neşriyat Kombinatı, Kazan, 1925.⁷⁸⁵
6. Fatih Kerimî, **Mirza Kızı Fatıyma**, Kazan, 1907.
7. Fatih Kerimî, **Hayal mı? Hakikat mi?**, Şeref Matbaası, Kazan, 1908.

C) Seyahatnameleri

1. Fatih Kerimî, **Yavrupa (Avrupa) Seyahatnamesi**, İlyas Mirza Boraganski Matbaası, Petersburg, 1902.
2. Fatih Kerimî, **Kırım'a Seyahat**, Muhammed Fatih Kerimof Matbaası, Orenburg, 1904.
3. Fatih Kerimî, **İstanbul Mektupları**, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913.

D) Çeviri Çalışmaları

1. Şemseddin Sâmî, **Hatunlar Vezâifi**, Çev. Fatih Kerimî, Brislin Tabhanesi, Orenburg, 1899.

---

⁷⁸³ İlk baskısı 1897.

⁷⁸⁴ İlk baskısı 1899.

⁷⁸⁵ İlk baskısı 1906.

2. Arminus Vambery, **Türk Hanımları**, Çev. Fatih Kerimî, Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg, 1901.
3. L. Karabof, **Arab Toyu**, Çev. Fatih Kerimî Şerafettin Şehidullin Matbaası, Orenburg, 1901.
4. Ahmet Mithat Efendi, **Bilgiç Kız**, Çev. Fatih Kerimî, Gılman İbrahim Karimova Matnaası, Orenburg, 1902.
5. **Kaynana**, Çev. Fatih Kerimî, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
6. **Yaşlar Meclisi**, Çev. Fatih Kerimî, Müntehabat-1 Kerimî, Cüz IV, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
7. **Tilsiz Hatun**, Çev. Fatih Kerimî, Müntehabat-1 Kerimî, Cüz 3, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
8. **Sultan Aşkı**, Çev. Fatih Kerimî, Cüz I, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
9. **Aşk Hattı**, Çev. Fatih Kerimî.
10. V.V. Bartold, **Türkistan Tarihi**, Çev. Fatih Kerimi, SSSR Halklarının Merkez Neşriyatı, Moskova, 1924.
11. V. İ. Lenin, **Angarya Meselesi**, Çev. Fatih Kerimî, Tatarstan Devlet Neşriyatı, Kazan, 1927.
12. V. V. Bartold, **Mangullar Devrinde Türkistan**, Çev. Fatih Kerimî, Özbek Devlet Neşriyatı, Semerkant, 1931

E) F. F. Putsıkoviç'ten Dünya Milletleri Çevirileri

1. F. F. Putsıkoviç, **Kitaylılar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 3, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.

2. F. F. Putsıkoviç, **Fransuzlar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 4, Muhammed b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.
3. F. F. Putsıkoviç, **İspanyollar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 11, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.
4. F. F. Putsıkoviç, **Arablar**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 13, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1905.
5. F. F. Putsıkoviç, **Amerikalılar**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 14, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1906.
6. F. F. Putsıkoviç, **Polaklar**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 16, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
7. F. F. Putsıkoviç, **Türkler**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 15, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
8. F. F. Putsıkoviç, **Acemler**, Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 17, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
9. F. F. Putsıkoviç, **Nigerler** (Nijerler), Çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 18, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
10. F. F. Putsıkoviç, **Finler**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 19, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
11. F. F. Putsıkoviç, **Bulgarlar**, çev. Muhammed Fatih el-Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 20, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
12. F. F. Putsıkoviç, **Grikler (Grekler)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 21, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1909.
13. F. F. Putsıkoviç, **Mısırlılar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-ı Kerimî Cüz 22, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1909.

14. F. F. Putsıkoviç, **Hiveliler ve Buharalılar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 8, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.
15. F. F. Putsıkoviç, **İtalyanlar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 7, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.
16. F. F. Putsıkoviç, **Tatarlar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 12, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1911.
17. F. F. Putsıkoviç, **Afganlılar**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 9, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.
18. F. F. Putsıkoviç, **Yahudiler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 10, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.
19. F. F. Putsıkoviç, **İsviçreliler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 24, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.
20. F. F. Putsıkoviç, **Vingerler (Macarlar)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 23, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1912.
21. F. F. Putsıkoviç, **Koreliler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 2, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.
22. F. F. Putsıkoviç, **İngilizler**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 6, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.
23. F. F. Putsıkoviç, **Nemseler (Almanlar)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 5, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.
24. F. F. Putsıkoviç, **Yaponlar (Japonlar)**, Çev. Fatih Kerimî, Neşriyat-1 Kerimî Cüz 1, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, Tarihsiz.

F. Tamamlanmamış ve Basılmamış Çalışmaları

1. Arminus Vambery, **Türklerin Islahatı ve Bir Umumî Muhatarası**, Çev. Fatih Kerimof, 1898.

2. Arminus Vambery, **Rusya Müslümanlarının Terakki ve Temeddün Hareketleri**, Çev. Fatih Kerimî.
3. Fatih Kerimî, **Sosyoloji Tarihi**, (Yer ve Tarih Bilgisi Yok)
4. Şeyh Cemaleddin Efgânî, **Tverdaya Rukoyat**, Çev. Fatih Kerimî, (Sıkıca Tutunmak), (Tarihsiz)
5. **Volşebniye Dengi**, (Tılsımlı Akçe), Çev. Fatih Kerimî, (Tarihsiz)
6. Fatih Kerimî, **Moğol ve Tatar**, (Tarihsiz)

G. Diğer Çalışmaları

1. F.K., **Terbiyeli Mujik**, Gılman İbrahim Karimova Matbaası, Orenburg, 1902.
2. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Merhum Gilman Ahund**, Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, Orenburg, 1904.
3. Muhammed Fatih el-Kerimî, **Andan Bundan**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1907.
4. F.K., **Ümid Prahodunda**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
5. Fatih Kerimî, **Yaşlık Günahları**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
6. Fatih Kerimî, **Hay Şeytan Kız**, Kerimof-Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, Orenburg, 1908.
7. Fatih Kerimî, **Resim-Müzik ve Şiir**, Yana Vakit Matbasası, Orenburg, 1918.
8. Fatih Kerimî, **Dermend**, Kazan, 1929.

H. Makaleleri

1. Şark-i Rus Gazetesinde Yayınlanan Makaleleri⁷⁸⁶

1. Kalem, “Tatar İmamlarının Sadakalarına İkinci Bir Nazar I”, **Şark-i Rus**, S. 20, 1904.
2. Kalem, “Tatar İmamlarının Sadakalarına İkinci Bir Nazar II”, **Şark-i Rus**, s. 21, 1904.
3. Kalem, “Bahtlı Kız”, **Şark-i Rus**, S. 30, 1904.
4. Kalem, “Orenburg’dan”, **Şark-i Rus**, S. 38, 1904.
5. Kalem, “Orenburg’dan”, S. 53, 1904.
6. Kalem, “Ne Haldeyiz ve Ne Yapmalıyız?”, **Şark-i Rus**, S.112, 1904.
7. Kalem, “Orenburg’dan”, **Şark-i Rus**, S. 140, 1904.
8. Kalem, “İmamın Mektubu Hakkında”, **Şark-i Rus**, S. 173, 1904.
9. Kalem, “İnsan mıyız?”, **Şark-i Rus**, S.200, 1904.
10. Kalem, “Adolf b. Fiyedor Marks I”, **Şark-i Rus**, S. 236, 1904.
11. Kalem, “Adolf b. Fiyedor Marks II”, **Şark-i Rus**, S. 237, 1904.
12. Kalem, “İslâm Gazeteleri”, **Şark-i Rus**, S. 241, 1904.
13. Kalem, “Tercüman ve Şark-i Rus”, **Şark-i Rus**, S. 10, 1905.

---

⁷⁸⁶ “Gazetecilik” bölümünde ifade edildiği üzere Kerimî, “Şark-i Rus” gazetesinde çıkan makalelerini daha sonrasında “Andan Bundan” adı altında bir kitap hâlinde yayınlamıştır. Tataristan’da yapılan arşiv ve kütüphane çalışmaları neticesinde “Şark-i Rus” gazetesinin sadece bir sayısına ulaşılmıştır. Bununla birlikte “Şark-i Rus”ta yayınladığı makalelerin künyesi, Selçuk Türkyılmaz’ın makalesi sayesinde belirlenmiştir. Selçuk Türkyılmaz’ın çalışması için bkz. Selçuk Türkyılmaz, “Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, S. 18, 2010, s. 123-254.

2. Nur Gazetesinde Yayınlanan Makaleleri

1. Muhammed Fatih el-Kerimî, “Han Kirman”, **Nur**, S. 1, 1905.
2. Muhammed Fatih el-Kerimî, “Okunuz”, **Nur**, S. 9, 1905.
3. Muhammed Fatih el-Kerimî, “Okunuz”, **Nur**, S. 11, 1905.
4. Muhammed Fatih el-Kerimî, “Okunuz”, **Nur**, S. 12, 1905

3. Kazan Muhbiri’de Yayınlanan Makaleleri

1. Muhammed Fatih el-Kerimî, “Makalât”, **Kazan Muhbiri**, S. 6, 1905.

4. Vakit Gazetesinde Yayınlanan Makaleleri⁷⁸⁷

1. Uzun Kulak, “Öteden Beriden”, **Vakit**, S. 22, 1906.
2. F.K., “Ni Kütemiz?”, **Vakit**, S. 24, 1906.
3. F.K., “Yaponya ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 27, 1906.
4. Fatih Kerimof, “Müftü ve Millet”, **Vakit**, S. 27, 1906.
5. Uzun Kulak, “Sosyalizm ve İslâm”, **Vakit**, S. 31, 1906.
6. Korsaklı, “Korsak”, **Vakit**, S. 31, 1906.
7. Muhammed Fatih, “Tançılarga Cevap”, **Vakit**, S. 37, 1906.
8. F.K., “Müslüman İttifakı: Petersburg’da Müslümanlar Nişliler?”, **Vakit**, S. 158, 1907.
9. F.K., “Petersburg’da Müslümanlar: İttifak ve Fraksiya”, **Vakit**, S. 159, 1907.
10. F.K., “Petersburg’da Müslümanlar: İttifak ve Fraksiya”, **Vakit**, S. 160, 1907.
11. [F.K.], “Petersburg’da Müslümanlar”, **Vakit**, S. 161, 1907.⁷⁸⁸

---

⁷⁸⁷ Kerimî’nin Balkan Savaşlarını takip etmek amacıyla İstanbul’dan göndermiş olduğu yetmiş yakın yazının büyük bir bölümü, Vakit gazetesinde yayımlanmıştır. Ancak daha sonrasında bütün yazılar bir araya getirilerek kitap halinde basıldığı için söz konusu yazılar bu listeye dahil edilmemiştir.

⁷⁸⁸ Bu makale gazetede imzasız olarak yayımlanmıştır.

12. F.K., “Duma’da Din Meselesi”, **Vakit**, S. 162, 1907.
13. F.K., “Hükümet Layihası, Müslüman Fraksiyası, Başka Partiyeler”, **Vakit**, S. 162, 1907.
14. F.K., “Saldat Birerge mi, yok mu?”, **Vakit**, S. 162, 1907.
15. F.K., “Duma Zelzelesi”, **Vakit**, S. 165, 1907.
16. F.K., “Petersburg’da Müslümanlar: İttifak, Fraksiyası, Trodavikler, Duma, Müslüman İşleri”, **Vakit**, S. 174, 1907.
17. F.K., “Petersburg’da Müslümanlar: Müslüman Fraksiyası, Zakon Projektleri, Din Meselesi, Müslüman Trodavikler”, **Vakit**, S. 175, 1907.
18. F.K., “Petersburg’da Müslümanlar: Rus Hanımları, Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 176, 1907.
19. F.K., “Duma’nın Son Günleri”, **Vakit**, S. 181, 1907.
20. F. Kerimî, “Müslüman Papaz”, **Vakit**, S. 186, 1907.
21. Muhammed Fatih Kerimof, “Müslüman İttifakı”, **Vakit**, S. 191, 1907.
22. Muhammed Fatih El-Kerimî, “Cevap”, **Vakit**, S. 224, 1907.
23. F.K., “Yeni Eserler”, **Vakit**, S. 296, 1908.
24. F.K., “Yeni Eserler”, **Vakit**, S. 298, 1908.
25. Fatih Kerimî “Tercüman Hatıraları-Gaspirinski’nin Hatları”, **Vakit**, S. 313, 1908.
26. F.K., “Yaş Türkler I”, **Vakit**, S. 342, 1908.
27. F.K., “Ümid Prahodunda”, **Vakit**, S. 343, 1908.
28. F.K., “Yaş Türkler II”, **Vakit**, S. 344, 1908.
29. Fatih Kerimî, “Medrese-i Hüseyniye I”, **Vakit**, S. 385, 1908.
30. Fatih Kerimî, “Medrese-i Hüseyniye II”, **Vakit**, S. 386, 1908.
31. Fatih Kerimof, “Kur’an Meselesi ve İttizar”, **Vakit**, S. 445, 1909.
32. Fatih Kerimî, “Hamidcan Efendi Arabof”, **Vakit**, S. 466, 1909.

33. Fatih Kerimof, “Tüşüne Almadık”, **Vakit**, S. 484, 1909.
34. Fatih Kerimof, “Orenburg Haberleri: Tekzib ve Beyan-ı Hakikat”, **Vakit**, S. 501, 1909.
35. Fatih Kerimof, “Çalmalı’ga”, **Vakit**, S. 529, 1909.
36. Fatih Kerimof, “Havalin Medrese-i Aliyesi ve Münhac Efendi”, **Vakit**, S. 626, 1908.
37. F.K., “Yolda ve Ufa’da”, **Vakit**, S. 764, 1911.
38. F.K., “Mektepler Hakkında Zemstvoda Kineş Meclisi”, **Vakit**, S. 788, 1911.
39. F.K., “Bir Dinden İkinci Dine Küçü Meselesi”, **Vakit**, S. 789, 1911.
40. F.K., “Nedir Çare?”, **Vakit**, S. 791, 1911.
41. F.K., “Buhara ve Hive”, **Vakit**, S. 792, 1911.
42. F.K., “İngiltere’de Taht Bayramı”, **Vakit**, S. 793, 1911.
43. F.K., “Hukuk İçün”, **Vakit**, S. 794, 1911.
44. F.K., “Öteden Berüden”, **Vakit**, S. 795, 1911.
45. F.K., “Tatarlar ve Sevdagerler I”, **Vakit**, S. 799, 1911.
46. F.K., “Tatarlar ve Sevdagerlik II”, **Vakit**, S. 800, 1911.
47. F.K., “Tatarlar ve Sevdagerlik III”, **Vakit**, S. 802, 1911.
48. F.K., “Tatarlar ve Sevdagerlik III”, **Vakit**, S. 802, 1911.
49. F.K., “Miras Taksimi”, **Vakit**, S. 805, 1911.
50. F.K., “Aşanurğa mı? Yok mı?” **Vakit**, S. 806, 1911.
51. F.K., “İski Mesele Hakkında Bir İki Söz”, **Vakit**, S. 808, 1911.
52. F.K., “Müslümanlar ve Rusya Makalesine Dair”, **Vakit**, S. 811, 1911.
53. F.K., “Bazar ve Müslüman Avılları”, **Vakit**, S. 813, 1911.
54. F.K., “Rahatsız İşlerimiz”, **Vakit**, S. 814, 1911.
55. F.K., “Şefkat ve İnsaniyet Hissi”, **Vakit**, S. 815, 1911.

56. F.K., “Teşebbüs ve Sebat I”, **Vakit**, S. 834, 1911.
57. F.K., “Teşebbüs ve Sebat II”, **Vakit**, S. 835, 1911.
58. F.K., “Avıl Halkında İsenlik Saklav”, **Vakit**, S. 840, 1911.
59. F.K., “Bubi Medresesi”, **Vakit**, S. 843, 1911.
60. F.K., “Tatar Hatunu”, **Vakit**, S. 846, 1911.
61. F.K., “Kazaklar ve Gazete”, **Vakit**, S. 853, 1911.
62. F.K., “Bizge Ait İşler I”, **Vakit**, S. 855, 1911.
63. F.K., “Rusya-Türkiye Münasebeti”, **Vakit**, S. 859, 1911.
64. F.K., “Rusya Müslümanları Hakkında Yanlış Fikir”, **Vakit**, S. 861, 1911.
65. F.K., “Müslümanlarda Maarif”, **Vakit**, S. 877, 1911.
66. F.K., “Avılda Nilerge Mümkün?”, **Vakit**, S. 880, 1911.
67. F. Kerimof, “Yeni Eserler” Makalesi Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 885, 1911.
68. F.K., “Yeni Yıl”, **Vakit**, S. 899, 1912.
69. F.K., “Muhtaç İmamlara Yardım Meselesi”, **Vakit**, S. 901, 1912.
70. F.K., “Dârümuallimîn ve Dârümuallimatımız Bulacak mı?”, **Vakit**, S. 906, 1912.
71. F.K., “Muhtaç İmamlar ve Dhovny Sabraniya”, **Vakit**, S. 931, 1912.
72. F.K., “Sulh ve Devletler”, **Vakit**, S. 933, 1912.
73. F.K., “Yerge Yabışımız, Yerden Ayrılmanız!”, **Vakit**, S. 937, 1912.
74. F.K., “Dördünçi Duma Hazırlıkları”, **Vakit**, S. 938, 1912.
75. Fatih Kerimof, “Kim İdi Şakir Efendi?”, **Vakit**, S. 944, 1912.
76. F.K., “Hindistan’da Birinçi Usûl-i Savtiye Mektebi”, **Vakit**, S. 945, 1912.
77. F.K., “Saban Toyları”, **Vakit**, S. 960, 1911.
78. F.K., “Müslüman Hatunları ve İşsizlik”, **Vakit**, S. 965, 1912.
79. F.K., “Unaysız Hallerimizden Birsı”, **Vakit**, S. 973, 1912.

80. F.K., “Niçek Vakıf İterge?”, **Vakit**, S. 975, 1912.
81. F.K., “Okuılarga Yardım İşi”, **Vakit**, S. 977, 1912.
82. Fatih Kerimof, “Karakol Sevdegerleri Dikkatine”, **Vakit**, S. 1107, 1913.
83. F. K., “Türkiye Haberleri: Öz Muhabirimizden”, **Vakit**, S.1116, 1913.
84. Fatih Kerimof, “Hacı Efendi Hata Söyli”, **Vakit**, S. 1181, 1913.
85. F.K., “Yahşi Misal”, **Vakit**, S. 1230, 1913.
86. F.K., “Mahmud Esad Efendi Orenburg’da I”, **Vakit**, S. 1263, 1913.
87. F.K., “Mahmud Esad Efendi Orenburg’da II”, **Vakit**, S. 1264, 1913.
88. F.K., “Mahmud Esad Efendi Orenburg’da III”, **Vakit**, S. 1265, 1913.
89. F.K., “Mahmud Esad Efendi Orenburg’da IV”, **Vakit**, S. 1266, 1913.
90. F.K., “Vambery Hatırası”, **Vakit**, S. 1288, 1913.
91. F.K., “İslahat-ı Diniye”, **Vakit**, S. 1308, 1913.
92. F.K., “Beylis İşi”, **Vakit**, S. 1310, 1913.
93. F.K., “Biz ve Anlar”, **Vakit**, S. 1313, 1913.
94. F.K., “Ufa’da Bir Niçe Kün I”, **Vakit**, S. 1325, 1913.
95. F.K., “Ufa’da Bir Niçe Kün II: Hüner Mektebi Niçek Açıla?”, **Vakit**, S. 1327, 1913.
96. F.K., “Ayd Ni Kün Bulaçak”, **Vakit**, S. 1330, 1913.
97. F.K., “Kineş Meclisi Bulmi Kalu Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1363, 1913.
98. F.K., “Ayas Mirza Dakladı Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1382, 1914.
99. F.K., “Cemiyet ve Cemaat”, **Vakit**, S. 1383, 1914.
100. F.K., “Yeni Zaman Mektepleri”, **Vakit**, S. 1386, 1914.
101. F.K., “Stinasız Mekteblerde Uku”, **Vakit**, S. 1388, 1914.
102. F.K., “Ay Başları Hakkında Duhovniy Sabraniyanın Kararı”, İmamlar Dikkatine”, **Vakit**, S. 1389, 1914.

103. F.K., “Anlaşılab Bitmeyen Bir Mesele”, **Vakit**, S. 1397, 1914.
104. F.K., “Peterburg’dan I”, **Vakit**, S. 1413, 1914.
105. F.K., “Peterburg’dan II: Şark Kiçesi”, **Vakit**, S. 1414, 1914.
106. F.K., “Petersburg Teessüratı I”, **Vakit**, S. 1420, 1914.
107. F.K., “Petersburg Teessüratı II”, **Vakit**, S. 1421, 1914.
108. F.K., “Petersburg Teessüratı III”, **Vakit**, S. 1423, 1914.
109. F.K., “Petersburg Teessüratı IV”, **Vakit**, S. 1425, 1914.
110. F.K., “Petersburg Teessüratı V”, **Vakit**, S. 1430, 1914.
111. F.K., “Petersburg Teessüratı VI”, **Vakit**, S. 1431, 1914.
112. F.K., “Petersburg Teessüratı VII”, **Vakit**, S. 1435, 1914.
113. F.K., “Kurslar Hakkında”, **Vakit**, S. 1465, 1914.
114. F.K., “Petersburg’da Bulacak Kineş Meclisi Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1468, 1914.
115. F.K., “Rus-Türk Münasebeti ve Tatarlar”, **Vakit**, S. 1475, 1914.
116. F.K., “Tagın Kurslar Hakkında”, **Vakit**, S. 1481, 1914.
117. Fatih Kerimof, “Büyük Milli Matem”, **Vakit**, S. 1583, 1914.
118. F.K., “İsmail Bek Hatırası”, **Vakit**, S. 1584, 1914.
119. F. K., “Teessüflü Vefat”, **Vakit**, S. 1667, 1914.
120. F.K., “Bu Yılgı Mevlid Bayramı Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1692, 1915.
121. F.K., “Ufa’da Muallimler Kursu Açılı Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1778, 1915.
122. F.K., “Arakı Bitdi İndi Nişlerge?”, **Vakit**, S. 1779, 1915.
123. Fatih Kerimof, “Zur Teessüflü Zıya”, **Vakit**, S. 1806, 1915.
124. Fatih Kerimof, “Müftülük Hakkında Fikrimiz”, **Vakit**, S. 1834, 1915.
125. F.K., “Deputat Çağarof Makalesi Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 1936, 1915.
126. F.K., “Gazeteler Arasında”, **Vakit**, S. 1838, 1915.

127. F.K., “Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 1938, 1915.
128. F.K., “Rusya’daki Türk-Tatar Kavimleri”, **Vakit**, S. 1943, 1915.
129. F.K., “Yana Yıl”, **Vakit**, S. 1953, 1916.
130. F.K., “Kadirli Kunaklarımızga Bağışlana”, **Vakit**, S. 2074, 1916.
131. F.K., “Sulh Teklifleri Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 2148, 1916.
132. F.K., “Payitaht Hayatından”, **Vakit**, S. 2149, 1916.
133. F.K., “Müslüman Fraksiyasına Müracaatlar Münasebetiyle I”, **Vakit**, S. 2151, 1916.
134. F.K., “Finlandiya’da Müslümanlar”, **Vakit**, S. 2151, 1916.
135. F.K., “Müslüman Fraksiyasına Müracaatlar Münasebetiyle II”, **Vakit**, S. 2154, 1917.
136. F.K., “İptidai Talim ve Müslüman Fraksiyası”, **Vakit**, S. 2161, 1917.
137. F.K., “Zur Üzgereş Künlerinde”, **Vakit**, S. 2187, 1917.
138. Fatih Kerimî, “Orenburg Bürosuna Karşı Hareket”, **Vakit**, S. 2203, 1917.
139. F.K., “Ümidsezlenmik”, **Vakit**, S. 2248, 1917.
140. Fatih Kerimof, “Hususi Tiligram”, **Vakit**, S. 2264, 1917.
141. Fatih Kerimof, “Bügülme Uyezi Müslümanlarına”, **Vakit**, S. 2280, 1917.

5. Kızıl Tataristan Gazetesinde Yayımlanan Makaleleri

1. Fatih Kerimî, “Taşkent Timir Yolundan”, **Kızıl Tataristan**, S.148, 1925.
2. Fatih Kerimî, “Buhara’dan”, **Kızıl Tataristan**, S.150, 1925.
3. Fatih Kerimî, “Türkmenistan Cumhuriyeti’nde”, **Kızıl Tataristan**, S.151, 1925.
4. Fatih Kerimî, “Buhara’da Maarif İşleri”, **Kızıl Tataristan**, S.155, 1925.
5. Fatih Kerimî, “Buhara hem Tacikistan Turmuşunun Kayber Yakları”, **Kızıl Tataristan**, S.175, 1925.

6. Fatih Kerimî, “Semerkant Hem Taşkent’ten”, **Kızıl Tataristan**, S.179, 1925.
7. Fatih Kerimî, “Kazaklar Kitgenden Son Orenburg”, **Kızıl Tataristan**, S.219, 1925.
8. Fatih Kerimî, “Şapka”, **Kızıl Tataristan**, S.252, 1925.
9. Fatih Kerimî, “Takiyeler Yabıldı, Şeyhler Bitirildi”, **Kızıl Tataristan**, S.263, 1925.

6. Şura Dergisinde Yayınlanan Makale ve Çevirileri

1. “Rusya Müslümanlarında Mekteb, Maarif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S.1, 15 Ganvar (Ocak) 1908.
2. “Rusya Müslümanlarında Mekteb, Maarif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S.2, 21 Ganvar (Ocak) 1908.
3. Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 1, 15 Ganvar 1908⁷⁸⁹
4. Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 2, 21 Ganvar 1908
5. Fatih Kerimi, Endülüs Arapları, **Şura**, S. 2, 21 Ganvar 1908
6. Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 3, 5 Fivral 1908
7. Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 4, 15 Fivral 1908
8. “Rusya Müslümanlarında Mekteb, Maarif ve Edebiyat”, Çev. F.K., **Şura**, S. 4, 15 Fivral (Şubat) 1908.
9. Rusya Müslümanlarında Mekteb, Maarif ve Edebiyat”, **Şura**, Çev. F.K., S. 5, 1 Mart 1908.
10. Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 6, 15 Mart 1908
11. “Rusya Müslümanlarında Mekteb, Maarif ve Edebiyat”, **Şura**, Çev. F.K., Sayı 6, 15 Mart 1908.
12. Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 7, 1 April 1908

---

⁷⁸⁹ “Rus Edebiyatı” yazı dizisinde “Kalem” müstear ismini kullanmıştır.

13. “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, **Şura**, Çev. F.K., S. 7, 1 April 1908,
14. “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, **Şura**, Çev. F.K., S. 8, 17 April 1908,
15. Kalem, “Rus Edebiyatı”, **Şura**, S. 8, 17 April 1908,
16. “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, **Şura**, Çev. F.K., S. 10, 15 May 1908,
17. Kalem, “Rus Edebiyatı-Knez A. Kantemir”, **Şura**, S. 10, 15 May 1908.
18. “Rusya’da İnarodis Mekepleri”, **Şura**, Çev. F.K., S. 12, 15 İyun 1908.
19. F.K., “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, S. 12, 15 İyun 1908.
20. “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, **Şura**, Çev. F.K., S. 13, 1 İyul 1908.
21. F.K., “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, S. 13, 1 İyul 1908.
22. “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, **Şura**, Çev. F.K., S. 16, 15 Avgust 1908.
23. F.K., “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, S. 16, 15Avgust 1908.
24. “Rusya’da İnarodis Mektepleri”, **Şura**, Çev. F.K., S. 17, 1 Sentabr 1908.
25. F.K., “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, S. 18, 15 Sentabr 1908.
26. “Garb Edebiyatından Bir Hikâye (Ana)”, **Şura**, Çev. F.K., S. 17, 1 Sentabr 1908.
27. “Garp Edebiyatından-Ana”, Çev. F.K., **Şura**, S. 18, 15 Sentabr 1908.
28. Fatih Kerimî, “Rusya Müslümanlarının Terakkiyatı” **Şura**, S. 20, Oktyabr 1908.
29. Fatih Kerimî, “Endülüs Arapları ve Halife Sarayı”, **Şura**, S. 22, 1908.
30. Fatih Kerimî, “Edebiyatımız”, **Şura**, S. 2, 15 Ganvar 1909.
31. Fatih Kerimî, “Avrupa Seyahati”, **Şura**, S. 2, 15 Ganvar 1909.
32. “Çoçila”, Çev. F.K., **Şura**, S. 4, 15 Fevral 1909.
33. “Çoçila”, **Şura**, Çev. F.K., S. 5, 1 Mart 1909.
34. F.K., “N. V. Gogol”, **Şura**, S. 6, 15 Mart 1909.
35. Fatih Kerimî, “Türkiye’de Fırkalar”, **Şura**, S. 7, 1 April 1909.

36. “Okuı Kız I”, **Şura**, ev. F.K., S. 7, 1April 1909.⁷⁹⁰
37. “Okuı Kız II”, **Şura**, ev. F.K., S. 8, 15 April 1909.
38. “Okuı Kız III”, **Şura**, S. 9, 1 May 1909.
39. “Okuı Kız IV”, **Şura**, S. 10, 15 May 1909.
40. “Okuı Kız V”, **Şura**, S. 11, 1 İyun 1909.
41. “Okuı Kız VI”, **Şura**, S. 14, 15 İyul 1909.
42. “Okuı Kız VII”, **Şura**, S. 15, 1 Avgust 1909.
43. F.K., Türk Hanımları”, **Şura**, S. 15, 1 Ağustos 1909
44. “Okuı Kız VIII”, **Şura**, S. 16, 15 Avgust 1909.
45. “Okuı Kız IX”, **Şura**, S. 17, 1 Sentabr 1909.
46. “Okuı Kız X”, **Şura**, S. 18, 15 Sentabr 1909.
47. “Okuı Kız XI”, **Şura**, S. 19, 1 Oktabr 1909.
48. F.K., “Ahmed Beg Agayef’in İstanbül Mektuplarından Birisi”, **Şura**, S. 3, 1 Fivral 1910
49. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 8, 15 April 1910.
50. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 9, 1 May 1910.
51. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 10, 15 May 1910.
52. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 11, 1 İyun 1910.
53. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 12, 15 İyun 1910.
54. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 13, 1 İyul 1910.
55. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 17, 1 Sentabr 1910.
56. , “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, ev. F.K., S. 18, 15 Sentabr 1910.

---

⁷⁹⁰ Rusçadan tercüme edilmiştir ve Kerimî tarafından şoye bir not düşülmüştür: “*Rus muharrirlerinden Lazarofski’nin “Uinitsa” isimli hsib (değerli) bir hikâyesi tercüme edilip bu adedden (sayıdan) itibaren der olunmaya başladı.*”

57. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, Çev. F.K., S. 19, 1 Oktabr 1910.
58. “Rusya’da Müslüman Meselesi”, **Şura**, Çev. F.K., S. 20, 15 Oktabr 1910.
59. F.K., “Müslümanlarga Çit Herüfat Kabul İtü Meselesi”, **Şura**, S. 4, 15 Fivral 1911.
60. F.K., “Muallimler Ciyuluşu”, **Şura**, S. 7, 1 April 1911.
61. “Polşa Tatarları”, **Şura**, Çev. F.K., S. 9, 1 May 1911.
62. F., “Ahval-i Umumiye”, **Şura**, S. 20, 15 Oktabr 1912
63. F., “Ahval-i Umumiye”, **Şura**, S. 21, 1 Noyabr 1912
64. F.K., “Tilsizlik Faciası”, **Şura**, S. 13, 1 İyul 1914.
65. F.K. “Güzel Hatıralar”, **Şura**, S. 14, 15 İyul 1914.

7. Türk Yurdu Dergisinde Yayımlanan Makaleleri

1. Fatih Kerimî, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü”, **Türk Yurdu**, C. 3, S. 6, 27 Kanun-ı Evvel 1328.
2. “İsmail Bey’e Dair Şimal Türk Matbuatının Efkârından”, **Türk Yurdu**, C. 7, S.13, 11 Kanun-i Evvel 1330.⁷⁹¹

8. Diğer Gazete, Dergi ve Kitaplardaki Makaleleri

1. Fatih Kerimof, “Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Birsî: Merhum Abdülgani Bay Hüseyinof”, **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Vakıt Matbaası, Orenburg, 1913.
2. Fatih Kerimî, “Şair Akmulla Turunda”, **Biznin Yul**, s.6-7, 1928.
3. F. “Medeni Küç Kirek: Kütübhanemiz”, **Yul**, S.7, 1924.
4. Kart İşçi, “Köreşçi İşçige”, **İşçiler Dünyası**, S.23, 1919.⁷⁹²

---

⁷⁹¹ “Vakit” gazetesinde “Büyük Millî Matem” adıyla Fatih Kerimî tarafından İsmail Bey Gaspıralı’nın vefatı dolayısıyla yazılan makaleden bir bölüm iktibas edilmiştir.

⁷⁹² Bu makalede “Kart İşçi” imzası kullanılmıştır.

9. Fatih Kerimî'nin İmzasız Yazıları⁷⁹³

[F.K.], "Ahmet Bay Vakfında Yana Bir Fasil", **Vakit**, S. 1568, 1914.

[F.K.], "Darülmualimin Kamiteti Nişli?", **Vakit**, S. 1777, 1915.

[F.K.], "G. Duma Açılır Aldında", **Vakit**, S. 2108, 1916.

[F.K.], "G. Duma Açılır Aldında Müslümanlar", **Vakit**, S. 2109, 1916.

[F.K.], "Hayırlı Saatte Bulsun!", **Vakit**, S. 1511, 1914.

[F.K.], "İptidai Talim I", **Vakit**, S. 422, 1909.

[F.K.] "İptidai Talim II", **Vakit**, S. 423, 1909.

[F.K.], "Kaydan Başlarga I", **Vakit**, S. 275, 1908.

[F.K.], "Kaydan Başlarga II", **Vakit**, S. 276, 1908.

[F.K.], "Kimdir Millet Hadimi?", **Vakit**, S. 898, 1911.

[F.K.], "Kineş Meclisi Aldında", **Vakit**, S. 1359, 1913.

[F.K.], "Kineş Meclisi ve Müslümanlar", **Vakit**, S. 1470, 1914.

[F.K.], "Korku", **Vakit**, S. 381, 1908.

[F.K.], "Mahalli Tiller", **Vakit**, S. 465, 1909.

[F.K.], "Müsavat, Hukuk Bar mı?", **Vakit**, S. 681, 1910.

[F.K.], "Müslüman Avılları ve Bazar", **Vakit**, S. 827, 1911.

[F.K.], "Müslüman Fraksiyası ve Ana Muavenet", **Vakit**, S. 404, 1908.

[F.K.], "Müslüman Fraksiyası ve Duhovniy Sabranıyamız Nişliler", **Vakit**, S. 2189, 1917.

---

⁷⁹³ Bu yazılar, içerik ve dil yönünden kontrol edilip Fatih Kerimî'nin daha önceki yazıları ile karşılaştırılmıştır.

- [F.K.], “Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi I, **Vakit**, S. 657, 1910.
- [F.K.], “Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi II”, **Vakit**, S. 658, 1910.
- [F.K.], “Müslüman Fraksiyasına Yardım İtü Meselesi III”, **Vakit**, S. 659, 1910.
- [F.K.], “Müslümanlar İttifakı”, **Vakit**, S. 72, 1906.
- [F.K.], “Müslümanlar ve İdare-i Meşruta”, **Vakit**, S. 282, 1908.
- [F.K.], “Müslümanlar ve İdare-i Ruhanîye”, **Vakit**, S. 1403, 1914.
- [F.K.], “Müslümanlar ve Rusya”, **Vakit**, S. 700, 1910.
- [F.K.], “Müslümanları Tevkif ve Annın Sebepleri”, **Vakit**, S. 2095, 1915.
- [F.K.], “Nevbetdeki Mesele I”, **Vakit**, S. 1797, 1915.
- [F.K.], “Nevbetdeki Mesele II”, **Vakit**, S. 1798, 1915.
- [F.K.], “Orenburg 29”, **Vakit**, S. 43, 1906
- [F.K.], “Orenburg April 23”, **Vakit**, S. 18, 1906
- [F.K.], “Orenburg Sentyabr 18”, **Vakit**, S. 1038, 1912.
- [F.K.], “Syezden Son Nişlerge?”, **Vakit**, S. 1522, 1914.
- [F.K.], “Şehir Saylavları ve Müslümanlar”, **Vakit**, S. 2171, 1917.
- [F.K.], “Teftiş Aldında”, **Vakit**, S. 701, 1910.
- [F.K.], “Teftiş Münasebetiyle”, **Vakit**, S. 704, 1910.
- [F.K.], “Türk Hanımlarının Ciyulışı”, **Vakit**, S. 1128, 1913.
- [F.K.], “Vakitli Kuzgalgan Bir Mesele”, **Vakit**, S. 1740, 1915.
- [F.K.], “Yeni Yıl”, **Vakit**, S. 1668, 1915.